

नेपालमा सशस्त्र दुष्ट र यसको प्रभाव

विष्णुराज उप्रेती

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व

र

यसको प्रभाव

विष्णुराज उप्रेती

प्रकाशक

नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्च सेन्टर

असार २०७१

उद्घातार्थः

उप्रेती विष्णुराज । २०७१ । नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व र यसको प्रभाव । काठमाडौँ: नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्च ।

सर्वाधिकार © लेखकमा सुरक्षित ।

यस पुस्तकको कुनै पनि अंश उल्लिखित अधिकारप्राप्त संस्था वा व्यक्तिको लिखित स्वीकृतिविना पुनःप्रकाशन, पुनरुत्पादन, अनुलिपि यन्त्र अथवा त्यस्तै अरूङ यन्त्रहरूमा सञ्चयन, प्रसारण तथा विद्युतीय, यान्त्रिक, प्रतिलिपि, रेकर्डिङ अथवा त्यस्ता कुनै माध्यमहरूमा प्रयोग गर्न पाइनेछैन ।

प्रकाशक : नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्च

ISBN: 978-9937-2-7050-2

भाषा सम्पादन तथा केही खण्डको आंशिक अनुवादः सिपी अर्याल

मूल्य : रु. ५००/-

ले-आउट तथा डिजाइनः

ज्योती खतिवडा

मुद्रणः

हाइडल प्रेस प्रा. लि., डिल्लीबजार, काठमाडौँ ।

अस्वीकारोत्तिः

यस पुस्तकमा निहित दृष्टिकोण तथा विचार लेखकका निजी अभिव्यक्ति हुन् ।

समर्पण

आयुष, अस्मिता र यमुनालाई

पुस्तकबारे...

मैले विगत १८ वर्षदेखि द्वन्द्वका विभिन्न क्षेत्र (जस्तै : प्राकृतिक स्रोत- खासगरी जल, जमिन र जंगलसम्बन्धी द्वन्द्व, वातावरणीय द्वन्द्व, राजनीतिक द्वन्द्व, धार्मिक, जातीय, क्षेत्रीय द्वन्द्व, संगठनात्मक द्वन्द्वसम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र अध्यापन गर्ने सिलसिलामा संसारका ५० वटा द्वन्द्वरत देशको अध्ययन भ्रमण गरी द्वन्द्वरत पक्ष, द्वन्द्वपीडित, द्वन्द्व अध्येता, दातुनिकाय, पत्रकार, विश्लेषक, सहजकर्तासँगको छलफल अन्तर्क्रिया र स्थलगत अवलोकनपछि निकालेको निष्कर्ष के हो भने सशस्त्र द्वन्द्वको विस्तार र समाधान आममानिसले अपेक्षा गरेजसरी र द्वन्द्व वबस्थापनका सिद्धान्तले निर्देश गरेजसरी मात्र हुँदैन। चाहे त्यो मोजाम्बिकको सशस्त्र द्वन्द्व होस् या सेरियालेवनको, चेचिन्याको होस् या हालैको चलिरहेको युक्रेनको/क्रिमियाको द्वन्द्व, ग्वाटोमाला वा एल साल्भाडोरको होस्, नेपालको माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व होस् वा पूर्वी भारतका ७ प्रान्त (आसाम, मणिपुर, मिजोरम, नागाल्यान्ड, अरुणाचल, मेघालय, त्रिपुरा)को वा कस्मीर, पाकिस्तान, अफगानिस्तान, बंगलादेश, इराक, सिरिया, लेबानन, डजरायल य्यालेस्टाइन, कंगो, युगान्डा, दक्षिण सुडान, सोमालिया, अंगोला, डजिप्ट, द्युनिसिया, रुबान्डा, बुरुंडी, लाइबेरिया, दक्षिण अफ्रिका वा नामेवियाकै द्वन्द्व होस्- त्यहाँ सिद्धान्त र जनअपेक्षा अनुरूप न सशस्त्र द्वन्द्व भए न समाधान नै। त्यसैले सशस्त्र द्वन्द्व समाधानको कुनै सरल रेखीय समाधान हुन सक्दैन।

तर, द्वन्द्वका बहुआयामको सूक्ष्म विश्लेषण, जिटलताको वस्तुवादी आँकलन, द्वन्द्वका प्रमुख पात्रको चरित्र, व्यवहार महत्वाकांक्षा, सञ्जालको गहिरो विश्लेषण, बाहिरी शक्तिको द्वन्द्वरत देशमा रणनीतिक (strategic), आर्थिक (economic) र राजनीतिक (political) चाख र उनीहरूको संलग्नताको गहिराड, सर्वसाधारणको अपेक्षा, सम्बन्धित देशको वस्तुगत परिस्थिति, द्वन्द्वमा सुरक्षा संयन्त्र- खासगरी सेनाको संलग्नता र चाख, द्वन्द्व सञ्जालनमा लगाइएको आर्थिक स्रोतको मात्रा र प्रकृति आदिका बुहतर विवेचना र विश्लेषणले द्वन्द्व समाधानलाई सहयोग पुऱ्याउँछन्। यही मान्यतालाई आत्मसात गर्दै मैले द्वन्द्वका विभिन्न आयामलाई केन्द्रित गरी द्वन्द्व व्यवस्थापन, द्वन्द्व विश्लेषण, द्वन्द्वोत्तर राज्य निर्माण, मानवीय सुरक्षा, विस्थापन, वातावरण र प्राकृतिक स्रोतमाथिको द्वन्द्व, द्वन्द्वरत देशमा संघीयता, खाद्य सुरक्षा र द्वन्द्वजस्ता समसामयिक सबालमा ४० वटा पुस्तक लेखन तथा सहसम्पादन गरें।

तर, अधिकांश ती किताब अंग्रेजी भाषामा लेखिएका थिए। तीमध्ये नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको समग्र पक्षलाई समेटिएका दुइटा पुस्तकहरू- पोलिटिकल चेन्ज एन्ड च्यालेन्जे अफ नेपाल, भोल्युम १ र २ सन् २०१० मा जर्मनीबाट छापिए। ती पुस्तकमा उठाएका विषयको नेपाली भाषानुवाद गर्दा नेपाली भाषामा पढन रुचाउने पाठकसम्म यसको पहुँच पुग्ने सुभाव प्राप्त भयो। त्यसैअनुसार सन् २०११ मा ती पुस्तक अनुवाद गरी प्रकाशित गर्ने निर्णय गरें र उल्था गर्ने कार्य पनि थालियो। तर, यो पुस्तक लेखिएपछिको समयमा द्वन्द्वसम्बन्धी घटनाक्रम यति तीव्रताका साथ जटिल बन्दै अघि बढिरहेका थिए कि तिनको उचित व्याख्या र विश्लेषणविना पुस्तक लेखन अधुरो हुने भयो। परिणामतः मैले ती किताबलाई अनुवाद गरी छाप्नुभन्दा ती अनुवादित परिच्छेद पूरै परिमार्जित गरी नयाँ रूपमा त्याउने निर्णय गरें। तर, यो त्यति सजिलो थिएन। मलाई पुनर्लेखन गर्न पूरै ३ वर्ष लाग्यो। यो ३ वर्षको अवधिमा पुस्तकका विभिन्न परिच्छेद परिमार्जन गर्दा पहिलेको स्वरूप पूरै परिवर्तन भयो। यसरी नेपालीमा अनुवाद गर्ने उद्देश्यबाट सुरु भएको पुस्तक अहिले आइपुग्दा पूरै नयाँ बन्न पुग्यो।

यो किताब आफैमा पूर्ण छैन। नेपालको यति जटिल द्वन्द्वका सबै आयाम एउटा पुस्तकमा समेटन सम्भव नभए पनि सशस्त्र द्वन्द्व र जनआन्दोलनको अन्तरसम्बन्ध, सशस्त्र द्वन्द्वका बाह्य आयाम र यसका मूलभूत कारण, नेपालमा भूमिमा आधारित शक्ति-सम्बन्ध, नेपाली समाज रूपान्तरणमा सशस्त्र द्वन्द्वको भूमिका र प्रभाव, पर्यटन क्षेत्रमा द्वन्द्वले निम्त्याएका चुनौती, द्वन्द्वबाट विस्थापितको अवस्थाजस्ता सवाल यसमा उठाइएका छन्। यो पुस्तकले नसमेटेका सवाल निकट भविष्यमै प्रकाशित हुने अर्को पुस्तक 'नेपालको शान्ति-प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौती'मा समावेश भएका छन्।

अध्ययन, अध्यापन, द्वन्द्वरत देशहरूको भ्रमण, अनुभव र अनुसन्धानको परिणामको दस्तावेज बनाउने र प्रकाशन गर्ने कार्यले प्राप्त ज्ञानलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै मैले आफ्नो ज्ञान र अनुसन्धानका निचोड प्रकाशित गर्दै आइरहेको छु र यही मान्यताको परिणामस्वरूप आज यो ४१ औँ कृति प्रकाशित भई तपाईं पाठकहरूको हातमा छ। मेरा त्रुटि औल्याई रचनात्मक सुभाव दिँदै देखिएका कमजोरी सुधार्ने अवसर दिनहुन पाठकसमक्ष सविनय अनुरोध गर्दछु।

अन्त्यमा, यो पुस्तकले नेपालको द्वन्द्व रूपान्तरण, राजनीतिक स्थिरता, दिगो शान्ति र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न केही मात्रामा सहयोग पुऱ्यायो भने मेरो उद्देश्य सफल भएको ठान्नेछु।

विष्णुराज उप्रेती, विद्यावारिधि
सिमिल होम्स-३
सुनाकोठी, ललितपुर

कृतज्ञता

कृतज्ञता लेखनु औपचारिकतामात्र होइन, लेखकलाई सूचना, प्रेरणा, सुभाव र अवधारणा प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउनेप्रति मनेदेखि धन्य हुने प्रयास पनि हो । यो पुस्तक तयार पार्न सघाउने सबैप्रति म आभारी छु ।

यो पुस्तक लेखन रोलफ व्हेलब्हिम, मार्कुस हेइनिगर, उल्फ्के मुलर-बोकर, थोमस ब्यू, डोमिनिक रिखेन, देवराज दाहाल, यादवकान्त सिलवाल, सागरराज शर्मा, कैलाशनाथ प्याकुञ्चाल, भरत पोखरेलले मलाई विभिन्न किसिमले मद्दत गर्नुभएको छ ।

पुस्तक तयार पार्न एनसीसीआर नर्थ-साउथको दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय संयोजन कार्यालयबाट अनुकूल वातावरण मिल्यो । एनसीसीआर नर्थ-साउथ र त्यसमा लगानी गर्ने स्विस सरकार विकास नियोग र स्विस राष्ट्रिय विज्ञान प्रतिष्ठानप्रति पनि म कृतज्ञ छु । द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति स्थापनाबारे पुस्तक लेखन थपै राजनीतिक नेताहरूले मलाई प्रेरित गर्नुभयो । मलाई उत्साहित गर्नुहुने सबैको नाम यहाँ उल्लेख गर्न सम्भव नभएकाले सबैप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

मेरी श्रीमतीमात्र नभएर मेरो लागि बौद्धिक आलोचक र वास्तविक सहकर्मी यमुनाप्रति म कृतज्ञ छु । वास्तविकता पहिचान गर्दै मेरो विचार निर्माणमा ठूलो योगदान पुऱ्याएकी छन् यमुनाले । उनीप्रति प्रेम, स्नेह र उच्च सम्मान व्यक्त गर्दछु । हाम्रा दुई सन्तान अस्मिता र आयुषप्रति हामी गौरवान्वितमात्र छैनौ, उनीहरूको अनुहारमा लाखौं युवाको जाज्वल्यमान प्रकाशको प्रतिविम्ब देखेका छौं, जो यो मुलुकलाई रूपान्तरण गर्न आतुर छन् । नेपालका लाखौं युवा नै यो देशका भरोसा हुन् । उनीहरूप्रति मेरो पूर्ण विश्वास छ । मेरो काममा सधैं प्रेरणादायी शक्ति दिने मेरी पुजनीय आमा शान्ताकुमारी उप्रेती र मेरा ससुरा कवि घलेप्रति पनि म कृतज्ञ छु ।

यो पुस्तक उल्था गर्ने क्रममा सुरुदेखि संलग्न भई सिपी अर्यालिले अहिलेसम्म लगातार काम गरी पुस्तकलाई यो स्वरूपमा ल्याउन भाषा अनुवाद, भाषा सम्पादन, सुभाव,

शब्द चयनलगायत काम गरी महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुभयो । त्यसैगरी यो किताबको परिमार्जन गर्ने क्रममा भाज्जी शर्मिला शिवाकोटीले अत्यन्त लगानशीलताका साथ सच्याएका प्रतिहरू टाइप गरिएने, सामग्री संकलन गरिएनेलगायतका महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याइन् । त्यसैले यो पुस्तक यस स्वरूपमा ल्याइपुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने यी दुई सहयोगी- भाइ सिपी अर्याल र भाज्जी शर्मिलालाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

‘नेपालमा सशस्त्र दृन्दू र यसको प्रभाव’ पुस्तक अनुसन्धानमा आधारित छ । यो अनुसन्धानका लागि एसएनएसएफ, एसडीसी तथा एनसीसीआर नर्थ-साउथबाट सहायता प्राप्त भएको थियो त्यसका लागि म विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । ज्योति खतिवडा बहिनीले मेरा अरू धेरै किताबजसरी नै यो किताबको डिजाइनलगायतमा मेहनतसाथ काम गर्नुभयो । उहाँप्रति म अनुग्रहित छु ।

मेरा प्राज्ञिक प्रयासमा सधैं सहयोग गरिरहने मेरो कार्यालयका सहकर्मी मित्रहरूलाई पनि हृदयदेखि धन्यवाद । मेरा प्रकाशनहरू सूक्ष्म तरिकाले हेरी सन्दर्भ सामग्री स्तरीकरण गर्ने कामका लागि सहकर्मी सुमनबाबु पौडेललाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । किताब लेखनका क्रममा सहयोग पुऱ्याउने सफल घिमिरेलाई पनि धेरै धन्यवाद ।

विष्णुराज उप्रेती, विद्यावारिधि
सिभिल होम्स-३
सुनाकोठी, ललितपुर

विषय सूची

परिच्छेद १	सशस्त्र द्वन्द्व, जनआन्दोलन र राजनीतिक परिवर्तन	१
परिच्छेद २	सशस्त्र द्वन्द्वका बाह्य आयाम	७५
परिच्छेद ३	असमान शक्ति सम्बन्ध र द्वन्द्वको स्रोत : भूमि	१०७
परिच्छेद ४	बदलिँदो परिप्रेक्ष्यमा जलस्रोतसम्बन्धी द्वन्द्व	१४३
परिच्छेद ५	समाज र विकास प्रक्रियामा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव.....	१६७
परिच्छेद ६	जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोतमा सशस्त्र द्वन्द्वको असर	१७९
परिच्छेद ७	प्राकृतिक स्रोतमा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव र सम्बोधन.....	२३३
परिच्छेद ८	पर्यटनमा सशस्त्र द्वन्द्वको असर.....	२४९
परिच्छेद ९	द्वन्द्वसिर्जित आन्तरिक विस्थापनको वातावरणीय प्रभाव.....	२५९
अनुसूची	२८१

तालिका विवरण

तालिका १.१	सुशासनको अवस्था.....	१४
तालिका १.२	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण.....	३१
तालिका ३.१	भूमि ऐनले व्यवस्था गरेको भूमि हदबन्दीको व्यवस्था.....	१३३
तालिका ३.२	बडाल आयोगद्वारा प्रस्तावित हदबन्दी	१३४
तालिका ३.४	नेपालमा भूमि बाँडफाँट अवस्था	१३६
तालिका ३.५	अधिनत्वको आकार र क्षेत्र.....	१३६

तालिका ५.१	भूमि अपनत्व र खाद्यान्न अपर्याप्तता	१७३
तालिका ५.२	सशस्त्र दुन्दुका बेला ध्वस्त भएका भौतिक पूर्वाधारको क्षति विवरण	१७७
तालिका ६.१	प्राकृतिक स्रोतको क्षेत्रमा भएका आक्रमणका तथ्यांक.....	१८२
तालिका ६.२	सशस्त्र दुन्दुका बेला नेकपा (माओवादी)द्वारा वनसम्बन्धी पूर्वाधारमा भएका आक्रमणको लेखाजोखा	१९१
तालिका ६.३	जिल्लाअनुसार वनस्रोतमा विनाश.....	१९२
तालिका ६.४	वन्यजन्तु हताहती सन् १९९६-२००६.....	२०३
तालिका ६.५	सशस्त्र दुन्दुका बेला संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी भौतिक पूर्वाधार क्षति	२०८
तालिका ६.६	राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष र एक्याप क्षेत्रमा भएको क्षति... २१३	
तालिका ७.१	दुन्दु मूल्यांकनले दिएको जोडको सारांश..... २४४	
तालिका ८.१	नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा सशस्त्र दुन्दुसम्बन्धी घटना	२५३

बक्सहरूको सूची

बक्स ५.१	सामाजिक पुँजीको क्षय	१६९
बक्स ६.२	निष्काम भएका एक्यापका तल्लो तहका संस्थाहरू	२११
बक्स ९.१	विस्थापितको मद्दतका लागि सामान्य उपाय.....	२७६

परिचय

१

सशस्त्र द्वन्द्व, जनआन्दोलन र राजनीतिक परिवर्तन

१. परिचय

संयुक्त जनमोर्चा (सं.ज.मो.)को नामबाट माओवादीले २०५२ माघ २१ (४ फेब्रुअरी १९९६) गते नेपाली कांग्रेस सरकारका तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासामु ४० बुँदै माग प्रस्तुत गयो । सरकारले १५ दिनभित्र ती माग सम्बोधन नगरेको खण्डमा उनीहरूले ‘जनयुद्ध’ छेइने घोषणा गरे । तर, देउवा सरकारले ती मागलाई गम्भीरतापूर्वक लिएन । उक्त समय-सीमाको बेवास्ता गर्दै सरकारी भ्रमणको सिलसिलामा प्रधानमन्त्री देउवा भारत हिँडे । माग पूरा हुन तीन दिन बाँकी छाँदै २०५२ फागुन १ गते (१३ फेब्रुअरी १९९६)बाट रोल्पाको होलेरी र रुकुमको थिब्सीकोट प्रहरी चौकीमा आक्रमण गरी माओवादी^१ ले ‘जनयुद्ध’ सुरु गयो ।

त्यसपछि नेपालले हिंसात्मक सशस्त्र द्वन्द्व र त्यस सम्बन्धित संकट भोग्न थाल्यो । शान्ति मन्त्रालयको तथ्यांक अनुसार नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)^२ ले छेडेको ‘जनयुद्ध’ले १७,८८६ भन्दा बढी मानिसको ज्यानमात्र लिएन, बिस्तरै गति लिँदै गरेको आर्थिक र सामाजिक विकास अवरुद्ध गयो^३ । अर्बौं रूपैयाँको धनसम्पत्ति नोक्सान गरायो र समाजमा असुरक्षा, त्रास, मानवअधिकार हनन् व्याप्त बनाउँदै सामाजिक सम्बन्धको जगै हल्लाइदियो । तर, यसले सयाँ वर्ष पुरानो सर्वसत्तावादीकेन्द्रित शासन भत्काउन पनि चोटिलो योगदान दियो ।

^१ सं.ज.मो.नै नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)मा परिवर्तित ।

^२ यसपछि यो दललाई माओवादी भनी उल्लेख गरिएको छ । साथै ‘माओवादी विदाह’, ‘माओवादी जनयुद्ध’ र ‘माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व’ शब्दावलीलाई यस पुस्तकमा समानार्थी रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

^३ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, नेपालको शान्ति प्रक्रिया : छोटो विवरण- पोलिसी पेपर, निप्स २०१३ ।

माओको विचार, नीति र कार्यक्रममा आस्था राख्ने तीन कम्युनिस्ट पार्टीले 'राजनीतिक मोर्चा'को रूपमा २०४६/४७ (सन् १९८९-९०)को जनआन्दोलनमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाका लागि नेकपा एकता केन्द्र गठन गरेका थिए। क्रान्तिकारी परिवर्तनको थालनी एवं 'राजतन्त्र'बारे संविधानसभा चुनावबाट निर्णय हुनुपर्ने उनीहरूको चाहना थियो। यद्यपि, नेकपा एकता केन्द्रले उठाएका यी सबाललाई प्रमुख आन्दोलनकारी शक्ति (नेपाली कांग्रेस पार्टी र संयुक्त वाम मोर्चा^४) ले अस्वीकार गरे। शक्ति बाँडफाँटको सहमतीय व्यवस्थामार्फत राजा र प्रमुख आन्दोलनकारी शक्तिबीच वार्ता भई राजाले संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्र मान्न मञ्जुर गरेपछि पहिलो जनआन्दोलन स्थगन भयो। त्यसपछि पहिलो प्रजातान्त्रिक निर्वाचन भयो। असन्तुष्ट हुँदाहुँदै पनि नेकपा एकता केन्द्रले २०४८ सालको आमचुनावमा भाग लिएर प्रतिनिधिसभाका २०५ सिटमध्ये ९ सिट जित्यो र नेपाली कांग्रेस र नेकपा मालेपछि नेपालको तेस्रो ठूलो दल भयो।

प्रतिनिधिसभा निर्वाचनमा भाग लिने उनीहरूको निर्णय संसदीय व्यवस्थामा आधारित थियो। नेकपा (एकता केन्द्र)ले नेपालको राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थासँग मेल खाने मार्क्सवाद, लेनिनवाद र माओवादको ढाँचामा आधारित राजनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्न चाहन्थ्यो। 'जनयुद्ध'का लागि एक वर्षे भूमिगत तयारीपछि २०५१ साल (सन् १९९५)मा उसले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) गठनको घोषणा गर्यो र २०५२ फागुन १ गते (१३ फेब्रुअरी १९९६)बाट 'जनयुद्ध' सुरुआत भयो। वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनले स्थापित गरेको राजनीतिक संरचना र शासन प्रणाली यो सशस्त्र द्वन्द्वले पूरै भक्ताङ्गिदियो।

तीन आन्तरिक (दरवारीया, माओवादी र संसद्वादी) र अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति (भारत र अमेरिका) नै नेपाली द्वन्द्वका प्रमुख खेलाडी हुन्। यहाँको संकट लम्ब्याउन अदृश्य शक्ति प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कार्यरत थिए। हतियारका ठूला व्यापारी, तस्कर वा विदेशी राजनीतिक खेलाडीले यस्तो अदृश्य शक्तिलाई बढावा दिइरहेका थिए (कुमार सन् २००४; उप्रेती सन् २००४)। २०५९

^४ जनआन्दोलनलाई सफल बनाउने उद्देश्यले नेपालका सात कम्युनिस्ट पार्टीद्वारा संयुक्त वाम मोर्चा गठन गरिएको थियो। बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई पुनर्स्थापित गराउन संयुक्त वाम मोर्चा र नेपाली कांग्रेसले सहकार्य गरेका थिए।

असोज १८ (४ अक्टोबर २००२)मा राजाले सक्रिय हुन सुरु गर्नु अगाडि आन्तरिक रूपमा द्वन्द्वमा केवल दुइटा देखिने शक्तिकेन्द्र थिए - संवैधानिक शक्ति-राजा/संसदीय दल र माओवादी । पछि संवैधानिक शक्तिलाई राजाबाट अलग्याएर त्रिपक्षीय द्वन्द्व स्थापित गर्न यस्तो अदृश्य शक्ति सफल भयो । त्यसपछि संसदीय दल र माओवादी नजिक भए । यस्तो परिवर्तनशील शक्ति-समीकरणबाट माओवादीले धेरै पायो । फलतः माओवादीले विद्रोह सुरु गर्दैदेखि उठाएका सवाल बहसको केन्द्रविन्दु बने ।

राजाको २०६१ माघ १९ (१ फेब्रुअरी २००५)को कदम रातारात गरिएको निर्णय थिएन । त्यो तीन वर्षभन्दा बढी जोडघटाउ गरेपछिको नियोजित कदम थियो । तर, यसको परिणामचाहिँ राजालाई फापेन । शाही कदमका बेला राजाको मान्यता (बाह्य समुदायसामु माओवादीलाई ‘आतंककारी’ भनिए अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट पाइराखिएको सैन्य सहायता नियमित होला भन्ने अनुमान, देशका सबै बर्बादीको दोष राजनीतिक दलमाथि थोपदा दलहरू धरातलाविहीन होलान्, नागरिक समाज तथा जनताबाट बलियो सहयोग मिल्ला र सेनाले पूर्ण सहयोग गर्ला भन्ने अनुमान) सबै गलत ठहरिए । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै तह र तप्काबाट शाही कदमको कडा विरोध भयो ।

कटूर पूर्वपञ्च, आरोपित अपराधीहरू, व्यांक ऋणीको कालोसूचीमा परेका समेत र विगतमा असफल भइसकेका लोकतन्त्रविरोधी विवादित व्यक्तिसमेत समावेश गरिएको मन्त्रीमण्डल र त्यस्ता व्यक्तिको क्षेत्रीय/अञ्चल प्रशासकमा नियुक्ति, सञ्चारमाध्यममा सेन्सर, मानवअधिकार कटौती, राजनीतिक नेता तथा कार्यकर्तालाई धरपकड तथा थुनाइ, नागरिक समाजका अगुवा र स्वतःस्फूर्त रूपमा अधिकारका लागि उठेका निःशस्त्र नागरिकमाथि दमनजस्ता कामले राजा र राजनीतिक दलबीच टकराव पैदा गरे । त्यतिन्जेलसम्म पनि राजनीतिक दलले राजासँग मेलमिलाप होला भन्ने आशा गरिरहेका थिए । तर, प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतामाथि लगातारको कुठाराघात र प्रमुख राजनीतिक दललाई छेउ लगाउने राजाको प्रयासले तिनलाई धोकामात्रै मिल्यो । त्यसपछि दलले प्रजातन्त्रको दुईखम्बे सिद्धान्त (बहुदलीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्र) प्रतिको अडान परिवर्तन गर्दै लोकतान्त्रिक गणतन्त्र (नेपाली काङ्रेसले उसको विधानबाट ‘राजतन्त्र’ हटायो र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी एकीकृत मार्क्सवादी

लेनिनवादी (नेकपा एमाले)ले देशको राजनीतिक स्थिरताका लागि लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा जाने निर्णय गऱ्यो)को विकल्प रोजे । अन्य धेरै कम्युनिस्ट पार्टीहरू गणतान्त्रिक व्यवस्थाको पक्षमा थिए । नागरिक समाज, मानवअधिकारवादी, विद्वान वर्ग सबै राजाका व्यवहारबाट गणतन्त्रको आवश्यकता देख्न थालेका थिए । लोकतान्त्रिक गणतन्त्रितर उन्मुख यस्तो अवस्थाले दरबार र राजनीतिक दलबीच मुठभेड पैदा गऱ्यो । यसकारण राज्य र माओवादीबीचको द्वन्द्व त्यसपछि परम्परागत निरंकुश शक्ति र लोकतन्त्रका लागि लड्ने प्रगतिशील शक्तिबीचको व्यापक राजनीतिक टकरावतर्फ रूपान्तरित भयो ।

पहिले शान्तिपूर्ण मुलुकको रूपमा चिनिएको नेपालले एक दशकसम्म कठोर हिंसात्मक द्वन्द्व बेहोच्यो । प्रतिफलमा १७,८८६ भन्दा बढीको ज्यान गुम्यो, अबैं रूपैयाँबाराबरको सम्पत्ति र भौतिक पूर्वाधार नष्ट भयो । यसले डर, अविश्वास, असुरक्षा, आन्तरिक संघर्ष र सामाजिक, राजनीतिक स्थायित्वमात्रै होइन, आधारभूत नेपाली राजनीतिको रूपान्तरणका लागि सम्भावनाको बृहत् ढोका पनि खोलिदियो ।

सशस्त्र द्वन्द्वसँग जुभन नेपाली राजनीति धेरै वर्षसम्म अक्षम र निष्प्रभावी भयो । शासनमा बसेकाहरू र तिनका पार्टीले माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको सही मूल्यांकन, विश्लेषण गर्न सकेन । परिणामतः गलत रणनीति अङ्गाल्न पुगे । यसले अस्थिरता र अराजकताको बाटो देखायो । २०५९ असोज १८ (४ अक्टोबर २००२)पछि राजनीतिमा राजाको प्रत्यक्ष हस्तक्षेप भएपछि अवस्था भन् जटिल भयो । परिणामतः दुई ध्रुवीबीचको द्वन्द्व राजा, संसदीय पार्टी र नेकपा (माओवादी)बीचको त्रिपक्षीय द्वन्द्वमा बदलियो । २०६१ माघ १९ (१ फेब्रुअरी २००५)को राजाको कदमपछि त्रिपक्षीय द्वन्द्व फेरि द्विपक्षीय (राजाविरुद्ध माओवादी/संसद्वादी दल)मा ध्रुवीकरण भयो ।

गरिबी र असमानता, सामाजिक र राजनीतिक बहिष्करण, लैंगिक असमानता, जातीय विभेद, भ्रष्टाचार र निकम्मा शासनले द्वन्द्व विस्तार गर्ने आधार दियो । यद्यपि, बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनाले ल्याएको खुला र प्रजातान्त्रिक प्रणालीमा निरंकुश शासनमा हुन नसकेको सशस्त्र द्वन्द्व बढ्यो, जुन विरोधाभाषपूर्ण थियो । द्वन्द्व किन बढ्यो भन्ने विरोधाभाषपूर्ण पक्षमा पर्याप्त

व्याख्या भने भएनन् । यसबाहेक स्थापित धार्मिक र सांस्कृतिक सहिष्णुता भएको विविधतायुक्त नेपाली समाजले विध्वंशकारी, हिंसालाई किन स्वीकार्यो भन्ने विश्लेषण पनि पर्याप्त हुन सकेन ।

माओवादी विद्रोहलाई विविध दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्न सकिन्छ । द्वन्द्वको दृष्टिकोणबाट हेर्दा यो जनताको असन्तुष्टिको हिंसात्मक अभिव्यक्ति थियो । सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट यो राज्य र समाजका लागि चुनौती थियो । राजनीतिक दृष्टिकोणबाट यो राज्य नियन्त्रण गर्न गरिएको संघर्ष थियो । समाजशास्त्रीय दृष्टिबिन्दुबाट यो सयाँ वर्ष पुरानो गरिबी, असमानता र अन्यायको जालो भत्काउन सुरु गरिएको सामाजिक परिवर्तन तथा रूपान्तरणको हिंसात्मक स्वरूप थियो । कारण जेसुकै भए पनि अन्त्यमा यसले सामन्तवाद अन्त्य गर्न र नेपालको सामाजिक-आर्थिक र राजनीतिक द्वन्द्व रूपान्तरणका लागि बलियो आधार दिएको थियो । तर, बृहत् शान्ति-सम्झौतापछि खासगरी माओवादी सत्तामा पुगे । सत्ता र शक्तिलाई मोलतोलको विषय बनाए । त्यसले उनीहरूको जीवनशैली बदल्यो र आफ्नो आर्थिक सुदृढीकरण प्राथमिकतामा पारे । त्यससँगै रूपान्तरणको मुद्दा ओझेलमा पर्दै गयो ।

वि.सं. २०४६ (सन् १९९०)मा भखरै पुनर्स्थापित बहुदलीय प्रजातन्त्र^५को असफलतामात्रै माओवादी विद्रोहको एकमात्र कारण थिएन । यो २४० वर्षको शोषणले जन्माएको निरन्तर असरको परिणाम पनि थियो । २०४६ सालपछिको शासन-असफलताले यो द्वन्द्व गहिरो बनाए । यसका कारण निम्न थिए : (१) जनअपेक्षा पूरा गर्न यसको असफलता र कुशासन र, (२) यसले दिएको स्वतन्त्रता ।

२०४६ सालको जनआन्दोलनपछि नेपाली जनताले साँधुरो र विमेदी समाजबाट खुला समाजमा पाइला टेके । यो आन्दोलनले मानिसहरूलाई अस्वाभाविक आशा देखायो । वि.सं. २०४७ को संविधानले नेपाली जनताको अधिकार प्रयोगमा अनगिन्ती ढोका खोलिदियो । २०४७ सालको सुरुमा नेताहरूले चुनाव

^५ यसमा जनमतका आधारमा जनताले सरकारको स्वरूप निर्धारण गर्न पाउने अधिकार हुन्छ, जसमा प्रतिनिधित्व, पारदर्शिता, सहभागिता र समानताका कुण पर्नेन् ।

जित्नका लागि मात्र भए पनि मानिसका ती आशा पूरा गर्ने वाचा गरे । तर, राज्यले जनताका सबाललाई सम्बोधन गर्न र अपेक्षा पूरा गराउन असफल भयो । उल्टै भ्रष्टाचार, कुशासन, दण्डहीनता, राज्य संयन्त्रको राजनीतीकरण र दुरुपयोग, राज्यका साधन-स्रोत र शक्तिमाथि शासकहरूको एकछत्र मनपरी नियन्त्रणले प्रजातन्त्रको जग कमजोर बनायो । यिनै कमजोरीलाई माओवादीले रणनीतिक रूपमा भरपूर प्रयोग गरी आफ्नो सशस्त्र दृन्दृको प्रभाव विस्तार गरे ।

बहुदलीय प्रजातन्त्रको सुरुआतमै नेपाली जनताको बढ्दो चेतना र सशक्तीकरणका कारण माओवादी दृन्दृ अभ्यूदय भएको थियो । मानिस गरिबी, असमानता, भेदभाव, भ्रष्टाचार र रोजगारीको अवसरका कमीबारे धेरै जानकार भइसकेका थिए । अन्याय, गरिबी र सामाजिक बहिष्करणविरुद्ध आफ्नो आवाज बुलन्द पार्न उनीहरू सशक्त भइसकेका थिए । यसकारण २०४७ सालमा स्थापना भएको बहुदलीय व्यवस्था असफल भएरमात्र विद्रोहको प्रभाव बढेको हो भन्नु मिथ्याभाष हो । किनकि, त्यो सामाजिक सचेतना र सशक्तीकरणको सूचक पनि थियो, जुन प्रजातन्त्रबाट प्राप्त भएको थियो ।

नागरिकलाई व्यापक रूपमा सशक्त बनाउन मद्दत गरेको बहुदलीय प्रजातन्त्रले विविध तहका जनतालाई संगठित हुने, आफ्नो अधिकारका लागि लड्न संस्था खोल्नेलगायत थुप्रै अवसर प्रदान गयो । २०४६ पछि गैरसरकारी (गैसस) क्षेत्र बलियो गरी उदायो । पैरवीको काम गैससको एउटा अभिन्न अंग पनि बन्यो । आफ्नो वा राज्यबाट आफूले पाउनुपर्ने अधिकार रक्षाका लागि लड्न पहिचानमा आधारित संस्था पनि उदाए । त्यसपछि नेपालमा थुप्रै गैसस खोलिए र तीमध्ये केहीले सीमान्तकृत समूहको सशक्तीकरणमा जोड दिए । केहीले त असन्तुलित रूपमा अधिकारको मात्र कुरा उठाई उग्र बनाउने तर, दायित्व र जिम्मेवारीको बेवास्ता गर्ने एकांकी रणनीति लिई समाजलाई उग्रतातिर लैजान ठूलो मद्दत गयो ।

नेपाली दृन्दृका प्रमुख सबाल जटिल र विवादास्पद थिए । दृन्दृको कारण र परिणाम दुवै गरिबी रहेको कुरा त सर्वविदितै छ । तर, यसभित्र पनि अन्य थुप्रै समस्या छन् । दृन्दृको मूल कारणमा निम्न जटिल तत्त्व समावेश हुन्छन् : विविध पहिचानका समूह (आइडेन्टिटी ग्रुप)बीचको राजनीतिक, सामाजिक-

आर्थिक र सांस्कृतिक अवसरमा असमानता, लोकतान्त्रिक वैधता र प्रभावकारी शासन अभाव, जीवन्त नागरिक समाजको अनुपस्थिति र द्वन्द्वको अहिंसात्मक व्यवस्थापनका लागि प्रभावकारी संयन्त्र अभाव ।

सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्व राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक र वैचारिक विभेदको जटिल संरचनामा बनेको हुन्छ । राज्यको विद्यमान शासन व्यवस्थाले सामाजिक-आर्थिक र राजनीतिक असमानतालाई सम्बोधन गर्न नसकदा सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वको सम्भावना उच्च रहन्छ, जुन नेपालमा देखियो ।

हिंसात्मक द्वन्द्वको राजनीतिक स्रोत केलाउँदा मुलुकको इतिहासमा राजनीतिक संरचना र प्रक्रियाहरू कसरी विकसित भए भन्ने जान्तु जरुरी हुन्छ । केन्द्रीकृत, सामन्ती र शक्तिकेन्द्रित पूर्वाग्रही शासन प्रणालीले नेपालमा सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वका लागि उर्वर भूमि प्रदान गरेको थियो । उदाहरणका लागि वितेका २० वर्षमा नेपालमा सामाजिक तनाव र सशस्त्र द्वन्द्वको एक कारण भ्रष्ट, शक्तिकेन्द्रित शासन प्रणाली नै थियो, राणाकालीन कुलीनतन्त्रमा जनतालाई रैतीको स्तरमा राखिएको र वि.सं. २००७, २०१७ र २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपछि पनि यो अवस्थामा आधारभूत परिवर्तन देखिएन बरु उल्टै विभिन्न स्वरूपमा त्यस्तैखाले अभ्यास निरन्तर रहे र अरू जटिलसमेत बने ।

द्वन्द्वले नकारात्मक प्रभावमात्र नपारी राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरण पनि गर्छ । यद्यपि, द्वन्द्व जारी राख्ने तत्त्वहरू यसको सुरुआती अवस्थाका कारक नै हुनुपर्छ भन्ने छैन । द्वन्द्व बहुआयामिक प्रकृतिको हुन्छ, जसका प्रमुख कारणबारे निम्न खण्डमा छलफल गरिएको छ :

१.२ द्वन्द्वका विभिन्न कारण

१.२.१ सामाजिक-आर्थिक कारण

सामाजिक बहिष्करण, तीव्र असमानता, पूर्ण गरिबी, स्रोतमा पहुँचको अभाव, यस्ता सवालको सम्बोधन गर्ने राजनीतिक अक्षमता द्वन्द्वका सामाजिक, आर्थिक कारण हुन् । जात, जातीयता, लिंगीय, क्षेत्रीय, सांस्कृतिक, भाषिक तथा

धार्मिक भेदभावले द्वन्द्वलाई भनै बढाउँछन् । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा राजनीतिक र सामाजिक रूपान्तरण गर्न २०४६ सालको प्रजातान्त्रिक संक्रमण अक्षम भएपछि नागरिकहरूमा व्यापक असन्तुष्टि छाएको थियो । यसलाई नेकपा (माओवादी)ले राम्रै उपयोग गर्यो र सशस्त्र द्वन्द्वलाई माथिल्लो उचाइमा पुऱ्याउन सफल भयो ।

सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक क्षेत्रमा निश्चित समूह र हालसालै उदाएका नव-अभिजात वर्ग^६ को हैकमले शोषितको मनमा अन्याय र बदलाको भावना जागृत गरायो । आफूहरू अवसर र स्रोतबाट वज्चित भएको तथ्य तिनमा थियो । नेकपा (माओवादी)ले जातीय र क्षेत्रीय स्वार्थबाट प्रेरित नव-अभिजात वर्गलाई आफ्नो प्रभावमा लिई (यसो गर्दा दुवै पक्षलाई फाइदा पुगेकाले दुवैले रणनीतिक रूपमा यो सम्बन्ध कायम राखे) माओवादीभन्दा अरू राजनीतिक शक्तिहरूलाई परिवर्तनविरोधी, यथास्थितिवादी र समावेशी प्रणालीका अवरोधकका रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल भयो । विदेहीले सामाजिक सरोकारभन्दा बढी जातीय र भौगोलिक परिचयका लागि आफ्नो समर्थनमा मानिसहरूलाई एकत्रित पारे ।

केन्द्रीकरण र क्षेत्रीय असन्तुलन, राज्य स्रोत तथा शक्तिमाथिको असमान वितरण, अभिजात तथा नव-अभिजातवर्गद्वारा राज्यका साधन, स्रोत, शक्ति र प्राकृतिक तथा अन्य उत्पादनशील स्रोतमाथिको नियन्त्रण र पहुँच, धार्मिक तथा सांस्कृतिक रूपमा पक्षपाती हिन्दू मान्यता तथा संस्कृतिको हैकमपूर्ण प्रभाव, महिला, अल्पसंख्यक र दलितमाथिको भेदभावले निम्त्याएको अन्याय र निजीकरणको नकारात्मक प्रभावले असन्तुष्टिको आगो दन्कायो र सशस्त्र द्वन्द्वरूपी रङ्को सल्कायो ।

सामाजिक विभेद, असमानता र गरिबी घटाउन तथा शक्तिमा भएका सम्भ्रान्तहरूले वज्चित समुदायमाथि गरेको शोषण नियन्त्रण गर्न राज्य लागिरपरेन । बरु उल्टै सम्भ्रान्त र नव-सम्भ्रान्त वर्गको पक्षपोषण गर्न लागिरहयो । वेरोजगार मानिसहरूको ठूलो समूललाई रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न पनि राज्य

^६ नव-अभिजात वर्ग भनेका त्यस्ता मानिस हुन्, जो पाखा पारिएका सम्भ्रमितबाट उदाए र दलित, जनजाति समूह, महिलाजस्ता पाखा पारिएकाको फाइदा लिइरहेका छन् । यस्तो अवसरले पुरानो शक्ति केन्द्रबाट नयाँ शक्तिकेन्द्रमा शक्ति स्थानान्तरित भयो र अहिले यो नियमित र सामाजिक रूपमा स्वीकारिएको सामाजिक सम्बन्धको रूपमा देखिएको छ ।

असफल भयो । भ्रष्टाचार र अनियमितता राजनीतिक प्रक्रियाको अभिन्न अंग भयो । आम युवाहरू यी सबै कारणले निराश र आक्रोशित थिए । त्यसैले अर्थशक्ति, पछि पारिएका र असन्तुष्ट युवाहरू नेकपा (माओवादी)को विद्रोहको शक्ति बन्न पुगे ।

केन्द्रीकरण र सामाजिक बहिष्करण नियोजित वा अञ्जानमा पनि हुन सक्छ । तर, नियोजित बहिष्करण बढी गम्भीर हुन्छ । नियोजित सामाजिक बहिष्करण निश्चित शक्तिशाली वर्ग^५ले आफ्नो निहित स्वार्थ पूरा गर्न जानेर अर्को पक्षलाई साधन, स्रोत र शक्तिसँगको पहुँच नियन्त्रण गरी आफ्नो मात्र हालीमुहाली गर्ने प्रवृत्ति हो । नेपालका शासक र नवसामन्तहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा यस्ता संयन्त्र विकास गरी स्रोत तथा सेवाप्रतिको पहुँच र शक्तिको अभ्यासमा एकछत्र नियन्त्रण कायम गरे । त्यही काम नेपालमा राजनीतिक अस्थिरताको उर्वर पृष्ठभूमि बन्यो ।

परोक्ष सामाजिक बहिष्करण अन्तर्गत परम्परागत बहिष्करणयुक्त सामाजिक अभ्यासको उत्तराधिकार, मिथक, विश्वास प्रणाली (जातमा आधारित तह, छुवाछुत, विवाह, धर्म व्यवसाय आदिमा छेकबार) आदि पर्छन् । हिन्दू समाजको संरचनागत आधारमा बहिष्करणको विशेष प्रभाव सन् १९९० को दशकपछि कमजोर हुँदै गए पनि व्यक्तिको जीवन, खानपानको शैली, विवाह, धार्मिक विश्वास र दैनन्दिनका क्रियाकलापमा बहिष्करण पूर्ण नियन्त्रण भइसकेको छैन । बरु उल्टै नवअभिजात वर्गको उदयले अप्रत्यक्ष रूपमा कठोर वर्गीय तहगत

^५ नियोजित सामाजिक बहिष्करण जातीय, क्षेत्रीय, सामाजिक र अल्पसंस्कृकबीच पनि हुन्छ । जातीय समूहभैत्रैका अभिजात वर्गले आफ्नै समुदायका कमजोर र गरिब सदस्यको नाममा फाइदा लिई लक्षित समूहसम्म नपुऱ्याई शोषण गरिरहेको हुन्छ ।

^६ सामाजिक बहिष्करणको एउटा अति जर्जर स्वरूप जाति व्यवस्था हो, यो निकै कठोर र जन्मबाटै निश्चित हुन्छ । यो प्रथा तोडन आमूल सामाजिक परिवर्तन आवश्यक छ । तर, सम्भ्रान्त र नव सम्भ्रान्त वर्ग यो तोडन चाहाँदैन । नव सम्भ्रान्त वर्ग त अझ यो प्रथालाई कायमै राख्नी यसैका नाममा आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न खरिटरहेको हुन्छ । यो नव सम्भ्रान्त वर्ग निश्चित जाती भित्रैबाट उदाडँछ र अरू जातीहरूको बेसस्त्री विरोध गरी आफ्नो जातीमा पूर्ण भ्रम छर्न सफल भएको हुन्छ । त्यसैले त्यो जाती वा समूहले उसलाई आफ्नो मुकिदाता मानिरहेको हुन्छ । तर, यथार्थमा यो नवजात वर्ग त्यो जाती वा समुदायको परिवर्तनको अप्रत्यक्ष बाधक बनि रहन्छ किनकि यो जाती वा समूहलाई पछाडि पारि नराख्ने हो भने उसको हाली-मुहाली अन्त्य हुन्छ ।

संरचना कायम राख्छन् र सक्रिय रहन्छन्। नेपालमा यस्ता जबर्जस्त सामाजिक संरचना तथा अभ्यास राजनीतिक नेपाली समाजमा व्यापक र प्रभावशाली छ। यसको प्रमुख कारण भनेको पुरातनवादी शक्ति र नवअभिजात वर्गको स्वार्थ नै हो। यसका अतिरिक्त बहुपत्नी प्रथा^९, महिलाप्रतिको भेदभाव, छुवाछुत, यौन उत्पीडन तथा शोषण, महिलालाई बोक्सीको आरोप लगाई गरिने अमानवीय व्यवहारले पनि नेपालमा माओवादीको सशस्त्र द्वन्द्वलाई मद्दत गरिरहेको थियो।

यसैकारण नेकपा (माओवादी)ले उसका सशस्त्र लडाकु महिलालाई आबद्ध गराउन सफल भयो। उसका कुल छापामारमा लगभग ४० प्रतिशत संख्या महिलाको रह्यो (उप्रेती सन् २००६ए)। महिलाले सक्रियतापूर्वक प्लाटुन, कम्पनी तथा बटालियनको नेतृत्व गरेका थिए। विद्रोहमा थुप्रै महिला सहभागी हुनुको कारण तिनले महसुस गरेको अन्याय तथा असमानता थियो। महिला छापामारको ठूलो संख्या गरिब, किसान, अशिक्षित तथा जनजातिबाट थियो। गरिब किसान र शोषित जातबाट आएका महिला सशस्त्र द्वन्द्वमा निकै सक्रियतापूर्वक लागेका थिए भने भन्डै ७० प्रतिशत महिला भोट-बर्मली र दलित समुदायका थिए। विद्रोहमा अधिकांश महिला विचारका कारण न भई असमानता र भेदभावबाट उन्मुक्तिका लागि लागेका थिए।

सशस्त्र द्वन्द्वमा जातीय आयाम निकै चाखलागदो थियो। भाषा (नेपाली र जातीय भाषा), धार्मिक अभ्यास, कानुनी तथा न्यायिक व्यवस्था, आदिवासीको पहिचान, प्रतिनिधित्वका सवाल, नागरिकता तथा राज्यको सुविधाजस्ता सवालमा माओवादीले गैरहिन्दू जातीय समूह^{१०} र हिन्दू जातीय समूहमा चलाखीपूर्ण विभाजन गराई आफ्नो राज्यविरुद्धको लडाइँमा गैरजातीय समूहको समर्थन लिन सफल भएको थियो।

माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वले जातीय समूहलाई तिनको अधिकार खोज्न र तिनको माग अरूसामु स्पष्ट गर्ने भन्दा पनि सामाजिक रूपमा सद्भावपूर्वक रहेका

^९ बहुपत्नी प्रथा देशैभरी फैलिए पनि बहुपति प्रथा नेपालको ताप्लोजुगको दुर्गम क्षेत्र र पश्चिमका केही नगण्य भूभागमा मात्र पाइन्छ।

^{१०} मगोल जाति, जो परम्परागत हिन्दू वर्ण व्यवस्था (ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र)मा पर्देनन्।

नेपाली समाजका विभिन्न जातजातिमा द्वेष बढाई जातीय द्वन्द्वको आधार बनाउने काम गच्छो । वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनले जातीय सवाल उठाउने वातावरण दिइसकेको थियो र यही खुला वातावरण उपयोग गरी विभिन्न जातीय संगठन जातीय आन्दोलनमा सक्रिय थिए । नेकपा (माओवादी)ले जातीय आन्दोलनलाई दुई तप्कामा विभाजन गरिदियो : माओवादी र गैरमाओवादी धारमा (शर्मा सन् २००३) ।

माओवादीले जातीय आन्दोलनमा आत्मनिर्णयको अधिकारमा जोड दियो । यो विभाजन पछिल्लो समयमा अझ उग्र बनाइयो । आत्मनिर्णयको अधिकार भनेको देशबाट अलग हुनेसहितको अधिकार हो भनी माओवादीले वकालत गरेपछि जातीय उग्रवाट व्यापक बन्दै गयो । आफूबाहेक नेपालका अरू बाहुन-क्षेत्री-ठकुरी समुदाय बाहिरबाट आएको नेपालको भूमिमा उनीहरूको अधिकार नभएको जस्ता बहस सुरु भए । तर, यो बहस माओवादीले केवल आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न ल्याएको भन्ने चिन्तन पनि पछि बिस्तारै जनजातिभित्रै स्थापित हुन थाल्यो । त्यसपछि माओवादीले जातीय मुद्दा सम्बोधन नगर्न भन्दै जनजातिहरू जातीय राजनीतिक शक्ति निर्माणमा जुट्न थाले ।

सैद्धान्तिक रूपमा सामाजिक तथा आर्थिक संरचना र शासन-अभ्यासले अभिजात वर्ग, शक्ति-केन्द्रित भेदभावयुक्त सामाजिक अभ्यासलाई सम्बर्द्धन र संरक्षण गरे सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वको बलियो सम्भावना रहन्छ । छुवाछुत, अन्याय, शोषण, वर्ण, धर्म, लिंग र जातमा आधारित भेदभावजस्ता सामाजिक कुरीति र त्यसलाई निर्मूल पार्न राज्यको असक्षमता नेपालको आधुनिकीकरणका प्रमुख चुनौती थिए । दबिएका मानिसमा असन्तुष्टि र विद्रोहको भावना जागृत भए सामाजिक तनाव अवश्यम्भावी हुन्छ । अनियन्त्रित गरिबी र जताजतै फैलाएको बेरोजगारीले जुनसुकै समाजमा तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्व सिर्जना गराउँछ । कंगो, रुवान्डा, चेच्न्या, मिन्दानाओ (फिलिपिन्स), ग्वाटेमाला, कोलम्बिया, मोजाम्बिक, अंगोला र नेपालको हिंसात्मक द्वन्द्वको अनुभवले गरिबी, अन्याय, थिचोमिचो र भेदभावलाई नै आधारभूत तत्त्व मान्छ (उप्रेती सन् २००४, भटुराई सन् २००३, आदित्य र अरू सन् २००६, हवेल र अरू सन् २००५, हटसन् २००४, कार्की र सेढ्डन सन् २००३) । जब

यस्तो अवस्थालाई विद्रोही शक्तिले आफ्नो निहित राजनीतिक स्वार्थ पूर्तिको निमित्त जातीय र सामाजिक रूपान्तरणको आवरणमा दुरूपयोग गर्छ, त्यसपछि यो देश वा समाजमा स्थिरता, शान्ति, सुशासन लगभग असम्भव हुन्छ ।

शासक वर्ग, जसको पछिल्लो प्रतिनिधित्व माओवादीले गर्दछ, उसैले नेपालको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कालखण्डमा सबैभन्दा ठूलो राजनीतिक शक्ति भएर शासन गयो तर, उसको शासनकालमा सामाजिक रूपान्तरण, जातीय, वर्गीय, लैंगिक र क्षेत्रीय विभेदको अन्त्य कहिल्यै प्राथमिकतामा परेनन् । बरु सन् १९९० अगाडि पञ्चहरूले र त्यसपछि नेपाली कांग्रेस र एमालेको शासनकालमा जे गरिएको थियो, त्यो अझ द्रुतगतिमा अगाडि बढाए । शक्ति मजबुत बनाउन नेपालको सामाजिक अवस्था नेपालको इतिहासमा मात्र होइन, वर्तमानमा समेत गलत प्रयोग गरियो । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, सांस्कृतिक, धार्मिक, वर्णिक र जातीय विविधतालाई शासक वर्गले आफ्नो स्वार्थमा प्रयोग गरे । महिला, अशक्त र अल्पसंख्यक समुदायको अधिकार र निर्णयसँगको पहुँचमाथि गरिएको प्रथागत बहिष्करण नै सामाजिक तनाव र द्वन्द्वको प्रमुख कारण थियो । तर, माओवादीको नेतृत्वमा २-२ पटक शक्तिशाली सरकार हुँदा यी मुद्दा सम्बोधन गर्न उनीहरूले खासै चासो देखाएनन् । यसको कारण के हुन सक्छ भने यी मुद्दाको सम्बोधन अहिले नै गर्ने हो भने पछि यिनै मुद्दाका नाममा राजनीति गर्ने ठाउँ रहने थिएन । त्यसैले टालटुले तरिकाले यी सवाल कायम राख्नु नै माओवादीका लागि रणनीतिक फाइदा हो भन्ने उसको आन्तरिक निचोड हुन सकछ ।

१.२.२ राजनीतिक कारण

हाल बढौदै गइरहेको अस्थिरता र राजनीतिक जटिलता नेपालका विभिन्न राजनीतिक व्यवस्थाको असफलताको साभा परिणाम हो । विगतदेखि वर्तमानसम्मका शासनसँग नागरिकको तीव्र असन्तुष्टि देखियो । उनीहरू परिवर्तन चाहन्थे । २०४६ को प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई नागरिकहरूले व्यापक समर्थन गरे र बहुदलीय प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भयो । यो परिवर्तनबाट जनताले ठूलो आस गरेका थिए । यद्यपि, २०४६ पछिको राजनीतिले नेपाल अधिराज्यको

संविधान, २०४६ मा व्यवस्था गरिएँ अनुरूप प्रजातान्त्रिक मान्यतामा आधारित भई शासन चलाउन सकेन। यसले आमनागरिकलाई निकै दुःखी र असन्तुष्ट बनायो (उपर्ती सन् २००३बी) प्रजातन्त्र स्थापनापछि अधिकांश समय सत्तामा बसेको नेपाली कांग्रेसले राज्यको शासन-स्रोतको व्यापक दुरूपयोगमात्र गरेन, यसै समयमा सांसद किनबेच गरेको, सुरा-सुन्दरीमा भुलेको, पुरुषले सांसद सुत्केरीको औषधि बिल पेस गरी खानेदेखि ठूला-ठूला भ्रष्टाचारसम्म चरम भयो। यही पृष्ठभूमि नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने आधार बन्यो। आफ्नो एजेन्डा कार्यान्वयन गर्न राज्यसत्ता नियन्त्रण गर्नु नेकपा (माओवादी)को उद्देश्य थियो। यसैका लागि माओवादीले ‘अग्रगामी छलाड’को अवधारणा ल्यायो। तर, यो केवल आमनागरिक झुक्याउने माध्यममात्र रहेछ भन्ने त्यतिबेला थाहा भयो, जतिबेला ऊ शासनमा पुगेपछि खास केही गरेन।

बाबुराम भट्टराईनेतृत्वको नेकपा (मसाल)को छाता संस्था संयुक्त जनमोर्चाले २०४८ वैशाख २९ को संसदीय निर्वाचनमा भाग लिने निर्णय गरेको थियो। सं.ज.मो.ले संसदमा ९ सिट जित्यो। यो कुल मतको ५ प्रतिशत हुन्थ्यो। राजतन्त्र र संसदीय व्यवस्थाविरुद्ध लाग्ने सो पार्टीको उद्देश्य अनुरूप उसले थुप्रै सबाल उठायो। तर, तत्कालीन नेपाली कांग्रेसको सरकारले त्यसलाई ध्यान नदिएर सं.ज.मो. विरुद्ध निकै आक्रामक रवैया अपनायो। २०५२ माघ २१ गते असन्तुष्ट सं.ज.मो. ले देउवा सरकारसामु ४० बुँदै माग प्रस्तुत गय्यो। सरकारले दुई हप्तामा माग पूरा नगरे आफूहरूले ‘जनयुद्ध’ सुरु गर्ने पनि उनीहरूले बताए। दुर्भाग्यवश, देउवा सरकारले मागलाई गम्भीरतापूर्वक लिएन। फलतः सं.ज.मो.ले आफ्ना माग पूरा हुनुपर्ने समयभन्दा तीन दिनअगावै २०५२ फागुन १ गते होलेरी (रोल्पा) रथिब्सीकोट (रुकुम)का प्रहरी चौकी आक्रमण गरी सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गय्यो। यो घटनालाई पनि सरकारले हल्का रूपमै लियो। तत्कालीन गृह मन्त्रीले भनेका थिए, अहिले भझरहेका क्रियाकलाप हामीले चार-पाँच दिनमै नियन्त्रणमा लिन सकिने कुरामा म ढुक्क छु। माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व २०५२ सालमा सुरु भए पनि यसको आवश्यकता र तयारीबारे बहस भने २०४२ सालतिरदेखि नै चलाएका थिए।

माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व सुरु हुनुभन्दा अगाडि नेपालका राजनीतिक दलले मुलुकको शासन जनताको लाभका लागि गर्न नसकेको कुरा छर्लंग

थियो । शासकीय स्वरूपलाई सुधार्न र गरिबी कम गर्न दलहरू असफल भए । दलबीचको सत्तासंघर्षले द्वन्द्व भन् बढायो । गठबन्धन, बहुमत वा अल्पमतको सरकारको स्वरूपमा प्रमुख दलले १७ वर्षसम्म राज गरे । तर, लोकतन्त्रको सिद्धान्तअनुरूप कसैले पनि राम्रो शासन गर्ने क्षमता प्रस्तुत गर्न सकेन् । पजेरो, भ्रष्टाचार, कर्मचारीतन्त्रको राजनीतीकरण, सरकार बनाउन एकअकालीई किन्ने काम, पेन्सन संस्कृति, पार्टी निर्णय उल्लंघन (फ्लोर ऋसिड) जस्ता घृणित संस्कृति विकसित भए । यसले आमनागरिकलाई निराश बनाउनुका साथै राजनीतिक दलबारे नकारात्मक दृष्टिकोण स्थापित गरायो । सरकारले पनि भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी पारदर्शिता तथा जवाफदेहितासहित स्रोतको प्रभावकारी र मितव्ययी प्रयोग तथा राज्यका प्रमुख सवालमा जनसहभागिताजस्ता लोकतान्त्रिक मान्यताअनुरूप शासन गर्नुको सट्टा पार्टी र गुटको स्वार्थमा मात्र काम गयो । परिणामतः जनतामा राजनीतिक प्रणालीप्रति नै वितृष्णा जाग्न थालेको थियो, जुन माओवादीका लागि सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने राम्रो समय थियो ।

तालिका १.१ सुशासनको अवस्था

वर्ष	सुशासनका मापदण्ड (प्रतिशतमा)					
	मत तथा जवाफदेही	राजनीतिक स्थायित्व	सरकारी प्रभावकारिता	संयन्त्रको स्तर	कानूनी शासन	भ्रष्टाचार नियन्त्रण
सन् १९९६ (२०५३)	५०.२	२५.०	४८.३	२३.४	५१.४	४४.७
सन् १९९८ (२०५५)	४४.२	२३.६	३७.४	२४.४	५२.४	४३.२
सन् २००० (२०५७)	४४.७	१४.४	३९.३	२७.३	४५.२	४०.३
सन् २००२ (२०५९)	२२.६	६.७	३६.५	३०.७	४१.०	४६.१
सन् २००३ (२०६१)	२३.६	५.३	३२.२	३२.७	३६.७	५१.०
सन् २००४ (२०६२)	१७.८	२.९	२२.३	२४.४	३३.९	३४.५
सन् २००५ (२०६३)	१३.९	१.४	१५.६	२६.३	२४.८	२८.६
सन् २००६ (२०६४)	१३.०	१.९	१९	२८.८	२९.०	२५.२
दक्षिण एसियाको औसत (सन् २००६)	२५.५	२६.८	३७.७	३७.०	३९.३	३३.९

स्रोत: मानव्याधि (सन् २००६)

वि.सं. २०५२ मा सुरु भएको सशस्त्र द्वन्द्वपछि नेपालको शासन-व्यवस्था खराब भएको तालिका १.१ ले देखाउँछ । शासन व्यवस्था मापन गर्ने सबै ६ सूचकले समयान्तरालमा नेपालको खराब अवस्था संकेत गर्छन् ।

विगतमा राजनीतिक दलले नागरिक प्रशासनलाई पूर्ण राजनीतीकरण गरे । प्रहरी संगठनलाई सत्तासीन दलको राजनीतिक स्वार्थपूर्तिमा प्रयोग गरियो (विपक्षीलाई धरपकड र थुनछेक गर्ने, मुद्दा लगाउने काममा शासकहरूले प्रहरी संगठनको व्यापक दुरूपयोग गरे) । सुधारका एजेन्डालाई सुगठित बनाई समावेशी लोकतान्त्रिक अभ्यास गर्न राजनीतिक दल र सरकारले असक्षम प्रशासनको पुनर्सर्चनामा इमान्दार प्रयास गरेन् । निहित राजनीतिक तथा दलगत स्वार्थ परिपूर्ति गर्न कर्मचारीतन्त्रलाई मज्जाले उपयोग गरियो, जुन आममानिसको चाहनाविपरीत थियो (उप्रेती सन् २००४ए) । विडम्बना, वि.सं. २०६३ पछिको शासकीय अभ्यासमा पनि अस्थित्यार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग (अ.दु.अ.आ.), निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र नेपाल राष्ट्र व्यांकको गर्भनरजस्ता संवैधानिक पदको भागबण्डा गरी कर्मचारीतन्त्रको राजनीतीकरण अभ बढाइयो ।

२०५८ मसिर द बाट द्वन्द्व नयाँ दिशातर्फ मोडियो । प्रधानमन्त्रीद्वारा गरिएको एकपक्षीय युद्धविराम, साउनमा शान्ति वार्ताको आह्वान र नेकपा (माओवादी) को सकारात्मक प्रतिक्रियाको परिणामस्वरूप शान्ति वार्ता तीन चरणसम्म चल्यो । यद्यपि, मसिर द गते नै नेकपा (माओवादी)ले अचानक एकपक्षीय रूपमा वार्ता भए गरे । उनीहरूले जनसरकारको घोषणा गर्दै दाढ, स्याङ्गार र सोलुखुम्बुलगायतका ठाउँमा हिंसात्मक आक्रमण सुरु गरे । वार्ताको सवालमा माओवादी सधैँ रणनीतिक थियो भने सरकार सञ्चालकहरू आफ्नो दलभित्रको शक्ति सन्तुलनको खेलबाट निर्देशित हुन्थे । परिणमतः प्रत्येक वार्ता र युद्धविरामबाट माओवादी आफ्नो प्रभाव विस्तारै गर्न (सम्पर्क सुटूट गर्न, लडाकु संगठित गर्न, स्रोत परिचालन गर्न, राज्यका कमजोरी नियाल्न, वैचारिक प्रशिक्षण दिन आदि) सफल हुन्थ्यो भने सरकार सधैँभरि रक्षात्मकमात्र रहन्थ्यो । त्यसैकारण विगतका वार्ता माओवादीको रणनीतिक चाहना पूरा गर्ने माध्यममात्र बने ।

२०५८ मसिर २६ मा राजाले तत्कालीन संविधानको धारा ११५ को व्यवस्थाबमोजिम संकटकाल घोषणा गरे । संकटकालीन अवस्थामा नेपाली जनताका संवैधानिक अधिकार सबै खोसिए । बन्दी प्रत्यक्षीकरणको अधिकारबाहेक अभिव्यक्ति तथा विचारको स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्ण ढंगले भेला हुन पाउने अधिकार, देशभरि निस्फ्रकी घुम्न पाउने र आफूले चाहेको ठाउँमा बसोबास गर्ने पाउने अधिकार, रोजेको व्यवसाय गर्ने पाउने अधिकार, प्रेस तथा छापाखानाको अधिकार, निवारक नजरबन्द (प्रिभेन्टिभ डिटेन्सन)विरुद्धको अधिकार, सूचना र सम्पत्तिको हक्जस्ता अधिकार सबै खोसिएका थिए । यी सबै काममा शासकहरू र उसका पार्टी साक्षी बनिरहेका थिए ।

मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा राजाले आतंककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि नियन्त्रण तथा कारबाहीको ऐन पनि जारी गरे । त्यसै समयमा सरकारले नेकपा (माओवादी), त्यसका भातृ संगठन र उसलाई समर्थन गर्ने जुनसुकै संस्थालाई आतंककारी घोषणा गयो । लगातै, युद्ध मैदानमा सेना उत्रियो । गम्भीर हताहतीसहित सेना र विद्रोहीबीच खतरनाक लडाइ भयो । मानवअधिकार उल्लंघनका घटना सामान्य भए । यी सबै अवस्थामा संसदबादी राजनीतिक शक्तिहरू अति कठिन रक्षात्मक अवस्थामा धकेलिएका थिए र जानी-नजानी निरंकुशता सुदृढ गर्ने राजाको महत्त्वकांक्षाका सहयोगी बनिरहेका थिए ।

नेकपा एमालेको समर्थनमा संसदले दोस्रोपटक संकटकाल अवधि पारित गयो । राजाको स्वीकृति र संसदले पारित गरेपछि आतंककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि नियन्त्रण ऐन अर्को वर्षसम्म जारी रहयो । २०५८ मसिरमा नेकपा (मा�वादी)ले एकपक्षीय रूपमा युद्धविराम भंग गरेपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्रीले केही शक्तिशाली विदेशी राष्ट्रको सहयोगमा सेनामार्फत मा�वादीलाई ठीक ठाउँमा ल्याउने रणनीति लिए । उनले संयुक्त राज्य अमेरिका, बेलायत र बेल्जियमसहितका युरोपेली मुलुक भ्रमण गरी मद्दत गर्न आग्रह गरे । तर, विडम्बना, यी सबै कामका लागि संसदीय शक्तिबीच न एकमत थियो न सहकार्यको संस्कृति । बरु आन्तरिक शक्ति संघर्ष तीव्र थियो ।

संकटकालको सवालमा दल र सरकारबीच तीव्र मतभेद देखियो । सत्तासीन नेपाली कांग्रेस र अन्य राजनीतिक दल संकटकाल लम्ब्याउने पक्षमा थिएनन् ।

तर, नेपाली कांग्रेसकै प्रधानमन्त्री देउवाले अर्को तीन महिनालाई संकटकालीन अवस्था बढाउन छोटो समयको सूचनाका आधारमा संसद् बैठक आह्वान गरे । यी सबै काम देशको संकट समाधानको उद्देश्यले भन्दा पनि सत्तासीन दलको आन्तरिक संघर्षको परिणामस्वरूप भएका थिए ।

संसद्वादी दलको अन्तर र आन्तरिक पार्टी मतभेदले राष्ट्रिय ध्यान सशस्त्र द्वन्द्व समाधानको साभा सरोकार बनेन । नेकपा (माओवादी) र सरकारी मानसिकतामा सैनिकीकरण हावी भयो । त्यसले वार्ता र संवादमार्फत समस्या समाधान गर्ने राजनीतिक सोचलाई छेउ लगाएर समाजको सैनिकीकरणतर्फ जोड दियो ।

राजाको हस्तक्षेपले २०५९ असोज १८ पछि गठित सरकारको वैधतामाथि गम्भीर प्रश्न उठ्यो । असोज १८ पछि प्रमुख राजनीतिक दलहरू शासन प्रक्रियाबाट किनारा लाग्दै थिए र यसले पछि गएर राजा, उनको सरकार र संसद्वादी दलबीच द्वन्द्व पैदा गन्यो । त्यो द्वन्द्व जातीय, धार्मिक वा साम्प्रदायिक नभएकोले समाधान गर्न नसकिने भने थिएन ।

सारांशमा, सबै राजनीतिक दल (नेपाली कांग्रेस, नेकपा एमाले, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी र अन्य साना दल)का अन्तर र आन्तरिक दलीय मतभेद, प्रभावशाली नेता तथा राजनीतिक दलको निहित स्वार्थ, भ्रष्टाचारमा शक्तिशाली नेता तथा मन्त्रीहरूको संलग्नता, राजनीतिको अपराधीकरण र अपराधलाई राजनीतीकरण गर्ने शैली र राजा तथा उनका पिछलागुको अस्वाभाविक लक्ष्य नै नेपालमा द्वन्द्व विस्तारका राजनीतिक कारण थिए । तर, जब माओवादी, राजा र संसदीय दलहरूबीचको त्रिपक्षीय द्वन्द्वपञ्चात् राजाले शक्ति हातमा लिए, तब राजा एकातिर र संसदीय दल र माओवादी अर्कोपटि भई (भारतमा भएको १२ बुँदे सहमतिपछि) द्विपक्षीय बन्यो । त्यसपछि नेपालको राजनीतिक शक्ति-समीकरणमा व्यापक परिवर्तन भयो । र, २०६२/६३ को जनआन्दोलन सुरु भई यसले एकैचोटि राजतन्त्रको अन्त्य, सशस्त्र द्वन्द्वको समाप्ति गन्यो । यो उद्देश्यले भन्दा पनि सत्तासीन दलको आन्तरिक शक्ति-संघर्षको परिणामस्वरूप भएका थिए ।

१.२.३ वैचारिक कारण

विगतमा नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा वैचारिक आयाम पनि प्रभावकारी थियो जुन पछि विस्तारै विस्थापित हुँदै गयो र अन्त्यमा यो लगभग निष्प्रभावी देखियो । नेकपा (माओवादी)ले माओको विचार र रणनीति पछ्याएको थियो । उत्पादन सम्बन्धसँग जरो गाडेको थिचोमिचो, सामन्ती उत्पादनसँग मेल खाने असमान शक्ति संरचना तथा पुँजीवादी प्रजातान्त्रिक व्यवस्था समस्या भएको र माओले अंगिकार गरेको कम्युनिस्ट ढाँचा समाधान भएको उसको निचोड थियो । २०५७ माघमा नेकपा (माओवादी)ले ‘प्रचण्डपथ’ नामक आफै वैचारिक मान्यता पनि अगाडि साप्नो, जुन लामो समय कायम रहन सकेन । सरकार, संसद्वादी दल र अन्य साना दलले पुँजीवादी बहुदलीय प्रजातन्त्र तथा संवैधानिक राजतन्त्रमा आस्था राख्ये भने माओवादी यी मान्यताको विरोधी थियो । यी दुई नितान्त फरक विचारधाराले द्वन्द्वलाई मलजलै गरेको थियो । द्वन्द्वको सुरुतिर सरकारले नेकपा (माओवादी)लाई सुशासनको लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता नमान्ते विध्वंशात्मक शक्तिको रूपमा व्यवहार गरेको थियो । सत्तासीन र प्रमुख प्रतिपक्षी दलले माओवादी विद्रोहको विचारधारात्मक पक्षलाई राम्ररी आत्मसात् गरेका थिएनन् वा बुझ्न चाहेका थिएनन् । यसले सशस्त्र द्वन्द्वलाई बृहत् र जटिल बनायो ।

परम्परागत आन्दोलनले सम्बोधन गर्न नसक्ने एककाइसौँ शताब्दीका चुनौती सम्बोधन गर्न ‘प्रचण्डपथ’ नामक नयाँ सैद्धान्तिक व्याख्या आवश्यक भएको नेकपा माओवादीको दाबी थियो । उसका अनुसार परम्परागत साम्यवादभन्दा पर गई ‘प्रचण्डपथ’ले चिनियाँ मोडलको लम्ब्याइएको ‘जनयुद्ध’ (गाउँबाट सहर पस्ने) र रसियाली सशस्त्र विद्रोहको रणनीतिको सम्मिश्रण कल्पेको थियो । तर, यो अवधारणा विज्ञान, दर्शन र व्यवहारमा आधारित भन्दा पनि व्यक्तिलाई स्थापना गर्न तथा तत्कालीन फाइदाका लागि ल्याइएको थियो । त्यसैले यो पाटो पूर्ण रूपमा स्थापित नहुँदै पार्टी एकताको समयमा अवशान हुन पुग्यो । नेपालको माओवादी आन्दोलनमा अन्तराष्ट्रिय क्रान्तिकारी आन्दोलन (रिमोल्युसनरी इन्टरनेसनल मुभ्मन्ट: रिम)को विचारधाराको प्रत्यक्ष प्रभाव थियो ।

१.२.४ मनोवैज्ञानिक कारण

नेपालको राजनीतिका निर्णयिक शक्तिले नेपाली प्रजातन्त्रमाथि आइपरेको चुनौती स्वीकार्नुको साटो उनीहरूको व्यक्तिगत र सामूहिक राजनीतिक मनोवृत्तिले वास्तविक समस्यालाई ओभेलमा पारेको थियो । अवस्थाको गम्भीरतालाई उनीहरूले आत्मसात गरेनन् । आफ्नो मानसिकता र अभ्यास उचित नभएको र समस्यामूलक भएको कुरा स्वीकार्न उनीहरू डराए । नेपाली जनताले ती नेताका नराम्रा काम प्रमाणसहित औँल्याउँदै तिनमा परिवर्तन जरुरी छ भनी सुझाउँदा पनि उनीहरू रक्षात्मक भए । नेपालमा व्यक्तिगत र संस्थागत स्तरमा राजनीतिक दल, सरकार र अन्य शक्ति केन्द्रमा अस्वीकृतिको संस्कारले जरो गाइनु यसका मूलभूत कारण थिए । यी परिवर्तनकामी अध्याय स्वीकारिएका भए देशले १० वर्ष रक्तपात बेहोर्नुपर्ने थिएन र नेपाली समाजको शान्तिपूर्ण सुधार हुने थियो । तर, विडम्बना, अहिले पनि नेपालका निर्णयिक तहमा रहेका शक्ति (पार्टी, सरकार, सुरक्षा निकाय, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्थाका निर्णयकर्ता) आफ्नो आत्मसमीक्षा गरी कमजोरी स्वीकार्न तयार छैनन् ।

सशस्त्र द्वन्द्व बढाउनुमा मनोवैज्ञानिक कारणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । निर्दोष नागरिक द्वन्द्वको सिकार भएकाले उनीहरूमा डर, निराशा र बदलाको भावना बढ्दै थियो । जनताले आफूहरू अन्यायमा परेको महसुस गरी नेकपा (माओवादी)को शासनमा आफ्नो अवस्था राम्रो हुने ठान्डै राज्यबाट हेपिएकाहरूले विद्रोहीलाई समर्थन पनि गरेका थिए । धार्मिक, राजनीतिक, जातीय वा अन्य विचारधारालाई तनावको स्रोत मानिन्छ । बितेका पाँच दशकमा विश्वका २५ भन्दा धेरै सशस्त्र विद्रोह कम्युनिस्ट र पुँजीवादी विचारधाराकै टकरावका कारण भएका हुन् । नेपाली राजनीतिक निर्णयकर्ताहरूले यो अन्तर्राष्ट्रिय मनोवैज्ञानिक आयामलाई पनि आत्मसात गर्न सकेनन् । यही कमजोरीको माओवादीले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भरपूर फाइदा उठायो । धार्मिक अतिवादले थुप्रै सामाजिक तनाव र हिसात्मक द्वन्द्व निम्त्याएको पाइन्छ । मिन्दानाओ र उत्तरी आयरल्यान्डको द्वन्द्व र भारतमा भएको हिन्दू-मुस्लिमको द्वन्द्लाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । नेपालमा पनि धार्मिक सहिष्णुतालाई यो वा त्यो तरिकाले द्वन्द्वमा प्रयोग गरियो । धर्म व्यक्तिको नितान्त

निजी जीवनदर्शनसँग जोडिएको हुन्छ । र, यसको राजनीतिक उद्देश्यसाथ प्रयोग हुन थालेपछि जटिलता थपिन्छ, जुन नेपालमा पनि देखियो ।

विचारधाराबाट निर्देशित ऐटा क्षेत्रको विद्रोह खासगरी अर्को क्षेत्रको सफलता वा असफलताले प्रभावित हुन्छ (जस्तै : नेपाली सशस्त्र विद्रोह पेरुको कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)को सशस्त्र संघर्षबाट निकै प्रभावित थियो ।) नेकपा (माओवादी)ले पेरुको माओवादी विद्रोहलाई सफलताको मोडलका रूपमा लिएको थियो (निक्सन सन् २००३) । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व विश्लेषण गर्दा निम्न सवाल उठ्छन् :

- नेकपा (माओवादी) र अन्य राजनीतिककर्ताहरूको कट्टर विचारधारात्मक प्रशिक्षण र स्वप्रजीवी सोचाइ,
- प्रमुख राजनीतिक दलबीच अवधारणात्मक अस्पष्टता, विचारधारात्मक भ्रान्ति र कार्यमा विरोधाभाष,
- विश्वका अन्य समूहद्वारा नेकपा (माओवादी)प्रति विचारधारात्मक समर्थन,
- संसदीय शक्तिबीच विचारधारात्मक बहुरूपता र वैमनश्य, र
- समाज र व्यक्तिको मनोसामाजिक अस्थिरताको उपयोग/दुरूपयोग

१.२.५ स्थानीय वा भौगोलिक कारण

नेकपा (माओवादी)को द्वन्द्वलाई नेपालको खासगरी मध्यपरिचम र सुदूरपरिचमका विकट क्षेत्रको व्यापक गरिबी, स्रोत बाँडफाँटमा असमानता, संरचनागत असमानता, अन्याय र विभेदको भौगोलिक अन्तरले आधार दिएको थियो । माओवादी विद्रोह पनि रोल्पा, रुकुम, सल्यान र जाजरकोटजस्ता मध्यपरिचमका क्षेत्रबाट सुरु भएको हो । त्यसपछि गाडँ, सहर, पहाड र तराई हुँदै देशका ७५ मध्ये ७३ जिल्लामा त्यसको प्रभाव फैलिएको थियो (फिलिप्सन सन् २००२; उप्रेती सन् २००६ए) । यसरी माओवादी प्रभाव फैलनुमा राज्यको कमजोर रणनीति माओवादीले हत्या र हिंसाद्वारा सिर्जना गरिएको डर-त्रास र समर्थन गर्नुपर्ने विवशताको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहे पनि भौगोलिक विभेद पनि निकै महत्त्वपूर्ण थियो ।

नेपाली भौगोलिक क्षेत्र पहाड, तराई, घाट, उपत्यका, चुरे, घना जंगल, गुफा, ग्रामीण इलाकाले बनेको छ । यिनलाई माओवादी विद्रोहीले सक्दो उपयोग गरे । यातायात तथा सञ्चारको अभावले पनि विद्रोहीलाई सजिलो र सुरक्षा फौजलाई गाहो पारेको थियो । नेपाल-भारतबीचको लामो खुला सीमा (१८०८ कि.मि.)ले नेकपा (माओवादी)लाई गोलाबारुद ओसार्न, भारतमा आश्रय तिन र त्यहीं रहेर नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वसम्बन्धी गतिविधि सञ्चालन गर्न सजिलो बनाएको थियो । यो अवस्थाको लागि चाहिँ भारतले खेलेको द्वैध भूमिकाले पनि धेरै सहयोग गरेको थियो ।

नेकपा (माओवादी)को भौगोलिक विस्तार र वृद्धि तीन कारणले बलियो भएको थियो । पहिलो- तिनले प्रभावकारी रूपमा सञ्चार, धार्मिक आस्था राख्ने नेता तथा असन्तुष्ट समूह (पूर्वबँधुवा श्रमिक, बेरोजगार युवा), गरिब, पाखा पारिएका र वज्चित समूहलाई प्रयोग गरेका थिए । दोस्रो- प्रजातान्त्रिक मान्यताअनुसार शासन सञ्चालन गर्न सरकार पूर्ण असफल भएको थियो । तेस्रो- भारतले खेलेको द्वैध भूमिका थियो । भारतले आफूअनुकूल नेपालका राजनीतिक शक्तिलाई चलाउन सकेसम्म माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वप्रति उसको दृष्टिकोण पूर्ण उपयोगवादी थियो तर, जब भारतले नेपालको राजनीतिक शक्ति सन्तुलन आफू अनुकूल नरहेको महसुस गर्न्यो, त्यसपछि १२ बुँदे सहमतिमार्फत नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व पनि अन्त्य गर्ने र आफू प्रतिकूल रहेको शक्ति सन्तुलन फेरि आफूअनुकूल ल्यायो ।

भौगोलिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित गम्भीर समस्या पहिचान गर्ने पनि सरकार असफल थियो । पूर्व सचेतता र शीघ्र तत्परता दिने काममा पनि यो विफल नै रह्यो । यसबाहेक भौगोलिक रूपमा पछि परेकोले राज्यको आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक अवसर नपाएका गरिब जनताको अभिरुचि, आवश्यकता र अपेक्षाको प्रतिनिधित्व आफूहरूले गर्न सकेको छनक विद्रोहीले दिएका थिए, जुन लामो समय टिक्न त सकेन तर, तत्कालका लागि भने माओवादीको त्यो रणनीति धेरै फाइटाजनक रह्यो ।

सुदूर क्षेत्रहरूमा सुरक्षा बलको उपस्थिति कमजोर भएकोले वा नेकपा (माओवादी) को दबदबाले प्रहरी चौकीहरू विस्तारै बन्द हुँदै गए । परिणामतः भौगोलिक

रूपमा विकट ठाउँका मानिस माओवादीको पूर्ण नियन्त्रणमा गए । २०५७ कात्तिकदेखि फागुनसम्म रोल्पा, रुकुम, सल्यान, कालिकोट र जाजरकोटमा सञ्चालित एकीकृत विकास कार्यक्रम र माओवादी पकडका जिल्लामा २०५८ वैशाखदेखि सञ्चालित एकीकृत सुरक्षा तथा विकास कार्यक्रम प्रभावकारी भएन् । उल्टै यी कार्यक्रमको स्थानीय तहमा नकारात्मक प्रभाव रह्यो र माओवादीलाई फाइदा पुग्यो । बिस्तारै सुरक्षा बलको उपस्थिति मूलतः जिल्ला सदरमुकाममा मात्र सीमित भयो । यसरी विद्रोहीले भौगोलिक पकड जमाउन सफल भए ।

द्वन्द्वमा भौगोलिक आयाम महत्त्वपूर्ण हुने यथार्थ नेपालमा मात्र नभएर संसारका अरू द्वन्द्वरत देशहरूको अनुभवले पनि देखाएको छ । भौगोलिक विभेद र अलग्याइले थुप्रै युद्धग्रस्त मुलुक सामाजिक तनाव र हिंसाको स्रोत बनेका थिए (ओईसीडी/डीएसी सन् २००२; ओईसीडी सन् २००१) । नेपालमा पनि क्षेत्रीय विभेद द्वन्द्वको एक संरचनागत स्रोत बन्यो । सुदूरमा रहेका जनताविरुद्ध सरकारले गरेको भौगोलिक विभेद कस्तो हुन सक्छ भन्ने कणाली स्वयं गतिलो उदाहरण हो । त्यस्ता क्षेत्रको पूर्वाधार विकासका लागि उति साहो ध्यान दिइएको थिएन । सरकारले अभिजात वर्ग र पहुँचबाला राजनीतिक शक्तिका आधारमा स्रोतको बाँडफाँट र परिचालन गर्ने परिपाटीलाई नै निरन्तरता दिएको देखिन्छ । पाकिस्तानको बोलुचिस्तान पनि अर्को उदाहरण हो । यस्तो विभेदले सीमान्तकृत जनतालाई समकालीन विकासको लाभबाट यसरी वज्चित गरायो कि ती जनता दोस्रो दर्जाका ठानिए । यस्तो भौगोलिक विभेदले सुदूर ठाउँमा बस्ने जनताको मनमा गहिरो असन्तुष्टि सिर्जना गरी द्वन्द्व बढाउन सहयोग गर्दछ ।

२०६३ माघमा तराईमा भएको हिंसात्मक तनाव पनि भौगोलिक विभेदको कारण भएको थियो । यो विभेदलाई माओवादीले तराईमा हिंसा भइकनुअघि नै निकै पहिले उठाएको थियो । तराईका गरिब र पाखा पारिएका मधेसी जनता शताब्दी औंदेखि उपेक्षित थिए । उनीहरूमाथि मधेसकै अभिजात वर्गले शोषण र उत्पीडन गरिरहेका थिए । तर, ती उत्पीडन र शोषणलाई तराईका अभिजात वर्ग, शक्तिकेन्द्र र पहाडीविरुद्ध केन्द्रित गरी राज्यले गरेका विभेदसँग जोडी आन्दोलनलाई आफ्नो स्वार्थअनुकूल बनाउन (आफूमात्र मधेसी जनताको मुक्तिको माध्यम भएको भ्रम सिर्जना गर्न) सफल भए । वास्तवमा तराई-मधेसका पछाडि पारिएका जनताको शोषण, विभेद र सामाजिक कुसंस्कारमा

मधेसी सम्भ्रान्त वर्ग र शक्ति केन्द्र सबैभन्दा बढी जिम्मेवार थिए । मधेसको हिसांत्मक द्वन्द्वले के देखाउँछ भने राजनीतिक शक्तिले आफैले गरेको शोषण, दमन र अत्याचारलाई सजिलै अरूपाविरुद्ध र आपनो अनुकूल प्रयोग गर्न सक्छन् । वास्तवमा तराई-मधेसमा विभेद, उत्पीडन भएको हो तर, त्यसको कारक भने राज्यमात्र नभई तराई-मधेसकै सामन्त, सम्भ्रान्त र शक्ति केन्द्रहरू पनि हुन् ।

१.२.६ बाह्य वा अन्तर्राष्ट्रिय कारण

नेकपा (माओवादी) रिमको सदस्य थियो । सन् १९८४ (वि.सं. २०४१) मा लान्डनमा रिम गठन भएको थियो । विश्वभारिका कटूरपन्थी माओवादी पार्टीको दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनबाट रिमलाई स्थापित गराउन हस्ताक्षर गर्ने १९ मध्ये नेकपा (मसाल) पनि एक थियो । यसकारण नेपाली माओवादी आन्दोलनमा रिमको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको थियो । नेकपा (माओवादी)को सम्बन्ध पिपल्स वार ग्रुप र भारतीय माओवादी कम्युनिस्ट केन्द्र (माओइस्ट कम्युनिस्ट सेन्टर अफ इन्डिया)सँग रहेको बताइन्छ (ज्वाला सन् २००२ पृ. १४६-१४७) । यसैगरी कोअडिनेसन कमिटी अफ माओइस्ट पार्टीज एन्ड अर्गनाइजेसन्स डन साउथ एसिया (सिकम्पोसा)सँग नेकपा माओवादीको सम्बन्धले पनि नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वमा मनोवैज्ञानिक-वैचारिक प्रभाव परेको थियो । माओवादी विद्रोहको अर्को वैचारिक आयाम पेरुको कम्युनिस्ट पार्टी (साइनिङ पाथ)को विद्रोहसँग पनि मेल खान्छ । विश्लेषकहरूका अनुसार साइनिङ पाथले सुरु गरेको पेरुको ‘जनयुद्ध’ नै नेपाली विद्रोहको स्रोत हो । नेकपा (माओवादी)ले आरसीपी (अमेरिका)सँग पनि आधिकारिक सम्बन्ध गाँसेको थियो । रिमका अन्य सदस्यबाट नेकपा (माओवादी)ले वैचारिक सहायता पाएको थियो ।

सन् २००१ सेप्टेम्बर ११ (२६ भाद्र २०५८)मा अलकायदाले अमेरिकाको न्युयोर्क स्थित ट्रिवन टावर र वासिङ्टनस्थित रक्षा मन्त्रालयमा आक्रमण गरेपछि नेपालमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा चासो बढन थाल्यो । संयुक्त राज्य अमेरिका, भारत र बेलायतका उच्चस्तरीय सरकारी अधिकृत तथा सैनिकहरूको भ्रमण र समकालीन द्वन्द्वप्रति तिनको प्रत्यक्ष प्रतिक्रियाले उनीहरूको चासो देखाउँछ । नेपालका लागि तत्कालीन अमेरिकी राजदूतले नेकपा (माओवादी)प्रति गरेको कडा टिप्पणी र माओवादीलाई आतंककारीको सूचीमा राखेको घटना अमेरिकाले

नेकपा (माओवादी)प्रति गरेको कठोर दृष्टिकोणको उदाहरण हो ।^{११}

‘आतंकवादविरुद्धको लडाई’ मा सहयोग गर्न संयुक्त राज्य अमेरिकाले नेपाललाई पनि पहिलो मुलुकको सूचीमा राख्यो । साथै सुरक्षा सुदृढीकरणलगायत नेपाली सेनालाई बलियो बनाउन प्रशिक्षण र आर्थिक सहायताका लागि करोडौँ रुपैयाँ सहयोग गय्यो ।

त्यसैगरी संसदमा गम्भीर आपत्ति र मन्त्रीपरिषद्मा विरोधका बाबजुद बेल्जियम सरकारले नेपाललाई हतियार बेच्यो । यसरी नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वसँग बेल्जियम पनि प्रत्यक्ष गाँसिएको छ । संसारका द्वन्द्वरत देशको अनुभवमा हतियार बिक्री पनि अन्तर्राष्ट्रिय चासोको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, जुन नेपालको द्वन्द्वमा पनि देखियो ।

तत्कालीन द्वन्द्वमा भारत पनि अर्को प्रभावकारी शक्ति थियो । नेकपा (माओवादी) प्रति भारतको मानसिकता, सरकारलाई उसले गर्ने सहयोग, नेपाली राजनीतिक दलले गर्ने राजनीतिक निर्णयमा प्रभाव र सुरक्षा दृष्टिकोणले द्वन्द्वमा भारतीय प्रभाव कस्तो थियो भन्ने मापकको रूपमा लिन सकिन्छ । सेप्टेम्बर ११ अघि नेकपा (माओवादी)को भारत तथा त्यहाँका नक्सलबादी र अन्य कट्टर वामपन्थीसँग सजिलो पहुँच थियो । नेकपा (माओवादी)ले त्यहाँबाट प्रशिक्षण र हतियारका लागि सहयोग पाएको थियो भन्ने भेटघाट वा बैठकलगायत प्रचार सामग्रीका लागि उसले त्यहाँको भूभाग प्रयोग गरेको थियो । भारतको भूमिका दैध, अस्पष्ट र नेपालको आन्तरिक मामलामा प्रभाव पार्न खालको रहैदै आएको छ । तर, सेप्टेम्बर ११ पछि सरकारले नेकपा (माओवादी)लाई ‘आतंककारी’ घोषणा गय्यो । त्यसपछि भारतले आफ्नो भूभागमा माओवादी कार्यकर्ता र उसको हतियार भण्डारणस्थलको खोजी गय्यो, सीमा सुरक्षामा जोड दियो (सैनिक तैनाथीसहित) र सीमा नाकाबन्दी पनि गय्यो । विद्रोहीलाई समाप्त पार्न हेलिकप्टरलगायतका सैनिक सहायता दिई नेपाल सरकारलाई उसले खुला

^{११} अमेरिकी राजदूतले भनेका थिए, “कथित जनयुद्ध वा माओवादको भेषमा माओवादीहरू आतंकवादी हुन् । साइनिङ पाथ, अबु सयफ, खमेरुज वा अलकायदाका सदस्य वा अन्य ठाउँका आतंककारीजस्तै उनीहरू पनि आतंककारी हुन्” । दि काठमान्डू पोस्ट २०५८ फागुन १४ ।

समर्थन गरिरहेको थियो ।

वास्तविकतामा भारतले नेपालको यो द्वन्द्व समाधान आफ्नो अनुकूल हुनेगरी मात्र चाहेको थियो । नेपाली राजनीतिमा भारत आमन्त्रीत नभएको खेलाडी भए पनि यहाँको सम्पूर्ण राजनीतिमा उसको भूमिका सशक्त छ । राजाले भारतको चाहनाअनुरूप सबै काम गर्न नचाहेको ठहर गरेपछि उसले राजतन्त्रविरोधी गठबन्धन निर्माण गरी राजाको प्रत्यक्ष शासनविरुद्ध लड्न सात दल र नेकपा (माओवादी)बीच १२ बुँदे सहमति गरायो । माओवादीले आफ्ना चाहनाभन्दा बाहिर जान खोज्दा भारत कडा रूपमा माओवादीविरुद्ध उत्रिन्थ्यो भने माओवादीले भारतको चाहनाअनुसार काम गर्दा निकै सहयोग पनि गर्दथ्यो ।

राजतन्त्र अन्त्य हुनुअघि नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको महत्त्वपूर्ण खेलाडीहरूमा चीन थिएन । थुप्रै अनुमानविपरीत उसले नेकपा (माओवादी)लाई समर्थन गरेन । उल्टै हिंसात्मक द्वन्द्वमा माओवादीले माओको नाम प्रयोग गरेकोमा असन्तुष्टि जनायो । माओवादीले तातोपानी नाकाबाट हतियार ल्याउन लाग्दा पक्राउ नै गरिदियो । यद्यपि, राजतन्त्रको अन्त्यतिर नेपाली राजनीतिक मामिलामा ऊ सक्रिय देखियो । यसरी नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वमा अन्तराष्ट्रिय शक्तिको भूमिकाको आलोचना भएको थियो । यो सशस्त्र द्वन्द्वको परिप्रेक्ष्यमा निम्न बुँदाहरू निकै महत्त्वका छन् :

- शक्ति राष्ट्रहरू (विशेषतः छिमेकी मुलुक)को निहित स्वार्थ ।
- विश्वव्यापी रूपमा बदलिँदो सुरक्षा आयाम र त्यसमाथिको प्रतिक्रिया (आतंकवादविरुद्धको युद्ध र विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको हिंसा) ।
- प्राथमिकताहरूको बेमेल/अन्तराष्ट्रिय शक्ति र गृह-मुलुक (होस्ट कन्ट्री) को अभिरुचि ।
- हतियार बिक्रीको अर्थ-राजनीति
- क्षेत्रीय शक्ति सन्तुलनको प्रभाव

१.२.७ उत्प्रेरक तत्त्व

नेकपा (मसाल)भित्र २०४८ सालको संसदीय चुनावमा भाग लिने वा नलिने सवालमा विवाद देखियो । बाबुराम भट्टराईपक्षधर चुनावमा भाग लिन सं.ज.मो.को रूपमा निर्वाचनमा होमियो । सं.ज.मो. एकता केन्द्रको राजनीतिक भातृ संगठन हो । एकता केन्द्र निर्वाचनमा ९ सिट जितेर तेस्रो ठूलो दल भयो । उसले स्थानीय चुनावमा पनि भाग लिएको थियो । यद्यपि, सं.ज.मो.लाई उसको दहो पकड भएको क्षेत्रबाट हराउन पूर्वपञ्च, स्थानीय प्रशासन र प्रहरी बल लगाएर सत्तासीन दलले दमनकारी पाइला चाल्यो । मोर्चाका समर्थकलाई सरकारले निर्मम व्यवहार गन्यो । यस्तो दमनपश्चात् दमन भएको क्षेत्रका जनताले २०४८ सालको राजनीतिक परिवर्तनले पनि आफ्नो हित नगरेको महसुस गरे । ‘अपरेसन रोमियो’ अन्तर्गत प्रहरीको कारवाहीले त्यहाँका नागरिकलाई आतंकित बनाएको थियो, जुन कुरा पछि संसदीय छानबिन समितिले पनि पुष्टि गन्यो ।

यो घटनाले एकता केन्द्रभित्र नराम्रो असन्तुष्टि पैदा गरायो । अन्यमा सरकारी दमनविरुद्ध लाइने यत्न तिनले थाले (ज्वाला सन् २००२) । एकता केन्द्रभित्र ‘नयाँ दिशा’बारेको बहसले एकता केन्द्र र एकता केन्द्र (माओवादी)बीच फुट निष्पायो । फुटेका दुवै पक्षले निर्वाचन आयोगमा आफ्नो वैधता र पहिचानको पक्षमा निवेदन हाले । यद्यपि, निर्वाचन आयोगले निर्मल लामानेतृत्वको पक्षलाई मान्यता दिई अर्को पक्षलाई निर्वाचनमा भाग लिनबाट रोक्यो । यो घटनाले सो दललाई संसदीय अभ्यासमा सामेल हुने मौका नदिएर नेकपा (माओवादी)लाई सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने औचित्यका लागि आधार तयार गरिदियो । यति सानो प्राविधिक कुरामा निर्वाचन आयोगले राम्रो निर्णय लिन सकेन ।

वि.सं. २०५० मा नेपाली कांग्रेसको सरकारले धनुपामा नेकपा (माओवादी)का केन्द्रीय सदस्य रामवृक्ष यादवको हत्या गरेको घटनाले पनि माओवादीलाई हतियार उठाउन बाध्य पारेको थियो (ज्वाला सन् २००२) ।

द्वन्द्वमा निश्चित समयमा सक्रिय कर्ता उदाउँछन् र निश्चित परिप्रेक्ष्य वा अवस्थासँग उनीहरू विध्वांशात्मक हुन्छन् । सक्रियता र उत्प्रेरणाले द्वन्द्वको स्तर, समयावधि र गहिराइमा प्रभाव पार्छ । त्यस्तो प्रभावले द्वन्द्वका बहुआयामलाई क्रियाशील बनाउँछ । दरबार हत्याकाण्ड, भारतका विभिन्न राज्यमा माओवादी शक्तिको विस्तार र नेकपा (माओवादी)सँग उनीहरूको साँठगाँठ, भारतसँगको

खुला सीमा र साना हतियार तथा गोलाबारूद ओसारपसार, सेप्टेम्बर ११ को आतंकवादी हमला र त्यसलगतैको ‘आतंकवादविरुद्धको युद्ध’ले नेपालको द्वन्द्वमा प्रभाव पारेको थियो । त्यसैगरी माओवादीको वार्ता प्रयास र शान्ति वार्ता एकपक्षीय रूपमा भए, आधार सुरक्षामा हमला, सत्तामा पुग्ने प्रमुख प्रतिपक्षी दलको एकमात्र उद्देश्य, शंकास्पद मानिएका नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्तालाई अदालतद्वारा रिहाइले पनि मुठमेड सिर्जना गरेको थियो । अझ, प्रमुख प्रतिपक्षी दलको द्वैघ भूमिका, साना वाम दलको माओवादीप्रति समर्थन, नागरिकहरूको पाशविक हत्या र अपहरण तथा संकटकालले पनि द्वन्द्व लम्बिएको थियो । माओवादी नेतालाई जीवित वा मृत अवस्थामा फेला पारी ल्याउनेलाई करोडौँ रूपैयाँ पुरस्कारको घोषणा गर्नु, नेताको टाउकोका मूल्य तोक्नु, माओवादीलाई रेड कर्नर नोटिस र आतंककारीमा सूचीकृत गरिनु पनि सशस्त्र द्वन्द्वको जटिलताको अर्को पाटो थियो ।

नेपालमा गणतान्त्रिक समाजवादको राजनीतिक व्यवस्था स्थापना गर्नु नेकपा (माओवादी)को दीर्घकालीन कार्यनीति थियो । उसको मान्यताअनुसार त्यस्तो राजनीतिक परिवर्तनले मात्र नेपालका सबैखाले सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक समस्याका समाधान हुन सकथे । विशेषगरी नेकपा (माओवादी)ले गाउँ नियन्त्रणमार्फत बिस्तारै प्रमुख सहर कब्जा गरी छापामार युद्धको माओ अवधारणामार्फत यो उद्देश्य प्राप्त गर्न चाहन्थ्यो । सरकारले भने माओवादीलाई कि खत्तम पार्ने कि त तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थामा सामेल गराउने उद्देश्य राखेको थियो । द्वन्द्वका प्रमुख कर्ताको निहित उद्देश्य पहिचान गर्नु गाहो थियो । द्वन्द्वका अदृश्य खेलाडीले आर्थिक लाभ लिन खोजनमा पनि निहित उद्देश्य हुन सकथ्यो ।

शोषित-शोषक, शासक-शासित, धनी-गरिब, भूमिपति-भूमिहीनजस्ता अवधारणाले समूह र समाजबीच विभाजन ल्याउन नेकपा (माओवादी) सफल भयो । यस्तो विभाजनले नेपालीबीच पहिल्यै जागेको अन्याय र असन्तुष्टिको भावनालाई अझ उग्र बनायो । यसले गर्दा नेकपा (माओवादी)ले आफ्नो उद्देश्य र मागमा समर्थन बढाउन सक्यो (सेङ्गठन र हुसेन सन् २००२) ।

दोस्रो पटकको युद्धविराम भए भएपछि नेकपा (माओवादी)ले काठमाडौंजस्ता

सहरी केन्द्रमा आफ्नो क्रियाकलापमा जोड दियो । त्यसपछि भने सहरी अभिजात वर्ग भस्किए । पहिलो युद्धविराम भंग भएपछि आक्रमणको स्तर व्यापक त भयो तर, माओवादीहरू ग्रामीण भेगमै केन्द्रित थिए । त्यसैले काठमाडौंका अभिजात वर्गमा उति चासो थिएन । तर, पछि दोस्रो वार्ता भंग भइसकेपछि भने त्यो परिवर्तन भयो ।

सशस्त्र द्वन्द्वको सुरुमा (२०५२-२०५३ सालतिर) सरकार र दातृ समुदायले पारदर्शिता, उर्ध्वगामी (बटम-अप) अवधारणा, जवाफदेहिता, समानता र सहभागिताजस्ता पक्षमा उति चासो दिएन् । आफ्ना विकास कार्यक्रमलाई सशस्त्र द्वन्द्वले असर गर्न थालेपछि मात्र वि.सं. २०५८ को संकटकालपछि दाताहरू यी सवालप्रति आफ्ना क्रियाकलाप मूल्यांकनमा पुनर्विचार गर्न बाध्य भए । परिणामतः जर्मन प्राविधिक नियोग, बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग, स्विस विकास तथा सहायता नियोगजस्ता केही दातृनिकायले ‘कसैलाई क्षति नपुऱ्याउ’ (डू नो हार्म) भन्ने मान्यतालाई अभ्यासमा ल्याउन थाले । त्यसपछि तिनले आफ्नो विकास अवधारणा, प्रक्रिया र अभ्यास परिवर्तन गरे । तर, पछिल्लो समयमा भने नेपालको विकास क्षेत्रमा सहयोग गरिरहेका दाता र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले आफ्नो सीमाको बेवास्ता गर्दै गैरसमावेशीको नाममा नेपालका संवेदनशील जातीय मुद्रामा हात हाली यहाँको जातीय सद्भाव खलबल्याउन सहयोग पुऱ्याउन थाले । कुनै पनि देशमा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले काम गर्दा निश्चित मान्यताभित्र रहेर गर्नुपर्ने हुन्छ । तर, नेपालमा उनीहरूले त्यो मान्यतालाई लत्याउँदै आफ्नो देशमा लागू नभएका र परिस्थितिजन्य कारणबाट तत्काल सम्भव नभएका कठिपय संवेदनशील मुद्रालाई सशक्तीकरण र समावेशिताको नाममा उचाल्न सहयोग गरे । यसो गर्दा नेपालको द्वन्द्वोत्तर रूपान्तरण प्रक्रिया जटिल बन्यो र पहिलो संविधानसभा नै विघटन हुन पुग्यो ।

समग्रमा, व्यापक गरिबी, संरचनागत असमानता, राजनीतिक शोषण, निश्चित समूह (कमैया, महिला तथा दलित) विरुद्धका सामाजिक विभेद, नागरिक प्रशासनको अकर्मण्यता, व्यापक रूपमा फैलिएको भ्रष्टाचार र संरचनागत समस्या सम्बोधन गर्न गठन भएका प्रत्येक सरकारको असफलता र सामन्ती सोच, राजनीतिक अस्थिरता, पराश्रित हुने मानसिकता, पारदर्शिताको अभाव र सामाजिक बहिष्करण नै नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वका प्रमुख कारण थिए ।

अपरिपूर्त आश्वासनका कारण वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनप्रति नेपाली जनताले आशा मारिसकेका थिए । तत्कालीन सरकार र राजनीतिक दलहरूको पटक-पटकको असफलताले जनताको मनमा गहिरो अविश्वास जागृत गराएको थियो । खासमा, हुकैदै गरेको प्रजातन्त्रले भोगेको समस्या अन्तरनिहित सामाजिक बहिष्करण, शासनमा नागरिक सहभागिताको कमी र नेपाली समाजमा भएको बहुलबादको पहिचान अभावले बाहिरी शक्तिहरूको रणनीतिक चाख र गहिरो संलग्नता उब्जाएका थिए ।

नेपाली समाजको शान्तिपूर्ण रूपान्तरणका लागि नागरिक समाज, राजनीतिक कर्ता तथा राष्ट्रका अन्य तह र तप्काका मानिसले समावेशिताको सिद्धान्त अभ्यास गर्नेपर्छ । यसैगरी, सहिष्णुताको संस्कृति, विविधताप्रति सम्मान र मेलमिलापजस्ता कुरा शासकीय सिद्धान्त र अभ्यासमा समावेश हुनेपर्छ । नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति कायम गर्न सामाजिक बहिष्करण, केन्द्रीयता, स्रोतमाथिको असमान पहुँच र जातीय अल्पसंख्यकको उपेक्षा, लैंगिक विभेद र धार्मिक पक्षपातलाई उचित सम्बोधन अपरिहार्य छ ।

सबै राजनीतिक तथा सामाजिक कर्ताहरूले आफ्नो मानसिकता र रुढी परिवर्तन गरी समावेशी सिद्धान्त र सहिष्णुतामा जोड दिन जरुरी छ । सारमा, नेपालमा व्यापक राजनीतिक परिवर्तन र सामाजिक रूपान्तरणका लागि ‘मानव सुरक्षाको एजेन्डा’ निर्माण गर्न, ‘शान्तिको एजेन्डा’ र ‘विकासको एजेन्डा’लाई एक बनाउन अत्यन्तै जरुरी छ । निष्कर्षमा, द्वन्द्व चुलिनुका कारण यस्ता थिए :

- २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्ड र यसको प्रभाव,
- राजनीतिक नेतृत्वको असफलता
- बदला तथा प्रतिशोधको सम्बन्ध
- शक्ति तथा शासन प्राप्तिमा केही नेता, कर्मचारी प्रशासन तथा सामाजिक अगुवाको व्यक्तिगत स्वार्थ
- राजनीतिक अनुत्तरदायित्व
- अस्वीकारेक्तिको संस्कृति: केही नेता, सैनिक र नेकपा (माओवादी) आफ्नो कमजोरी स्वीकार्न सक्षम थिएनन्, जसले वार्ताको विकल्प दिन सकेन ।

१.२.८ कानुनी कारण

संसारभरका द्वन्द्वरत देशहरूको अनुभवले के देखाएको छ भने, सविधान तथा कानुनले निश्चित वर्ग, धर्म र जातलाई विशेष ग्राह्यता दिई अन्य जात, जाति र धर्मप्रति विभेद गयो भने सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वको सम्भावना तीव्र रहन्छ । नेपालकै सन्दर्भमा भन्ने हो भने पनि राणाकाल तथा पञ्चायतका थुपै कानुनी प्रावधान (मुलुकी ऐन) लगायत संस्कृति, धर्म, जातीयता र भाषिक विविधतालाई बढावा दिने खालका थिएनन् बरु ‘एक भाषा एक भेषमा’ जोड दिने आशयका थिए । सविधानमा देशलाई ‘हिन्दू राष्ट्र’ घोषणा गर्ने, अन्य धर्मावलम्बीहरू प्रति असहिष्णु हुने वा मतलब नगर्नेजस्ता क्रियाकलापले पञ्चायतले सामाजिक बहुलवादलाई स्वीकार्न नसकेको प्रष्टै देखिन्थ्यो । अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामा कानुनले बन्देज लगाएको थियो । वि.सं. २०४६ मा बहुदलीय व्यवस्थाको सुरुआतपछि पनि नेपाल अधिराज्यको सविधानले हिन्दू राष्ट्र घोषणा गरेकाले गैरहिन्दू असन्तुष्ट बने । तर, सिद्धान्ततः नेपालको सविधान २०४७ ले मानवअधिकार र मानवीय सहायता, बालअधिकार, महिलाअधिकार, जातीय अधिकार आदिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको थियो । तर, पनि त्यो प्रावधानको कार्यान्वयन कमजोर भएकाले जनतामा निराशा फैलाउँदै गयो, जुन पछि द्वन्द्वको कारण बन्न पुग्यो ।

१.२.९ सशस्त्र द्वन्द्वका कारणको सारांश

तालिका १.२ ले नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व प्रमुख सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक र कानुनी कारण देखाउँछ ।

तालिका १.२ नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण

क्र. सं.	कारण	व्याख्या
१.	संरचनागत (सामाजिक-आर्थिक) कारण	<p>तीव्र गरिबी र बेरोजगारी</p> <p>वर्ग, जात, लिंग, जातीयता, भूगोलमा आधारित, मान्यता र विभेद</p> <p>केन्द्रीकृत र शक्ति-आधारित भ्रष्ट शासन पद्धति</p> <p>उत्पादनका स्रोतमा पहुँच र त्यसमाधिको नियन्त्रण र समाजका गरिब तथा उपेक्षित खण्डलाई आधारभूत सेवामा अस्वीकृति,</p> <p>संवैधानिक असफलता</p>
२.	वैचारिक कारण	<p>नेकपा (माओवादी)का नेताको उग्र वैचारिक प्रशिक्षण,</p> <p>संसदीय दलबीच अवधारणात्मक अस्पष्टता, वैचारिक भ्रान्ति र संरचनागत विरोधाभास</p> <p>रिम, सिकम्पोसा र अन्य कम्युनिस्ट समूहबाट नेपाली मा�वादीलाई वैचारिक समर्थन</p> <p>मा�वादीले जनतामा वैचारिक द्विविधा सिर्जना गर्न सफल</p>
३.	भौगोलिक कारण	<p>भौगोलिक विकटता</p> <p>सुदूर र कम पहुँच भएका क्षेत्रप्रति उपेक्षा</p> <p>पहुँच भएका र सहरी क्षेत्रमा स्रोतको एकाग्रता</p>
४.	अन्तर्राष्ट्रिय कारण	<p>नेपालप्रति विशेषगरी संयुक्त राज्य अमेरिका, बेलायत, भारत र युरोपियन युनियन जस्ता शक्तिशाली राष्ट्रको बढ्दो सचि (राजनीतिक, आर्थिक, प्राकृतिक स्रोत-जल, ऐतिहासिक एकाधिकार, धार्मिक, रणनीतिक र सैनिक)</p> <p>अमेरिकामा सन् २००१ सेप्टेम्बर ११ (२६ भाद्र २०५८) को आतंकवादी हमला र विश्वव्यापी सुरक्षा आयाम र उत्तरदायित्वप्रति लगतैको परिवर्तन</p> <p>विश्व व्यांक, एसियाली विकास व्यांक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषजस्ता प्रभावशाली बाह्य कर्ताहरूको अभिरुचि</p>
		<p>बढ्दो अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको चलखेल र अतिवाद चर्काउन खेलेको भूमिका</p> <p>२०६१ माघ १९ पछिको बदलिँदै अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिक्रिया</p>

५.	वातावरणीय कारण	वातावरणीय स्रोतमा जनसांख्यक चाप प्राकृतिक स्रोतको विनाशकारी प्रयोग र बढुदो क्षति प्राकृतिक स्रोतमा गरिब र उपेक्षितको पहुँचको अभाव भूमि स्रोतको असमान वितरण, उत्पादकत्वमा हास अभिजात वर्गद्वारा प्राकृतिक स्रोतमाथि आश्रित जनताको शोषण
६.	शासन अक्षमता	कर्मचारीतन्त्र र सुरक्षा संयन्त्रको राजनीतिकरण कर्मचारीमा काम नगर्ने र नकारात्मक हुने संस्कृति संस्थागत हुनु शक्तिशालीहरूको निहित स्वार्थ (राजनीतिक र व्यक्तिगत दुवै) उग्रभ्रष्टाचार र व्याप्त कुशासन नातावाद र आफन्तवाद मौलाउनु सशस्त्र दुन्दुलाई शक्ति हत्याउने माध्यम बनाउने दरबार र राजनीतिक दलको नियत विकासमा असफलता र निश्चित वर्गलाई बढी फाइदा दिने ढाँचा
७.	उत्प्रेरक तत्त्व	२०५८ जेठ १९ (१ जुन २००१)को दरबार हत्याकाण्ड राजनीतिक नेतृत्वको असफलता २०५९ असोज १८ पछि सक्रिय राजनीतिमा राजाको प्रत्यक्ष सक्रियता मनोवैज्ञानिक तत्त्व- बदला तथा प्रतिशोधको भावना
८.	२०६१ माघ १९ को राजाको सत्ता अधिग्रहण	राजनीति र समाज नियन्त्रण गर्ने पूर्वराजा ज्ञानेन्द्रको सपना शक्ति तथा अधिकारको दुरुपयोग र एकाधिकार केन्द्रीयता प्रजातन्त्रको गलत व्याख्या तथा नीति-नियममा तोडमोड नागरिक स्वतन्त्रतामा नियन्त्रण सामाजिक-आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक धार्मिक स्वतन्त्रता र अधिकारमा रोक बहुलवाद, बहुजातीयता, बहुसंस्कृति र धार्मिक पहिचानप्रति अस्वीकृति र त्यसको गलत व्याख्या भ्रष्टाचार नियन्त्रण शाही आयोगजस्ता असंवेदनिक संयन्त्रको स्थापना र क्षेत्रीय प्रशासकहरूको नियुक्ति र बदलाको राजनीति आफ्नो सत्तालाई समर्थन नगर्नेलाई डर, धम्की र असुरक्षाको स्थिति सिर्जना राष्ट्रिय एकताको नाममा परिवर्तन र सुधार रोक्न खोज्ने

स्रोत: विविध स्रोतहरूबाट संकलित

तालिका १.२ मा दिइएको नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका विविध कारणलाई निम्नानुसार पनि संक्षेपीकृत गर्न सकिन्छ :

- समाजका शक्तिहीन तथा उपेक्षित खण्डलाई राज्यको राजनीतिक निर्णयबाट बज्चित गराउने बहिष्करणमुखी राज्य संरचना
- राज्य संरचनाको अपारदर्शी व्यवस्था
- राज्यको शासन संरचनामा भ्रष्टाचार र असक्षमता
- राज्यद्वारा कानुनी शासन र मानवअधिकारप्रति नियोजित अस्वीकृति
- निश्चित राजनीतिक समूहको पक्षमा राजनीतिक निर्णय
- कमजोर सुरक्षा व्यवस्था
- उत्पादनका स्रोतमाथिको नियन्त्रण तथा समाजका गरिब र उपेक्षित खण्ड आधारभूत सेवाको पहुँचबाट बज्चित
- विकासमा बेमेल र विफलता

१.३. नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रयोग गरेको युक्ति

एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वमा माओवादीले जनता र राज्यबीचको दूरी बढाउन राज्यका कमजोरीलाई उजागर गर्ने र सरकारी कर्मचारी सुरक्षा अंगलाई हतोत्साही बनाउने रणनीति लियो । जनतालाई त्रस्त पारी उनीहरूले भने अनुसूप गर्न थुप्रै हिंसात्मक युक्ति प्रयोग गम्यो । यस्तो हिंसाको पाशविक प्रयोगमार्फत सरकारको समर्थन गर्नेहरूलाई मनोवैज्ञानिक तनाव तथा डर पैदा गराई हतोत्साही बनायो । सरकारलाई समर्थन गर्नेलाई माओवादीले सुराकी, प्रतिक्रियावादी र ‘जनयुद्ध’विरोधी भन्ने आक्षेप लगायो । उनीहरूले विदेशी नागरिक (विशेषतः अमेरिकी) नागरिक र अमेरिकी सहयोगमा सञ्चालित विकास आयोजनामा काम गर्ने कर्मचारीसमेतलाई पनि आक्रमण गर्ने धम्की दिएका थिए ।

आफ्नो विद्रोहको आकार ठूलो बनाउन माओवादीको युक्ति सफल थियो । उनीहरूको प्रमुख युक्तिमध्ये प्रोपोगान्डा (अफवाह) फैलाउनु, डर र आतंकको स्थिति सिर्जना गर्नु, शोषक, ‘प्रतिक्रियावादी’, ‘सुराकीहरू’का नाममा कारबाही हत्या, अपहरण गर्ने, जबर्जस्ती चन्दा असुल गर्ने, वरिपरिका ग्रामीण भेग कब्जा

गरी सहरी क्षेत्रलाई धेराबन्दीमा पार्नेजस्ता कार्य थिए । यीमध्ये धेरैजसो गतिविधि सर्वसाधारण नेपाली जनता तथा अन्य राजनीतिक दलका सामान्य कार्यकर्ता र स्थानीय नेता, सरकारी कर्मचारी, गै.स.स.मा काम गर्ने व्यक्ति, सामान्य व्यापारीप्रति लक्षित र अति पाश्विक थिए । २०६२ जेठ २३ मा चितवनस्थित व्यस्त सडकमा माओवादीले विद्युतीय धराप राखे । सो धरापमा एउटा बस पङ्चो । दुर्घटनामा बालबालिकासहित ३८ जना मारिए र ७० भन्दा बढी घाइते भए । माओवादीले आतंक सिर्जना गर्ने रणनीतिको यो हज्जारौमध्येको एक उदाहरण हो ।

प्रहरी चौकी तथा व्यारेकमा गरिएको छापामार आक्रमणबाहेक माओवादीले आफ्नो राजनीतिक लक्ष्य हासिल गर्न आतंकको उपाय बढी प्रयोग गयो । यसो गर्नुका कारण थिए : (अ) माओवादीको राजनीतिक एजेन्डा सम्बोधन गर्न सरकारलाई दबाव दिन र (आ) आफ्ना विपक्षी र राज्यको सुरक्षा बललाई समर्थन गर्नेविरुद्ध मनोवैज्ञानिक दबाव दिन ।

समाजलाई आतंकित तुल्याउनु माओवादीको प्रमुख रणनीति थियो । यसअन्तर्गत उसले ठूला व्यक्तिको हत्या (२०५७ सालमा सशस्त्र प्रहरीका महानिरीक्षक), सेनाका कर्णेलको हत्या, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, प्रहरीका डीएसपी आदिको अपहरण, विरोधीलाई धम्की दिने, सार्वजनिक र निजी सम्पत्तिमाथि कब्जा गर्ने, थुनामा राख्ने, सरकारी कार्यालयमा आक्रमण गर्ने, पुल, सञ्चारका टावर, जलविद्युत आयोजना, रेडियो स्टेसनजस्ता सार्वजनिक तथा निजी सम्पत्ति ध्वस्त पार्ने, सवारी साधनमाथि आगजनी गर्ने, विद्युतीय धराप प्रयोग गर्ने जस्ता विध्वंशात्मक काममार्फत जनमानसमा व्यापक डरत्रास पैदा गरेको थियो । परिणामतः उनीहरूको गलत क्रियाकलापविरुद्ध कसैले आवाज उठाउन नसक्ने मात्र होइन निरीह भएर स्वीकार्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो ।

विरोधीको नाममा नागरिकमाथि त्रास र सार्वजनिक सम्पत्ति तथा पूर्वाधारको विध्वंश र राज्यका सुरक्षा अंगमाथि गरिएको खतरनाक छापामार आक्रमणबाहेक माओवादीले अहिंसात्मक युक्ति पनि अपनाएको थियो । प्रोपोगान्डा मच्चाउने, प्रदर्शन गर्ने, अनुरोधमिश्रित धम्कीपत्र थमाउने, उनीहरूलाई खाने सुन्ने वा चन्दा दिने व्यवस्था गर्न नागरिकमाथि दबाव दिने, आफ्नो जागिर छाडन प्रहरी तथा सैनिक परिवारलाई सार्वजनिक सूचना जारी गर्ने, जनअदालत, जनसेनाजस्ता

स्थानीय ‘जनसरकार’ घोषणा गर्ने र सरकारी अधिकारीसँग भेटघाट गर्न नागरिकलाई रोकतोक गर्ने आदि प्रमुख थिए ।

विश्वका अन्य विदेशी समूहहरूका तुलनामा नेपालका माओवादीहरू आतंक मच्चाउनमा कम उग्र थिए । तिनको आतंक स्थानीय स्तरमा बढी हुन्थ्यो । बृहत् र आमजनतामा आधारित ‘जनयुद्ध’मा जोडसहित नेपालका माओवादीले कम आतंकवादी उपाय प्रयोग गर्नुको कारण माओको विचारधारा पनि हुन सक्छ ।

माओवादीलाई आतंकवादको कडा माध्यम प्रयोग गर्नबाट निरुत्साही बनाउने अर्को कारण मानवअधिकार संगठनजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट आएको दबाव थियो । माओवादी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गर्न चाहेकोले आफूले आतंकवादी उपाय प्रयोग नगरेको प्रमाणित गर्न चाहन्थ्यो ।

समग्रमा माओवादीले सशस्त्र द्वन्द्व सञ्चालनमा माओ जे दोडले सिर्जेको निम्न रणनीति प्रयोग गरेको थियो :

- दल (विचारधारा व्यवस्थित पार्न र ‘जनयुद्ध’का नीति निर्माण गर्न)
- जनसेना (विजय प्राप्त क्षेत्र ‘जनता’को कब्जामा राख्वेर शत्रूलाई आक्रमण गर्ने जिम्मेवारी)
- संयुक्त मोर्चा^{१२} (आफ्ना पक्षलाई एकजुट र सशक्त पार्न) गठन गर्न ।

यो रणनीतिमा माओवादी एक हदसम्म सफल पनि भयो भने अर्कोतर्फ राजा ज्ञानेन्द्रले माओवादीलाई आंतककारी प्रमाणित गरी आफ्ना बुवाले सञ्चालन गरेको जस्तै सक्रिय शासन चलाउने धूनमा राजतन्त्र नै अन्त्य हुने सम्भावनाको आँकलन गर्नसम्म सकेको पनि देखिएन, जसको परिणति पछिल्लो खण्डमा उल्लेख गरिएको छ ।

१.४ राजतन्त्रको अन्त्यमा राजा ज्ञानेन्द्रको भूमिका

२०६१ माघ १९ अघि नेपालको बहुदलीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्रमा समर्थन गरेका संसदीय दल र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्र र उनीछेउछाउका मानिसले गरेको व्यवहारले निकै दुखी बनायो । माघ १९ को

^{१२} यस रणनीतिबाटे विस्तृत थाहा पाउन हेनुहोस् माओ जे दोड (सन् १९६८) सेलेक्टेड राइटिङ्स ।

शाही घोषणाले राजनीतिक दलमाथि नमीठो आरोप थोपन्यो । किनकि, यसले राजनीतिक संकट र असुरक्षा निम्त्याएको भार उनीहरूकै काँधमा हालिदियो । राजाको क्रियाकलापले सातदलीय गठबन्धन र माओवादीलाई नजिक ल्याउन सघायो । साथै, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले राजाबाट टाढिएर ०६२/०६३ को चर्चित जनआन्दोलनलाई समर्थन गन्यो ।

माघ १९ को शाही कदम संसदीय दलमाथिको गम्भीर आरोपमात्र थिएन । बहुदलीय प्रणालीलाई असफल सावित गरी आफ्ना बाबु राजा महेन्द्रले २०१७ सालमा सुरु गरेको निर्दलीय प्रणाली पुनर्स्थापनाको असफल प्रयाससमेत थियो । राजाले सो घोषणामार्फत देशमा भ्रष्टाचार, असुरक्षा र हिंसा बढाउन तथा राष्ट्रिय एकता र सार्वभौमसत्ता कमजोर बनाएको आरोप दलमाथि लगाए । राजनीतिक दलका प्रमुख नेता महिनौ नजरबन्दमा परे, थुनिए । दल र राजाबीचको सम्बन्ध चिसियो । त्यसपछि राजाको कदम आतंकवाद नियन्त्रण गर्न नभई दल र बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई कमजोर बनाउन थियो भन्ने दलहरूले महसुस गरे र अन्त्यमा शाही घोषणाविरुद्ध लडन सबै एकजुट भए ।

त्यसपछि घाइते प्रजातन्त्रलाई पुनर्स्थापित गर्न सात संसदीय दल एकजुट भए । उनीहरू ६ बुँदे सहमतिमा पुगे, जसमा प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापना हुनु तत्कालीन द्वन्द्व अन्त्यको मार्ग र सविधानसभाको निर्वाचन हुनु द्वन्द्व अन्त्यका लागि निकास मनियो । विरोधस्वरूप सातदलीय गठबन्धनले २०६१ माघमा हुने भनिएको नगर निर्वाचन बहिष्कार गर्ने निर्णय गन्यो । तिनले अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन प्राप्त गर्ने प्रयाससहित विद्रोहका थुप्रै कार्यक्रम तयार गरे ।

प्रमुख दलका शीर्ष नेता गिरिजाप्रसाद कोइराला (ने.का.), वामदेव गौतम (नेकपा एमाले), गोपालमान श्रेष्ठ (ने.का. प्रजातान्त्रिक)ले भारत भ्रमण गरी भारत सरकार र त्यहाँका ठूला दलका नेतासँग नेपालको राजनीतिक संकट अन्त्य गर्ने छलफल गरे । नेपालका राजनीतिक दलका विभिन्न स्तरका नेताहरूले लगातार भारत भ्रमण गरी वातावरण अनुकूल बनाइरहेका थिए भने तत्कालीन राजाचाहिँ भारतले दरबारविरोधी भूमिका खेलेको र सात दलले समर्थन गरेको निचोडमा पुगी भारतप्रति नकारात्मक बन्दै थिए । त्यसपछि सात दल र नेकपा (माओवादी) नेपालमा लोकतन्त्र स्थापना गर्न एकजुट भए र १२ बुँदे सहमति

बन्यो, जसमा भारतको महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो । फलतः जनआन्दोलन-२ सुरु भयो ।

१.४.१ राजतन्त्रविरुद्ध भएको जनआन्दोलन-२

२०६२ चैतमा सुरु भएको जनआन्दोलन-२ को उद्देश्य शाही शासन अन्त्य गर्ने र सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गरी नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति र प्रजातन्त्र स्थापना गर्नु थियो । यो लक्ष्य हासिल गर्न सातदलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)^{१३}बीचको प्रतिस्पर्धी र प्रतिकूल सम्बन्धलाई परिवर्तन गरेमात्र सम्भव हुने महसुस गरियो ।

जनआन्दोलन-२ शान्ति पुनर्स्थापनाका लागि राजाको निरंकुश शासन र सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्न जनताले गरेको अहिंसात्मक संघर्ष थियो । लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थासहित मुलुकलाई रूपान्तरण गराउन जनताले अहिंसात्मक संघर्ष गरेका थिए । सामाजिक परिवर्तनमा अहिंसात्मक प्रयासको लागि फरक अवधारणा आवश्यक हुन्छ (एकरम्यान र दुभल सन् २००५), जुन जनआन्दोलन-२ मा स्पष्ट देखिएको थियो । अहिंसात्मक कार्यको सिद्धान्त (बीआरसीसीसीएम सन् २००३)ले नेपालको नागरिक आन्दोलन बुझ्न पनि गतिलो विश्लेषणात्मक खाका दिन्छ, जुन नेपालको २०६२/६३ (सन् २००६)को जनआन्दोलन-२ ले पनि दिएको छ ।

द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणको क्षेत्रमा सार्प (सन् १९७३), गान्धी (सन् १९८८ र १९५०), किङ (सन् १९६३) तथा शान्तिका अन्य सिद्धान्तविद्वारा प्रस्तावित अहिंसात्मक कार्यको सिद्धान्तले नयाँ सोच दिन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरण तथा अहिंसात्मक सिद्धान्तका प्रवर्तकले आमजनताको विचार र शान्तिपूर्ण माध्यमले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेमा जोड दिन्छन् । यो सिद्धान्तको सारमा सामाजिक परिवर्तन र न्याय प्राप्त गर्न अपनाइने अहिंसात्मक संघर्ष नै द्वन्द्व हो । सामाजिक परिवर्तनका लागि अपनाइने अहिंसात्मक कार्यले समाजमा तनाव तथा विरोधाभाष त निम्त्याउँछ तर, त्यसलाई धेरैले अस्वीकार र ढाकछोप

^{१३} माओवादी विद्रोहको विस्तृत तथ्य लेखकका अन्य पुस्तकहरू, पोलिटिकल चेन्ज एन्ड च्यालेन्जेज अफ नेपाल : रिफलेक्सन अन आर्म्ड कम्प्लिकट, पिस प्रोसेस एन्ड स्टेट विल्डड (मोल्युम १ र २) (२०१०), नेपाल फम वार टु पिस (२००९), दि प्राइस अफ नेटकट (२००४) र माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व : कारण, असर र समाधानका उपाय (२००५) मा समाविष्ट छन् ।

गर्छन् (म्याककार्थी र सार्प सन् १९९७) । नेपालको जनआन्दोलन-२ यही सिद्धान्तको व्यावहारिक र सफल कार्यान्वयन थियो ।

जनआन्दोलन-२ राजाको क्रियाकलापले निम्त्याएको थियो । प्रतिगमन, मानवअधिकार उल्लंघन, राज्य शक्ति, स्रोत तथा अधिकारको दुरुपयोग र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँगको तनावपूर्ण सम्बन्धले राजाको प्रत्यक्ष शासनलाई कुरुत्यात बनाएको थियो । राजाले राजनीतिक दललाई नदबाएको भए उनको निरंकुश शासनविरुद्ध लड्न नेकपा (माओवादी)सँग दलले सम्बन्ध नै गाँस्ने थिएनन् । किनकि, उनीहरूको घोषित मान्यता नै ‘बहुदलीय प्रजातन्त्र’ र ‘संवैधानिक राजतन्त्र’ भन्ने थियो । राजाको गलत निर्णयका कारण संसदीय दलहरूलाई राजतन्त्र त्याग्न बाध्य बनाइएको थियो । राजाले शासन हातमा लिनुअघि राजनीतिक दलका क्रियाकलाप लोकतन्त्रको मान्यताअनुरूप थिएनन् । नातावाद, कृपावाद, फरियावाद, गुण्डावाद चरम थियो । भ्रष्टाचार, कुशासन व्यापक थियो । दलका व्यवहारप्रति जनता निराश र आक्रोशित थिए । विदेशी दातृनिकाय हैरान थिए । यी सबै कमजोरीको फाइदा उठाई निरंकुश शासन लाद्ने राजाको चाहना थियो । तर, राजाले के बुझेनन् भने बहुदलीय प्रणालीको विकल्प सक्रिय राजतन्त्र हुन सक्दैन थियो । यसरी दलहरूमाथिको निरंकुश रवैयाले उनीहरूलाई माओवादीसँग सहकार्य गर्न बाध्य बनायो ।

परिणमतः सातदलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)बीचको १२ बुँदे सहमति बन्यो, जुन राजाको निरंकुशताले निम्त्याएको थियो । १२ बुँदे सहमतिमध्येका निम्न ३ बुँदाले ०६२/०६३ को आन्दोलनको चित्र कोरेका थिए :

- आज देशमा लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, सामाजिक अग्रगमन तथा स्वतन्त्र सार्वभौम नेपाल आम नेपाली जनताको प्रमुख चाहना हो । त्यसका निमित्त प्रमुख बाधक निरंकुश राजतन्त्र हो भन्ने कुरामा हामी पूर्ण सहमत छौं । निरंकुश राजतन्त्र अन्त्य गरेर पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना नगरेसम्म देशमा शान्ति, प्रगति र समृद्धि सम्भव छैन भन्ने हाम्रो स्पष्ट धारणा छ । त्यसैले निरंकुश राजतन्त्रविरोधी सम्पूर्ण शक्तिहरूले निरंकुश राजतन्त्रविरुद्ध आ-आफ्ना ठाउँबाट प्रहार गर्दै देशव्यापी लोकतान्त्रिक आन्दोलनको आँधीबेहरी निर्माण गरेर निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य गरी पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना गर्ने समझदारी भएको छ ।

२. आन्दोलनको शक्तिले संसद्को पुनर्स्थापना गर्ने र त्यसको निर्णयले अधिकार सम्पन्न सर्वदलीय सरकार, माओवादीसँग वार्ता र सहमतिका आधारमा संविधानसभाको निर्वाचन गरी पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना गरेर नै देशमा विद्यमान दुन्दृ समाधान गर्न सकिन्छ र सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता पूर्णरूपले जनतामा स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा आन्दोलनरत सात राजनीतिक दल पूर्ण प्रतिबद्ध छन् । आन्दोलनरत लोकतान्त्रिक शक्तिहरूको राष्ट्रिय राजनीतिक सम्मेलन गर्ने र त्यसको निर्णयले अन्तरिम सरकार बनाई संविधानसभाको निर्वाचन गरेर उल्लिखित लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने नेकपा (माओवादी)को धारणा र प्रतिबद्धता रहेको छ । यो प्रक्रियागत कार्यसूचीको विषयमा आन्दोलनरत सात राजनीतिक दल र नेकपा (माओवादी)बीचमा संवाद चलाउँदै जाने र साझा सहमतिको खोजी गर्ने समझदारी बनेको छ । उक्त लक्ष्य हासिल गर्न जनआन्दोलनको शक्ति नै एकमात्र विकल्प हो भन्ने कुरामा समझदारी भएको छ ।
३. देशले आज सशस्त्र दुन्दूको सकारात्मक समाधानका साथ स्थायी शान्ति स्थापनाको माग गरेको छ । त्यसैले हामी निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य र उक्त प्रक्रियागत आधारमा आउने संविधानसभाको निर्वाचन र पूर्ण लोकतन्त्र स्थापनाको अग्रगामी राजनीतिक निकासद्वारा देशमा विद्यमान सशस्त्र दुन्दूको अन्त्य गरी स्थायी शान्ति स्थापना गर्न दृढ़ संकल्पित छौँ । यस प्रक्रियाद्वारा शान्तिपूर्ण नयाँ राजनीतिक धारमा अघि बढ्न नेकपा (माओवादी) प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ । यसै सन्दर्भमा निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्यपछि हुने संविधानसभाको निर्वाचनको क्रममा माओवादी सशस्त्र शक्ति र शाही सेनालाई संयुक्त राष्ट्रसंघ वा भरपर्दो अन्तर्राष्ट्रिय सुपरीवेक्षणमा राख्ने, निर्वाचन स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगले सम्पन्न गर्ने र निर्वाचनको परिणाम स्वीकार्ने समझदारी भएको छ । वार्ता प्रक्रियामा समेत भरपर्दो अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको संलग्नताको हामी अपेक्षा गर्दछौँ ।

उल्लिखित ३ बुँदाको पृष्ठभूमिमा राजाको शासनविरुद्ध सातदलले विरोध गरे । तर, ती दलले हिजोका दिनमा गरेको कामका आधारमा जनताको विश्वास

गुमाइसकेका थिए । त्यसैले आमजनता मन लगाएर आन्दोलनमा सरिक भएका थिएनन् (उप्रेती सन् २००६ए) । १२ बुँदै सहमतिमा नेकपा (माओवादी)सँग एकपटक हस्ताक्षर गरेर ती दलले हिजोका गल्तीप्रति क्षमा माणी त्यस्तो गल्ती अब नदोहोच्याउने वाचा गरेपछि मात्र अवस्था परिवर्तन भएको थियो । सहमति (बुँदा ६ र ७) मा उल्लिखित प्रावधान यस्ता थिए ।

बुँदा नं ६ :

विगतका गल्ती कमजोरीहरूको आत्मसमीक्षा र आत्मालोचना गर्दै भविष्यमा गल्ती कमजारी हुन नदिने नेकपा (माओवादी)ले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ ।

बुँदा नं ७ :

सात राजनीतिक दलले विगतमा संसद् र सरकारमा छँदा भएका गल्ती कमजोरीप्रति आत्मसमीक्षा गर्दै अब त्यस्ता गल्ती कमजोरी नदोहोच्याउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ ।

एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य र शान्ति स्थापना गरी पूर्ण लोकतन्त्र स्थापना गर्न नेकपा (माओवादी)ले पनि त्यस्तै वाचा गरेको थियो । परिणामस्वरूप जनआन्दोलन-२ मा लाख्याँ जनता सडकमा आई शाही शासनलाई चुनौती मात्र दिएनन्, २४० वर्षभन्दा बढी शासन गरेको नेपालको राजतन्त्र अन्त्यको आधार नै तयार गरिदिए ।

गान्धी (सन् १९३८ र १९५०) र मार्टिन लुथर किङ्गले अपनाएका अहिंसात्मक कार्यको सिद्धान्तले शासकविरुद्ध शान्तिपूर्ण विरोध र उनीहरूमाथिको नैतिक विजयमा जोड दिन्छ (मिट्चेल सन् १९८१) । अहिंसात्मक कार्यको सिद्धान्तमा अन्तरनिहित द्वन्द्व रूपान्तरण रणनीति तीन सूत्रीय बुझाइअनुरूप सुरु हुन्छ :

- (अ) समाजको तत्त्वका रूपमा द्वन्द्व
- (आ) सामाजिक परिवर्तनको सम्वाहकका रूपमा द्वन्द्व, र
- (इ) सामाजिक न्याय स्थापित गर्ने जनताको शक्तिको स्वरूप द्वन्द्व

यसर्थ, अहिंसात्मक आमहड्ठालले द्वन्द्वलाई सामाजिक परिवर्तन, राजनीतिक सुधार तथा प्रजातन्त्रको आधारभूत तत्त्वको सम्वाहक भएको बुझन सधाउँछ ।

अहिंसात्मक आमविद्रोह हिंसात्मकभन्दा धेरै शक्तिशाली प्रभाव बोकेको हुन्छ भनी विश्वका विभिन्न क्षेत्रमा अहिंसात्मक आमहडतालको प्रभावले देखाउँछन् (आदित्य र अर्च; सन् २००६)। नेपालमा पनि यो मान्यता व्यवहारतः स्थापित भयो । ९ वर्षको हिंसात्मक दुन्दुले हल्लाउन नसकेको राजतन्त्रको जग ३ हप्ताको शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनले जरैदेखि हल्लाई निरंकुश राजतन्त्र अन्त्यको आधार तयार गरिदियो ।

रसियाको सन् १९०५ को चर्चित आन्दोलन, भारतलाई स्वतन्त्र बनाउन मोहनदास करमचन्द गान्धीको भारत छोडो आन्दोलन, मार्टिन लुथर किङ्गले अमेरिकामा नेतृत्व गरेको नागरिक अधिकारको आन्दोलन, चिलीका शासक अगस्तो पिनोसेविरुद्ध जनताले सन् १९८३ मा गरेको अहिंसात्मक संघर्ष, सन् १९८६ मा फिलिपिन्सका तानशाह राष्ट्रपति फर्डिनान्ड मार्कोसिलाई जनताको शक्तिले सत्ताच्यूत गरेको इतिहास, २०६१ (सन् २००३)मा जर्जियामा भएको रोज रिभ्योल्युसन, २०६२ (सन् २००४)मा युक्रेनमा भएको अरेन्ज रिभ्योल्युसन, २०६३ (सन् २००५)मा किर्गिस्तानमा भएको 'टुलिप' रिभ्योल्युसन^{१४}, २०६४ (सन् २००५)मा भएको लेबनानी जनताको आन्दोलन, र सन् २००६ अप्रिलमा नेपालमा भएको जनआन्दोलनले निरंकुश सरकारविरुद्ध अहिंसात्मक शक्तिको परिणाम भएको प्रमाणित गरेको छ । यद्यपि, अहिंसात्मक आन्दोलनको सफलता जनताबीच एकताको भावना जागृत गराउने रणनीति, अहिंसात्मक पद्धति मान्ने, महत्त्वका मुद्दामा दबाब दिने र जनताको बल निर्माण गर्ने क्षमतामा भर पर्छ जुन माथि उल्लिखित सबै देशका जनआन्दोलनमा प्रष्ट देखिएको थियो ।

गाल्टुड (सन् १९९६; सन् २०००ए र सन् २०००बी) को तर्कअनुसार जनताको बलमा स्पष्टता वा अस्पष्टता (आर्टिकुलेसन अर डिसआर्टिकुलेसन), विवेकीकरण वा अविवेकीकरण (कन्साइन्टाइजेसन अर डि-कन्साइन्टाइजेसन), जटिलीकरण वा सामान्यीकरण (कम्प्लेक्सफिकेसन अर सिम्प्लिफिकेसन),

^{१४} मार्च २००५ मा किर्गिस्तानमा राष्ट्रपति अस्कर अकायेभ र उनको सरकार सत्ताच्यूत भएको आन्दोलन टुलिप रिभ्योल्युसन हो । आन्दोलनले अकायेभ, उनको परिवार तथा नातागोताको शासन अन्त्य चाहेको थियो । उनीहरू जनधारणाअनुसार भ्रष्ट र निरंकुश ठहरिएका थिए । सुरुआती समयमा यो आन्दोलनलाई मिडियाले 'पिंक', 'लेमन', 'सिल्क', 'ड्याफोडिल' वा 'स्थान्डपेपर' नामकरण गरेको थियो । तर, आफू सत्ताच्यूत हुँदाको भाषणमा राष्ट्रपति आफैले यो आन्दोलनलाई 'टुलिप' भनेका थिए । उनको विचारमा किर्गिस्तानमा रंगीन आन्दोलन (कलर रिभ्योल्युसन) हुनु हुँदैन भन्ने थियो ।

ध्रुवीकरण वा एकत्रीकरण (पोलराइजेसन अर डिपोलराइजेसन), गहिराइ वा सतहीकरण (इस्केलेसन अर डिस्केलेसन) जस्ता प्रक्रियामार्फत रूपान्तरणको प्रक्रियामा द्वन्द्व जान्छ । विरोधाभाष पार गरी वा सहमति गरेर वा द्वन्द्व संरचनालाई अभ व्यापक अर्थमा बुझेर वा कर्ताहरूलाई संलग्न वा असंलग्न गराएर द्वन्द्वरत पक्षबीचको बेमेल साम्य पार्न सकिन्छ ।

रूपान्तरणका यी सबै प्रक्रिया नेपालको एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वमा स्पष्ट देखिएको थियो ।

सातदलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)बीचको सम्बन्ध माघ १९ पछि असन्तुलनबाट सहकार्यमा रूपान्तरित भएको थियो । यो कुरा १२ बुँदे सहमतिमा पनि प्रतिविम्बित छ । यी दलबीच सुधारिएको सम्बन्धले राजालाई पदच्यूत गराई संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था स्थापना भयो ।

आन्दोलनको ऊर्जाले शताब्दियौं लामो सामन्ती व्यवस्था र निरंकुश तथा बहिष्करणयुक्त राजतन्त्रात्मक व्यवस्था फालियो । देशव्यापी रूपमा फैलिएको नेकपा (माओवादी)को सशस्त्र द्वन्द्वपछि सातदलीय गठबन्धन र माओवादीबीच सहमति भएको थियो । राजनीतिक दल र दरबारबीचको शक्ति संघर्ष त्यतिबेला चरम बिन्दुमा, पुग्यो जुनबेला राजाले माघ १९ को शाही घोषणामार्फत सम्पूर्ण कार्यकारी शक्ति आफूमा निहित गराए । शाही कदमअनुसार निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई सत्ताच्यूत गरी संसद् भंग गरियो । राजाको यस्तो क्रियाकलापले विभाजित र कुशासनमा लिप्त राजनीतिक दललाई नजिक हुन ऊर्जा दियो र राजाविरुद्ध आन्दोलन गर्न उनीहरू (सातदलीय गठबन्धन^{१५}) ऐउटै मालामा गाँसिए । परिणामतः उनीहरू १२ बुँदे सहमतिमा पुगे, जसले जनआन्दोलनको बाटो खोलिदियो ।

२०६२ चैत २४ देखिव २०६३ वैशाख ११ सम्मको जनआन्दोलन-२ ले जनताको शक्तिले निरंकुशता र राजतन्त्रात्मक सामन्ती शासनको खाँबो ढाल्न सक्ने पुष्टि गयो । त्यस्तो शासन एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले ढलाउन सकेको थिएन । राजाको १५ महिने प्रत्यक्ष शासनकालमा राज्य क्रूर भएको थियो ।

^{१५} गठबन्धनमा नेकपा (एमाले), नेपाली कांग्रेस, नेपाली कांग्रेस (प्रजातान्त्रिक), नेपाल सद्भावना पार्टी (आनन्दोदेवी), नेपाल मजदुर किसान पार्टी, संयुक्त वाम मोर्चा र संयुक्त राष्ट्रिय जनमोर्चा थिए ।

आन्दोलनप्रति सरकारी रवैया निकै निरंकुश थियो । तर, महिला, उपेक्षित समूह, जातीय समुदाय, अशक्त, युवा, बालबालिका, विद्यार्थी, गृहिणी, श्रमिक, किसान, कामदार, सडक व्यापारी, व्यापारिक समुदाय, फुटकर विक्रेता, शान्ति तथा मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता, पत्रकार, वकिल, विद्वान, अनुसन्धाता, कवि, लेखक, विद्यालय शिक्षक/शिक्षिका, प्राध्यापक, डाक्टर, नर्स, चर्मकार, सूचीकार, सरकारी कर्मचारी, प्राविधिक, कलाकार, सिनेकर्मीजस्ता सबै पेसामा सम्बन्धित जनता अहिंसात्मक आन्दोलनमा सक्रिय भई राजाको निरंकुश शासनलाई चुनौती दिए ।

एकपटक जनता आन्दोलनमा उत्रिएपछि तिनलाई दबाएर राजनीति गर्न निरंकुश शासनलाई निकै कठिन हुन्छ । नेपालमा राजाले थुप्रै पटक आफ्नो निरंकुश शासनलाई सही प्रमाणित गर्न खोजे । तर, आन्तरिक विरोध चर्कियो र अन्तराष्ट्रिय समुदाय पनि राजासँग सहमत भएन । राजाले नेपाली जनतालाई गरेको सम्बोधनमा हिंसा नियन्त्रण गर्न, शान्ति पुनर्स्थापना गर्न, भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न र मुलुकको जर्जर आर्थिक अवस्था सुधार्न ‘राजनीतिक दल पूर्ण असफल भएको’ ठहर गर्न खोजे । सबै भाषण, सार्वजनिक प्रतिक्रिया, सञ्चारमाध्यममा भएका अन्तर्वार्तामार्फत राजाले राजनीतिक दलप्रति तीव्र आक्रोश पोखे । राजनीतिक दलका क्रियाकलापले बहुदलीय प्रजातन्त्रमा आँच ल्याएको कुरामा राजाले सर्वैं जोड दिए । दलहरू केवल शक्ति राजनीतिमा केन्द्रित भएका, संसदलाई प्रयोग गरी सरकार निर्माण गर्ने र ढाल्नेमा केन्द्रित भएको कारण प्रतिनिधिसभाको एउटा पनि कार्यकाल पूर्ण हुन नपाएको आरोप राजाले लगाएका थिए । दलहरूमाथि उनले प्रजातान्त्रिक प्रक्रियामा भाँजो हालेको आरोप लगाए । माघ १९ को शाही घोषणामार्फत राष्ट्रलाई सम्बोधन गर्दै देश र जनताका लागि बहुदलीय प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न आफूले ऐतिहासिक निर्णय लिएको बताए । उनले राजनीतिक दलले रक्तपात, हिंसा र विध्वंश मच्चाएको भने । देश र जनताविरुद्ध अस्वस्थ प्रतिस्पर्धामा लागी व्यक्तिगत स्वार्थ पूरा गर्न उनीहरू शक्ति संघर्ष, अधिकार दुरूपयोग र सत्ता प्राप्तिमा लागेको आरोप पनि उतिबेला लाग्यो । राजाका अनुसार आतंकवाद र हिंसा अन्त्य गर्दै राष्ट्रमा शान्तिसुरक्षा बहाली गरी जनताको आकांक्षा गम्भीरतापूर्वक पूरा गर्ने बेला आइसकेको थियो । सत्ता हातमा लिने कारण यस्ता देखाइएका थिए : “राष्ट्रियता, राष्ट्रिय

एकता र सार्वभौमिकता बचाउन, देशमा शान्ति-सुरक्षा कायम राख्न, देशलाई कुनै कारणबाट पनि विग्रहांदो स्थितिबाट बचाउने जिम्मेवारी पनि हामीमा भएकाले नेपाल अधिराज्यको संवैधानिक रीतिथिति र हामीबाट प्रयोग भई आएको राजकीय सत्ताको प्रयोग गरिबकसी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को मर्म र भावनाअनुरूप संविधानको धारा २७ को उपधारा (३) लाई समेत विचार गरी देशमा शान्ति-सुरक्षाको पुनर्स्थापना तथा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई शीघ्र क्रियाशील तुल्याउने जनताको चाहना पूरा गर्न हामीबाट वर्तमान मन्त्रीपरिषद् आजेबाट विघटन गरिबकसेका छौं ।”^{१५}

तर, यथार्थमा राजाले यी सबै आशय बहुदलीय प्रणालीसँग जोडेर लगाए पनि उनका १५ महिने क्रियाकलापले के पुष्टि गरे भने उनले दलहरूले भन्दा सयाँ गुणा गलत काम गरे । यतिसम्म कि आफ्नै भाइका छोरीहरूका जग्गा समेत शक्ति प्रयोग गरी आफ्नो नाममा बनाए । राज्यका स्रोत-साधन र शक्तिको व्यापक दुरूपयोग गरे । लोकतन्त्र, मानव अधिकार, स्वतन्त्र सञ्चारका मान्यता सबैमाथि धावा बोले । उनको १५ महिने निरंकुश शासनले के पुष्टि गन्यो भने उनी नेपालकै सबैभन्दा बढी असफल, असक्षम र मूँडी शासक ठहरिए । उनको पृष्ठभूमि व्यापारी भएको र राज्य सञ्चालनमा अनुभव नभएकाले उनले अप्रत्याशित रूपमा कागतालीमा पाएको राजाको पदबीको मर्यादा कायम राख्न सकेनन् । बरु भावावेशमा आई पुराना यथास्थितिबाटी, बदलिँदो संसारलाई नबुझेका निरंकुश र महत्त्वकांक्षी व्यक्तिहरूको सहयोगमा संसारमा स्थापित लोकतन्त्रलाई उल्टो बाटो हिँडाउने असफल प्रयत्न गरे ।

पृथ्वीनारायण शाहले गरेको नेपाल एकीकरणको प्रक्रियालाई संकेत गर्दै राजाले बारम्बार राष्ट्रनिर्माणमा शाह कुलको भूमिकाबारे जोड दिएका थिए । उनका

^{१५} २०६१ माघ १९ को शाही घोषणामार्फत राष्ट्रलाई राजाले गरेको सम्बोधन । सञ्चार गृह र पार्टी कार्यालयजस्ता रणनीतिक ठाउँहरूमा सेना परिचालन गरी राजाले त्यस दिन बिहान (१०:५० मा) सम्बोधन गरेका थिए । टेलिफोन लाइन काटिएको थियो । राजाले ३४ मिनेटभन्दा बढी समयसम्म भाषण गरेका थिए । प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरू आ-आफ्नै निवासमा थुनिएका थिए । माघ १८ को साँझ सुरक्षा बलसँग राजाको बैठक चलेको थियो । त्यसै दिन राजाले प्रधानमन्त्रीलाई भेटेका थिए तर, राजाको योजनाबारे उनलाई केही पनि ज्ञान थिएन । देउवाको कुराअनुसार राजाले त्यस्तो कुनै कदम चाल्न सक्नेमा शंका तथियो तर, राजाले त्यति ढूलो कदम चाल्लान् भन्न थिएन । राजाको सम्बोधनको पूर्ण पाठका लागि माघ २० को दि काठमान्डू पोस्ट हेन्दुहोस् ।

पुर्खाजस्तै उनी पनि नेपाली राजनीतिको केन्द्रबिन्दुमा रहन चाहन्थे । तर, यसलाई सात दल र नेकपा (माओवादी)ले चुनौतीमात्र दिएनन्, राजतन्त्र नै अन्त्य गरिए ।

राजाले शान्तिप्रति आम मानिसको चाहना र त्यसलाई पूरा गर्न सक्ने आफ्नो सम्भावनाको सही अनुमान गरेनन् । निरन्तरको हिंसाबाट नागरिकहरू बाकक थिए । सामन्तवादी, बहिष्करणयुक्त र प्रतिगामी प्रवृत्तिको कारण राजतन्त्र नै संरचनागत द्वन्द्वको मूल कारक थियो । आमजनताले शान्तिका लागि गरेको याचनालाई राजाले गलत रूपमा बुझे । उनी ‘आतंकवादिवरुद्ध लड्ने’ नाममा आफ्नो प्रत्यक्ष शासन बलियो बनाउने ध्याउन्नमा मात्र लागे । युद्धविराम घोषणा नगरेरै र अन्य राजनीतिक दललाई उपेक्षा गरेर नेकपा (माओवादी)लाई हतियार छाडी मूलप्रवाहमा आउन आह्वान गरे । सुरक्षा बल आधारित रणनीति प्रयोगमा उनी विश्वस्त थिए । त्यसैले उनले राजनीतिक वार्तालाई बेवास्ता गरे । तर, ‘आतंकवादिवरुद्धको युद्ध’ र सैन्य अवधारणामा आधारित भई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट समर्थन पाउने उनको अपेक्षा पनि काम लागेन । किनकि, उनको काम गराइ उनले भनेअनुरूप थिएन ।

१.४.२ उन्नाईस दिने जनआन्दोलन र यसमा जनताको शक्ति

सातदलीय गठबन्धनले २०६२ चैत २४ देखि २७ सम्म देशव्यापी रूपमा आमहड्ताल/नेपाल बन्द गयो । त्यसको समर्थनमा लाखौं जनता सडकमा ओरिए । चैत २५ मा नेकपा (माओवादी)ले सोही आमहड्तालको आडमा युद्धविराम गयो । सातदलीय गठबन्धनले शान्तिपूर्ण आन्दोलन गर्न वाचा गरेको थियो । तर, तत्कालीन शाही सरकारले नेकपा (माओवादी)ले हिंसा मच्चाउन आमहड्ताल गरेको दाबी गयो । र आफूले जनतालाई सुरक्षा दिन सोहीअनुरूपको कदम चाल्ने बतायो । जनआन्दोलनमा माओवादीको घूसपैठ भएको बहानामा राजाको सरकारले जनआन्दोलनमा व्यापक दुरूपयोग भयो भन्यो । सञ्चार जगत् पनि सेनाको पूर्ण नियन्त्रणमा गयो ।

सरकारले सातदलीय गठबन्धनलाई हड्ताल फिर्ता लिन आह्वान गयो, फिर्ता नलिए यसलाई बल प्रयोग गरी दबाउने धम्की पनि दियो । सरकार र सेना,

प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी र सैनिक गुप्तचरको एकीकृत बलबाट त्यस्तो धम्की आए पनि सातदलीय गठबन्धनले आफ्नो योजना अनुरूप नै विरोध र हड्डितालमा जाने निर्णय गयो (प्याकुच्याल र अरू सन् २००८) । उता सरकार पनि एकीकृत सुरक्षा व्यवस्था अनुसार आन्दोलन दबाउन सक्रिय रह्यो ।

आमहड्डितालको पहिलो दिन चैत २४ गते विरोधकर्ताहरूले देशव्यापी च्याली आयोजना गरे । केही क्षेत्रमा विरोधकर्ताहरूले शाह राजाहरूका प्रतिमा तोडफोड गरे । त्यसपछिका दिनमा विरोध अझ तीव्र भयो । जनआन्दोलन-२ अघि शाही सरकारले आमजनतालाई सडकमा आउनबाट रोक्न एकीकृत सुरक्षा फौज परिचालन गयो । नेताहरू घरबाट वा आन्दोलन गर्दै पहिलो पटक सडकमा आउँदा त्यहाँबाट पक्राउ परे । मानिसहरूले बृहत् धरपकडबीच पनि सहरका विभिन्न भाग र जिल्ला सदरमुकाममा प्रदर्शन जारी राख्ये ।

राजाको सरकारले दमनका सम्पूर्ण नीति अस्तियार गरी गोलीसमेत चलायो । आन्दोलनको पहिलो दिन नेकपा (माओवादी)ले सलाही जिल्लामा एकीकृत सुरक्षा फौजमाथि व्यापक आक्रमण गरी उनीहरूमाथि विजय प्राप्त गयो । यसले सुरक्षा फौजको मनोदशा नराम्ररी गिरायो । फलतः सुरक्षा फौजले पनि आफ्नो रिस देशका विभिन्न ठाउँमा शान्तिपूर्ण आन्दोलन गरिरहेका प्रदर्शनकारीमाथि पोख्यो । काठमाडौंका सडक र देशका अन्य क्षेत्रमा निरंकुश सरकारले गरेको गोलीको वर्षा र दमनबाट भएको व्यापक हताहतका बाबजुद आन्दोलनमा जनसहमति छिटोछिटो बढ़दै थियो ।

२०६२ चैत २५ गते साँझ सरकारले रात्रीकालीन कफ्यु लगायो । त्यसपछि त्यसै महिनाको २६ र २७ गतेबाट ‘सुट एट साइट’ (देख्नासाथ गोली हाने) आदेशसहित दिवा र रात्रिकालीन कफ्यु लगाइयो । यद्यपि, जनता कफ्यु पनि तोडी सडकमा ओरिए । चैत २७ बाट भने आन्दोलनमा भाग लिएका ९० प्रतिशतभन्दा धेरै नेता तथा ७० प्रतिशतभन्दा बढी स्थानीय नागरिक समाजका सदस्य, मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता र आन्दोलन समर्थन गर्ने पत्रकारलाई पक्राउ गरी जेल चलान गरिसकिएको थियो । तर, यसले आन्दोलनलाई भन् ऊर्जा प्रदान गयो ।

२०६२ चैत २४ देखि २७ सम्म विरोधकर्ताहरूले आह्वान गरेको राष्ट्रव्यापी आमहड्ठाल अनिश्चितकालका लागि लम्बियो । सबै क्षेत्रका जनता सडकमा ओर्लिएर निरंकुश शासनविरुद्ध प्रदर्शन जारी राखे । देशभरिको नागरिक अवज्ञाले मुलुकलाई ठप्प पान्यो । देशको सम्पूर्ण स्रोत र शक्ति तथा एकीकृत सुरक्षा बल पूर्ण परिचालन गरियो । तर, राजाको सरकार र उनका गृहमन्त्रीले जनआन्दोलन रोक्न सकेनन् । त्यो भन् चर्कियो ।

राज्यका महत्त्वपूर्ण अंगहरू अदालत, मन्त्रालय, विभाग, निगम तथा कम्पनीका कर्मचारीहरू पनि नागरिक अवज्ञाको समर्थन गरी आन्दोलनमा सरिक भए । सरकारी कर्मचारी, बैंकिङ क्षेत्र, राज्यनियन्त्रित सार्वजनिक क्षेत्रका कर्मचारी पनि आन्दोलनमा सरिक भए । काठमाडौं र पोखरामा भएका आन्दोलनमा विदेशी पर्यटक पनि सहभागी भए । प्रजातान्त्रिक कदमका लागि जनताको हातेमालो स्पष्ट देख्न सकिन्थ्यो । सुदूर गाउँहरूमा पनि मानिसहरू राम्ररी संगठित भएका थिए । काठमाडौंका सडकमा उत्रिएकाहरूको संख्या २० लाख पुगेको थियो । यसरी व्यापक बन्दै गएको जनआन्दोलनलाई संसारकै ठूला सञ्चार गृहहरू सीएनएन र बीबीसीलगायतले विस्तृत प्रसारण गरे । त्यसले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग जुटाउन ठूलो सहयोग पुग्यो । विदेशी डाक्टरको टोली आई जनआन्दोलनका घाइतेलाई उपचार गर्न लागे । तर, शाही सरकारले यो मानवीय कार्यमा पनि अवरोध सिर्जना गन्यो । नेपाली चिकित्सक र नर्सहरूले घटनास्थलमै गई आन्दोलनकारीको उपचार गरी सहयोग गरे ।

तत्कालीन ‘शाही नेपाली सेना’^{१७} ले देशका विभिन्न ठाउँमा भएको शान्तिपूर्ण आन्दोलन दबाउन हेलिकप्टर प्रयोग गन्यो । आन्दोलन दबाउन सेनालाई निर्देशन पनि दियो । स्थल बलले हेलिकप्टरमा भएका सेनाका अधिकृतको आदेशमा काठमाडौंका विभिन्न ठाउँमा प्रदर्शनकारीमाथि गोली चलायो । तत्कालीन गृहमन्त्री पनि आन्दोलन दबाउन सेनाको मुख्यालयमा बसी प्रधानसेनापति तथा भ्याली कमान्ड फोर्ससँग समन्वय गरिरहेका थिए । प्रदर्शनमा नेकपा (माओवादी) कार्यकर्ताको घूसपैठ भएको दाबी गर्दै सरकारले उसले गरेको जनआन्दोलन दबाउने कार्यको पुष्टि गर्न खोजेको थियो । जनआन्दोलनमा

^{१७} पछि ‘शाही नेपाली सेना’को नाम ‘नेपाली सेना’ राखियो ।

माओवादीको पनि सहयोग रह्यो । उसले काठमाडौंवरपरका जिल्लाबाट हजारौँको संख्यामा आफ्ना समर्थक र कार्यकर्ताहरू काठमाडौंमा उतार्यो । यसरी आएका माओवादीसमर्थकले उनीहरूबीच आफूलाई चिनाउन हातमा हरियो स्याउला (रुखका हाँगा) बोकेका थिए । काठमाडौंवरपरबाट मानिस उतार्ने माओवादीको रणनीतिले पनि जनआन्दोलनमा ठूलो बल पुग्यो ।

शान्तिपूर्ण आन्दोलनको १९ औं दिनसम्म ५,५०० घाइते भए भने २५ जना मारिए । यसले देशभरि एक किसिमको त्रास र आक्रोश पैदा गयो । सरकारले व्यापक रूपमा ‘भिजिलान्टे’ र अपराधी तथा राजावादी युवकहरूलाई प्रजातान्त्रिक आन्दोलन दबाउन प्रयोग गयो । गृहमन्त्रीले यही प्रयोगका लागि करोडौँ खर्चिए ।^{१५} तर, यो उपाय पनि काम लागेन ।

जनआन्दोलन-२ डडेलोभैँ सल्लिकएपछि राजाले सातदलीय गठबन्धनलाई वार्ताका लागि बोलाए । वैशाख १ गते नयाँ वर्षको दिन सन्देश दिँदै राजाले यस्तो भाषण गरे, “सबै किसिमका अतिवाद प्रजातन्त्रका असंगति हुन्, संयम र सहमतिमात्रै प्रजातन्त्रका संगति हुन् । मुलुकसामु देखापर्ने सबै चुनौतीको सामना गर्दै भविष्यको रचनामा सामूहिक विवेकको अग्रणी भूमिका स्वीकार गर्नु प्रजातान्त्रिक शैली हो ।”^{१६} यो वक्तव्यमा उनी आफू बडो प्रजातान्त्रिक भएभैँ गरी दलहरूलाई सम्झाउँदै थिए ।

तर, सातदलीय गठबन्धनको आन्दोलन समन्वय समितिले राजाको सन्देश ‘अर्थहीन’ र ‘खोक्रो’ भएको ठहर गयो । तिनीहरूको प्रतिक्रिया यस्तो थियो, “राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय रूपमा एक्लिएपछि राजाले वार्ताको तुरूप प्रयोग गरेका हुन् । जनता र अन्तराष्ट्रिय समुदायलाई अन्योलमा राख्न गरिएको वार्ताको संकेत शाही सरकारले गरेको खेलो हो ।”

^{१५} जनआन्दोलनपछि गठित सरकारले १९ दिने जनआन्दोलन दबाउन राजाको सरकारले गरेको दमनबारे छानबिनका लागि सर्वोच्च अदालतका पूर्वन्यायाधीश कृष्णजंग रायमाझीको अध्यक्षतामा ५ सदस्यीय उच्चस्तरीय आयोग (रायमाझी आयोगको नामले चर्चित) गठन गयो । आन्दोलनका बेला राज्यको ढुकुटीबाट करोडौँ रुपैयाँ दुरुपयोग गरी २५ जनाको हत्या र हजारौँलाई घाइते बनाउन राजाको सरकारको सम्पूर्ण समूह दोषी भएको यो अयोगले ठहर गयो । तर, पछि यो प्रतिवेदनले गरेको सिफारीशअनुसार कुनै कारबाही भएन । बरु उल्टै यो प्रतिवेदनले दोषी देखाएका महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूलाई विभिन्न रूपमा पुरस्कृत गरियो ।

^{१६} दि हिमालयन टाइम्स, २०६३ वैशाख १ ।

वार्ताको नाममा जनताले गरेको आन्दोलनलाई मत्थर पार्ने राजाको प्रयास पनि असफल भयो । रमाइलो कुरा के भने, राजाले आफ्नो प्रत्यक्ष शासनको १४ महिनासम्म राजनीतिक दल, नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले वार्ता गरी सहमतीय व्यवस्थापनमा जान गरेको आग्रहलाई लगातार अस्वीकार गरेका थिए । उनले सातदलीय गठबन्धनलाई आफ्नो पक्षमा पार्न नसकेपछि अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय (विशेषतः भारत र अमेरिका)सँग मद्दतका लागि हारगुहार गरे । परिणामतः अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र विशेषतः यी दुई मुलुकले राजाको आग्रह स्वीकार्न सात दललाई दबाब दिए । नेपाली शाही परिवारका नातेदार भारतीय नेता डा. करण सिंह^{२०} भारतीय प्रधानमन्त्री मनमोहन सिंहको विशेष दूत भएर सातदलीय गठबन्धनसँग वार्ता गर्न नेपाल आएका थिए । वैशाख ६ गते उनले सात दलका नेताहरूलाई भेटेर भारत सरकारबाट ल्याएको प्याकेजबाटे छलफल गरेका थिए । उनको सूत्रअनुसार सातदलीय गठबन्धनले राजासँग वार्ता गर्ने, संवैधानिक राजतन्त्र मान्ने र कार्यकारी अधिकार पनि सातदलीय गठबन्धनलाई सुम्प्ने योजना थियो । राजाले वार्ताको यो प्याकेज स्वीकारेका थिए तर, सातदलीय गठबन्धन यसलाई स्वीकार्न तयार थिएन किनकि राजाको शासनविरुद्ध जनआक्रोश यथि बढेको थियो कि यदि सातदलीय गठबन्धनले यो प्रस्ताव स्वीकारे जनता उनीहरूकै विरोधमा जाने अवस्था थियो । त्यसैअनुरूप वैशाख ८ गते राति राजाले राष्ट्रको नाममा सम्बोधन गर्दै भने, “यो घोषणाअनुसार हामीले हामीसँगै रहेको नेपालको कार्यकारिणी अधिकार आजैबाट जनतामा सुम्पैदैछौं र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ३५ बमोजिम यसको अभ्यास हुनेछ ।”^{२१} यद्यपि, सङ्कमा उल्लिका जनता आफूले राखेका सम्पूर्ण माग (१२ बुँदेको पूर्ण समर्थन र संविधानसभाको निर्वाचन) सम्बोधन नहुँदासम्म सम्भौता गर्नेवाला थिएनन् ।

^{२०} विदेश सचिव श्याम शरण (जो पहिले नेपालका लागि भारतीय राजदूत थिए) र पंकज शरण (भारतीय परराष्ट्र मामिला सहसचिव)ले पनि उनलाई साथ दिएका थिए । श्याम शरणले त्यतिबेला शाही नेपाली सेनासँग पनि वार्ता गरेका थिए ।

^{२१} २०४७ को संविधानको दफा ३५ को व्यवस्था यस्तो छ,: नेपाल अधिराज्यको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र अन्य कानूनबमोजिम श्री ५ र मन्त्रीपरिषदमा रहनेछ : श्री ५ बाट मात्र वा मौसुको स्वविवेकमा वा अन्य कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिबक्सने भनी किटानी साथ व्यवस्था भएकोमा बाहेक यो संविधानबमोजिम श्री ५ बाट गरिबक्सने सबै कार्यहरू मन्त्रीपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिबाट गरिबक्सनेछ । यस्तो सल्लाह र सम्मति प्रधानमन्त्रीमार्फत जाहेर हुनेछ ।

राजाबाट आएको यस्तो प्रस्तावपछि राजा र राजनीतिक दलबीच सम्झौता हुनेमा भारत आशाबादी थियो । यसैबेला अमेरिका, फ्रान्स, स्विडेन, बेलायत, जर्मनी र फिनल्यान्डका दूतहरू वैशाख ९ मा सातदलीय गठबन्धनका शीर्ष नेता गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई भेटन उनको निवास गए । त्यस भेटको उद्देश्य सातदलीय गठबन्धनका नेतालाई दबाब दिनु थियो । उनीहरूको त्यस्तो कार्यप्रति जनताले कडा विरोध जनाए ।^{२२} तर, सातदलीय नेतालाई राजासँग सम्झौता गर्न विदेशी कूटनीतिज्ञले दबाब दिएको चाल पाएपछि हजारौं जनता भेटघाटस्थल गिरिजाप्रसाद कोइरालाको घरमै गए । उनीहरूले राजाको प्रस्तावविरुद्ध नारा लगाए र सात दलका नेतालाई विदेशीले दिएको दबावसामु घुँडा नटेकी आन्दोलनलाई अगाडि बढाउन खबरदारीपूर्ण चेतावनी दिए । परिणामतः सातदलीय गठबन्धनले राजाको प्रस्ताव र विदेशी कूटनीतिज्ञले दिएको सुभाव अस्वीकार गयो । आन्दोलन अभ तीव्र भयो । यसले अभ व्यापक समर्थन पाउँदै गयो । राजाको निरंकुश सरकार अभ बढी हतास र दमनकारी बन्न पुग्यो ।

वैशाख १० मा मुलुकको आधाभन्दा बेसी जनसंख्या सडकमा आएर राजाको शासनविरुद्ध प्रदर्शन गर्दै संविधानसभाको चुनाव माग गर्न थाले । सडकको माग अब गणतान्त्रिक राज्यमा रूपान्तरित भयो । राजतन्त्रको अन्त्य र राजालाई कारबाही हुनुपर्ने माग पनि यही बेलादेखि उठ्न थाल्यो ।

^{२२} सातदलीय नेतामाथि जनताले दिएको दबावबारे विस्तृत थाहा पाउन २३ अप्रिल २००६ मा विष्णुराज उप्रेतीको "Open questions to European Diplomats" <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article1975> हेतुहोस । संघिएका प्रमुख प्रश्नहरू यसप्रकार थिए : १. आफ्नो निरक्षण शासनका बेला राजा बहुदलीय प्रजातन्त्र र मानव अधिकारको सम्मानमा कति पटक प्रतिबद्ध भए ? आफ्नो यो प्रतिबद्धता उनले कहिल्यै व्यवहारमा रूपान्तरित गरे ? यो पटक उनको भनाइ नेपाली जनताले किन पत्त्याउने ? २. राजाको मानसिकता, व्यवहार र सोचाइ प्रजातन्त्रप्रति र जनताको सार्वभौमसत्ता स्थापनामा साँच्चै नै संकलित छन् जस्तो तपाईंहरूलाई लाग्छ ? ३. तपाईंहरूको देशको राजनीतिक इतिहास र संस्कृतिले पनि जनताको रोजाइ उच्च हुने पुष्टि गरेको छ । नेपालको सवालमा तपाईंहरूले यो सिद्धान्तको सम्मान गर्न पर्छ कि पर्दैन ? सडकमा ओलिएका जनताको चाहनालाई नेताले सम्मान गर्नु भन्ने लाग्दैन ? ५. राजाले देखाएको प्रधानमन्त्रीको लोभले मात्र अहिले गिरिएको संकट समाधान हुने उपाय कसरी देख्नुभएको छ ? यस्तो व्यवस्थाले हिजेको दिनमा पनि केही निष्कर्ष निकालेको थियो र ? ६. तपाईंहरू राजाले देखाएको लोभप्रति निष्ठावान् हुनुहुन्छ वा वास्तविक सार्वभौमसत्ता स्थापना गर्न संघर्षरत नेपाली जनताप्रति ?

मुलुकको विभिन्न भागका आमप्रदर्शनले हिंसात्मक मुठभेडको रूप तिन थाल्यो । शाही शासनले सेना परिचालन गरी जनतालाई निर्ममतापूर्वक दबाउन थाल्यो । सेनाका बख्तरबन्द गाडीहरू मूल सडकमा छ्यापछ्याती गुइन थाले । काठमाडौँका सडक सैनिकमय बने । जनतालाई यो स्वीकार्य भएन । आम विरोधलाई नियन्त्रण गर्न सेना पनि अक्षम भयो र सातदलीय गठबन्धन पनि जनताले दिएको यो साथले उत्साहित भयो । शाही शासन नढल्ने भए समानान्तर सरकार गठन गर्ने चेतावनी उनीहरूले दिए (जसलाई १२ बुँद सहमति गर्दाबाटै नेकपा (माओवादी)ले यो कुरा सुझाउँदै आएको थियो) ।

अन्त्यमा, विरोध गरिरहेका लाख्याँ जनताको शक्ति अगाडि राजाको दमनकारी नीति र सेनाको परिचालन पनि सफल हुन सकेन । विरोध अभ बढ्दै गए लाख्याँ विरोधकर्ताले राजदरबार ध्वस्त पार्नान् कि भन्नेमा सेना पनि भयभीत भयो । माघ १९ को राजाको कदमपछाडि सेनामात्रै सहयोगी थियो । सेनाले पनि अब जनआन्दोलन दबाउन नसकिने (दबाउँदा हजारौं हताहत हुने र यसो गर्नु नहुने) टृष्णिकोण राजासमक्ष राख्यो । अब दरबारले जनताका सामु धुँडा टेक्नुको विकल्प भएन । यसैकारण सातदलीय गठबन्धनलाई अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिकेन्द्र तथा दरबारबाट चलाखीपूर्ण प्याकेजको प्रस्ताव गरी सातदलीय गठबन्धनले पूरा गर्नुपर्ने दुईवटा अवस्था यस प्याकेजमा थिए, जसमा पहिलो अवस्था : सर्वेधानिक राजतन्त्र यथावत् राख्ने र दोस्रो : सेनामा हस्तक्षेप नगर्ने । यी दुई सर्त सातदलले स्वीकार्ने र यसै अनुरूपको सम्बोधन राजाले वैशाख ११ गते जनताको नाममा गर्ने अनौपचारिक सहमति भएको थियो । यही आधारमा वैशाख ११ को मध्यरातमा राजा र सात दलबीच वार्ता भयो । टेलिमिजनमा दिएको भाषणमा राजाले यसो भनेका थिए, “सातदलीय गठबन्धनको मार्गचित्र र जनताको मागमाथि विचार गरी हामीले प्रतिनिधि सभाको पुनर्स्थापना गरेका छौं । यसले हिंसा र अन्य राष्ट्रिय समस्या समाधानमा योगदान पुऱ्याउनेछ ।”^{२३} नेकपा (माओवादी) र केही विश्लेषकहरू सात दलले गरेको यो सहमतिमा खुसी थिएनन् । उनीहरूको तर्कअनुसार सात दलले वार्ता नगरेर अभ दुई दिनसम्म शान्तिपूर्ण जनआन्दोलन गरेको भए त्यसले कुनै पनि हालतमा राजतन्त्रको अन्त्य गर्ने थियो ।

^{२३} दि काठमान्डू पोस्ट, १२ वैशाख २०८३ ।

१.४.३ जनआन्दोलन-२ को लागि राजनीतिक गठबन्धन

नेपाली कांग्रेस (२०६४ सालमा दुई कांग्रेस एक भएका थिए), नेकपा (एमाले), सातादलीय गठबन्धनका अन्य सदस्य र नेकपा (माओवादी) जस्ता ठूला दलबीचको सम्बन्ध चिसो थियो । दुईले एकअकालाई राजनीतिक रूपमै सिध्याउन चाहन्थे । बितेका दिनमा सात दल सरकारमा थिए । उनीहरूले राज्य तथा सत्ताधारी दलविरुद्ध लडिरहेको नेकपा (माओवादी)लाई दबाउन राज्य शक्तिको भरपूर प्रयोग गरेका थिए । माओवादीले हिंसाको सहाराले संसदीय दलका कार्यकर्ताका गतिविधि आफ्नो प्रभाव क्षेत्रमा निषेध गरेका थिए ।

शान्तिकामी कार्यकर्ता तथा नागरिक समाजका नेता र अन्य विद्वानले द्वन्द्व रूपान्तरण गर्न अहिंसात्मक आन्दोलनको लागि दिएका अवधारणा र वर्षसम्म संसद्वादी दलले अस्वीकार गरे र नेकपा (माओवादी)माथि विजय हासिल गर्न सधैँभरि शक्ति प्रयोग गरे । राजनीतिक दलले विषम सामाजिक संरचना तथा राज्य रूपान्तरण र असन्तुलित आर्थिक तथा राजनीतिक सम्बन्धलाई सुर्खार्न आवश्यकता कहिल्यै देखेनन् (उप्रेती सन् २००६ ए; सन् २००६ बी) । माओवादी पनि रूपान्तरण प्रक्रियालाई आत्मसात गर्नुभन्दा कहिले दरबारसँग त कहिले भारतसँग नजिक रही संसदीय दलहरूलाई कमजोर पार्ने रणनीतिमै लागिरह्यो । परिणामतः सार्थक वार्ताबाट द्वन्द्व व्यवस्थापनतर्फ कसैले प्राथमिकता दिएनन् ।

सबै प्रमुख राजनीतिक दलले बितेका दिनमा जस्तै शक्तिप्रति भोको भएको व्यवहार दर्साए । तिनीहरू आफूभित्रको शक्ति संघर्षमा मात्र भुलेनन्, राजासँग शक्तिका लागि सधैँ मोलतोल गरिरहे । यसकारण तिनले उचित व्यवस्थापनसहित हिंसात्मक द्वन्द्व अन्य गर्ने गम्भीर प्रयास कहिल्यै गरेनन् । साटोमा नेकपा (माओवादी)को द्वन्द्वलाई आफ्नै लागि शक्ति प्राप्त गर्ने हतियारमात्र बनाए । राजाले दलका नेतालाई गिरफ्तार गरी २०६१ माघ १९ मा निरंकुश शासन लादादा मात्र आफ्नो कमजोरी र जनतामा आफ्नो साख गिरेको बारे तिनीहरू सचेत भएका थिए । अर्कोतिर नेकपा (माओवादी)ले सार्थक रूपमा राजनीतिक दललाई सामन्तवादी राजनीतिक वृत्ति परिवर्तन गराउन अग्रसर बनाएनन् । साटोमा आफ्नै सैन्य बल र शक्ति बलियो बनाउन र दललाई कमजोर पार्नमात्र

केन्द्रित भए। माओवादीको एकमात्र उद्देश्य जसरी पनि राज्य सत्ता हत्याई लामो समयसम्म एकाधिकारवादी कम्युनिष्ट शासन गर्ने थियो। उसको प्रष्ट दृष्टिकोण के देखिन्थ्यो भने राज्य सत्ता कब्जा नै प्रमुख लक्ष्य हो र त्यसका लागि उसले जातीय र धार्मिक संवेदनशीलताको समेत दुरुपयोग गर्यो। कम्युनिस्ट शब्दावलीमा प्रचलित अपवित्र प्रतिक्रियावादी शक्तिसँग पनि साँठगाँठ गर्यो।

नेकपा (माओवादी)ले छुट्टा-छुट्टै आक्रमणमा केही सफलता हासिल गरे पनि र प्रहरी-प्रशासनको मनोबल गिराए पनि राज्यलाई समग्र रूपमा जित्न सकेन। उनीहरूले सेनालाई हराउने उद्देश्य राखे पनि सफल हुन सकेन्। सेनाले पनि माओवादीलाई नियन्त्रण गर्न सकेन। यसरी माओवादी द्वन्द्व पछिल्लो समयमा रणनीतिक सन्तुलन (strategic equilibrium) मा रह्यो। यस्तो रणनीतिक सन्तुलनको अवस्था लामो समय रहन सक्दैन। त्यसैले माओवादीले अरू विकल्प खोजैपर्ने थियो। दरबारसँग सहकार्य गर्ने माओवादीको चाहना पूरा नभएपछि उसले दरबारलाई एकल्याउने रणनीति लियो। सोहि अनुसार पहिला आफैले सुरुड युद्ध थालेको भारतसँग नजिक हुने र आफैसँग लडिरहेका बहुदलवादी पार्टीसँग सहकार्य गर्ने रणनीति बनायो। यसरी पहिलाका विरोधी शक्तिसँग नजिकिनका लागि राजाको प्रत्यक्ष शासनले पूर्ण सहयोग पुऱ्यायो।

नेकपा (माओवादी) र सातदलीय गठबन्धनको निर्णय राजाले निर्माण गरेको अवस्थाअनुसार ‘आवश्यकता र बाध्यतामा आधारित थियो। राजा र उनको निरंकुश सरकारले आपसमा विरोधी यी दुई पक्षलाई सँगै ल्यायो र १२ बुँदे सहमतिमा पुग्न सधायो।

१.४.४ नेकपा (माओवादी) र जनआन्दोलन-२

नयाँ दिल्लीमा भएको गम्भीर छलफलपछि २०६२ चैत ६ गते नेकपा (माओवादी) र सात दलका नेता एउटा सहमतिमा पुगे। आफ्नो योजनालाई एकअकाको सहयोगसहित चैत २४ देखि २७ सम्म राष्ट्रव्यापी आमहड्ठाल गर्ने सहमति पनि गरे।^{२४} नेकपा (माओवादी)ले २०६२ चैत २१ मा एकपक्षीय युद्धविराम

^{२४} कान्तिपुर दैनिक, ७ चैत २०६२।

घोषणासहित जिल्ला सदरमुकाम र काठमाडौं उपत्यकामा पनि सबै किसिमका कारबाही स्थगन गच्छो । यसैगरी उसले काठमाडौंमा अधिल्लो सातादेखि लगाएको अनिश्चितकालीन नाकाबन्दी पनि खुला गच्छो ।^{२५} जनआन्दोलनलाई सफल पार्न यी कदम आवश्यक थिए । उसले जिल्ला-जिल्लाबाट आफ्ना समर्थक र सहयोगीलाई जनआन्दोलनमा सहयोग पुऱ्याउन हजारौँको संख्यामा मानिसहरू काठमाडौंमा उताच्छो ।

सातदलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)ले संविधानसभाको निर्वाचन, राज्य पुनर्संरचना तथा राजतन्त्रको भविष्य संविधानसभाले निर्धारण गर्ने कुरामा सहमत भएपछि आन्दोलनका लागि जनताको समर्थन हवातै बढ्यो र उनीहरू सजिलै सडकमा ओलिए । जनताहरू यसरी आन्दोलनमा ओर्लनुको पछाडि माओवादीले हिंसा छाडी शान्तिपूर्ण राजनीतिमा आउने आशा नै प्रमुख थियो किनकि उनीहरू हिंसा र द्वन्द्वबाट आजित भइसकेका थिए ।

नेकपा (माओवादी)का नेता पुष्पकमल दाहालले शाही कदमविरुद्ध थुप्रै वक्तव्य जारी गरे । प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनामा राजनीतिक दललाई समर्थन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे । शाही कदमविरुद्ध एकसाथ लड्ने मोडालिटीबारे छलफल गर्ने प्रमुख दलका नेता दिल्ली भ्रमणमा गए । यसबारे उनीहरूले भारतका थुप्रै नेतासँग छलफल गरे । असोजमा सात दलले नेकपा (माओवादी)सँग वार्ता गर्ने माधव नेपाल र गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई अहाए छलफल र बैठकको शृङ्खलापछि^{२६} उनीहरू १२ बुँदे सहमतिमा पुगे । नेकपा (माओवादी)ले २०६३ भद्रौ १८ गते तीन महिनाका लागि एकपक्षीय युद्धविराम घोषणा गरी सो कदम राजनीतिक सहकार्यका लागि चालिएको बतायो । माओवादीले गरेको यो युद्धविराम निकै रणनीतिक थियो, किनकि:

- उसले आफूले राजनीतिक द्वन्द्वको अन्त्य र शान्ति चाहेको विश्वव्यापी सन्देश दियो ।

^{२५} कान्तिपुर दैनिक, २२ चैत २०६२ ।

^{२६} नेकपा (माओवादी) र राजनीतिक दलबीचको छलफलबारे विस्तृत थाहा पाउन हेनुहोस्, नेपाल साप्ताहिक वर्ष ८, अंक १५, ५ मंसिर २०६२ ।

- केवल आतंकवाद नियन्त्रण गरी अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन प्राप्त गर्ने राजाको आधारलाई उसले अप्तचारो बनाइदियो । संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभामा भाग लिन जाने राजाको योजना थियो । त्यहाँ उनले आतंकवादसँग मुकाबिला गर्न शाही कदमको द्वारा औचित्य दर्साउन चाहन्थे । उनलाई आफ्नो कदम नेपालमा शान्ति स्थापनाका लागि भएको संयुक्त राष्ट्रसंघमा पुष्टि गर्नु थियो । माओवादीले एकतर्फा युद्धविराम घोषणा गरेपछि राजा अप्तचारोमा परे । उनको उद्देश्य माओवादीसँग वार्ता गरी समस्या समाधान गर्ने थिएन । निरंकुश शासन लाद्नु थियो । युद्धविराम गर्दा यो उद्देश्य पूरा हुने थिएन । त्यसैले उनले माओवादीले गरेको एकपक्षीय युद्धविराम घोषणाको प्रतिउत्तरस्वरूप राज्यतर्फबाट पनि युद्धविराम घोषणा गरिदिन चाहौदैन थिए र त्यसो गरेनन् पनि । अब उनलाई राष्ट्रसंघको साधारणसभामा गई आफ्नो कदम शान्तिका लागि हो, माओवादीले आतंककारी काममात्र गरेको छ भन्ने नैतिक धरातल नै रहेन । यसकारण २०६३ सालमा संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभामा सम्बोधन गर्न जाने उनको योजना रद्द भयो ।
- आफूले गरेको एकपक्षीय युद्धविरामको कारण नेकपा (माओवादी)ले नेपाली जनता र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट मज्जाको धाप पाएको थियो ।
- शाही सरकारले पनि युद्धविराम गर्नुपर्ने दबाव आन्तरिक र बाह्य स्तरबाटै निकै बढ्दो थियो ।
- माओवादी वार्तापक्षीय र शाही सरकार वार्ताबिरोधीको रूपमा देखिन पुगे ।
- यसैबीचमा नेकपा (माओवादी)ले आफ्ना कार्यकर्ता र लडाकुलाई प्रशिक्षण दिन राजनीतिक कार्यक्रम गरी बैठक, प्रशिक्षण, अभिमुखीकरण र जनसम्बन्ध विस्तार, आर्थिक संकलनजस्ता संगठनात्मक क्रियाकलाप गर्न पायो ।

राजाको प्रत्यक्ष शासनका बेला नेकपा (माओवादी)ले नेपाली जनता र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई देखाउँदै थुप्रै रणनीतिक कदम चाल्यो । यसले उनीहरू शान्तिप्रति पूर्ण कटिबद्ध भएको, राजनीतिक दलसँग सहकार्य गर्न इच्छुक

रहेको, बहुदलीय प्रजातन्त्र स्वीकारेको तथा कानुनी शासन र मानवअधिकार सम्मानको सन्देश दिन चाहेको देखिन्थ्यो । यही रणनीतिअनुरूप उसले राजा र सेनालाई दबाब दिइरह्यो । राजाले प्रजातन्त्रप्रति आफ्नो निष्ठा देखाउन स्थानीय निर्वाचन घोषणा त गरे तर, संसदीय दलहरूले साथ दिएनन् र माओवादीले काम नलाग्ने ठहर गरायो, अवरोध नै पुऱ्यायो । अन्त्यमा स्थानीय निर्वाचनको रणनीति पनि असफल भयो ।

नेकपा (माओवादी)ले चैतको पहिलो सातातिर नै राष्ट्रव्यापी आमहड्ताल घोषणा गरेको थियो । तर, सात दलले गर्ने भनेको ५ दिने हड्ताललाई सफल पार्न आफ्नो योजना उसले फिर्ता लियो । माओवादीले विरोध र च्याली गराउन ग्रामीण भेगबाट थुपै मानिसहरू सहर पठायो । ती मानिसले आमहड्ताललाई खुला समर्थन गरे र उद्देश्यमा सफल हुन आफ्नो शक्ति परिचालन पनि गरे । यसप्रकार नेकपा (माओवादी)ले प्रक्रियागत रूपमै जनआन्दोलन-२ सफल बनाउन योगदान दियो । जनआन्दोलन-२ का लागि १० वर्ष सशस्त्र द्वन्द्व र १२ बुँदे सहमतिले आधार तयार पारिदियो र अन्ततः माओवादीलाई शान्तिपूर्ण राजनीतिमा ल्याउन बाटो खोलिदियो ।

१.४.५ सातदलीय गठबन्धन र जनआन्दोलन-२

जनआन्दोलन-२ को नेतृत्वदायी शक्ति सातदलीय गठबन्धन थियो । माथि भनिएजस्तै, राजनीतिक दलप्रतिको जनविश्वासमा क्षति पुगेको थियो । सुशासन निर्माण गर्न र शान्ति ल्याउन ती दल असफल भएकाले नागरिक असन्तुष्ट थिए । शाही शासनको वितृष्णापछि भने नागरिकहरूले खुला राजनीतिक प्रणाली र राजनीतिक दलको महत्त्व बुझे । शान्ति स्थापना, भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सरकारी कर्मचारीले गर्ने गरेको भ्रष्टाचार तथा राज्य शक्ति तथा स्रोतको दुरुपयोग रोक्न राजाको शासन दलहरूको शासनभन्दा खराब र असफल रह्यो । साटोमा, नेपालको इतिहासमै सबैभन्दा धेरै भ्रष्टाचार र असुरक्षा बढ्यो, दरबारिया र यिनका आसेपासे तथा मन्त्रीगणले नै राज्यको स्रोत र शक्तिको विस्मयकारी दुरुपयोग गरे । राजनीतिक दललाई जनताको विश्वास पुनः प्राप्त गर्न राजाको कमजोर प्रदर्शनले मद्दत नै गच्यो । सात दलले पनि बिस्तारै आफ्ना

कमी-कमजोरीप्रति आत्मसमीक्षा गरिरहेका थिए र जनआक्रोश मापन गरिरहेका थिए ।

१९ दिने जनआन्दोलनताका सातदलीय गठबन्धनको भूमिका प्रशंसनीय थियो । यसमा राजनीतिक दलका युवा नेताले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे । सात दलले आन्दोलन सुरु गरे र आमनागरिकका ठूलो संख्या त्यसमा समाहित भयो । यसपछि सात दलका नेताले सार्वजनिक रूपमा भने, “अबको आन्दोलन जनताका हातमा छ ।”^{२७}

काठमाडौंमा आन्दोलनका स्थानीय संयोजकले भनेका थिए, “सात दलले राजाको प्रस्ताव स्वीकारे पनि हामी कुनै पनि हालतमा स्वीकार्नेवाला छैनाँ...जनता आफैले आफ्नो नेता छान्नेछन् ।” सात दलका थुप्रै नेता आन्दोलनमा त्यति सक्रिय नभए पनि राजाको प्रस्ताव नस्वीकारेर उनीहरूले राजनीतिक परिपक्वता दर्साएका थिए । अर्कातिर्फ सात दलका पुरातनवादी नेताहरू पनि जनताबाट राजतन्त्रको पक्षमा देखिन सकिरहेका थिएनन् भने गणतन्त्रवादी नेता र दलका युवाको भूमिका जनआन्दोलनमा बढी महत्त्वपूर्ण रह्यो ।

पहिले संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्र राजनीतिक दलहरूको आधाररेखा (बटमलाइन) थियो । तर, शाही कदमले संवैधानिक राजतन्त्रलाई दुईमध्ये एक आधाररेखा (बटमलाइन) बनाएका राजनीतिक दलहरूलाई सोच्च बाध्य बनायो । दलका प्रमुख नेताहरू थुनिएका थिए । यसलाई राजनीतिक दलको ऐक्यबद्धतालाई कमजोर तुल्याउने कदमको रूपमा सात दलका नेताले लिएका थिए । दललाई यसले राजाको कदमविरुद्ध अभ्य संगठित भई लड्न र मुलुकमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापिना गर्न मानसिक रूपमा तयार बनायो । तिनले ६ बुँदै सहमतिमा हस्ताक्षर गरे, जसले जारी द्वन्द्व अन्त्य गर्न प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापिना प्रस्थानबिन्दु र संविधानसभा निर्वाचित निकास भएको ठहर गन्यो । केही दलले गणतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थाका लागि संवैधानिक राजतन्त्रबाटे आफ्नो अवधारणा परिवर्तन गरे । पछि गएर त व्यक्तिगत रूपमा धेरै सदस्य राजतन्त्रवादी हुँदाहुँदै पनि नेपाली काग्नेसले समेत संस्थागत रूपमा गणतन्त्र छान्यो ।

^{२७} दि हिमालयन टाइम्स, ९ वैशाख २०६३ ।

शाही सरकारले आयोजना गरेको नगर निर्वाचन सात दलले बहिष्कार गरे । प्रमुख राजनीतिक दलका नेताहरू भारत भ्रमणमा गई नेपाली संकटबारे त्याँको सरकार, नेता र नेकपा (माओवादी)का नेतासँग छलफल गरे । ती नेताहरू फर्किएको पाँच दिनपछि मात्र २०६२ मंसिर १ गते नेकपा (एमाले)का नेता माधवकुमार नेपाल र के.पी. ओली अचानक दिल्ली उडे ।

नेपालका लागि भारतीय राजदूतले माधवकुमार नेपाल दिल्ली उड्नुअघि उनीसँग भेटघाट गरे । सोही दिन राजदूत पनि दिल्ली हिँडे । उता गिरिजाप्रसाद कोइरालालगायत नेकपा (माओवादी)का नेता पनि एक हप्तादेखि दिल्लीमै थिए । नेकपा (माओवादी) र सात दलका नेताबीच भारतीय राजनीतिज्ञको मद्दतमा छलफल र वार्ताका थुप्रै शृंखला चले । परिणामस्वरूप ऐतिहासिक १२ बुँदे समझौता भयो ।

सातदलीय गठबन्धनले राष्ट्रिय संकट निवारणका लागि संयुक्त घोषणा नामक एउटा रोडम्याप बनायो ।^{१९} त्यसमा निम्न व्यवस्था थिए :

१. अतिवादको बाटो नलिएर लोकतान्त्रिक बाटोमा हिँडने
२. आजको आवश्यकताः राजाको निरंकुश शासन ढाल्ने
३. जनप्रतिनिधिको सरकारका लागि प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापना गराउने
४. राष्ट्रिय संकट निवारण गर्न बनाइएका प्रमुख बुँदाः
 - अ) संसदप्रति सरकार उत्तरदायी हुनुपर्छ
 - आ) द्वन्द्व व्यवस्थापन र शान्ति पुनर्स्थापना गर्नुपर्छ
 - इ) भविष्यका प्रगतिशील कार्यक्रमप्रति संकल्प जनाउनुपर्छ
 - ई) लाचिलो बहुदलीय प्रजातन्त्रका मूल्य र मान्यताप्रति कटिबद्ध रहने संविधान बनाउनुपर्छ,

^{१८} १२ बुँदे सहमति गर्न भारत गएका नेता गिरिजाप्रसाद कोइराला (नेका), बामदेव गौतम (नेकपा एमाले), गोपालमान श्रेष्ठ (नेका प्रजातान्त्रिक) थिए ।

^{१९} सात दलका नेताले हस्ताक्षर गरी २०६२ बैशाख २५ मा जारी गरेका राष्ट्रिय संकट निवारणका लागि संयुक्त घोषणा

- उ) २०४७ सालको संविधानको आधारमा प्रगतिशील राजनीतिक आन्दोलन गर्नुपर्छ,
 ऊ) राष्ट्रिय निर्वाचन गराउने योजना बनाउनुपर्छ।

पछि गएर सात दलको यो रोडम्याप नै नेकपा (माओवादी) र सातदलीय गठबन्धनबीच १२ बुँदे सहमतिका लागि आधार बन्यो।

सात दलको गठबन्धनले जनआन्दोलन व्यवस्थित बनाउन केन्द्रीय समन्वय समिति निर्माण गयो। ‘काठमाडौं जाऊँ’ अभियान फागुन २९ मा पारित गयो। यसको उद्देश्य चैत २४-२७ को देशव्यापी हड्डताललाई सफल पार्नु थियो।^{३०} युवा विद्यार्थी र सात दलका ट्रेड युनियनले आन्दोलनलाई अहिंसात्मक बनाउन सहयोग गरे।

१.४.६ नागरिक समाज र जनआन्दोलन-२

शाही कदमलगतै नागरिक समाजले च्याली र छलफल आयोजना गर्न सक्रियता बढायो। यसको विरोधमा सबैभन्दा पहिला नागरिक समाज नै उत्रिएको थियो। राजाको शासनको निषेधाज्ञा तोडी नागरिक समाजका अगुवा सडकमा निस्किएका थिए। यसले प्रजातन्त्रको अपहरणविरुद्ध लड्न सात दललाई ढहो सहयोग मिल्यो। प्रजातन्त्र स्थापना गर्न नागरिक समाजले सक्रियता देखायो। यसले जनतामा आशा जगायो। आमहड्डतालको समन्वयका केन्द्रविन्दुमध्येको एक नागरिक समाजले शिक्षण अस्पतालबाट पहिलो पटक कफर्यु अवज्ञा गरे। ‘सुट एट साइट’को आदेश अवज्ञा गर्दै उनीहरू निषिक्री सडकमा ओलिए। त्यसले जनआन्दोलन अगाडि बढाउन ठूलो ऊर्जा प्रदान गयो र त्यसपछि अन्यन्त्र पनि कर्फ्यु तोड्ने प्रक्रिया सुरु भयो।

मानवअधिकार समूह र व्यावसायिक संस्था, पत्रकार संगठन, अधिवक्ता, चिकित्सक, अभिनेता, इन्जिनियर, विद्यार्थी संगठन, प्राध्यापक, श्रमिक, लेखक, कवि, शिल्पकार संघ, कलाकार, निजी क्षेत्रका सञ्चार उद्यमी संस्थालगायत समाजका सबै पक्ष आन्दोलनमा सरिक भए। सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति

^{३०} कान्तिपुर दैनिक, १ चैत २०६२

नेपाल, पोल्ट्री उद्यमी मञ्च, होटल वर्कर्स एसोसिएसन नेपाल, नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट एसोसिएसन, एयरलाइन अपरेटर एसोसिएसन, बन प्राविधिक एसोसिएसन, राष्ट्रिय दलित अधिकार मञ्च, आदिवासी जनता, शान्ति आयोग समिति, समाजशास्त्रीय/मानवशास्त्रीय समाज नेपाल, मैथिली महासंघ, लोकतान्त्रिक नेवा संघर्ष समिति र राष्ट्रिय अपांग महासंघजस्ता संस्थाले पनि जनआन्दोलनलाई समर्थन गरे । नागरिक समाजको प्रयासलाई संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकार उच्च आयोग, एमेस्टी इन्टरनेसनल, न्यायाधीशहरूको अन्तराष्ट्रिय आयोग, ह्युमन राइट्स वाच, पत्रकारहरूको अन्तराष्ट्रिय संगठन, रिपोर्टर्स विदाउट बोर्ड्स, वर्ल्ड एसोसिएसन अफ न्युजेपेस, वर्ल्ड इडिटर्स फोरमजस्ता अन्तराष्ट्रिय संगठनले पनि समर्थन गरेका थिए ।^{३१} नागरिक समाजले काठमाडौं र बाहिरका सहरहरू र ग्रामीण भेगका जनतालाई सडकमा ओरालेको थियो । प्रतिगमनविरुद्धको आन्दोलनलाई दबाबमूलक बनाउन मानवअधिकारवादी समूह, अधिवक्ता, पत्रकार सबैले महत्वपूर्ण योगदान दिएका थिए ।^{३२}

जनआन्दोलन सजिलै सफल पार्न नागरिक समाजको योगदानप्रति राजनीतिक दलले सराहना व्यक्त गरेका थिए । पाँच सदस्यीय शान्तिवार्ता पर्यवेक्षक समूहमा नागरिक समाजका पाँच महत्त्वपूर्ण अगुवालाई छानिएकाले पनि यसप्रति दलको सम्मान देखाउँछ । यसैगरी २०६३ असार १ मा गठित नेकपा (माओवादी) र सरकार सम्मिलित ३१ सदस्यीय राष्ट्रिय आचारसंहिता मूल्यांकन समितिमा पनि नागरिक समाज अटेको थियो । अभ नेकपा (माओवादी)ले त अन्तरिम संसद्मा ३३ प्रतिशत संख्या नागरिक समाजबाट राखिनुपर्ने प्रस्ताव गरेको थियो ।^{३३} दुखद रूपमा, नागरिक समाजका सदस्यलाई यस्तो उत्तरदायी पद दिन खोजिए पनि यो सम्मानमा तुषारापात भयो । जनस्तरसम्म गहिरो पहुँच नभएका

^{३१} आन्दोलनमा निर्मम प्रहार रोक्न यी सबैले बक्तव्य जारी गरेका थिए । तिनले मानवअधिकारको व्यापक उल्लंघनप्रति घृणासमेत व्यक्त गरेका थिए ।

^{३२} शाही सरकारले बनाएको निषेधित क्षेत्र तोइनेमध्ये पहिलो पक्किमा मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता थिए । राजनीतिक दल सडकमा आउन नसकदा पत्रकार र अधिवक्ता राजाविरुद्ध प्रदर्शन गर्न सडकमा निरन्तर खटिएका थिए ।

^{३३} अन्तरिम सर्विधान मन्त्रीदा समितिलाई नेकपा (माओवादी)ले दिएको सुझावमा यो कुरा राखिएको थियो ।

भनी तिनलाई अवसरबाटी र आधारहीन समूहको आरोप लगाइयो । नागरिक समाजको भूमिका दोस्रो जनआन्दोलनमा उच्च स्तरको भए पनि त्यसपछि भने नागरिक अगुवाहरू पार्टी र आफ्नो स्वार्थमा बढी केन्द्रित देखिए । पार्टीहरूले स्वतन्त्र व्यक्तिको विशेषज्ञतालाई पूरै बेवास्ता गरी पार्टी सदस्य वा पार्टीलाई ठूलो धनराशि बुझाउनेलाई राजनीतिक नियुक्ति दिन थालेपछि नागरिक अगुवाको नाममा देखिएका धेरै व्यक्ति पार्टीका कार्यकर्ता बने, कतिले आफ्नो क्षमतालाई विदेशीको चाहनाअनुसार आर्थिक लाभ र विदेश भ्रमणको अवसरमा सीमित गरे । परिणमतः अहिले आएर यो शक्तिप्रति सकारात्मक धारणा देखिवैन ।

१.४.७ जनआन्दोलन-२ मा नेपाली जनता

वि.सं. २०४७ मा निरंकुश पञ्चायती निर्दलीय व्यवस्थाबाट बहुदलीय संसदीय प्रजातन्त्रमा शासन परिवर्तन हुँदा नेपाली जनतामा ठूलो आशा पलाएको थियो । राजनीतिक दलले जनताको पीडालाई सम्बोधन गर्ने प्रतिबद्धता पनि व्यक्त गरेका थिए । पञ्चायती तानाशाही व्यवस्थाले सबै नेपाली पञ्च र सबै पञ्च नेपाली भन्ने अवधारणा बढाई पञ्चायतइतर ठूलो जनसंख्यामाथि प्रशासनिक ज्यादती गर्दै आएको थियो । पञ्चायती शासकले बहुभाषा, बहुधर्मलाई नियन्त्रण गरेका थिए । राज्यको साधन-स्रोत सीमित व्यक्तिमा केन्द्रित थियो । बहुदलीय प्रणाली स्थापनापछि नेपाली जनताले यी विकृति अन्त्य हुने आशा राखेका थिए । तर, यी आशा र भरोसालाई पुराना राजनीतिक परिवर्तनका उभारसँगै उठेका दलले पूरै बेवास्ता गरे । भ्रष्टाचार, नातावाद, कृपावाद, घुसखोरी र पूर्वाग्रह पञ्चायती शासनमा भन्दा बढी हुन थाल्यो । त्यतिबेलाको आन्दोलनताका आफूले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता दलले पूरै बिर्से । यसरी जनता निराशाको भुमरीमा परे । मानिसको यही निराशालाई राजाले दलविरुद्ध प्रयोग गरेर आफ्नो प्रत्यक्ष शासन स्थापित गरे । जनताको प्रमुख आशा आफूले पूरा गर्ने वाचा गरे । शान्तिसुरक्षा पुनर्स्थापित गर्ने, भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने, नियम-कानून स्थापित गर्ने, राष्ट्रिय एकता स्थापना गर्ने, राष्ट्रलाई अभ कुरुक्षुप हुनबाट जोगाउनेजस्ता वाचा राजाले गरेका थिए । यद्यपि, १५ महिनामै उनले गरेका कुरा जनहितविपरीत भएको पुष्टि भयो ।

नेकपा (माओवादी)ले मच्चाएको सशस्त्र द्वन्द्व समाधान गर्ने कुनै पनि प्रयास राजाले गरेनन् । साटोमा, यसलाई आफू शक्तिमा रहिरहने माध्यम बनाए । राजाको शासनले देश र जनतालाई अझ हानि गरेको नेपाली जनताले जतिबेला थाहा पाए, त्यसैबेलादेखि जनआन्दोलन-२ मा जनताले सहभागिता जनाए । मुलुकमा शान्ति पुनर्स्थापना गर्नु पनि दोस्रो जनआन्दोलनको अर्को प्रमुख उद्देश्य थियो । महिला, अशक्त, बालबालिका, वृद्धवृद्धा, किसान, सडक व्यापारी र रिक्सा चलाउनेहरूले पनि शान्तिपूर्ण आन्दोलनमा भाग लिए । त्यतिबेला मुलुकभरि १ करोड ६० लाखभन्दा धेरै मानिस सडकमा ओर्लेको अनुमान थियो । यसरी नेपालको इतिहासमै सबैभन्दा बढी जनता सडकमा उत्रिई राजाको निरंकुश शासनको अन्त्यमात्र गरेनन्, १० वर्षको रक्तपातपूर्ण सशस्त्र द्वन्द्वको पनि अन्त्य गरी देशमा शान्ति स्थापनाको आधार तयार गरिदिए ।

१.४.८ जनआन्दोलन-२ मा राजाको सरकार

आन्दोलनका सुरुआती दिनमा सातदलीय गठबन्धनसँग राजा कुनै पनि हालतमा सम्झौता गर्ने पक्षमा थिएनन् । उनी न सात दल, न नेकपा (माओवादी), न त अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको कुरा सुन्ने पक्षमा नै थिए । साटोमा, नेपालको आतंकवादविरुद्ध लड्न सहयोग गर्न उनले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग असफल प्रयास गरिरहे । राजाको यो प्रयास उनले २०६२ कात्तिक २६ मा ढाकामा सार्क सम्मेलनलाई गरेको सम्बोधनले पनि पुष्टि हुन्छ । उनका अनुसार आतंकवादविरुद्धको विश्वव्यापी युद्ध सफल हुन पनि गृहयुद्धलाई नै पहिले जित्नुपर्ने हुन्थ्यो । त्यसैले उनले कमजोर र पीडित राष्ट्रसामु यो प्रयास पुनर्नै सकेन भन्ने विचार राखे । थपमा उनले कमजोर राष्ट्र आतंकवादबाट सुरक्षित रहनै नपाउने हो र ? भनी प्रश्न पनि उठाए । राजाले शक्तिशाली मुलुकमाथि आरोप थुपार्दै तिनले दुई जिब्रे र रोजिएको अवधारणा प्रयोग गरी आतंकवादभन्दा खतरनाक प्रकृति देखाएको बताएका थिए । राम्रो र नराम्रो आतंकवाद भनी सीमारेखा कोर्न नहुने औल्याउर्दै आतंकवाद सधैँ आतंकवाद नै भएको दावी राजाको थियो । सो नियन्त्रण गर्ने निहुँमा आफूले प्रत्यक्ष शासन थालेपछि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले देखाएको जटिल अवधारणातर्फ उनले आफ्नो आश्चर्य प्रकट गरेका थिए । माओवादीको क्रियाकलापलाई उनले राजनीतिक रूपमा

आतंकवादको संज्ञा दिइरहेका थिए । उनको भनाइ यस्तो थियो, “काठमाडौंमा भएको एघारौँ सार्क शिखर सम्मेलनको घोषणाले सबै राज्य र मानवताको लागि जुनसुकै अवस्थामा ‘आतंकवाद’ चुनौती हो भनेको छ । यसलाई विचार्यारा, राजनीति, धर्म वा कुनै पनि आधारले पुष्टि गरिनु हुँदैन ।” उनको तर्क एघारौँ सार्क शिखर सम्मेलनमा केन्द्रित थियो, “आतंकवादले संयुक्त राष्ट्रसंघ र सार्क घोषणापत्रको मापदण्ड उल्लंघन गर्छ र यसले एककाइसौँ शताब्दीमा अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति-सुरक्षालाई चुनौती दिन्छ ।” आतंकवाद नियन्त्रण र अन्य नियमहरूमा सार्क सम्मेलनमा नेपालले हस्ताक्षर गरेको कुरा उफ्काउँदै राजाले यस्ता प्रयास आतंकवाद नियन्त्रण गर्ने प्रभावकारी बन्ने विश्वास व्यक्त गरेका थिए । यसर्थ, सार्कका सदस्य राष्ट्रहरूले आफ्नो क्षेत्रबाट आतंकवाद निर्मूल पार्न बलियो हातेमालो गर्नुपर्ने कुरा उनले औँल्याएका थिए ।

आतंकवादसँग आफू दहो गरी लडेको भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई पुष्टि गर्ने प्रयासस्वरूप राजाले गहाँ अभिव्यक्ति दिए । सार्क मुलुकले जारी राखेको ‘आतंकवाद’ विरुद्धको युद्धको आलोचना नगरून् भन्ने पनि उनले चाहेका थिए । तर, राजाको भनाइ र गराइमा देखिएको भिन्नताका कारण उनको याचना सुनिएन । बरु उनले आफ्नो बाबुले लागू गरेको निर्दलीय तानाशाही व्यवस्था अर्को रूपमा लागू गर्न प्रयत्न गरेको आम बुझाइ रह्यो ।

रमाइलो कुरा, निरंकुश पञ्चायत कालमा अपराध, मानवअधिकार उल्लंघन, बलात्कार, भ्रष्टाचार, गुन्डागर्दी गरेका र व्यांक त्रैणीहरू नै राजाले गठन गरेको मन्त्रीमण्डलका सदस्य थिए ।^{३४} कसैसँग पनि प्रजातान्त्रिक चरित्र थिएन र उनीहरू बहुदलीय प्रजातन्त्रप्रति निष्ठावान् पनि थिएनन् । यसकारण तिनको सम्पूर्ण प्रयासलाई पञ्चायत ब्युँभाउन गरिएको अठोटका रूपमा मात्र लिइयो । विगत १२/१३ वर्षमा स्थापित प्रत्येक प्रजातान्त्रिक संस्थालाई ध्वस्त पार्न राजाकै

^{३४} मन्त्रीपरिषद्का उपाध्यक्ष र शक्तिशाली मन्त्रीहरू व्यांकका त्रैण छलेका मानिस भनेर व्यापक आलोचना भएको थियो । राजाको मन्त्रीमण्डल गठनपछि पत्रपत्रिकामा टिप्पणी र सार्वजनिक बहसमा राजाको मन्त्रीमण्डलका सदस्यहरूको आलोचना भएको थियो । जसअनुसार एकजना वरिष्ठ मन्त्रीमाथि हस्पिटलकी नरसलाई बलात्कार प्रयास गरेको आरोप थियो । मल्लिक आयोगले २०४६ को आन्दोलन दबाउन दोपी ठहर गरेकाहरू पनि मन्त्रीपरिषद्का सदस्य थिए । अभै, दुईजनालाई सर्वोच्च अदालतले भ्रष्टाचारको आरोप लगाएको थियो ।

प्रत्यक्ष निर्देशनमा मन्त्रीमण्डलका सदस्यहरूले व्यवस्थित प्रयास गरे । राजाको सरकारले उनको प्रत्यक्ष शासन बलियो पार्ने उद्देश्यसाथ ६ दर्जनभन्दा धेरै अध्यादेश जारी गय्यो । स्वतन्त्र सञ्चारमाथि नियन्त्रण, मानवअधिकार हनन् वाक तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा अकुंश लगाउने काम राजाले व्यापक पारे ।

निरंकुश सरकारका मन्त्रीले राजासामु राजनीतिक दललाई धुँडा टेकाउने थुपै प्रयास गरे । प्रगतिशील प्रजातान्त्रिक शक्तिलाई तिनले माओवादीको मतियारका रूपमा चित्रण गरी सोहीअनुरूप व्यवहार गरे । राजा र उनका मन्त्रीको व्यवहारले प्रजातान्त्रिक राजनीतिक शक्ति र दरबारबीचको दूरी बढायो । फलतः जनआन्दोलन-२ को आधारशीला तयार भयो ।

राजाले प्रतिगमनको बाटो लिएकाले मुलुकको महत्त्वपूर्ण कार्य गर्ने राजटूत, मन्त्री, योजनाविद्, विश्लेषक, रणनीतिज्ञ र राजनीतिक सल्लाहकारजस्ता पदमा सक्षम व्यक्ति पनि भेटन सकेनन् । पहिले पञ्चायतकालमा काम गरेका सक्षम र इमान्दार पूर्वपञ्चहरूलाई नै पनि उनले विश्वास गरेनन् । प्रतिगामी सोचाइ भएका अन्यभक्त समर्थक र अक्षमलाई मात्र उनले विश्वास गरे, जसले १५ महिने शासनकालमा राजनीतिक कार्यकर्ता र दरबारबीच दूरी बढाउने, मानवअधिकारवादी, पत्रकार र राजनीतिक दललाई दमन गर्ने र नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्तालाई सिध्याउने प्रयासमात्र गरे । यस्तै कार्यले पनि जनआन्दोलन-२ मा जनतालाई एकजुट गराउन मद्दत मिल्यो ।

आफ्नो शक्ति बलियो बनाउन राजाले धर्मको खोल ओढ्ने दुष्प्रयास पनि गरे । उनले अतिवादी र हिन्दू पुजारी, जोगी, सन्यासी र पुरोहितलाई परिचालन गरे, हिन्दू धर्मका मानिसलाई किनेरे प्रगतिशील राजनीतिक शक्तिविरुद्ध लडाउने प्रयास गरे । यसले उनलाई घाटामात्र पुऱ्यायो ।

कट्टर राजावादीले राजा र राजनीतिक दलबीच खाडल गहिरो बनाउन हौस्याए । यसैले गणतन्त्रको अवस्था सिर्जना गय्यो । राजाका निकटतम सहयोगी एक पूर्वप्रधानसेनापतिले राजनीतिक दललाई अराष्ट्रिय तत्त्व घोषणा गर्न सरकारलाई सार्वजनिक रूपमै अपिल गरेका थिए । तत्कालीन मन्त्रीपरिषद्का उपाध्यक्ष डा. तुलसरी गिरीले नेपालमा राजतन्त्र र प्रजातन्त्र सँगै जान नसक्ने हुनाले जनताले ती

दुईमध्ये एक रोजुपर्ने स्पष्ट बताएका थिए (उप्रेती सन् २००६ ए)। टेलिभिजन अन्तर्वार्तामा उनले इतिहासको अनुभव सिक्दै सार्वभौमसत्ता दुई स्रोतबाट उब्जन नसक्ने बताए। उनले जनतामा नभई राजासँग मात्रै सार्वभौमसत्ता हुनुपर्ने जिकिर गरे। राजाको स्वीकृतिबेगर उनले त्यस्तो गम्भीर सवालमा बोल्न सम्भव थिएन।^{३५} राजाले सजिलै शासन त्यागी राजनीतिक दलसँग वार्ता गर्न चाहैदैनथे। यिनै तत्त्वका कारण नेपालको राजनीति गणतान्त्रिक व्यवस्थातिर सोभिएको थियो।

नेकपा (माओवादी)ले माग गरेकै गणतान्त्रिक व्यवस्थाको मागले विस्तरै बाटो लिई थियो। नेकपा (एमाले)ले पनि गणतन्त्रमा जाने निर्णय गरिसकेको थियो। यसैगरी संवैधानिक राजतन्त्रप्रति समर्थन गर्ने नेपाली कांग्रेसजस्तो ठूलो दलले पनि उसको विधानबाट ‘संवैधानिक राजतन्त्र’ हटायो। अन्य वामपन्थी दल पनि गणतान्त्रिक व्यवस्थाको पक्षमा थिए। युवा, बौद्धिक वर्ग र नागरिक समाजका सदस्य पनि गणतान्त्रिक विचारधारामा थिए। यसप्रकार बितेका दिनमा संवैधानिक राजतन्त्र अङ्गालेका नेपालका प्रभावशाली शक्तिले गणतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थामा जोड दिए। त्यसैले माघ १९ को राजाको कदम नै नेपाली राजतन्त्र अन्त्य गर्ने कारण बन्यो।

जनआन्दोलन-२ लाई दबाउन सेनालाई पनि व्यापक प्रयोग गरियो। त्यो बेला ‘युनिफाइड कमान्ड’ गठन गरी आन्दोलन दबाइएको थियो। तत्कालीन गृहमन्त्रीको यहाँ प्रमुख भूमिका थियो भने युनिफाइड कमान्डको नेतृत्व तत्कालीन शाही नेपाली सेनाका प्रधानसेनापतिले गरेका थिए। उनले माओवादी विद्रोहविरुद्धको लडाइँमा पनि नेतृत्व गरिरहेका थिए। काठमाडौं उपत्यकाको आन्दोलन दबाउन सेनाले उपत्यका विशेष कमान्ड गठन गरेको थियो, जहाँ राजाका गृहमन्त्री आफै संलग्न भई सुरक्षा व्यवस्था परिचालन गर्थे।

यो सुरक्षा बल परिचालन गर्न प्रधानसेनापति, गृहमन्त्री र दरबारका प्रतिनिधि जिम्मेवार थिए। सेना र सशस्त्र प्रहरीले आफ्नो शक्तिको व्यापक प्रदर्शन

^{३५} देउवा सरकारका सञ्चारमन्त्री डा. मोहम्मद मोहसिनले आफूलाई राजाको प्रतिनिधि दाबी गरेका थिए। यसैगरी उनले वि. सं. २०६० र २०६१ मा राजाले माघ १९ मा गरेको घटनाबारे त्यातिबेला नै संकेत गर्दै आएका थिए। केशरजंग रायमाझीले पनि राजाले शासन हत्याउनुपर्नेमा सार्वजनिक रूपमै अभिव्यक्ति दिएका थिए। यी अभिव्यक्ति आएका केही दिनपछि नै राजाले शासन हत्याएका हुन्।

गरेको थियो । च्यालीलाई त्रास देखाउन सेनाले हवाइ गस्ती गरेको थियो । काठमाडौंका सडकमा बख्तरबन्द गाडीहरू गुद्दाने गरेका थिए । हतियारधारी सेना र बख्तरबन्द गाडीको व्यापकताका कारण काठमाडौंको बातावरण त्रस्त थियो । तरपनि, जनताको अगाडि त्यस्ता तिकडम केही नलाग्ने रहेछ ।

सुरक्षा बलले जनताविरुद्ध हिंसात्मक दबाव दिँदा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यमले सरकारको यस्तो व्यवहारप्रति विस्तृत आलोचनात्मक विश्लेषण प्रसारण गरेका थिए । दमन प्रतिकार गर्न इतिहासमै धेरै नेपाली जनता सडकमा ओर्लिएका थिए । यस क्रममा २५ प्रदर्शनकारी मारिए । सुरक्षा बलले तिनका उच्च अधिकृतको आदेशमा प्रदर्शनकारीमाथि गोली हानेका थिए । यस्तो व्यापक दमन प्रत्यूतादक बन्यो । परिणामस्वरूप लाख्याँलाख नागरिक सडकमा आएका थिए ।

सुरक्षा बलले अर्को द्विविधा भोगिरहेका थिए । तिनका परिवारका सदस्य (सुरक्षा अधिकारीका श्रीमती र परिवार नै आन्दोलनमा होमिएका थिए) आन्दोलनमा होमिनुबाहेक उनीहरूले आफ्ना श्रीमान् र छोराहरूलाई आन्दोलनमा गोली नचलाउन आग्रह गर्दै बक्तव्य जारी गरेका थिए । एउटा पक्षमा यस्तो अवस्था थियो भने अर्को पक्षमा तिनै सुरक्षा बलका माथिल्ला स्तरका हाकिमको आदेश नमानी पनि सुख थिएन ।

१.४.५ जनआन्दोलन-२ मा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय

माघ १९ को शाही घोषणासँग समग्रमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय सहमत थिएन । त्यसैले जनआन्दोलनमा उनीहरूले जनतालाई समर्थन गरेका थिए । यद्यपि, जब संयुक्त राज्य अमेरिका, फ्रान्स, स्विडेन, बेलायत, जर्मनी र फिनल्यान्डका राजदूतहरूले सात दलका नेता गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई भेटी राजासँग मिल्न सुकाव दिए तब नेपाली जनताले तीमाथि शंका गरे । राजाको प्रस्ताव स्वीकार्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेतामाथि दबाव दिएका थिए । यद्यपि, यो प्रस्तावले राजाको शासनलाई वैध तुल्याउने र उनलाई सविधान र राष्ट्रिय सुरक्षाका रक्षक मान्ने भन्दा अस्थोक गरेन । त्यसैले लाख्याँ जनता गिरिजाप्रसाद कोइरालालाको

निवासमा राजदूतहरूसँग भइरहेको बैठकको समयमा पुगी नारा जुलुससहित यस्तो कामको विरोध गरे, जसले गर्दा कोइरालालाई राजदूतहरूको दबाव सामना गर्न सजिलो बनाइदियो । कोइराला आफैमा राजतन्त्रवादी नै थिए । तर, राजा ज्ञानेन्द्रसँग व्यक्तिगत टकरावका कारण उनी राजालाई भुकाउन र आफ्नो शक्ति देखाउन चाहन्थे । त्यो उनले देखाएरै छाडे । बैठकस्थलमै गएर कुनै पनि सम्भौता नगरिकनै जनआन्दोलन जारी राख्न सात दलका नेतालाई जनताले औँला ठड्याएका थिए ।

फिनल्यान्डको नेपालस्थित दूतावासका उच्च अधिकारी पाउली मुस्तोनेन^{३६}ले भनेका थिए, “वैशाख ष मा राजाले गरेका प्रस्ताव युरोपेली युनियनका थुपै मुलुकले स्वागत गरेका थिए । युनियनले अवस्थाको मूल्यांकन पनि गरिरहेको छ ।” यसैगरी बेलायती तत्कालीन राजदूत किथ ब्लुमफिल्डले भनेका थिए, “यो अगाडि जाने बाटो हुन सक्थ्यो तर, दलहरूले स्वीकारेनन् ।”^{३७}

युरोपियन युनियनले वक्तव्य जारी गर्दै राजाको त्यो घोषणाको समर्थन गर्दै दलहरूलाई स्वीकार्न भनेको थियो । राजाको पक्षमा यस्तै समर्थन चीन, क्यानडा, संयुक्त राष्ट्रसंघबाट भएको थियो । तर, अन्त्यमा सातदलीय गठबन्धनले नेपाली जनताको पक्ष लिएर विदेशी कूटनीतिज्ञले भनेको कुरा सुनेन । यसपछि भारतले एकैदिनमा आफ्नो भनाइ परिवर्तन गन्यो । राजदूत श्याम शरणले राजाको प्रस्ताव नेपाली राजनीतिको संकट समाधानमा उचित नभएको बताएका थिए ।

जनआन्दोलनको समयमा केही अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले पनि प्रदर्शनकारीहरूसँग ऐक्यबद्धता प्रकट गरेका थिए । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था (गैसस)हरूले पनि जनआन्दोलनताका भएको मानवअधिकार उल्लंघनको विरोध गर्न र नेपाली प्रदर्शनकारीलाई समर्थन गर्न सडकमा ओर्लिएको थियो । थुपै दातृनिकायका कर्मचारी पनि आफ्नो गच्छेअनुसार जनआन्दोलनमा सरिक भएका थिए । स्विस विकास सहयोग नियोगलगायतका

^{३६} ताप्लेजुडमा २०६३ असोज ७ मा भएको हेलिकप्टर दुर्घटनामा मुस्तोनेनसहित अन्य २३ जनाको मृत्यु भएको थियो । दुर्घटनामा बन तथा भूसंरक्षण राज्य मन्त्री, डा. हर्क गुरुङ, डब्ल्यूडब्ल्यूएफ नेपालका प्रमुख चन्द्र गुरुङ पनि मारिएका थिए ।

^{३७} दि हिमालयन टाइम्स, ९ वैशाख २०६३ ।

कर्मचारीले नागरिकको पहलमा स्थापित जनआन्दोलनका घाइते उपचार कोषमा आर्थिक सहयोगसमेत उपलब्ध गराएका थिए ।

आन्दोलनलाई सफल बनाउन स्थानीय र अन्तर्राष्ट्रिय पात्रहरूले बलियो प्रयास गरेका थिए । राजाविरुद्ध प्रभावशाली अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले लिएको आलोचनात्मक अवस्थिति र नेपाली जनतालाई गरेको समर्थनले शाही सरकारलाई अप्ठयारो बनायो । राजाले शासनसत्ता लिएको केही दिनपछि नै एमनेस्टी इन्टरनेसनल, हयुमन राइट्स वाच, इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्टले राजा र उनका उच्च सल्लाहकार तथा सेनाका अधिकृतले गर्ने विदेश भ्रमणमा रोक लागाउनुपर्ने माग उठाए । यसले पनि राजालाई गाहो बनायो ।

यी तीन अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार परिषद्को वार्षिक रूपमा जेनेमामा हुने बैठकमा राजा र उनका नातागोताले विदेशमा राखेको सम्पत्ति रोकका गर्ने प्रस्ताव गरेका थिए ।^{३५} त्यसै बैठकले राजा र उनलाई साथ दिनेलाई ‘चुस्त प्रतिबन्ध’ (स्मार्ट स्याइड्सन) अपनाउनेबारे पनि छलफल गरेका थिए । शान्तिपूर्ण आन्दोलनकारीमाथि राजाको निरंकुश दमन हुन थालेपछि थुप्रै मुलुक र सरकारी संस्थाले पनि दमन रोक्ने आग्रहसहित आफ्नो मुख खोलेका थिए । कतिले त अर्थिक सहयोग रोके भने कतिले सम्बन्ध नै पुनर्विचार गर्नुपर्नेसम्मका चेतावनी दिए ।

वैशाख ११ को बिहानैदेखि प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय खेलाडी (अमेरिकी, नर्वेली, र अन्य कूटनीतिज्ञ), दरबार प्रतिनिधि, नेपाली कांग्रेस र नेकपा (एमाले)बीच बैठक जारी थियो । यो बैठकको प्रमुख एजेन्डा आन्दोलनलाई कसरी शान्तिपूर्ण तवरले अन्त्य गर्ने भन्ने थियो । कूटनीतिज्ञमार्फत दरबारले नेताहरूसँग छलफल प्रस्ताव राख्यो । साथै सातदलीय मार्गचित्र (रोडम्याप) स्वीकार्न इच्छुक रहेको पनि बतायो । राजाको यो सन्देश कूटनीज्ञिहरूले दलसामु पुऱ्याए र प्रतिक्रियामा दलहरूले राजाका प्रमुख सचिव पशुपतिभक्त महर्जनसामु सकारात्मक सन्देश पनि दिए । यसपछि गिरिजाप्रसाद कोइराला र माधवकुमार नेपाललाई भेट्न महर्जन तिनको निवासमा पुगे । उनले सातदलको मार्गचित्र स्वीकार्न राजा

^{३५} कान्तिपुर दैनिक, ६ वैशाख २०८३ ।

तयार रहेको बताए । संसद् पुनर्स्थापना नै कांग्रेसको प्रमुख माग रहेकाले उसले राजाको प्रस्ताव स्वीकार्यो । यसैगरी एमालेका नेता पनि राजाको प्रस्तावमा खुसी भए । कांग्रेस र एमालेका केही ठूला नेता, राजाका प्रमुख सचिव र पर्दापछाडि काम गरिरहेका केही कूटनीतिज्ञले राजाले पढ्ने वक्तव्य बनाए । राजाको त्यही भाषण नेपाल टेलिमिजनले प्रसारण गयो । यसप्रकार १९ दिने शान्तिपूर्ण आन्दोलन^{३९}को अन्त्य भयो ।

यो आन्दोलन अर्क दुई दिनसम्म चलेको भए आममानिसले राजालाई गद्दीच्यूत गर्ने सम्भावना बढ्दै गएको थियो तर, राजतन्त्र अन्त्य गर्नुभन्दा पनि आफ्नो मार्गचित्र स्वीकार्न राजालाई बाध्य पार्ने सात दलको उद्देश्य देखिन्थ्यो । सात दलका नेता र राजाबीचको सहमति तार्किक र क्रमिक थियो । यद्यपि, नेकपा (माओवादी)ले भने नागरिकले नै राजतन्त्र समाप्त पार्कन् भन्ने चाहेको थियो ।

नेपाली कांग्रेसका नेता र राजाका प्रतिनिधिबीचको सहमतिले राजा र सातदलीय गठबन्धनबीच भएको सहमतिले कुनै न कुनै रूपमा संवैधानिक राजतन्त्रलाई जीवित राख्न्ना भन्ने आमअड्कल थियो । यसैअनुसार व्युत्ताइएको संसदले राजाको अधिकार कटौती गरेर उनको अस्तित्त्व पनि कायम राख्यो । आश्चर्यजनक रूपमा सरकारले राजा र उनको परिवारका सदस्यका लागि ठूलो मात्रामा रकम विनियोजन गयो । प्रधानमन्त्रीको नजिकका व्यक्ति र विश्लेषकका अनुसार ‘संवैधानिक राजा’ (सेरेमोनियल किड) वा ‘बेबी किड’ राख्नुपर्ने प्रधानमन्त्रीको अभिव्यक्ति नै सात दल र राजाबीच भएको गुपचुप सहमति कार्यान्वयन गर्ने एउटा बाटो थियो । यद्यपि, यो अवस्थामा यसरी परिवर्तन भएर कसैले पनि राजतन्त्रका लागि काँध थाम्नै नसक्ने भयो ।

१.४.१० जनआन्दोलन-२ र राजतन्त्रको अन्त्य

नेकपा (मा�वादी)ले १० वर्षदेखि थालेको गणतन्त्रको अभियान एकार्तर्फ र अर्कोर्तर्फ शासन गरिरहेका राजा, उनका छोरा तथा नातागोताको व्यवहारले नै शाह वंशको अन्त्यमा योगदान दियो । राजतन्त्रलाई समर्थन गरिरहेका प्रमुख

^{३९} दमनकारी सरकारले १९ दिनमा २५ जनाको हत्या गर्नुका साथै ५,५०० लाई घाइते बनाए पनि प्रदर्शनकारीहरूले शान्तिपूर्ण आन्दोलन गरेका थिए ।

राजनीतिक दलले माघ १९ को शाही कदमपछि गणतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्था रोजे । सातदलीय गठबन्धनको ठूलो दलले पनि उसको पार्टी विधानबाट संविधानिक राजतन्त्रसम्बन्धी प्रावधान मेट्यो ।

युवा, जातीय समुदाय, दलित, बौद्धिक वर्ग, पत्रकार र युवा नेताहरू सबैले ठूलो आवाजमा मुलुकमा गणतन्त्र स्थापना गर्नुपर्ने माग गरेका थिए । सक्रिय राजतन्त्रको समर्थन गर्नेले पनि बितेका दिनमा आफ्नो रोजाइ परिवर्तन गरिसकेका थिए । यसरी सयाँ वर्ष पुरानो नेपाली राजतन्त्रको अन्य संविधानसभाको पहिलो बैठकले विधिवत् रूपमा गन्यो ।

१९ दिन लामो शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनलाई हेर्दा राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन गर्ने र राज्यको भविष्य निर्माण गर्न सक्ने नागरिक समाजको सामर्थ्य देखिन्छ । यसैले समाजको परम्परागत अवधारणामा परिवर्तन आउनु जरुरी छ । नेपालको अनुभवबाट पाठ सिक्दा अहिंसात्मक आन्दोलनले द्वन्द्वको समाधान र शान्ति निर्माणमा ठूलो सम्भावना बोक्न सक्छ ।

अहिंसाको माध्यमबाट द्वन्द्व रूपान्तरण गर्ने सिद्धान्तमा गरिएको व्याख्या (व्हेरे र अरू सन् १९९४) अनुसार नेपाली जनआन्दोलन-२ निरंकुश र सामन्तवादी शासनको रूपान्तरण गर्न सफल थियो । सहकार्यको अभ्यास र मेलमिलाप गाढा बनाई द्वन्द्व रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । त्यसैले जनआन्दोलन-२ का प्रमुख कर्ताहरूले सेना, राज्यशक्ति र स्रोतसँग लडायो विशेषता अङ्गाले । जनआन्दोलन तल्लो स्तरबाट सुरु भएको थियो र निरंकुश शासक पतन गराउन सफल थियो भन्ने नेपालको अनुभवले देखाउँछ ।

यो आन्दोलनमा जनताको अनुभवले विद्रोहको सफलता केही अन्य पक्षमा आधारित भएको देखाउँछ । यी भनेका एकजुट हुने र विस्तृत, अहिंसात्मक र अनुशासित आन्दोलन गर्ने हो, जसमा सञ्चारमाध्यमलगायत राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनका सबै सरोकारवाला निकाय सरिक होऊन् । यस्तो आन्दोलन हड्डाल, प्रदर्शन, बहिष्करण, सडक भाषण, सडक नाटक गरी गर्न सकिन्छ । यसर्थमा राज्यको रूपान्तरण प्रक्रिया ‘जनताको शक्ति सचेतनाको एउटा स्वरूप’ हो (एकरम्यान र दुभल सन् २००५: पृष्ठ ४२) ।

जन-आन्दोलनका केही विशेषता

- प्रकृति अहिंसात्मक रहयो ।
- दमनकारी शासनले जनतालाई अप्टचारो पार्न थालेपछि यो सुरु भएको थियो ।
- आन्दोलन तुलनात्मक रूपमा थोरै समयसम्म चलेको थियो, १९ दिनमात्र । तर, यसको परिणाम भयानक थियो ।
- निराशा, कुण्ठा र भविष्यप्रतिको आशाका कारण यो उब्जेको थियो ।
- जनताको आस्था, विचारधारा, मान्यता र प्रतिबद्धता नै विद्रोहको आधार बनेको थियो ।
- निरंकुश शासनविरुद्ध शान्तिपूर्ण आन्दोलनमा यसले जोड दिएको थियो । नैतिक विजय हासिल गर्ने यसको उद्देश्य थियो ।
- यसले उग सामाजिक-राजनीतिक रूपान्तरणको ढोका खोलिदियो ।
- शासकको दमनकारी व्यवहारले नै यसको सफलता निर्धारण गरेको थियो ।

१.४.११. जनआन्दोलन-२ पछिका गणतन्त्रोन्मुख दिन

जनआन्दोलनले विस्तृत शान्ति-सम्झौताको बाटो खोलिदियो र यसैले गणतन्त्रको ढोका उठाएँयो । सरकार र नेकपा (माओवादी)ले नेपाली शान्ति-प्रक्रियामा सहयोगको आग्रहसहित संयुक्त राष्ट्र संघलाई संयुक्त पत्र लेखे । पूर्वलाइकुलाई समावेश गरी अन्तर्रिम सरकार गठन गरियो । नेपाली सेना, जनमुक्ति सेना र अनमिनका प्रतिनिधि रहेको संयुक्त मूल्यांकन समन्वय समितिमार्फत अनमिन^{४०} ले ‘जनमुक्ति सेना’ को वर्गीकरण प्रक्रिया पूरा गयो ।^{४१}

शान्ति-प्रक्रियालाई बलियो बनाउन यो गतिलो कदम थियो । नेपाली सेना र जनमुक्ति सेनाले शान्ति-प्रक्रियाप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए । साथै तिनले सेना तथा हतियार व्यवस्थापन सहमतिबमोजिम सहकार्य पनि गरे ।

^{४०} नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)को आग्रहबमोजिम सुरक्षा परिषद्को ५६२२ औँ बैठकले संकल्प प्रस्ताव १७४० बमोजिम अनमिन स्थापना गरेको थियो ।

^{४१} अनमिनले गरेको वर्गीकरणमा कुल १९,६०४ लडाकु योग्य ठहरिएका थिए ।

यसैगरी अन्तरिम सरकार पनि मधेसी, जनजाति र अन्य पक्षसँग विविध विषयमा सहमतिमा पुग्यो । यो कार्यमा कुनै समयको शान्ति-प्रक्रियामा गम्भीर असर पनि पारेको थियो । सरकार र निर्वाचन आयोगले पनि व्यग्रतासाथ सबैले पर्खेको संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गराए, जसमा नेकपा (माओवादी) सबैभन्दा ठूलो दलको रूपमा उदायो । २०६५ जेठ १५ मा संविधानसभाको पहिलो बैठकले नेपाललाई ‘लोकतान्त्रिक गणतन्त्र’ मुलुक घोषणा गन्यो । निलम्बित राजा संविधानसभाको निर्णय स्वीकारेर नारायणहिटी दरबार छाडी सरकारले उपलब्ध गराएको भवनमा गए । राजाले सामान्य नागरिकको दर्जा पाए ।

१.५. संविधानसभाको अवसान र राजनीतिक जटिलता

अत्यन्त ठूलो जनअपेक्षासाथ निर्वाचित संविधानसभाले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरी पटक-पटक म्याद थपेर विवादित बन्दै अन्त्यमा राजनीतिक दलहरूको स्वार्थको सिकार भई संविधान निर्माणमा पूर्ण असफल भई ४ वर्षपछि अन्य भयो । संविधानसभाको संरचना समावेशी दृष्टिकोणबाट राम्रो देखिए पनि यसले आफ्नो प्रमुख दायित्व पूरा गर्न सकेन । सुरुका १८ महिना जनअपेक्षाअनुरूप नै काम गरेको भए पनि त्यसपछि भने प्रमुख राजनीतिक शक्तिकेन्द्रको स्वार्थपूर्तिको माध्यम बन्नमा मात्र सीमित रह्यो । सबै शक्तिले यसको पर्याप्त दुरुपयोग गरे । संविधानसभाभित्र हुनुपर्ने छलफल र लिइनुपर्ने निर्णय विदेशीको चाहना र शीर्षस्थ भनिएका नेताहरूका लहड र महत्वाकांक्षाका कारण विभिन्न तारे होटल र व्यक्तिका आवासमा हुन थाले । सभासदहरूलाई काम नदिई निष्क्रिय पारेर केवल साक्षीका रूपमा मात्र उपयोग गरियो । वा, उनीहरूको स्वार्थ पूर्ति गर्ने औजारको रूपमा (सदनमा विरोध गर्न, कुटाकुट गर्न, सदन अवरोध र नारा-जुलुस गर्न आदि) मात्र प्रयोग गरियो । संविधानसभाभित्र भोटिङ गरेर सजिलै टुङ्ग्याउन सकिने विवादित विषयहरू पनि टुङ्ग्याइएन । संविधानसभा असफल हुनुमा निम्न प्रमुख कारणहरू देखिन्छन् :

१. बाहिरी शक्तिको प्रभाव (जातीय, क्षेत्रीय भद्रकावमा सहयोग, संविधानसभा बाहिर संविधान बनाउने अभ्यासमा सहयोग, संविधानसभा सदस्यबीच कक्स (caucus) को नाममा विभाजन आदि)

२. सभामुखको असक्षमता
३. संविधानसभाले टुंगो लगाउनु पर्ने विषय बाहिरबाट टुङ्ग्याउन खोज्ने प्रवृत्ति
४. संविधानसभाका सदस्यहरूको केही नेतामा भरपर्ने परनिर्भरमुखी प्रवृत्ति
५. नेताहरूद्वारा संविधानसभालाई संविधान लेखनभन्दा सरकार ढाल्ने, निर्माण गर्ने थलोको रूपमा प्रयोग
६. संवैधानिक सिद्धान्त र मान्यताबाट बाहिर रही भावनात्मक र शक्ति हत्याउने रणनीतिबाट निर्देशित भई संविधान बनाउने महत्त्वाकांक्षा आदि ।
७. संविधान बनाउनुपर्ने सभासदहरू विदेश भ्रमण, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैसस, राष्ट्रसंघ र विदेशी नियोगका गोष्ठी, भेला र विदेश भ्रमणमा व्यस्त हुँदा सिर्जित समस्या (संविधानसभामा बहस गर्न संख्या नपुग्ने, बाहिरी प्रभावबाट सभासदहरू प्रभावित हुँदा संविधानसभाभन्दा बाहिर विभिन्न स्वार्थवश उठाइएका सबै मुद्दा संविधानमा समावेश गराउने होडबाजी)
८. प्रमुख राजनीतिक नेतृत्व र संविधानसभाका प्रमुखको लुकेको अतिमहत्त्वाकांक्षाबाट सिर्जित जटिलता ।

परिच्छेद

४

सशरत्र द्वन्द्वका बाह्य आयाम

२.१ परिप्रेक्ष्य

माओवादी विद्रोहको आयाम र परिणामलाई अन्तराच्छिय कर्ता र तत्त्वले निकै प्रभाव पारे । यो परिच्छेदमा नेपालमा चलेको सशस्त्र द्वन्द्व (२०५२ फागुन १ देखि २०६३ मसिर ५)का बाह्य आयामबारे चर्चा गरिएको छ । नेपाली राज्य र नेकपा (माओवादी)बीचको सशस्त्र द्वन्द्वबारे थुप्रै विश्लेषकले द्वन्द्वलाई प्रभाव पार्ने कारणको चर्चा गरे पनि विद्रोहको आन्तरिक सम्बन्ध र निर्धारिक तत्त्वमा जोड दिएका छन् ।

विश्वभरिका थुप्रै अध्ययन (म्याककार्टनी सन् १९९९; बान्स सन् २००२; मिश्र सन् २००२; टेट सन् २००४)ले अन्तर र आन्तरिक राज्यका सशस्त्र द्वन्द्व र गृहयुद्धमा बाह्य संलग्नताको प्रमुख कारण शक्तिशाली राष्ट्रहरूको स्वार्थ र अभिसर्चि भएको स्पष्ट बताउँछन् । यो प्रवृत्तिमा नेपाल पनि अछुतो छैन (लोहनी सन् २००५; पाण्डे सन् २००५; भट्टराई सन् २००४; उप्रेती सन् २००६) । विश्वका अन्य द्वन्द्वको तुलनामा नेपालमा भएको माओवादी द्वन्द्व ‘घरेलु’ रूपमै मुखरित भएको देखिनु चाखलाग्दो कुरो हो । यो परिच्छेदले माओवादी विद्रोह स्थानीयकृत भएको र यो राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा बाँधिएको देखाउँछ । यद्यपि, विद्रोहले केही सीमापार सम्बन्ध (क्रसबोर्डर लिंक) स्थापित गर्यो । साथै, विद्रोहका केही पक्षलाई अन्तराच्छियकरण पनि गरियो ।

माओवादी द्वन्द्वको अति महत्त्वपूर्ण आयाम अन्तराच्छिय वामपन्थी विचारधारा हो । यसबाहेक, सानै स्तरमा हतियार खरिद भए पनि सहयोग रकम प्राप्त गर्नेजस्ता केही वास्तविक र प्रबन्धात्मक कारणले उनीहरूको सम्बन्ध अन्तराच्छिय स्तरमा विस्तार भयो । आतंकवादी सञ्जाल अलकायदाले संयुक्त

राज्य अमेरिकाको न्युयोर्क र वासिङ्टनमा २६ भाद्र २०५८ (सन् २००१ सेप्टेम्बर ११)मा आक्रमण गरेपछि माओवादीका लागि अन्तर्राष्ट्रिय आयाममा प्रतिकूल परिस्थिति सिर्जना भयो किनकि अमेरिका र भारतले माओवादी सशस्त्र दृष्टिलाई ‘आतंकवाद’को संज्ञा दिई सोहीअनुसार उनीहरूमाथि कडा व्यवहार गर्न थाले । त्यसपछि मात्र माओवादी दृष्टि सम्बोधन गर्न नेपाल र विदेशका केही मिडिया, विश्लेषक र राजनीतिज्ञहरूले ‘आतंकवाद’ शब्दको व्यापक प्रयोग गरे । यद्यपि, अलकायदाजस्तो आतंकवादको व्यवस्थित समूहसँग नेपालको माओवादीलाई तुलना गर्नु उपयुक्त हुँदैनथ्यो । तर, आतंक जसले गरे पनि आतंक नै हो भन्ने मान्यताका आधारमा यस्ता तुलना हुन थालेका थिए । आतंकवादविरुद्ध अहिले चलिरहेको विश्वव्यापी अभियानको आँखाबाट माओवादी विद्रोहलाई हेरिनु नेपालको सामाजिक-राजनीतिक अवस्था विचार गर्न नसकेरै हो । गैरइस्लामिक, वामपन्थी विचारसहितको सशस्त्र माओवादी दृष्टि स्थानीय स्वरूपको थियो ।

सामाजिक-राजनीतिक रूपान्तरणको एजेन्डासहित नेपालकै भूभागमा आफ्नो क्रियाकलाप केन्द्रित गर्ने यसको उद्देश्य थियो । त्यसैले यहाँको दृष्टि अन्य स्थानीय र अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवादी सञ्जालको सशस्त्र आतंकवादी समूहभन्दा निकै फरक थियो । माओवादी दृष्टिको स्पष्ट उद्देश्य र राजनीतिक एजेन्डा थियो । यो स्पष्ट संरचना भएको र पूर्ण रूपेण राष्ट्रिय सीमामै केन्द्रित थियो । यसको प्रमुख उद्देश्य सामन्ती, केन्द्रीकृत र स्तरीकृत निरंकुश राजतन्त्रको संरचना भत्काई बहिष्करणयुक्त शासन अभ्यासको अन्त्य र समाजका उपेक्षित गरिब र पिछडिएका समूहको अधिकार स्थापित गर्दै समावेशी संघीय गणतान्त्रिक राज्य स्थापना गर्ने थियो । यसकारण, माओवादी दृष्टि सामाजिक परिवर्तनका लागि गरिएको र राजनीतिक प्रकृतिको भए पनि यसले अवलम्बन गरेका कदम आतंकवादी प्रकृतिका थिए । त्यसैले माओवादी दृष्टिलाई आतंकवादी गतिविधिको दायरामा राखिएको थियो ।

भारत, बेलायत र अमेरिकाको मद्दत लिएर माओवादीलाई निष्क्रिय पार्ने दाउमा नेपाल सरकार थियो । तर, सरकारको सम्पूर्ण प्रयास भने सफल हुन सकेन । अन्तर्राष्ट्रिय कर्ताहरूको प्रयास पनि दुवै प्रकृतिको अवधारणामा केन्द्रित थियो ।

एकातिर दरबार, राजनीतिक दलका नेता, सैन्य अधिकृत, मानवअधिकारवादी नेता, नागरिक समाजका मध्यस्थकर्ता र समुदायका प्रतिनिधिसँग अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको संलग्नता र सहकार्य थियो भने अकार्तर्फ माओवादीसँग पनि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा संलग्नता थियो । यद्यपि, अन्तर-राज्य सम्बन्ध, वैधताजस्ता केही कारणले शक्तिशाली बाह्य कर्ताले दृयाक एक अवधारणा (सरकारी प्रतिनिधिजस्ता राज्यको आधिकारिक कर्ताको संलग्नता)मा जोड दिए ।

२.२ सशस्त्र द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय कर्ता

सशस्त्र द्वन्द्व सुरु हुने कारण अन्तर्राष्ट्रिय तत्त्व नभए पनि त्यसमा तिनको भूमिका भने महत्त्वपूर्ण नै थियो । माओवादीले सुरु गरेको सो द्वन्द्वको सुरुआतदेखि नै बाह्य कर्ताको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संलग्नता थियो । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिका प्रमुख स्वार्थ यस्ता थिए :

१. राजनीतिक स्वार्थ (माओवादीमा राजनीतिक प्रभाव र विचारधारात्मक विरोध)
२. विकाससम्बन्धी स्वार्थ (गरिबी र असमानता सम्बोधन र विकासमार्फत प्रभाव पार्ने चाहना)
३. रणनीतिक स्वार्थ (सुरक्षा सवाल, प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग, क्षेत्रीय रणनीतिक परिप्रेक्ष्यमा शक्ति सन्तुलन),
४. व्यापारिक स्वार्थ
५. मानवअधिकार र मानवीय सहयोगका क्षेत्रप्रति प्रतिबद्धता

दक्षिण एसियाली क्षेत्रमा भारत र चीनजस्ता दुई शक्तिशाली मुलुकको रणनीतिक लक्ष्य र अन्य शक्तिशाली राष्ट्रको यो क्षेत्रमा भौगोलिक-रणनीतिक चाखले महत्त्वपूर्ण परिवर्तनमात्र ल्याएन, यसले नयाँ शक्ति-समीकरणतर्फ पनि ढोयायो । भारत र पाकिस्तानबीच विग्रिएको सम्बन्ध, भारतका विभिन्न राज्य, श्रीलंका र नेपालमा भइरहने सशस्त्र द्वन्द्व र सबैजसो दक्षिण एसियाली मुलुकमा भइरहने राजनीतिक द्वन्द्वले ल्याएको यो क्षेत्रको अस्तव्यस्तताले बाहिरी शक्तिहरूलाई नेपाल र दक्षिण एसियामा सक्रिय हुने आधार प्रदान गयो । यो सक्रियताले नेपालको राजनीतिक प्रक्रियामा ठूलो प्रभाव पान्यो ।

२०५७ साल (सन् २०००) सम्म अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपालको सशस्त्र दृन्द्रलाई हेर्दा अस्वीकृतिको रणनीति अपनाएको थियो । त्यसो गर्दा उसले नेपालको दृन्द्रका नयाँ आयामलाई मतलब नगरी पहिलेकै जस्तो नेपाल मान्यो । यद्यपि, आफ्ना अभिरुचिमाथि धावा बोलिएपछि, उसको विकास कार्यक्रममा खतराको घण्टी बजेपछि र आफ्ना स्थानीय कर्मचारीको सुरक्षामाथि खतरा भएको देखेपछि भने आफ्नो रणनीति ‘मल्टी ट्र्याक’ अवधारणामा केन्द्रित गरायो ।

नेपालको आन्तरिक सशस्त्र दृन्द्रमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताले दृन्द्र गहिर्याउने र समाधान गर्ने दुवै काम गर्न्यो । केही बाह्य कर्ताहरू सशस्त्र दृन्द्रमा अप्रत्यक्ष मध्यस्थकर्ताको हैसियतमा निकै सक्रियतापूर्वक लागेका थिए । दृन्द्र गहिर्याउन अन्य पक्ष पनि प्रत्यक्ष रूपमै लागेका थिए । दृन्द्रको अवस्थामा स्वीकार्य, निष्पक्ष र तेस्रोपक्षीय तटस्थ हस्तक्षेप गरी विवादोन्मुख पक्षलाई स्वीकार्य व्यवस्थापनमा लग्नु नै मध्यस्थता हो (बुस र फोल्गर सन् १९९४) तर शक्तिशाली मुलुकले माओवादीविरुद्ध पूर्वाग्रहको नीति अपनाएकाले मध्यस्थकर्ता बन्न सकेका थिएनन् ।

माओवादीले भारत र अमेरिकाका कूटनीतिज्ञ र दूतहरूलाई तेस्रोपक्षीय मध्यस्थकर्ताको रूपमा स्वीकारेनन् । किनकि माओवादीप्रति ती मुलुकको तीव्र धृणाभाव थियो । भारत र अमेरिकाका राजदूतहरूले सार्वजनिक रूपमै माओवादीलाई आलोचना गरे, सैन्य व्यारेकको भ्रमण गरेर माओवादीविरुद्ध नेपाली सेनाको मनोबल उठाउने प्रयत्न गरे । उनीहरूले माओवादीलाई हराउन संवेधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रको ‘दुई खम्बे नीति’ बलियो बनाउने रणनीति लिइरहेका थिए ।

२.२.१ भारत

नेपालको सशस्त्र दृन्द्रमा अत्यधिक संलग्न रहेको बाह्य कर्ता भारत हो । मिश्र (सन् २००४)ले बताएअनुसार विद्रोहका पदचाप सीमापार सम्पर्क (क्रस-बोर्डर लिंक) र नेपाल-भारत सम्बन्धको इतिहासबाट अत्यधिक प्रभावित थियो । भारतले आफ्नो स्वार्थमा आधारित इतिहास, भूगोल, धर्म, संस्कृति,

अर्थ र राजनीतिक फाइदाअनुसार नेपालमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । शाह (सन् २००४)को तर्क छ, “माओवादीले दिल्लीबाट निरन्तर धाप पाएको थियो ।” पछिल्लो समयमा (सन् २०१३ मा) पत्रकार सुधीर शर्माको चर्चित पुस्तकले त माओवादी-दरबार र भारतको साँठगाँठ र विरोधाभाषपूर्ण सम्बन्धका सबै पाटा उदांगो नै पारिदियो । साथै, माओवादीले त्यतिबेलासम्म सार्वजनिक रूपमा भारतबारे राखेको दृष्टिकोणको उल्टो उसले भारतलाई रिभाउन गरेका सबै हर्कातको फेहरिस्त सप्रमाण सार्वजनिक भयो । यसले भारतले नेपाललाई गर्ने व्यवहार र माओवादीसँगको साँठगाँठ छर्लंग बाहिर ल्याएकोले माओवादीप्रति जनताको विश्वास गुमाउन ठूलै काम गच्यो । सुधीर शर्माको पुस्तक बजारमा आउनुअघि नै भारतीय प्राध्यापक एसडी मुनी (जसलाई माओवादी नेता बाबुराम भटुराईका विश्वासिला गुरु भनेर पनि नेपालमा चिनिन्छ)ले आफ्नो किताबमा नेपाली माओवादीले भारतको स्वार्थमा अवरोध नपुऱ्याउने बरु सहयोग गर्ने आशयको पत्र भारतका प्रधानमन्त्रीसमक्ष पठाएपछि भारत माओवादीप्रति सकारात्मक भएको जानकारी सार्वजनिक भयो । त्यसपछि नेपालमा माओवादीको द्वैध चरित्रको आलोचना सुरु भएको थियो । नेपालमा भारत अत्यधिक संलग्न हुनुका केही प्रमुख कारण छन् । पहिलो- नेपाली शासक वर्गले भारतप्रति अति नै फुकाक राख्छन् । फेरि, नेपाली काग्येसका थुप्रै उच्च नेता भारतबाटे प्रशिक्षित र अभिमुख थिए । लामो समयसम्म भारतमा वसी भारतीय नेता र अधिकारीहरूसँग बलियो सञ्जाल विकास गरेका थिए । केही कम्युनिस्ट नेताले पनि भारतबाटे प्रशिक्षण पाएका थिए । तिनले भारतमै आफ्नो राजनीतिक जीवनको सेल्टर लिएका थिए । यसप्रकार, नेपालका पुराना पुस्ताका थुप्रै राजनीतिक नेताहरू भारतबाट अत्यन्त प्रभावित थिए । त्यसैको प्रभावस्वरूप वि.सं. २००७ बाटे नेपालप्रति भारतको निर्णायिक भूमिका स्वीकारिएको थियो, जुन हालसम्म पनि विभिन्न स्वरूपमा कायमै छ ।

भूगोल, आर्थिक तथा प्राविधिक विकास, आणविक शक्ति र सैन्य क्षमतामा आधारित भई क्षेत्रीय शक्ति बनिरहेको महत्त्वाकांक्षी भारतको संलग्नता सामान्यतया नेपाललगायत दक्षिण एसियामा केन्द्रित रह्यो । यही रणनीतिक चाखकै कारण नेपालप्रति उसको व्यवहार बृहत् विरोधाभाष र जटिलताको

विषय बन्यो । यो सवाल उठान गर्दै २०५२ देखि २०५७ साल (सन् १९९५ देखि २०००) सम्म नेपालका लागि भारतीय राजदूत के भी राजनले लेखेका छन्, “बितेका पाँच वर्षमा नेपाल-भारत सम्बन्धले थुप्रै अवसर, गहुंगा दृष्टिबिन्दु र अस्वीकार्य भ्रम देखेको छ । दुवै मुलुकमा स्थापित एकपछि अर्को सरकारले पनि आपसी विश्वास र दीर्घकालीन पारस्परिकतामा आधारित स्थायी र परिपक्व सम्बन्ध कायम राख्न असफल भए; यो कुरा महत्त्वपूर्ण पनि छ ।” (राजन सन् २००३ पृ. ९७) ।

भारतका प्रमुख चासो यसप्रकार थिए :

१. नेपालमा रणनीतिक अभिरुचि : भारतले आफ्नो सुरक्षाको छातामुनि नेपाललाई सधैँभरि देख्न चाहन्छ, जुन योजना सन् १९६० को दशकमा तत्कालीन भारतीय प्रभावशाली नेता र प्रधानमन्त्री नेहरूले बुनेका थिए । भारतीय प्रभाव सोही रणनीतिक अभिरुचिबाट सुरु भएको थियो (राजन सन् २००३; भट्टराई सन् २००४; दीक्षित सन् २००३), जुन अझै पनि कायमै छ ।
२. विशेषतः : दक्षिण एसियाका उग्र माओवादी कम्युनिस्ट पार्टी र संगठनहरू मिली सिकम्पोसाको स्थापना गरेपछि नेपाल र भारतबीचको १८०० किमिभन्दा बढी खुला सीमा नै भारतका लागि मुख्य चासो थियो । किनकि, सिकम्पोसामा भारतमा सक्रिय रहेको पिपल्स वार ग्रुपलगायतका विद्रोही समूह र नेकपा (माओवादी) एकआपसमा मिले दक्षिण एसियामा आफ्नो प्रभाव फैलाउने रणनीति बनाइएको थियो (उप्रेती सन् २००६) । दक्षिण एसियाका माओवादी दल र संगठनहरू नेकपा (माओवादी)को सफलताले उत्साहित थिए । त्यसैअनुसारको सफलता उनीहरू पनि प्राप्त गर्न चाहन्थे । यही उद्देश्यसहित तिनले सिकम्पोसा गठन गरेकाले भारतलाई यो गम्भीर चासो र सरोकार बनेको थियो ।
३. आफ्नो आर्थिक विकासलाई दीर्घकालीन बनाउन भारतले ठूलो मात्रामा उर्जा चाहेको छ । त्यसका लागि नेपालको जलस्रोत उत्तम विकल्प हो । यसकारण, यहाँको जलस्रोतमा उसले सधैँ आँखा गाडेको छ । यहाँको राजनीतिक प्रक्रियामा उसको संलग्नताले यो उद्देश्य प्राप्तिमा भारतलाई

अवश्य मद्दत गर्छ (भट्टराई सन् २००४) ।

४. मनोवैज्ञानिक आयाम : नेपालको ठूलो जनसंख्याको बुझाइमा नेपालको आन्तरिक मामिलामा भारत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सक्रिय छ । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको सबालमा पनि भारतको भूमिकाबारे नेपाली समाजमा गहिरो प्रश्न उठेको थियो । उक्त समयमा भारतले खेलेको द्वैध भूमिका निकै आलोचित थियो । त्यसैकारण पनि भारतीय शासकमाथि नेपाली जनताको मानसिकता अभ नकारात्मक छ । त्यसैले भारत नेपाली जनतामाभ आफूबारेको बढ्दो नकारात्मक धारणामा कमी ल्याउन चाहन्छ (पाण्डे सन् २००५) । तरपनि, हालसम्म नेपालीमाथि गरी आएकै शैलीको निरन्तरताबाट यो परिवर्तन त्यति अपेक्षित छैन ।

नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वमा भारतीय संलग्नता विभिन्न चरणबाट सुरु भएको थियो । जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्ड र सेप्टेम्बर ११ (२६ भाद्र २०५८)को घटनाअघि नेपाली द्वन्द्वप्रति भारतको चासो भिन्न स्तरको थियो । तर, यी दुई घटनापछि भारत नेपालको द्वन्द्वमा अभ सक्रिय भयो । सन् २००१ जुलाई १ (१७ असार २०५८)मा सिकम्पोसा गठन हुनु र भारतका विभिन्न राज्यमा माओवादी द्वन्द्व गहिरिएपछि एकातर्फ भारतले नेपाली माओवादीविरुद्ध अभ आक्रामक कार्यनीति अपनायो भने अर्कोतर्फ फकाउने र यसका लागि केही नेताहरूप्रति नरम रहने तथा भारतीय भूमिमा भएका माओवादी गतिविधिप्रति मौन बस्ने रणनीति लियो । परिणामतः एकातर्फ उसले नेपाली माओवादीलाई दबाउने उद्देश्यसाथ नेपाल सरकारलाई सैन्य सहायता दियो भने अर्कातर्फ माओवादी नेता र कार्यकर्तालाई आश्रय पनि दियो । २०६१ माघ १९ को शाही कदमपछि भने भारतको भूमिकामा व्यापक परिवर्तन आयो । राजा ज्ञानेन्द्र भारतको चाहनाअनुरूप अघि नबढ्ने ठहरमा पुगेपछि भारतले राजालाई एकल्याउने उद्देश्यसाथ माओवादी र दलबीचको गठबन्धन बनाउने भूमिका खेल्यो । परिणामतः सात दल र माओवादीबीच १२ बुँदे सहमति सम्भव भयो ।

एकातर्फ, अल कायदाले अमेरिकामाथि २६ भाद्र २०५८ (सन् २००१ सेप्टेम्बर ११)मा गरेको आक्रमणपछि नेपाली माओवादीलाई भारतले ‘आतंककारी’को संज्ञा दियो । अर्कोतर्फ, उसले माओवादीसँग द्वैध सम्बन्ध भने कायम राख्यो ।

सेल्टर, बैठक र हतियार आयातका लागि नेपाली माओवादीले भारतीय भूभाग व्यापक रूपमा प्रयोग गरिरहेका थिए । तर, यो नियन्त्रण गर्न भारत सरकार लागिपरेको थिएन । यसैगरी, नेपाल सरकारलाई हतियार आपूर्तिमा भारतले नै सहयोग गरेको थियो । नेपालका माओवादीलाई चाहिने हतियारको प्रमुख स्रोत पनि भारतीय भूभाग नै थियो (उप्रेती र नेपाली सन् २००६) । सुरेश आलेमगर र मातृका यादवलगायत माओवादी नेतालाई भारतीय अधिकारीले पक्राउ गरी नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गरेका थिए । तर, सीपी गजुरेललाई चेन्नईमा र किरण बैद्यलाई सिलिगुढीमा पक्राउ गरेर भारतले ती नेतालाई आफ्नै जेलमा राख्यो । यो पनि उसको रणनीतिअन्तर्गत नै भएको थियो । नेपालको तत्कालीन सरकारले भारतमा रहेका नेपाली माओवादीबारे भारतले सूचना आदानप्रदान गरोस् भन्ने चाहना राखी बारम्बार अनुरोध गर्दा पनि भारतले सहयोग नगर्दा दुःख प्रकट गरेको थियो (भट्टराई सन् २००४) ।

यद्यपि, भारतभित्रकै विविध शक्ति केन्द्रहरूको भूमिका फरक-फरक थियो र कहिलेकाहीं आधिकारिक भारतीय नीतिसँग मेल पनि खान्नथ्यो । भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) र यसका नेता सीताराम यचुरी र प्रकाश करतले नेपाली माओवादीलाई सधैँ समर्थन गरे । आनन्द स्वरूप वर्मा जस्ता भारतका वाम खोजका पत्रकार र बुद्धिजीवीहरूले त माओवादीको वकालत नै गरेका थिए । तर, भारतीय जनता पार्टी (भाजपा) माओवादीको विपक्षमा रही सधैँभैरि राजालाई समर्थन गरेको थियो । नेपाली सेनालाई सहयोग गरी माओवादीलाई तह लगाउने भारतीय सेनाको मनसाय थियो । यद्यपि, विशेषतः आफ्नो परराष्ट्र मन्त्रालयले जस्तै भारतीय प्रशासनले उसको सेनाभन्दा अलि अलग विचारधारा राखेको थियो (भट्टराई सन् २००४) । यी र यस्ता भिन्नता सिर्जना गरी यसैभित्र खेल्ने रणनीति नेपाली माओवादी, नेपाल सरकार, भारत सरकार, भारतीय सेना सबैले आ-आफ्नो अनुकूल गरिरहेका भए पनि ती कहिले सफल हुन्थे कहिले हुँदैनथे ।

राजाको प्रत्यक्ष शासन (२०५९ असोज र २०६१ माघबीचको)को सुरुमा राजतन्त्र र राजनीतिक दलबीच सहमति जुटाइदिन भारतले निकै ठूलो प्रयास गरेको थियो । तर, त्यो प्रयास सफल भएन । राजनीतिक दललाई निषेध गर्दै

राजाले २०६१ माघ १९ मा शासन आफ्नै हातमा लिए । उनले शासन लिएपछि एकैपटक चारैतिर हात हाले । माओवादीलाई आतंककारीको नाममा दबाउने, दलहरूलाई नियन्त्रण गर्ने, सञ्चार र मानवअधिकारसम्बद्ध क्षेत्र नियन्त्रण गर्ने (भारतलगायत विश्वका अन्य राष्ट्रले द्वैध चरित्र देखाएको र नेपाली माओवादीलाई नरम व्यवहार गरेको) भन्दै उनीहरूसँग जुभन्ने काम गर्न थाले । उनीसँग यति जटिल काम गर्ने सहयोगीका रूपमा पञ्चायती अवशेषका रूपमा रहेका यथास्थितिवादी शक्ति र सेनामात्र थिए । राजाले लगातार भारतको स्वार्थ र लोकतन्त्रविरोधी काम गरेपछि मात्र भारतले राजनीतिक दल र माओवादीसँग मिलेर उनको प्रत्यक्ष शासन अन्त्यका लागि काम गर्न थालेको थियो ।

शाही घोषणालागतै दिल्लीबाट भारतले विज्ञप्ति जारी गरेको थियो । संसद् र सरकार भंग, संकटकाल घोषणा, जनताका आधारभूत अधिकार कटौती गरी आफ्नै अध्यक्षतामा राजाले मन्त्रिपरिषद् गठन गर्नु नेपाली लोकतन्त्रमाथि ठूलो आघात भएको भनाइ भारत सरकारले राख्यो । उसका अनुसार, “संविधानमा व्यवस्था भएबमोजिम राजनीतिक स्थिरताका लागि संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रका दुईखम्बे नेपाली नीति र यहाँ मौलाएको लोकतन्त्रलाई भारतले सधैँ समर्थन गरेको छ । आफ्नै अध्यक्षतामा सरकार गठन गरी राजाले यो सिद्धान्त अब तोडे ।” यतिबेलासम्म पनि भारत संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रकै पक्षमा थियो ।

राजाले नेपालमा चालेको कदमलाई कारण देखाउँदै भारत सहभागी नहुने भएपछि २०६१ माघमा ढाकामा हुने भनिएको १३ औँ सार्क शिखर सम्मेलन स्थगित गरिएको थियो । तर, पछि २०६२ कात्तिक २६ गते नेपालमा राजाको शासन रहेकै बेला भारत सो सम्मेलनमा सहभागी भयो । उक्त सार्क शिखर सम्मेलनमा राजाले आफ्नो कदमको प्रतिरक्षामात्रै गरेनन्, भारतजस्ता शक्तिशाली मुलुकलाई इङित गर्दै उनीहरूले अंगालेको ‘द्वैध चरित्र’बारे खुला आलोचना पनि गरे । राजाले आफ्नो भाषणमा विगत एक दशकदेखि नेपाल अर्थहीन आतंकवाद (सेन्सलेस टेरोरिजम)को सिकार भएको, आतंकका नायकहरू संवैधानिक स्थायित्वलाई भत्काएर एकदलीय कम्युनिस्ट शासनको विचारधारा स्थापना गर्ने ध्याउनमा लागेको, आतंकवादको कुनै भौगोलिक सीमा नहुने

भएकाले यसले सम्पूर्ण दक्षिण एसियालाई प्रभावित गर्न सक्ने जस्ता विचार राखे । उनले भनेका थिए, “माघ १९ को कदम धरातलीय यथार्थकै कारण देशमा स्थायित्व कायम राख्न र आतंकवादलाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक थियो । प्रजातन्त्रको मूल्यमा यो कदम चालिएको हैन ।”^१

भारतीय शासकले राजाको यो भनाइलाई चुनौती ठाने । भारतले आठाँ सदस्य राष्ट्रको रूपमा अफगानिस्तानलाई सार्कमा समावेश गर्ने प्रस्ताव राख्दा ‘पर्यवेक्षक’का रूपमा चीनलाई पनि समावेश गर्नुपर्ने प्रस्ताव राजाले राखेका थिए । नेपालको यस्तो प्रस्ताव भारतले चुनौतीको रूपमा लियो र ‘चीन कार्ड’ प्रयोग गरेको बुझाइमा भारतले राजालाई ठीक पार्ने रणनीति लियो । राजाले यसरी फलेको ‘चीन कार्ड’ उनका लागि भनै बलियो भयो । सार्क सम्मेलनलगतै भारतले नेपाललाई दिएको सैन्य सहयोग पनि रोक्यो ।

शाही कदमअघि बहुदलीय प्रजातन्त्र तथा संवैधानिक राजतन्त्रप्रति भारत प्रतिबद्ध थियो । उसले नेपालको माओवादी द्वन्द्व अन्त्य नभए भारतीय माओवादीको मनोबल बढ्ने र आफ्नो राष्ट्रिय सुरक्षामा समेत खतरा पुग्ने निचोड निकाल्यो । यसैकारण, नेपाली द्वन्द्वमा भारतको प्रत्यक्ष संलग्नता बढ्यो ।

नेपालको द्वन्द्वमा भारतीय संलग्नता उसको सुरक्षा चासो र रणनीतिक अभिरुचिबाट निर्देशित थियो । भारतीय कूटनीतिज्ञ के.मी. राजन लेख्छन्, “भारतको सुरक्षा चासो र त्यसलाई सफल बनाउन नेपालको असमर्थता नै प्रमुख शक्ति बन्यो ।” (राजन सन् २००३ पृ.११२) । यो अवस्था अहिले पनि कायमै छ ।

नेपालको द्वन्द्वबारे भारत र बेलायतको अवधारणा भन्डै उस्तै थियो । नेपालको माओवादी द्वन्द्वसँग जुध एकातिर उनीहरूले हातहतियार तथा सैन्य सहायता दिए । अर्कातिर्फ द्वन्द्व राजनीतिक भएकाले यसलाई सैन्य समाधानबाट नभई राजनीतिक तरिकाले सम्बोधन गर्नुपर्ने विचार पनि राखे । माओवादीको सामाजिक ऐजेन्डालाई विदेशी शक्तिले समर्थन गरेका थिए । तर, शाही कदमपछि

^१ विस्तृत जानकारीका लागि तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रले जनगणतन्त्र बंगलादेशको ढाकामा भएको सरकार वा राष्ट्रप्रमुखहरू सहभागी तेहाँ सार्क शिखर सम्मेलन २०६२ कात्तिक २६ मा गरेको सम्बोधन हेर्नुहोस् ।

भने भारतलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले आफ्नो विचार परिवर्तन गरे । परिणामतः नेपालको द्वन्द्वबारे अमेरिकालाई आफ्नो पक्षमा लिन भारत सफल भएको थियो ।

शाही कदमपछि भारतले नेपाली माओवादीसँग अझ गहिरो सम्पर्क स्थापित गयो । विशेषतः माघ १९ पछि नेपाली सशस्त्र द्वन्द्व सम्बोधनको नेतृत्व गर्न भारतलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले खासगरी अमेरिका र बेलायतले पनि सहयोग गरे । परिणामतः सातदलीय गठबन्धन र माओवादीबीच दिल्लीमा १२ बुँदे सहमति भयो, जुन नेपाली द्वन्द्वमा भारतको प्रमुख भूमिकाको स्पष्ट तस्विर थियो । यो दिल्ली सहमतिका थुप्रै कारण थिए । प्रमुख केही यसप्रकार छन् : माघ १९ को शाही कदम, भारतले देखाएको बाटो नहिँडुने राजाको अडान र चीन कार्ड प्रयोग (सार्कमा चीनलाई पर्यवेक्षकको रूपमा ल्याउनुपर्ने प्रस्ताव), २०६२ वैशाखमा जाकर्तामा भएको अफ्रो-एसियाली सम्मेलन र ढाकामा भएको सार्क सम्मेलनमा राजा र भारतीय नेताबीच भएको तनाव र सातदलीय गठबन्धन र भारतको रोडम्याप अनुसार काम गर्ने माओवादीको इच्छा आदि । राजाले नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व बार्ताको माध्यमबाट समाधान गरेको भए अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिसँग कुरा गर्ने आधार हुने थियो तर उनको व्यवहार नै संसदीय पार्टीहरू र माओवादीबीच १२ बुँदे सहमति गराउने कारक बन्यो र त्यसमा भारतले भूमिका खेल्यो । फलतः सशस्त्र द्वन्द्वको नाममा दशकसम्म भएको द्वन्द्व र राजतन्त्रको समाप्ति एकैसाथ हुन पुग्यो ।

२.२.२ चीन

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको सवालमा चीन सचेत भए पनि उसको धारणा यहाँ सक्रिय अन्य अन्तर्राष्ट्रिय खेलाडीभन्दा फरक थियो । चीन बढी मूक-अवलोकनकर्ता भएको थियो र भिन्नै तरिकाले सूक्ष्म विश्लेषण गरिरहेको थियो । नेपालमा स्थायी र विश्वसनीय शक्तिको प्रतिनिधि ठानी चीनले लामो समयसम्म राजतन्त्रलाई परम्परागत समर्थन गरेको थियो । नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीले आफ्नो स्वार्थ समेट्न सक्नेमा चीन विश्वस्त थिएन । त्यसैले चीनले नेपालका उदयीमान शक्तिको रूपमा देखिएको ने.क.पा (एमाले)लाई समेत विश्वास गरेको देखिएको थिएन भने नेकपा (माओवादी)ले त माओको नाम

प्रयोग गरेकोमा उ निकै असन्तुष्ट थियो । राजा असफल भएपछि भने चीनले नेपालको मामिलामा अभ सक्रिय भएर चासो दिन थाल्यो । चीनको प्रमुख चासो निम्न देखिन्छन् :

१. नेपालमा चीनविरोधी तिब्बती गतिविधि रोक्ने: अमेरिका र पश्चिमा शक्तिको सहयोगमा आफूविरोधी तिब्बती समर्थकहरू नेपालमा सक्रिय छन् भन्ने चीनको निचोड थियो । नेपाली सशस्त्र दृन्द्रमा भारत र अमेरिकाको निर्णायिक भूमिकाले चीनविरुद्धको क्रियाकलापमा सहयोग पुग्न सक्थ्यो । त्यसले चीन अभ सतर्क थियो र दृन्द्रको अन्तिम समयदेखि त उसले आफ्नो विचार पनि सार्वजनिक रूपमै राख्न थालिसकेको थियो ।
२. नेपालको आन्तरिक मामिलामा भारतको प्रभाव: नेपालको आन्तरिक मामिलामा भारतीय सक्रियता र उसका क्रियाकलापलाई पनि चीनले गढिरेसँग हेरिरहेको थियो । आफ्नो रणनीतिक स्वार्थ पूरा गर्न र चीनविरोधी क्रियाकलापमा भारतले नेपाललाई प्रयोग गर्न सक्ने आँकलन चीनले गरेको थियो ।
३. नेपालबाटे भारत अमेरिकी गठबन्धन: नेपाली सवालबाटे भारत-अमेरिका गठबन्धन (जसले चिनियाँ अभिरुचि संकटग्रस्त बनाउन सक्छ) र यसले पार्ने प्रभाव चीनको सरोकारको कारक देखिन्थ्यो ।

शान्ति-सम्भौतापछि चिनियाँ उच्च अधिकारीहरूको बारम्बारका नेपाल भ्रमण, माओवादीका थुप्रै नेतालाई चीन भ्रमण गर्न दिइएको निम्तो, उनीहरूका तारम्तारताका भ्रमण, शान्ति-प्रक्रियाबाटे चिनियाँ दूतावासले बेला-बेलामा दिइरहने वक्तव्य, अनमिन स्थापनाको समय सुरक्षा परिषद्मा चीनको सक्रियता आदि कुराहरू नेपालको दृन्द्र र शान्ति-प्रक्रियामा चीनको सक्रिय संलग्नताका उदाहरण हुन् ।

२.२.३ संयुक्त राज्य अमेरिका

सुरुदेखि नै नेपाली सशस्त्र दृन्द्रबाटे अमेरिकाको धारणा स्पष्ट थियो ।

वि.सं. २०६१ मा भएको शाही कदमविरुद्ध दलहरू र नेकपा (माओवादी)लाई एउटै बिन्दुमा ल्याउने भारतको जस्तो विचार अमेरिकाको थिएन । त्यसले

उसले सात दल र माओवादीको गठबन्धन रोक्न सक्दो प्रयास गरेको थियो । १२ बुँदे सहमति रोक्न तत्कालीन राजदूत जेम्स एफ मोरिआर्टीले खुबै कसरत र लबिडसमेत गरेका थिए । त्यस्तो सहमति हुनुपूर्व र भड्सकेपछि पनि उनी दिल्ली गएका थिए । माघ १९ को राजाको कदमलाई खुला रूपमै आलोचना गर्न अमेरिका हिच्कचाइरहेको थियो । अमेरिकी परराष्ट्र मन्त्रालयका प्रवक्ता रिचार्ड बाउचरले भनेका थिए, “नागरिक तथा मानवअधिकार रक्षा गर्न, संकटकालका बेला पक्राउ परेकालाई रिहा गर्न र राजनीतिक दलसँग संवाद गरी संवैधानिक राजतन्त्रअन्तर्गतिका बहुदलीय प्रजातान्त्रिक संस्था पुनर्स्थापित गर्न राजाले चाँडो कदम चाल्नुपर्ने हामीलाई लागेको छ ।” अमेरिका जसरी पनि राजा र संसदीय दलहरू मिली माओवादीलाई परास्त गर्नुपर्ने मान्यतामा थियो । र, उसले आफ्नो कूटनीतिक, राजनीतिक, आर्थिक र सुरक्षा रणनीति सोहीअनुरूप परिचालन गरेको थियो ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाले बहुदलीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्रको दुईखम्बे नीतिप्रति आफू सधैँ संकल्पित भएको बताएको थियो । सात दल र माओवादीबीच भएको १२ बुँदे सहमति रोक्न र सात दल र राजाबीच मिलाप कायम गराउन भने ऊ पूर्ण असफल भयो । द्वन्द्व गहिर्याउने बाह्य शक्तिको रूपमा अमेरिकाको भूमिका रहेको बुझाइ द्वन्द्वकालमा नेपालमा व्याप्त थियो ।

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वलाई मुठभेडतर्फ लाने बाह्य कर्ताको रूपमा अमेरिकाले नेतृत्वदायी भूमिका खेलेको तर्क गर्नेहरूले उसले सरकारलाई हतियार तथा गोलाबारुद सहयोग आपूर्ति गरेको, विद्रोहका बेला सुरक्षा बललाई प्रशिक्षण दिएको र उसलाई बलियो बनाउन गुप्तचरलगायत आर्थिक सहयोग पनि गरेको तथ्यहरूले पुष्टि गर्थे । अमेरिकाले सैन्य आदानप्रदान तथा भ्रमण पनि आयोजना गराएको थियो । द्वन्द्वमा फसेको नेपालको काँधमा काँध मिलाएर माओवादीलाई परास्त गर्न सघाउँदा त्यसले द्वन्द्वको आगोमा घ्यु थयो भन्ने विश्लेषकहरू निकै थिए । यद्यपि, शाही कदमपछि भने अमेरिकाले सरकारलाई गर्ने आफ्नो सहयोगको स्तर त परिवर्तन गयो तर माओवादीप्रतिको आफ्नो धारणा भने फेरेन । सशस्त्र द्वन्द्वको पूर्ण अवधिमा माओवादीलाई दबाब दिन उसले पूर्ण शक्ति प्रयोग गरेको थियो । माओवादीको उग्र कम्युनिस्ट वैचारिक

चिन्तनप्रति अमेरिका घृणा भाव राख्यो । त्यसैकारण उसले माओवादीलाई सैन्य अवधारणामार्फत बलैले जित्न सकिने ठानी सोहीअनुरूप नेपाललाई सहयोग गरेको थियो ।

अमेरिकाले अवलम्बन गरेको नीतिले निम्न कारणले सशस्त्र दृन्दृ गहिर्याउन मद्दत गरेका थिए :

१. माओवादीजस्ता उग्रकम्युनिस्टको विस्तार भएको हर्न अमेरिका चाहैनथ्यो ।
२. आफैं बारम्बार आतंकको सिकार भएकाले आतंकवादी क्रियाकलापबारे अमेरिका गम्भीर र कठोर थियो । उसको प्रशासनले माओवादीलाई अल-कायदा, अबु सैयाफ र लेबनानको हेजबुल्ला बराबर मानेको थियो ।^२ गृहयुद्धले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवादीहरूको मूल थलो बनाउने चिन्ता अमेरिकाको थियो । त्यसैले उनीहरूले माओवादीलाई पनि ‘आतंकवादी’को सूची मा राखेका थिए ।
३. सैन्य सहयोग प्रदान गरी नेपाली सेनामाथि अमेरिकाले आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न चाहेको थियो ।
४. नेपालमा अमेरिकाको भौगोलिक-रणनीतिक अभिरुचि भएको कारण : नेपाल चीन र भारतको बीचमा र पाकिस्तानको नजिकै छ । यो क्षेत्रमा अमेरिकाको गहिरो रणनीतिक चाख छ ।

नेपालसँग अमेरिकाले यस्ता रणनीतिक अभिरुचि राख्दा भारतसँग ऊ सक्रिय रूपमा संलग्न हुनु पर्ने आवश्यकता देखिरहेको हुन्छ । त्यसैले भारत-सहयोगमा बनेको १२ बुँदै सहमति मन नलाई-नलाई अमेरिकाले स्वीकार्नु परेको थियो । अझ आफ्नो रणनीतिक अभिरुचि व्यवस्थित वा बलियो पार्न अमेरिकाले भारतको साउथ ब्लकसँग नजिक रहेर नेपालका सवालमा काम गरिरहेको देखिन्छ ।

^२ अमेरिकी राजदूतका अनुसार, “माओवादीहरू जनयुद्ध या माओवादको छाता ओढेका आतंकवादी हुन् । साडानिंद पाथ, अबु सैयाफ, खमेर रुजाजस्ता अन्य ठाउँका आतंकवादीजस्तै उनीहरू पनि आतंकवादी हुन् ।” हेर्नुहोस्, दि काठमाण्डु पोस्ट (२६ फेब्रुअरी २००२) ।

२.२.४ बेलायत

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रत्यक्ष सक्रिय रहेको देखिने कर्तामध्ये अर्को मुलुक बेलायत थियो । राजाको कदमपछि पनि उसले दुईखान्चे नीति छाडेको थिएन । शाही कदमपछि बेलायतले नेपालस्थित आफ्नो राजदूतलाई बोलाएर छलफल गरेको थियो । बेलायत सरकारले नेपालमा सर्वेधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रप्रति दहो समर्थन रहेको बताए पनि शाहीघोषणाविरुद्ध यस्तो विचार राख्यो, “राजाले प्रधानमन्त्रीलाई पदच्यूत गरेर प्रतिगामी कदम चाले, जसले नेपालको लोकतान्त्रिक संस्थालाई कम आँक्यो र अस्थिरता निम्त्याउने जोखिम बढायो । त्यो गम्भीर अवस्थामा आफ्नो राजदूतलाई फिर्ता बोलाई अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगीसँग छलफल गरी अबको बाटोबारे छलफल गर्ने छौंग ।”

बेलायती परराष्ट्रमन्त्री (जसलाई बेलायतमा विदेश सचिव भनिन्छ)ले विज्ञप्ति जारी गर्दै भने, “यस्तो बिग्रिएको वातावरणका कारण बेलायत सरकारले नेपाल सरकारलाई दिइरहेको सैन्य सहयोगको प्याकेज रोकका गर्ने निर्णय गरेको छ ।” साथै लोकतान्त्रिक सरकार तत्काल व्युँताउन विदेश सचिवले राजालाई आग्रह गरेका थिए । तर, राजाचाहिँ बेलायती आग्रह अस्वीकार गरी आफ्नो एकल कार्यदिशामा हिँडिरहे ।

बेलायतको द्वैय चरित्रिका कारण नेपाली द्वन्द्वका प्रमुख कर्ताहरू पनि द्विविधामा परेका थिए । यसैकारण, बेलायतले आफूलाई समर्थन गरेको धारणा दरबारले बनायो किनकि दुवै मुलुकमा राजतन्त्र थियो । उता राजनीतिक दलले भने बेलायतले लामो समयदेखि अङ्गालेको लोकतान्त्रिक अभ्यासका कारण उसले आफूहरूलाई सहयोग गर्ने अपेक्षा गरेका थिए । यता माओवादीचाहिँ बेलायत र अमेरिकाको विश्वव्यापी र क्षेत्रीय सवालमा भएको गठबन्धनबाट डराइरहेको थियो ।

माओवादी द्वन्द्वको पृष्ठभूमिमा नेपाललाई बेलायतले हेलिकप्टर र सैन्य सामग्री प्रदान गन्यो । उसले त्यो सहयोग मानवीय कार्यका लागि भएको दाबी गरेको

^३ विदेश सचिव ज्याक स्टट्ट्वारा १४ फेब्रुअरी २००५ (२ फागुन २०६१)मा जारी प्रेस बक्तव्य हेर्नुहोस् । उनले शाही घोषणाबारे छलफल गर्न बेलायती दूत केंद्र ब्लुमफिल्डलाई लाण्डनमा बोलाएका थिए ।

थियो । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वप्रति बेलायतको द्वैध चरित्र नै थियो । एकातिर उसले नेपाली सेनालाई सैन्य सहयोग पुन्याएको थियो भने अकोर्टिर द्वन्द्वको मूल कारण पत्ता लगाउने उद्देश्यसाथ विकासे सहयोग पनि दियो । साथै, ऊ स्थानीय तहका माओवादीसँग पनि मिल्ने प्रयास गरेको थियो । तर, राजाले शासनसत्ता हातमा लिएपछि भने नेपालप्रति उसले आफ्नो अवधारणा परिवर्तन गय्यो । एक अवस्थामा बेलायत सरकारले आफ्नो योजनाअनुरूप दिने भनेको सैन्य सहयोग (१३ लाख पाउन्डबराबरको गाडी, नाइट फ्लाइड, सञ्चार सामग्री र बम डिस्पोजल सामग्री) पनि स्थगित गय्यो । बास्तवमा दुई राष्ट्रबीचको राजतन्त्र, नेपालसँगको गोर्खाली इतिहास र विश्वव्यापी द्वन्द्वमा संलग्न हुने बेलायतको सधैँको रुचिकै कारण नेपालसँग उसको सामीप्यता बढेको हो ।

२.२.५ संयुक्त राष्ट्रसंघ

नेपालको द्वन्द्वमा कम प्रभावकारी भए पनि अर्को सक्रिय कर्ता संयुक्त राष्ट्रसंघ थियो । द्वन्द्वका बेला राष्ट्रसंघले निकै चासो दिएको थियो । तत्कालीन महासचिव कोफी अन्नानले नेपालमा द्वन्द्वले बिगार्दै लगेको अवस्थाप्रति पटक-पटक चासो देखाएका थिए । नेपालका सवालमा काम गर्न उनले विशेष प्रतिनिधि पनि नियुक्त गरेका थिए ।

राष्ट्रसंघका विशेष प्रतिनिधि बारम्बार नेपाल आई अन्नानले पठाएको सन्देश प्रवाह गर्थे । म्यागदी जिल्लाको सदरमुकाम बेनीमा माओवादी हमलापछि पनि अन्नानले यहाँको बिग्रँदो अवस्थाबारे निकै चासो राख्दै युद्धरत पक्षले चाहेको खण्डमा राष्ट्रसंघले सधाउन सक्ने प्रस्ताव पनि राखेका थिए । नेकपा (माओवादी)ले सो प्रस्ताव तत्कालै स्वीकारेको पनि थियो । यद्यपि, नेपाल सरकारले सो प्रस्ताव पटक-पटक अस्वीकार गय्यो । ठूला छिमेकी भारत र चीन यसको पक्षमा थिएनन्, त्यसैले पनि सरकारले यस्तो गरेको हुन सक्थ्यो ।

माघ १९ मा राजाले शक्ति हत्याएपछि राष्ट्रसंघ महासचिवले आफ्ना वरिष्ठ राजनीतिक सल्लाहकार लाक्दर ब्राह्मी (जो अफगानिस्तान र इराकजस्ता ठूला युद्धमा राष्ट्रसंघबाट खटिएका वरिष्ठ वार्ताकार थिए)लाई नेपालको स्थिति मूल्यांकन गर्न यहाँ पठाएका थिए । राजनीतिक दल, नागरिक समाज,

सैन्य अधिकृत, सरकारी अधिकृत र राजासँगको भेटघाटपछि उनले गरेको मूल्यांकन अनुसार यहाँको समस्या गम्भीर भए पनि दलले चाहेको खण्डमा यसलाई समाधान गर्न सकिने खालको भएको निष्कर्ष थियो । ब्राह्मीले पनि राष्ट्रसंघको सहयोग प्रस्ताव नेपालसमक्ष राखेका थिए । तर, त्यसबेला पनि द्वन्द्व समाधानमा राष्ट्रसंघको संलग्नता आवश्यक नरहेको भनी सरकारले आफ्नो पुरानै भनाइ दोहोच्यायो । यद्यपि, राजाको शासन अन्त्यपछि भारत र चीनको मित्री चाहना अनुरूप मसिनो कार्याधिकार सहित संयुक्त राष्ट्रसंघ प्रक्रियामा संलग्न भएरै छाड्यो ।

राष्ट्रसंघ संलग्नताको दुई महत्त्वपूर्ण क्षेत्र मानव अधिकार उच्च आयोग कार्यालय (ओएचसीएचआर) र अनमिन (United Nations Mission in Nepal, UNMIN) नेपालमा स्थापना गरिनु हो । नेपालमा मानव अधिकार उल्लंघन भएको भनी सरकारलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दबाव बढेको थियो । ओएचसीएचआरका सदस्य राष्ट्रले यसबारे साभा सहमति गरी नेपालमा ओएचसीएचआर कार्यालय स्थापना गर्न सरकारलाई ठूलो दबाव दिएका थिए । परिणामतः सो कार्यालय स्थापना नगरे सरकारले ठूलो मूल्य चुकाउनुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो । अन्ततः नेपाल सरकारले मान्यो र ओएचसीएचआर स्थापना भयो ।

माओवादीले पहिल्यै माग गरे अनुसार जनआन्दोलन-२ पछि अनमिन पनि नेपाल आयो । सेना तथा हातियार व्यवस्थापन, निर्वाचन सहयोगजस्ता क्षेत्रमा सहयोग गर्न गरी अनमिन नेपाल भित्रियो ।

स्विट्जरल्यान्ड र नर्वेजस्ता मुलुक पनि अनौपचारिक मध्यस्थकर्तार्का रूपमा संलग्न थिए । ती राष्ट्रका शान्तिदूत विशेष सल्लाहकार र कूटनीतिज्ञले पनि युद्धरत पक्षका साभा सवाल पहिचान गरेर वार्ता प्रस्ताव तयार गरे । वातावरण सहज बनाउन, आफ्नो प्रभावकारिता बढाउन र द्वन्द्व समाधानको सम्भाव्यता विकास गर्न उनीहरूले माओवादी तथा सरकारसँग थुप्रै अनौपचारिक तथा गोप्य बैठक गरे तर परिणाम भने उपलब्धमूलक रहेन ।

यसबाहेक द्वन्द्वका बाह्य पात्रको रूपमा एक्सन-एड नेपाल, केयर इन्टरनेसनल नेपाल, मर्सी कप्प, लुथेरान वर्ल्ड फेडरेसन, डक्टर्स विदाउट बडर्स, इन्टरनेसनल अलर्ट, सर्च फर कमन ग्राउन्डजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय गैसस तथा धार्मिक सहायता

नियोगहरू पनि नेपालको दृन्द्रमा कुनै न कुनै रूपले सक्रिय थिए । उनीहरू विशेषगरी दृन्द्रका सबाल अध्ययन गर्ने, समुदायलाई मद्दत गर्ने, घटनाहरूको अभिलेखीकरण गर्नेजस्ता सानातिना क्रियाकलापमा लागेका थिए ।

यसैगरी दृन्द्रका बेला एम्नेस्टी इन्टरनेसनल पनि निकै सक्रिय थियो । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसमक्ष मानवअधिकार मूल्यांकन पेस गर्न उसले युद्धरत दुवै पक्षलाई मानवअधिकार सम्भौतामा हस्ताक्षर गर्न लगाएको थियो । २०६२ साल (सन् २००४)को जेनेमा बैठकमा राष्ट्रसंघ मानवअधिकार आयोगका ५२ सदस्य राष्ट्रसमक्ष यो एजेन्डा पास गराउन एम्नेस्टीले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गयो । यो कार्यले नेपालमा ओएचसीएचआर कार्यालय स्थापना गर्न नेपाल सरकारलाई बाध्य पारेको थियो । एम्नेस्टीले मानवअधिकार विश्वव्यापी घोषणापत्रका प्रावधान पालना गर्नुपर्नेमा कडा दबाव सिर्जना गरेको थियो (एआई सन् २००५ए र बी) ।

इन्टरनेसनल क्राइसिस ग्रुप (आईसीजी) पनि २०६० सालबाट दृन्द्रको गहिरो विश्लेषण गर्न लागेको थियो । यसले विशेषतः आलोचनात्मक विश्लेषण र सामिक तथ्यांक मिश्रित प्रतिवेदनमार्फत नेपालको संकट अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पुऱ्याएको थियो । तर, नेपालको सशस्त्र दृन्द्र विश्लेषण गरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसामु सत्यतथ्य पेस गर्ने आईसीजीको भूमिका नेपाल सरकारलाई मनचाहिँ परेको थिएन ।^४

अर्को सक्रिय संगठन इन्टरनेसनल कमिटी अफ जुरिस्ट (आईसीजे) पनि थियो । आईसीजेका प्रतिनिधिहरू नियमितजसो नेपाल भ्रमणमा आएर युद्धरत पक्षलाई मानवअधिकारको सम्मान गर्न सचेत गराउँथे । सो संगठनका महासचिव निकोलास होवेन २०६१ मंसिर १५ मा नेपाल आएर भनेका थिए, “नेपालमा दृन्द्ररत दुवै पक्षले गरिरहेको मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाबारे हामी गम्भीर भएका छौँ...गैरसैनिकको सुरक्षाका लागि, कानुनी शासन भंग हुने क्रम रोक्न र गतिलो राजनीतिक प्रक्रिया सुरु गर्न तत्कालै केही कदम चाल्नैपर्ने हुन्छ । नेपाली संविधान र कानून उल्लंघन हुनु दुःखद कुरा हो । २०६१

^४ नेपालमा आईसीजीको कार्यालय स्थापना गर्न नदिएबाट पनि उक्त संस्थाप्रति नेपाल सरकारको दृष्टिकोण उदागाएको थियो ।

साल (सन् २००३)मा आईसीजे आउँदाको अवस्था अहिले पनि उस्तै छ वा त्यसभन्दा अझ बिग्रिएको छ ।”

आईसीजे प्रतिनिधित्वे आफ्नो असन्तुष्टि राख्दै ‘संयुक्त राष्ट्रसंघको शान्ति स्थापना अपरेसनमा गई आफूलाई कर्तव्यनिष्ठ र अनुशासित प्रमाणित गरेका शाही नेपाली सेना अहिले आफैनै देशमा कर्तव्यविहीन र अनुशासनहीन भएको दैनिक प्रतिवेदन आइरहेका कुराले हामीलाई दुःखी बनाएको छ’ भनेका थिए । आईसीजेको दाबी अनुसार दुवै पक्ष गैरकानुनी रूपमा मानिसहरूको हत्या गर्ने, बेपत्ता पार्ने, यातना दिने र अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको कानुन नमानेर मनोमानी गरिरहेका थिए ।

द्वन्द्वमा मानवअधिकारको अवस्था मूल्यांकन गर्न अमेरिकास्थित मानवअधिकारवादी संस्था ह्युमन राइट्स वाच (एचआरडब्लू)पनि सक्रिय थियो । एचआरडब्लूले वकालत गरेकै कारण अमेरिकी कंग्रेसले नेपालमा मानवअधिकारसँग सैन्य सहायतालाई जोड्ने निर्णय गरेको थियो । नेपालमा भएको मानवअधिकार उल्लंघनको घटना अमेरिकालाई बताउन एचआरडब्लूले महत्त्वपूर्ण भूमिका गरेको थियो । उसले नेपालमा नियमित रूपमा मानवअधिकारको अवस्था मूल्यांकन गरी प्रतीवेदन तयार गरी यसैको आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसामु नेपालमा मानवअधिकार रक्षा गर्न मद्दत गच्छो । उदाहरणका लागि २०६२ कात्तिक ११ मा जारी गरेको विज्ञप्तिमा उसले कान्तिपुर एफएम बन्द गर्ने र सञ्चारमा सेन्सर गर्ने कार्य नेपाल सरकारले तुरुन्त रोकनुपर्ने माग गरी लिविङ्समेत गरेको थियो ।

ह्युमन राइट्स वाचका एसिया निर्देशकले पनि राजाले सञ्चारमाध्यममा गरेको सेन्सरको भर्त्सना गरेका थिए । सशस्त्र द्वन्द्वमा सक्रिय अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कर्ताहरूमा कार्टर सेन्टर, डक्टर्स विदाउट बडर्स, सर्च फर कमन ग्राउन्ड, इन्टरनेसनल एलट, सेफर वर्ल्ड आदि थिए तर उनीहरू निर्णायिक भूमिकामा नभई सहयोगीका रूपमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष संलग्न थिए ।

२.३ माओवादीको बाह्य सञ्जाल

कट्टर कम्युनिष्ट संगठनहरूको दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनपछि सन् १९८४ (२०४० साल) लन्डनमा गठन भएको रिम (Revolutionary Internationalist Movement)को सदस्य नेकपा (माओवादी) पनि बन्यो । त्यसैकारण, नेपालको माओवादी विद्रोहलाई रिमले नैतिक र वैचारिक सहयोग गरेको थियो । उसले “माओवादीलाई उत्साहित गरी जनयुद्धको रणनीतिअनुसार अगाडि बढ्न सहयोग पुऱ्याएको थियो ।”^५ एउटा अन्तर्वर्तीमा पुष्पकमल दाहालले बताएँअनुसार ‘जनयुद्ध’ सुरु गर्ने बेला नियमित अन्तर्राष्ट्रिय भेटघाट र छलफल चलेको थियो । नेपाली माओवादीलाई रिमले विशेषतः वैचारिक र राजनीतिक समर्थन गरेको थियो ।

नेपाली विद्रोहलाई पेरुको कम्युनिस्ट पार्टी साइनिङ पाथ (सेन्द्रेरो लुमिनोसो)ले चलाएको ‘जनयुद्ध’बाट पनि निकै प्रेरणा मिलेको थियो । नेकपा (माओवादी)ले आधिकारिक सम्बन्ध गाँसेका अन्य वामपन्थी समूहमध्ये अमेरिकाको रिभोल्युस्नरी कम्युनिस्ट पार्टी (आरसीपी) पनि एक हो । यसैरारी वर्ल्ड पिपुल्स रेस्टेन्स मुभमेन्ट (डब्लूपीआरएम)ले पनि माओवादी विद्रोहलाई समर्थन गरेको थियो । नेपालका माओवादीका लागि समर्थन जुटाउन डब्लूपीआरएमले युरोपलगायत विश्वका अन्य भागमा बैठक, कार्यशाला, वार्ताका कार्यक्रम गर्थ्यो । उसले नेपालका माओवादी र बंगलादेश, इरान, पेरु, फिलिपिन्स, टर्की र श्रीलंकाका माओवादीबीच ‘अनुभव आदानप्रदान’को व्यवस्था पनि गरेको थियो । आईसीजीका अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वको उत्तरार्द्ध (शान्ति-समझौताका बेला)मा रोल्पामा माओवादीले गरेको सडक निर्माण कार्यमा सघाउन डब्लूपीआरएमले स्वयंसेवकका तीन समूह पठाएको कुरा समेत चर्चामा थियो ।^६

दक्षिण एसियामा आफ्नो सहयोग तथा सम्बन्ध विस्तार गर्ने माओवादी खुबै सक्रिय थियो । नेपालका माओवादीको सफलताले दक्षिण एसियाका कम्युनिस्ट

^५ इन्टरनेसनल क्राइसिस ग्रुप (आइसीजी), नेपालज माओइस्ट: पर्सुडट अर प्रथागमेटिक्स । एसिया रिपोर्ट नम्बर १३२ (ब्रसेल्स: इन्टरनेसनल क्राइसिस ग्रुप सन् २००७ पृ.८)

^६ सुरक्षा बल जान नसक्ने ठाउँमा आफ्नो आधार इलाका निर्माण गरेपछि उनीहरूले बाटोधाटो निर्माण गरी आफूहरू विकासको विरोधी नरहेको पुष्टि गर्न खोजेका थिए । उनीहरूले रोल्पामा सडक निर्माणको निकै ठूलो योजना सुरुआत गरे, जहाँ राज्यले त्यो काम गर्ने सबैदेनथ्यो । आईसीजी (पृ. ८) ।

पार्टीहरू हाँसिएर सम्पूर्ण दक्षिण एसियामा ‘क्रान्ति’ विस्तार गर्ने आश गरेका थिए । परिणामतः दक्षिण एसियाका उग्रकम्युनिस्टहरू मिली सिकम्पोसा (Coordination Committee of Maoist Parties and Organization in South Asia) गठन गरे । सिकम्पोसाका संस्थापक सदस्यहरू नेकपा (माओवादी), भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (माले)/पिपल्स वार ग्रुप माओइस्ट कम्युनिस्ट सेन्टर, रिभोल्युसनरी कम्युनिस्ट सेन्टर अफ इन्डिया (माले/नक्सलवादी), पूर्वबङ्गला सर्वहारा पार्टी (सीसी), पूर्वबंगला सर्वहारा पार्टी (माओइस्ट पुनर्गठन केन्द्र), बंगलादेशी साम्यवादी पार्टी र सिलोड कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) हुन् । यद्यपि, पछि सिकम्पोसा र रिम नेपालका माओवादी ‘जनयुद्ध’बाट शान्ति वार्तामा गएकोमा असन्तुष्ट भए । माओवादीसँग उनीहरूको असन्तुष्टिको प्रमुख कारण माओवादी विचारधारा र ‘जनयुद्ध’को परम्परागत रणनीति छाडी सुधारवादी धारमा मासिएको भन्ने थियो ।

रिम र सिकम्पोसाको सोचाइभन्दा बेगलै रूपमा नेपाली माओवादीले परम्परागत ‘जनयुद्ध’को अन्धभक्ति पालना गर्नुभन्दा यसलाई नयाँ शिराबाट अभ्यास गरिनुपर्ने ठाने । तर, रिम र सिकम्पोसाले यस्तो परिवर्तनको सोच मान्न तयार थिएनन् । यसरी नेकपा (माओवादी)ले विद्रोहबाट बहुदलीय प्रजातन्त्र र शान्तितर्फको विचार अँगालेपछि उसको अन्तर्राष्ट्रिय सहयात्री (विशेषतः रिम र सिकम्पोसा)सँग तनाव बढिरहेको छ ।

नेपाली माओवादीले विभिन्न कम्युनिस्ट पार्टी तथा भारतमा आश्रित विभिन्न समूहबाट सामान्यखालेदेखि, भौतिक र बौद्धिक समर्थन पाइरहेका थिए । एस.डी. मुनीजस्ता गैरकम्युनिस्ट विद्वान् र कम्युनिस्ट राजनीतिकर्मी सीताराम यचुरीले नेपाल गणतान्त्रिक हुनुपर्ने विचार राख्दै माओवादीलाई पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा समर्थन गरिरहेकै थिए । भारतीय भूमिबाट नेपाली माओवादीले हातहतियार तथा गोलाबारुद पनि आपूर्ति गरेको थियो । नेपालमा भएको माओवादी विद्रोहको प्रभाव भुटानमा पनि देखिएको थियो । त्यहाँ केही समूहहरू राजतन्त्रविरुद्ध संगठित पनि भएका थिए ।

तत्कालीन भुटानी शासकले त्यहाँका उग्रवादीलाई नेपालका माओवादीले समर्थन गरेको आरोप लगाए । यद्यपि, नेपाली र भुटानी माओवादीको साँठगाँठ भने

स्पष्ट देखिएको थिएन । पूर्वी नेपालस्थित शरणार्थी शिविरका भुटानी शरणार्थी यहाँको माओवादी गतिविधिका कारण केही उग्र भएका हुन सक्छन् । र, सोही उग्रतालाई आफ्नो मुलुकतिर स्थानान्तर गरेका पनि हुन सक्छन् ।

श्रीलंकाको लिट्टेले प्रवासी श्रीलंकालीहरूबाट पाउने गरेको स्रोतको तुलनामा नेपाली माओवादी दुन्दुमा प्रवासीको योगदान फिलोथियो । यद्यपि, माओवादीले भारतमा काम गरिरहेका उपेक्षित र गरिब नेपालीहरूको दहो समर्थन पाएको थियो । नेपाली तथा भारतीय सञ्चारमाध्यमले माओवादी नेता तथा कार्यकताले भारतमा पाएको सेल्टर, हातियार आपूर्ति, विरोध ज्याली आयोजना, आफ्नो समर्थनमा भएका आम बैठकबारेका खबर पटक-पटक प्रसारण गर्थे । बेल्जियमको राजधानी ब्रसेल्समा बसेका नेपाली प्रवासीले युरोपबाट माओवादीलाई ठूलो योगदान दिए । ब्रसेल्सबाट प्रवासी कार्यकर्ताले युरोपभरि सूचना आदानप्रदान गर्न राजनीतिक कोष संकलन कार्य संयोजन गरेका हुन् । माओवादीलाई समर्थन गरेका प्रवासी नेपाली दक्षिण अमेरिका, अस्ट्रेलिया र न्युजिल्यान्डमा पनि थिए ।

नेपाली र तामिल प्रवासीले आ-आफ्नो ठाउँमा भएको विद्रोह समर्थन गर्न खेलेको भूमिकाको फरक केवल विचारधाराको थियो । नेपाली प्रवासी विशेषतः गरिब अनि समाजको तल्लो श्रेणीका थिए । आफूसँग दहो आर्थिक क्षमता न भएकाले तिनले आफ्नो अवस्था सुधार्न सकेनन्, त्यसैले भविष्य सुधार्ने आशले भए पनि माओवादीलाई समर्थन गरे । यसको ठीक उल्टो, श्रीलंकाको दुन्दुमा तामिल प्रवासीको भूमिकालाई जातीय-राष्ट्रवाद (जातीय-पृथकतावाद)ले निर्देश गरेको थियो । धनी र गरिब तामिल प्रवासी दुवैले लिट्टेलाई समर्थन गरे । यी दुई सवालको तुलनात्मक अध्ययनले देखाए अनुरूप विद्रोहमा प्रवासीको समर्थनमा वामपन्थी राजनीतिक विचारधाराभन्दा जातीय-राष्ट्रवादको विचारधारा अभ बलियो भएको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कतिपय क्रियाकलापले माओवादीका लागि सहयोग पुऱ्यायो । आयोग र सञ्चारकर्ताले आदिवासी जनता, किसान र गरिबको अधिकारका पक्षमा काम गर्दा नेपालका सवाललाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्न मद्दत पुऱ्यो । र यसले माओवादीलाई पनि फाइदा पुऱ्यायो । नेपालको

सवालमा यहाँको मानवअधिकार उल्लंघन नै प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय चासो बनेको थियो ।

एम्बेस्टी इन्टरनेशनल, ह्युमन राइट्स वाच र ओएचसीएचआरजस्टा मानवअधिकारका क्षेत्रीय र विश्वव्यापी संगठनले दुवै पक्षले गरेका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाप्रति दहो ध्यानाकर्षण व्यक्त गरे । मानवअधिकारबादीले माओवादी नेतासँग मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाबारे छलफल गर्न भेट्दा माओवादीले त्यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने अवसरको रूपमा प्रयोग गरे ।

अफगानिस्तानका तालिवान र भारतीय राज्य जम्मु-कस्मिरका पृथकतावादीसँग नेकपा (माओवादी)को साँठगाँठ थियो भन्ने दाबीहरू यदाकदा आएका थिए । यी दाबी नेपाली र भारतीय सञ्चारमाध्यममा कहिलेकाहीं प्रसारण गरिन्थे । यद्यपि, त्यसको पूर्ण प्रमाण पनि भेटिएन र माओवादीले पनि त्यस्ता समाचारलाई खण्डन गयो । भारतीय प्रहरीले जम्मु-कस्मिरमा केही नेपालीलाई पक्राउ गरी तिनीहरू हतियार ओसारपसारमा संलग्न माओवादी कार्यकर्ता भएको आरोप लगायो । तर, पछि भारतीय अदालतले सो आरोपाबाट सफाइ दियो ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न नेपाली माओवादीले निकै मेहनत गरे । २०५८ सालमा युद्धविराम भई उनीहरू जनतामाझ जान सकेका बेला तिनले अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध स्थापनामा गम्भीर प्रयास गरेका थिए । त्यतिबेलाको शान्ति-वार्तामा सहभागी डा. बाबुराम भट्टराईले थुपै विदेशी कूटनीतिज्ञलाई भेटेका थिए । माओवादीले संयुक्त राष्ट्रसंघसँग पनि राम्रो सम्बन्ध स्थापित गरी उसलाई बेलाबेला औपचारिक पत्र पठाउँथ्यो । यो खालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको रणनीति स्रोत प्राप्त गर्न, प्रचार-प्रसार र सहयोगको आधार विकास गर्ने पक्षमा सफल सावित भएको थियो ।

माओवादीलाई प्राप्त भएको अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन विशेषतः वैचारिक प्रकृतिको थियो । प्राप्त समर्थन पनि उस्तै खालका उग्र कम्युनिस्ट संगठनबाट थियो, जसको वैचारिक अभिमुखीकरण पनि समान थियो । माओवादीको उद्देश्यप्रति सहानुभूति राख्ने गैरकम्युनिस्ट अनुसन्धाता, पत्रकार र दक्षिणपन्थी कार्यकर्तामाझ पनि

आफ्ना लागि सहयोगको आधार विस्तार गर्न माओवादी सफल थियो । यो समर्थन प्राप्तिमा उसले प्रवासी विद्यार्थी तथा श्रमिकको पनि सहयोग लियो ।

प्रचार-प्रसारमा पनि माओवादी सफल थियो । अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यमसहित गैरकम्युनिस्ट समर्थक पनि नेपालमा भएको माओवादी विद्रोहको सफलताबारे आश्चर्यचकित थिए । माओवादी त्यतिबेला सफल भएको थियो, जुनबेला विश्वका अन्य क्षेत्रका कम्युनिस्ट र वामपन्थी आन्दोलन तथा सशस्त्र समूहहरू असफल भइरहेका थिए । यसले पनि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा माओवादीको राम्रो प्रचार गर्यो ।

माओवादीविरुद्ध राज्यले गरेको दमन र मानवअधिकार संगठनले त्यसविरुद्ध दिएको प्रतिवेदन पनि उनीहरू प्रति अन्तर्राष्ट्रिय सहानुभूति र समर्थन बढ्नुको कारण थियो । माओवादी द्वन्द्व आधार विस्तार गराउन अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यम पनि कोसेहुङ्गो सावित भए । किनकि, तिनले माओवादी द्वन्द्वलाई फरक, उच्चकोटिको र रहस्यमयी भनी टिप्पणी गर्ने गर्थे ।

सैन्य ब्यारेकमा माओवादीको सफल आक्रमणले पनि विदेशी पत्रकार, राजनीतिज्ञ, विश्लेषक र मानवअधिकारावादी समूहबीच जिज्ञासा पैदा गराएको थियो । लिन ओनेस्टोजस्ता वामपन्थी पत्रकारले युद्धमा होमिएका माओवादीसँग धेरै समय बिताएर समाचार प्रतिवेदन, लेख, पुस्तक छपाउने काममा यथार्थ जानकारी हासिल गर्न सके ।

२०५९ साउन २७ मा इन्टरपोलद्वारा माओवादीविरुद्ध ‘रेडकर्नर नोटिस’ जारी गरिएपछि पनि आन्दोलनबारे अझ रुचि र ध्यान आकर्षित भएको थियो । विशेषतः अन्तर्राष्ट्रिय गुप्तचर निकाय बढी उत्सुक रहे । नेपाल सरकारले २०५९ चैत २० मा माओवादी नेताको टाउकाको मूल्य १० दोखि ५० लाखसम्म तोक्यो । यसले माओवादीको चर्चाको आगोमा घुमात्र थप्ने काम गर्यो । २०६० साउन १६ मा माओवादी नेता सीपी गजुरेलको गिरफ्तारीले भारतमा रहेका माओवादी समर्थकलाई उचाल्यो । यो समाचारलाई नेपाल, भारतलगायत विदेशी सञ्चारमाध्यमले निकै प्रमुखतासाथ प्रसारण गरे । माओवादीले पनि यसैलाई आधार बनाएर एसिया र युरोपका अन्य क्षेत्रहरूमा विरोध च्याली गरी आफ्नो चर्चा भनै बढायो ।

२.४ माओवादीको दृष्टिबिन्दुमा अन्तर्राष्ट्रिय कर्ताहरू र उनीहरूका रणनीति

माओवादीले अन्तर्राष्ट्रिय कर्तालाई प्रतिक्रियावादी, तटस्थ, सहानुभूतिकर्ता, समर्थक वा कार्यकर्ता भनी छुट्ट्याएका थिए । तिनको यो अवधारणाअन्तर्गत माओवादीलाई समर्थन गर्ने अमेरिकी सरकार तथा अमेरिकाले लिएको नीति समर्थन गर्ने भारतीय र अन्य मुलुकका सरकार, नेटो, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष, विश्व व्यांक, विश्व व्यापार संगठनजस्ता संस्थाहरू प्रतिक्रियावादी मानिएका थिए ।

स्विट्जरल्यान्ड, नर्वेजस्ता राष्ट्र माओवादीको नजरमा तटस्थ थिए । माओवादी द्वन्द्वका केही कारण (राजतन्त्र अन्त्य र भूमि रूपान्तरण)लाई समर्थन गर्ने तर आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिमा माओवादीले अवलम्बन गरेको उपायमा सहमत नहुनेहरू सहानुभूतिकर्ता मानिएका थिए (यो श्रेणीमा पर्नेहरू मानवअधिकारवादी समूह, विश्वविद्यालयका प्राध्यापक तथा विद्यालय शिक्षक र केही पत्रकार हुन्) । अर्थिक वा नैतिक रूपमा सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति वा समूह माओवादी समर्थकको श्रेणीमा परे र चन्दा संकलन, प्रोग्राम्स निर्माण, सञ्चार विस्तारजस्ता काममार्फत माओवादी द्वन्द्व विस्तारमा प्रत्यक्ष लागेकाहरू कार्यकर्ताको श्रेणीमा पर्थे । यो श्रेणी आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै विभाजित थियो ।

आन्तरिक रूपमा माओवादीले 'दुस्मन'लाई इंगित गर्न पुरातनवादी कम्युनिस्ट शब्दावली प्रयोग गर्थे, जस्तै : साम्राज्यवादी, पुँजीपति, सामन्ती आदि । तर, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भने यस्ता शब्दावली प्रयोगमा उनीहरू सचेत हुन्थे ।^७ भारत र अन्य मुलुकप्रतिको माओवादी दृष्टिकोण ती मुलुकले माओवादीलाई गर्ने मूल्यांकन अनुसार हुन्थ्यो । २०५९ सालमा भारतीय शक्तिविरुद्ध लड्न माओवादीले तयारी गय्यो । नेपालको द्वन्द्वमा भारतले हात हाल्ने ठानेर उसले देशैभरि सुरुड खनेको थियो । यद्यपि, १२ बुँदे सहमति गराउन भारतले सहयोग गरेपछि भारतविरोधी त्यस्ता विचार पूरै परिवर्तन भयो । यसले राजाविरुद्ध लड्न पनि मार्गप्रशस्त गराएको हो ।

^७ जनादेश (२०६२ माघ १९), नेकपा (माओवादी)ले भूमिगत रूपमा सञ्चालन गरेको पत्रिका ।

अमेरिकालाई हर्ने माओवादी दृष्टिकोण कडा थियो । किनकि, सेप्टेम्बर ११ को आतंकवादी हमलापछि माओवादी विद्रोहविरुद्ध अमेरिकाले कडा नीति लिएको थियो । आतंकवादी माध्यमबाट विद्रोह गर्ने अरू समूहलाई जस्तै उसले अलकायदाकै श्रेणीमा राख्यो ।^५ विद्रोहीलाई समाप्त पार्न अमेरिकी सरकारले नेपाललाई सैन्य, राजनीतिक, गुप्तचर तथा आर्थिक सहयोग दिएको थियो । त्यो नै माओवादीले अमेरिकाको विरोध गर्नुको प्रमुख कारण भएको देखिन्थ्यो ।

अमेरिकी राज्य सचिव कोलिन पावेलले तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको मुख्यालय भ्रमण गरेर माओवादी विद्रोह दबाउन सेनाका जर्नेलसँग छलफल गरे । सेनाका जर्नेलले पनि सशस्त्र द्वन्द्वबारे ब्रिफिड गरी माओवादीलाई दबाउन सहयोग माग गरेका थिए । नेपालका लागि काम गरेका सबैजसो अमेरिकी राजदूतले देशभरिका सेनाका व्यारेक ढुलेर विद्रोह दबाउने उपाय सिकाए । उच्च अमेरिकी सैन्य तथा गुप्तचर अधिकारीहरू पनि नेपाल भ्रमणमा आइरहे । तिनको भ्रमणको उद्देश्य नेपाल सरकारलाई प्रत्यक्ष रूपमै सहयोग पुऱ्याउने, माओवादी प्रभावित क्षेत्रको भ्रमण गरी अवस्था मूल्यांकन गर्ने र सम्भाव्य रणनीति बनाई सेनालाई सघाउने हुन्थ्यो । नेपाली सुरक्षा बलले पनि विद्रोह तथा आतंकवादविरुद्ध लड्ने विभिन्न तालिम अमेरिका तथा नेपालबाट पाइरह्यो । यी सबै कारणले माओवादी अमेरिकाप्रति अरू आक्रामक भएको थियो ।

माओवादी विरुद्धको लडाइँमा अमेरिकाले नेपाललाई गरेको सहयोगले अमेरिकाविरुद्धका तत्त्वसँग नजिक हुन माओवादीलाई अझ उचालेको थियो । सेप्टेम्बर ११ पछिका दिनमा भारतले माओवादीलाई आतंकवादी संगठन भनी औल्याई नेपाल-भारत सीमा छेउछाउका माओवादी आधार इलाका र सैन्य शिविरमा भारतीय पक्षले माओवादीको व्यापक खोजबिन गर्ने, थप सुरक्षा बलसहित सीमा सुरक्षा बलियो बनाउने, नेपाल सरकारलाई हेलिकप्टरसहित अत्यधिक सैन्य उपकरण सहयोग उपलब्ध गराउनेजस्ता क्रियाकलापले माओवादीलाई निकै चिढ्यायो र उसले भारतविरुद्ध सुरुड युद्धको घोषणा नै

^५ अमेरिकी राजदूतका अनुसार, “माओवादीहरू जनयुद्ध या माओवादको छाता ओढेका आतंकवादी हुन । साइनिङ पाथ, अबु सैयाफ, खमेर रुजस्ता अन्य ठाउँका आतंकवादीजस्तै उनीहरू पनि आतंकवादी हुन् ।” हेर्नुहोस् दि काठमान्डू पोस्ट (२६ फेब्रुअरी २००२) ।

गरी खाडल खन्न थाल्यो । साथै, नेपाली माओवादीले भारतभित्रका सरकार विरोधीसँग पनि सम्पर्क बलियो बनायो ।

अन्य ठाउँमा भइरहेका वामपन्थी आन्दोलनले असफलता हात पार्दा र कटूरपन्थी भुकाव त्यागी रहँदा नेपालमा छोटो समयमा माओवादीहरूको यस्तो सफलताले बाह्य शक्तिको ध्यानाकृष्ट गरिको थियो । पत्रकार, अनुसन्धाता, राजनीतिज्ञहरू यहाँको स्थितिबारे जान्न नेपाल भ्रमणमा बारम्बार आइरहन्थे । माओवादीले उनीहरूसँग राम्रो सम्पर्क बढाइ आफ्नो अनुकूल प्रयोग गर्न भरपूर प्रयोग गज्यो र केही हदसम्म सफल पनि भयो । त्यसैले उनीहरूप्रति माओवादी बढी सकारात्मक पनि देखिन्थ्यो । सन् १९६० देखि १९८० को बीचमा भएका कम्युनिस्ट/वामपन्थी आन्दोलन र नेपालमा भएको माओवादी विद्रोह धेरै हदसम्म समान थिए । यो विद्रोहबारे सीएनएन, बीबीसीलगायतका सञ्चारमाध्यमले वृत्तचित्रका शृंखला नै प्रसारण गरेका थिए । आफ्नो नियन्त्रणका क्षेत्रमा भ्रमण गरेका विदेशी नियोगद्वारा माओवादीलाई आर्थिक सहायता प्रदान गरिएको समाचार पनि प्रकाशमा आयो । आफू नियन्त्रित क्षेत्रमा माओवादी स्वीकृतिबिना भ्रमण गर्न पनि रोकावट थियो । यद्यपि, सशस्त्र द्वन्द्वको दशक लामो अवधिमा माओवादीले कहिल्ये एकजना विदेशीको पनि हत्या गरेन । विदेशीलाई अपहरण र हत्या गर्ने ल्याटिन अमेरिकी विद्रोही वामपन्थी समूहभन्दा फरक देखिने पनि उसको उद्देश्य हुन सक्थ्यो । यसबाहेक सरकार र राजतन्त्र नै आफ्नो प्रमुख शत्रु भएको तर विदेशीहरू नभएको पुष्टि गर्न खोज्नु पनि हो । त्यसैले माओवादीले उनीहरूमाथि राम्रै व्यवहार गज्यो ।

द्वन्द्वोत्तर समयमा माओवादीको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध परिवर्तन भयो । चीन र भारतजस्ता दुई शक्तिशाली छिमेकीको नीतिबाट नेपालको विदेश नीति प्रभावित हुन्छ । २०६३ मसिरमा विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा हस्ताक्षर गरिसकेपछि ऐउटा वा अर्को राष्ट्रको आँखी नबन्ने उद्देश्यसाथ माओवादीले भारत र चीनसँग विशेष सम्बन्ध बनाउने विदेश नीति राख्यो ।^९ तत्कालीन माओवादीका ‘विदेश विभाग’ प्रमुख सीपी गजुरेलका अनुसार भाषा र भौगोलिकता तथा धर्म र

^९ नेपाली विदेश नीतिमा समदूरीको महत्त्वबाटे सीपी गजुरले प्रस्तुथाएका छन् । हेर्नुहोसः गजुरल, सीपी “फेरेन पोलिसी: नेसनल इन्टरेस्ट इज दि डिसाइडिङ फ्याक्टर” दि काठमान्डू पोस्ट (२६ अप्रिल सन् २००७) ।

संस्कृतिमा मात्रै उनीहरूको विदेश नीति आधारित थिएन बरु नेपालको राष्ट्रिय अभिरुचि नै विदेश नीतिको प्रमुख तत्त्व थियो । यो मान्यता व्यवहारमा भने कतै देखिएन ।

भारतपरस्त भएको आरोप चीनले लगाउला कि भन्नेमा माओवादी सचेत थियो । यद्यपि, सात दल र माओवादीबीच १२ बुँदे समझदारी गराउनुमा भारतको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखेर चीनले आफ्नो पनि सक्रियता बढाइरहेको थियो । भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (भाकपा) मार्क्सवादी र त्यसका नेता सीताराम यचुरीको महत्त्वपूर्ण सहयोगले १२ बुँदे समझदारीमा भारतको सहयोग सम्बन्ध तुल्याएको मात्र नभई माओवादी र भारतको शासक वर्गसँग सम्बन्ध सुधार्नसमेत सहयोग गरेको थियो । किनकि, मनमोहन सिंहको गठबन्धन सरकारमा सामेल दलमध्ये यचुरीको भाकपा पनि एउटा महत्त्वपूर्ण अंश थियो । त्यसैले प्रधानमन्त्री सिंहले पनि गठबन्धन जारी राख्ने अभिरुचिसहित यचुरीको मान्यताअनुसार नै शान्ति-वार्ता र लोकतान्त्रिक आन्दोलनलाई समर्थन गर्ने नीति अख्तियार गरे । त्यसैकारण माओवादीलाई नेपाली राजनीतिक प्रक्रियाको मूलधारमा ल्याउन भाकपा (मार्क्सवादी)का नेता तथा डा. बाबुराम भट्टराईका हितैषी सीताराम यचुरीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको र भारतसँग माओवादीको सम्बन्ध सुधारिएको हो मान्यता व्याप्त छ ।^{१०}

माओवादी अन्तरिम सरकारमा सामेल भइसकेपछि पनि माओवादी र अमेरिकी सरकारबीचको सम्बन्ध तिक्तापूर्ण थियो । किनकि, माओवादीलाई उसले आतंकवादी सूचीबाट हटाएको थिएन । अमेरिकी राजदूत जेम्स एफ. मोरिआर्टीले माओवादीलाई आतंकवादी क्रियाकलापमा संलग्न भएको र शान्ति-प्रक्रिया पनि भाँडैने उही भएको आरोप लगाउँदै हिँडे । उनी भन्ने गर्थे, “संसद्सँग गाँसिएपछि माओवादी व्यवहारमा सुधार आउला भन्ने आकांक्षा अमेरिकी सरकारको थियो तर अन्य सहयात्रीलाई उसले धम्क्याउन छाडेन । संसद्भित्रै हतियार बोकेर छिरेको पाइयो । यसले हामीलाई आश्चर्यचकित तुल्यायो ।” मोरीआर्टीका अनुसार माओवादीले हतियार बिसाउँदैमा उसले गरेका अपराध, जस्तै : हत्या,

^{१०} विस्तृत थाहा पाउन हर्नुहोस्, दि हिमालयन टाइम्स (११ जुन २००७) ।

लुटपाट र भौतिक क्षति आदिलाई बिस्न सकिँदैन। माओवादीले 'हिंसा त्याग' असफल भएको भन्दै मोरिआर्टीले मूलधारको राजनीतिमा माओवादी आएपछि उसँग हात मिलाएर घर फक्ने चाहना भए पनि त्यो पूरा नहुने बताएका थिए। यस खालका भनाइले माओवादीलाई निकै चिढचाएको मात्र नभई यो नेपालको आन्तरिक मामिलामा अमेरिकी हस्तक्षेप हो भन्ने मान्यता बन्यो। नेपाल आएका पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टरले २०६४ असार ३ गते माओवादी नेता पुष्पकमल दाहालसँग भेटघाट गरे ।^{११} उनको यो भेटघाट अमेरिकी सरकारको नीतिभन्दा नितान्त बोगलै कदम थियो। तर, यसले माओवादीलाई भने निकै उत्साही बनायो र यो भेटलाई उसले सकेसम्म आफ्नो पक्षमा रणनीतिक रूपमा उपयोग पनि गरे।

केही युरोपेली सरकार (खासगरी स्विट्जरल्यान्ड, नर्वे, डेनमार्क, जर्मनी र नेदरल्यान्ड)ले माओवादी विदोहप्रति नरम दृष्टिकोण राखे। त्यसको कारण उनीहरूले लामो समयसम्म नेपालमा आवश्यक राजनीतिक र सामाजिक-आर्थिक सुधारको आवश्यकता देखेका थिए र माओवादीसँग युद्धकालमा समेत परोक्ष रूपमा सम्पर्कमा रही विकासमा अवरोध नगर्न वातावरण बनाइरहेका थिए।

पूर्णकालीन द्वन्द्व चलिरहेदा केही युरोपेली राजदूत र प्रतिनिधिहरू माओवादी नेताहरूसँग निरन्तर सम्पर्कमा रहेर वार्तामा जान माओवादीलाई दबाव दिइरहेका थिए। २०६३ देखि बेलायतसँग माओवादीको सम्बन्ध सुधाइएको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभागका उपसचिव गरेट थोमस २०६३ चैत्र २१ मा नेपाल आउँदा प्रभावशाली माओवादी नेता डा. बाबुराम भटुराई र कृष्णबहादुर महरालाई भेटेका थिए। यसले माओवादीलाई निकै उत्साहित बनाएको थियो।

^{११} पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टर २०६४ जेठ ३० देखि असार २ सम्म चार दिने नेपाल भ्रमणमा आएका थिए। उनको भ्रमणको उद्देश्य शान्ति-प्रक्रियालाई सहज बनाउनु थियो। नेपाल बसाइको क्रममा उनले प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला, माओवादी नेता पुष्पकमल दाहाल, बाबुराम भटुराई, एमाले नेता माधवकुमार नेपाल, अनमिन प्रमुख इयान मार्टिन, नागरिक समाजका नेता तथा कूटनीतिज्ञलगायतलाई भेटेका थिए।

विस्तृत शान्ति-सम्भौतामा माओवादीले हस्ताक्षर गरिसकेपछि उनीहरूले चीनसँग पनि सम्बन्ध विस्तार गरे । शान्ति-सम्भौताप्रति चीन धेरै सचेत थियो । नेपालमा भारत र अमेरिकाले गरेको क्रियाकलाप पनि बेइजिङ्गले निकै नियालिरहयो । हालसम्म पनि माओवादी प्रयत्न चीनलाई आफ्नो पक्षमा पार्ने र आफू विश्वासपात्र बन्ने अपेक्षामा लगातर काम गरिरहेको छ र केही हदसम्म सफल पनि हुँदै गइरहेको देखिन्छ ।

२.५ निष्कर्ष

थुप्रै मुलुकले सशस्त्र द्वन्द्वको विभिन्न चरणमा फरक फरक रूपको अवधारणा अपनाए । बाह्य शक्तिले पहिलो समयमा ‘मल्टी ट्र्याक’ रणनीति रोजे । आ-आफ्ना सरकारका प्रतिनिधि वा मध्यस्थकर्ता भई नखेपाल भ्रमणमा आउँदा सैन्य अधिकारी वा नेताले ट्र्याक १ अवधारणा अपनाए । यहाँका द्वन्द्वरत पक्षबीच संलग्नता देखाए । ट्र्याक २ अवधारणाअनुसार उनीहरूका विद्वान, व्यावसायी, धार्मिक नेता, गैसस र अन्तर्राष्ट्रिय संघहरूसँग संलग्न भए । यसैगरी ट्र्याक ३ अवधारणामा उनीहरूले स्थानीय कर्ता तथा संघसंस्थासँग विकासका कार्यक्रम, मानवअधिकार तथा मानवीय सहायतासम्बन्धी काम गरे । यी सबै प्रयत्नले शान्ति स्थापनामा कुनै न कुनै रूपमा सहयोग पुर्यायो ।

द्वन्द्वको समयमा अन्तर्राष्ट्रिय कर्ताहरू यहाँ संलग्न हुनुको उद्देश्य सशस्त्र द्वन्द्व समाधान गरी दीर्घकालीन शान्ति तथा लोकतन्त्र पुनर्स्थापित गराउनु थियो भने त्यसपछि अरू थुप्रै रणनीतिक चाख र स्वार्थहरू पनि थिए । सुरुआती अवस्थामा संवैधानिक राजतन्त्र र बहुलीय प्रजातन्त्रको दुईखम्बे नीति स्वीकार्न तिनले कडा परिश्रम गरे । राजनीतिक दलका नेता र दरबारबीच शक्ति बाँडफाँटको तह मिलाउन एकाग्र भए । शाही शासनपछि भने उक्त दुई खम्बे नीति कायम राख्न उनीहरू सक्षम भएनन् । नेपालको द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता दुई तरिकाले अघि बढेको थियो :

- युद्ध कूटनीति (हातहतियार, सैन्य सामग्री, बल आधारित गठबन्धन निर्माण, आफ्ना मुलुकमा विद्रोही नेताको भ्रमण रोकटोक, विद्रोहीका गतिविधि गुप्तचर संस्थामार्फत आदानप्रदान गर्ने आदि), र
- शान्ति कूटनीति (शान्ति कार्यान्वयन गर्ने कूटनीतिक प्रयास) ।

नेपालमा बाह्य संलग्नता विशेषतः रणनीतिगत अभिरुचि, राजनीतिक अभिमुखीकरण, मानवीय सहायताप्रति प्रतिबद्धताअनुसार निर्देशित थियो । अन्तर्राष्ट्रीय कर्ताहरू पारस्परिकतातथा सहचार्यात्मक अवधारणाअनुसार नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा संलग्न रहे ।

अस्थिरता र द्वैघता नै अन्तर्राष्ट्रीय संलग्नताको विशेषता हो । जस्तै उनीहरू माओवादीलाई आतंकवादी मान्ने कि राजनीतिक शक्ति मान्ने, १२ बुँदे सहमतिलाई कसरी लिने र नेपाल सरकारलाई हतियार आपूर्ति गर्ने विषयमा द्वैघ र अस्थिरताको नीति लिएका थिए ।

समग्रमा, अमेरिका र भारत नै नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका प्रमुख शक्तिशाली कर्ता रहे । माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वविरुद्ध अमेरिकाले निकै कडा रवैया अपनायो (हतियार तथा सैन्य सामग्री र आर्थिक स्रोत प्रदान गाय्यो) । भारतले पनि द्वैघ भूमिका निर्वाह गाय्यो । एकातर्फ भारतले माओवादीलाई दबाउन हातहतियार आपूर्ति गाय्यो भने अर्कातर्फ नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व सञ्चालन गर्न माओवादीले भारतीय भूभाग प्रयोग गर्दा मौन बसी सहयोग नै पुऱ्यायो ।

अर्का श्रेणीका कर्ता केही नरम थिए । सहकार्यात्मक अवधारणा बोकेका कर्ताहरूले राज्य रूपान्तरणमा ध्यान दिएर नेपाललाई केन्द्रीकृत तथा बहिष्करणयुक्त राज्य सत्तालाई विकेन्द्रीकृत, समावेशी तथा संघीय नेपाल बनाउन जोड दिए । तिनले उपेक्षित, दलित, जातीय अल्पसंख्यकको सशक्तीकरणका लागि नयाँ राजनीतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार निर्माणमा जोड दिए, जसले सामाजिक न्याय निर्माण गर्न, संरचनात्मक असमानता सम्बोधन गर्न र मानवीय सुरक्षा सम्बोधन गर्न राष्ट्रलाई सक्षम बनाउँथ्यो । सहकार्यात्मक अवधारणामा संलग्न युरोपेली राष्ट्रहरूले पनि वार्ता, समझौता र सामूहिक जिम्मेवारीमा जोड दिएका थिए ।

* * * *

परिच्छेद

असमान शक्ति सम्बन्ध र द्वन्द्वको स्रोत : भूमि

३.१ परिचय

ऐतिहासिक रूपमा नेपालमा भूमि सामन्ती राज्यका शासकको राजस्वको स्रोत र शासनको माध्यम रहिआएको छ । वितेका ६० वषदेखि नेपाली अर्थ-राजनीतिमा भूमि जल्दोबल्दो बहसको विषयमात्र नबनी सर्वेभरि नै दुन्दू र शक्तिसंघर्षको स्रोत पनि बनेको छ । भूमिबारेका सवाललाई सम्बोधन गर्न, किसानको मोहियानी हक स्थापित गरी मोहीको स्वामित्व स्थापना गर्न नेपालमा थुप्रै नीति तथा योजनाहरू ल्याइए । दुर्भाग्यवश, ती योजना र अवधारणाको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रह्यो । परिणामतः भूमिमाथिको असमान सम्बन्धमा परिवर्तन हुन सकेन र भूमिमा आश्रित गरिब र उपेक्षित जनताको जीवनस्तरमा पनि परिवर्तन आउन सकेन । सामन्तवादको संरक्षक, गरिबी, असमानता र पछौटेपनको कारकको रूपमा राजतन्त्र रहिरह्यो । यसैकारण थुप्रै आन्दोलनमा राजतन्त्र नै तारो बन्यो । माओवादी विद्रोहको प्रभाव र २०६२/६३ को संविधानसभाको पहिलो बैठकले शताब्दीअौं पुरानो राजतन्त्रको औपचारिक अन्त्य गय्यो ।^१ संविधानसभाले नेपालमा रूपान्तरणकारी (transformative) भूमिसुधारको मार्गिशस्त गर्ने गरी संविधान निर्माण गर्ने अपेक्षा गरिएको थियो । यद्यपि, बारम्बार म्याद थप्दा पनि संविधानसभाले संविधान ल्याउन असफल भई विघटन भयो । त्यसपछि नेपालको भूमिसम्बन्धी सवाल पनि अलपत्र परेको छ ।

^१ १५ जेठ २०६५ मा भएको संविधानसभाको पहिलो बैठकले राजतन्त्र अन्त्य गरी नेपाललाई ‘संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र’ घोषणा गय्यो । संविधानसभामा उपस्थित ५६४ सभासदमध्ये ५६० ले राजतन्त्र अन्त्यको पक्षमा मतदान गरेका थिए । राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी नेपालका ४ सभासदले राजतन्त्र यथावत राख्नुपर्नेमा मत जाहेर गरेका थिए । च्यूत गरिएका राजाले २ हप्ता भित्र पत्रकार सम्मेलन गरी नारायणहिटी दरबार छोडेर नेपाल सरकारले दिएको नागार्जुनको एउटा दरबारमा बस्न पुगेका थिए ।

ऐतिहासिक रूपमा नेपालमा भूमिलाई सधैँ शक्ति सुटृढीकरण गर्न प्रयोग गरियो । शासक, राज-प्रतिनिधि, राज्य सञ्चालक र भूमिधनीले आफ्नो स्तर, शक्ति र सामाजिक सम्बन्ध व्यवस्थित र विस्तार गर्न भूमिलाई भरपूर प्रयोग गरे । वि.सं. २००७ मा राणा शासनको अन्त्य र २०१३ सालमा पहिलो पञ्चवर्षीय योजनासँगै योजनाबद्ध विकासको थालनी त भयो तर गरिब किसान र मोहीको आर्थिक विकास गर्न भूमिको उचित प्रयोग भएन । बरु शक्ति केन्द्रका शासक र सम्प्रान्त वर्गको अभिरुचि पूरा गर्नमात्र यसको प्रयोग भयो । २०१३ सालपछि भूमि र कृषिक्षेत्रसम्बन्धी विभिन्न नीति र योजनाले पनि भूमिहीनता र शोषण अन्त्य गर्न सकेन् । दक्षिणपूर्वी एसियाली मूलका भूमिसुधारले गरेको परिवर्तनबाट प्रभावित भई राजा महेन्द्रले २०१८ सालमा लागू गरेको भूमिसुधार योजना पनि शक्ति र सत्तामा पहुँचवालाकै स्वार्थसिद्धु गर्न प्रयोग गरियो ।

नेपालमा गरिब, भूमिहीन, मोही र किसानहरूको जीविका अभ नाजुक नै देखिन्छ (उप्रेती र म्युलर-बोकर सन् २०१०) । यसका विभिन्न कारण छन् । पहिलो- नीति-निर्माता, योजनाविद, राजनीतिकर्मीलगायतले भूमिलाई आफ्नो निहित अभिरुचि पूरा गर्ने साधन ढानी गलत प्रयोग गरे । दोस्रो- भूमिमा आधारित समाजको शक्ति संरचनाले जीविकाको आधार, पहिचानको माध्यम, संस्कृतिको स्रोत र सामाजिक प्रतिष्ठाको जग भूमिलाई नै बनाएकाले भूमिसुधार सजिलै कार्यान्वयनमा जान सकेन ।

भूमि र कृषि क्षेत्रमा यस्ता थुपै कमी, कमजोरी र लापरवाही देखिएका छन् । सातौं, आठौं, नवौं र दसौं पञ्चवर्षीय योजनामा सिद्धान्ततः खाद्य उत्पादनका लागि सिँचाइ क्षेत्रमा उत्पादन निवेश, औद्योगिक कच्चापदार्थ आपूर्ति गर्न बनस्पती प्रशोधन, पहुँचयोग्य क्षेत्रमा फलफूल, तरकारी, दूध, माछाजस्ता उपभोग्य वस्तु उत्पादन, पहाडी क्षेत्रमा सिँचाइ विस्तार, सहभागितामूलक वृक्षरोपण आदिमा जोड रह्यो । तर, कार्यान्वयनमा भने प्रभावकारी हुन सकेन । नवौं पञ्चवर्षीय योजनाको २० वर्षे दीर्घकालीन कृषि योजनाले पनि भूमिको जटिल शक्ति सम्बन्धबाट सिर्जित चुनौतीको सामना गर्न सकेन । भूमिहीन र अर्धभूमिहीनलाई भूमि स्रोतमा पहुँच र किसानलाई तिनको लगानीको प्रतिफल सुनिश्चित नगरिकनै कृषिको २० वर्षे दीर्घकालीन रणनीति आएको थियो । यी

सबै नीति, योजना तथा कार्यनीतिहरू भूमि-आधारित शक्ति सम्बन्धको सवालमा मौन छन् । नवाँ योजनाको कार्यनीति कृषि र बन क्षेत्रको एकीकृत विकास गर्नु र यिनै क्षेत्रमा आधारित भई गरिबी न्यूनीकरण र उच्च आर्थिक विकास गर्नु थियो (एनपीसी सन् १९९८) । तर, असन्तुलित शक्ति र भूअधीनत्व शैलीलाई सम्बोधन गर्नमा पनि यो योजना मौन थियो । दसौं पञ्चवर्षीय योजनाले पनि कृषि सम्बन्धमा शक्तिकेन्द्रित सामन्ती प्रवृत्तिलाई सम्बोधन गर्न सकेन । तर, नेपालमा रहेको ठूलो संख्याका भूमिहीनलाई भूमिसँगको पहुँचमा सुनिश्चित नगराई एकीकृत कृषिमार्फत गरिबी न्यूनीकरणको लक्षित आर्थिक वृद्धि हासिल हुने सम्भावना नै थिएन ।

नेपालमा स्रोत बाँडफाँटको आधारमा भूमिसुधारले निकै कम प्राथमिकता पाएको छ । वि.सं. २०४१/०४२ देखि २०५१/०५२ सम्मको बजेटमा कृषि क्षेत्रबाट (जसमा कृषि, बन, मत्स्यपालन र सिँचाइ पर्छन्) भूमिसुधारमा १ प्रतिशतभन्दा थोरै बजेट विनियोजन भएको छ । वि.सं. २०४१/४२-२०५१/५२ बीचमा कृषि क्षेत्रमा खर्च गरिएको कुल १९ अर्ब ८१ करोड ५० लाख रूपैयाँमध्ये कृषिले ३८.७ प्रतिशत, सिँचाइले ४३.८ प्रतिशत र बनले १६.७ प्रतिशत हिस्सा पाएका थिए भने भूमिले १ प्रतिशतभन्दा थोरै हिस्सा पाएको थियो (चापागाई सन् २००१ पृ.८) । यसले पनि भूमिसम्बन्धी समस्यालाई सम्बोधन गर्न सरकारी प्रतिबद्धताको कमी देखाउँछ । केही पूर्वअध्ययनहरू (चापागाई सन् १९९९; चापागाई र अर्स सन् १९९८, रेग्मी सन् १९७८ र जमान सन् १९७३)ले भूमिसम्बन्धी सवाल बहुआयामिक, जटिल र राष्ट्रको शक्ति संरचनासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध गाँस्ने रहेको देखाउँछन् । यद्यपि, आजसम्मका थुप्रै सरकारले भूमि आधारित शक्ति केन्द्रीकरण र यससँग सम्बन्धित शोषणलाई सम्बोधन गर्न चासो देखाएनन् । फलतः जमिनदार तथा अभिजात वर्गबाट हुने असमानता, विभेद र शोषणले गर्दा गरिब, उपेक्षित र शोषित जनतामा ‘राज्यले हाम्रा सवाललाई जानेरै उपेक्षा गरिरहेको छ’ भन्ने भावना दहो बनायो । राज्यको यस्तो रवैयाले थुप्रै नेपाली जनतालाई असन्तुष्ट बनायो र अन्ततः यसले पनि द्वन्द्व निम्त्याउन सहयोग गय्यो ।

सरकारले भूमि र कृषिलाई प्राथमिकतामा नराखेको प्रमाण बितेका वर्षका दसओटा पञ्चवर्षीय योजनाको समीक्षाबाट पनि देखिन्छ । असन्तुलित भूमि

वितरण प्रणालीलाई सम्बोधन नगरी र जीविकोपार्जनमुखी कृषिमा आश्रित ठूलो समूहलाई गैरकृषि क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना नगरी कृषिमा सुधार गर्नु अत्यन्त कठिन छ । कृषिका योजना तथा कार्यक्रमले समस्याका मूल कारणलाई सम्बोधन गरेकै छैनन् । जस्तै, 'उदारीकरण र निजीकरण'का अवधारणाले भूमि तथा कृषि योजनाका खाका त कोरेका छन् तर भूमिहीनलाई त्यसको पहुँच दिलाउने पक्षमा सम्बोधन गरेका छैनन् । यस्तो दयनीय अवस्था हुनुमा स्रोत वितरण र योजना निर्माणमा दातामाथि सरकारको उच्च निर्भरता पनि एक प्रमुख कारक हो ।

नेपाल सरकारको विकास बजेट (पुँजीगत व्यय)को दुईतिहाइभन्दा बढी अंश ऋण वा अनुदानको रूपमा बाहिरी स्रोतबाट प्राप्त हुन्छ (एनपीसी सन् २००३) । यसर्थ, योजना बनाउने कामका प्रमुख खेलाडी दाता नै हुन् । राजनीतिक दल पनि तिनीहरूमा आश्रित हुन्छन् । त्यसैले दाताको प्रभावमा निर्माण हुने योजनाले नेपालको जटिल भूमि मुद्दालाई सम्बोधन नै गर्दैन । विगतमा यस्तै भएको छ । दाताहरू आफूले प्रतिबद्धता गरेको सहायता प्रभावकारिताको पेरिस घोषणा (पेरिस डिव्लेरेसन अन एड इफेक्टिभनेस) अनुसार सहायताका सर्त कार्यान्वयन हुनुपर्छ ।

मुलुकको आवश्यकता र प्राथमिकतालाई ध्यान नदिइकनै नेपाललाई आफूखुसी सहयोग गरिरहेका नियोगको प्राथमिकता निरन्तर परिवर्तन भइरहेका छन् । नेपालका प्राथमिकता तिनै अन्तरार्पित्य दाताले निर्धारण गर्दैन, जो रूपान्तरणमुखी भूमिसुधारमा अझै इच्छुक देखिएका छैनन् । रूपान्तरणमुखी भूमिसुधारले भूमिहीन जनतालाई भूमि स्रोतमा पहुँच सुनिश्चित गर्दै । विशेषतः बहुपक्षीय नियोगहरू यो मुलुकमा कायम रहेको असमान भूअधीनत्वलाई तोड्ने काममा लाग्न हिच्कचाउँछन् । तिनीहरू कृषिको उत्पादकत्व र व्यापारीकरणमा मात्र केन्द्रित छन् र यसैकारण नेपालले भूमि द्वन्द्व र यससम्बन्धी विविध जटिलताहरू भोगिरहेको छ । अर्कातिर्फ, दाताहरूलाई नेपालमा आफू भूमिसम्बन्धी सवालमा संवेदनशील भएको देखाउनु पनि छ । त्यसैले तिनले आफू अनुकूलका केही गैरसरकारी संस्थालाई सुरुदेखि नै सानो आर्थिक सहयोग गरी भूमिमा सक्रिय भएको देखाइरहेका छन् । तर, उनीहरूले गैससलाई दिने यस्ता साना सहयोगले

खासै अन्तर पारेका छैन् । बरु उल्टै द्वन्द्वका लागि उर्वर भूमिको रूपमा विकास भइरहेका छन् ।

थुप्रै तथ्यले देखाएअनुसार द्वन्द्वको प्रमुख स्रोतमध्येको एक भूमि हो । यस्ता उदाहरण फिलिपिन्स, ब्राजिलको अमेजन क्षेत्र, नेपाल, ग्वाटेमाला, आइमोरी कोस्ट हुन् (इलबादाबी र साम्बियन्स सन् २०००, अलि सन् २०००, अलिस्टन र अरू सन् २०००; आन्द्रे र प्लेटयू सन् १९९८, उप्रेती सन् २००४बी, प्लेटयू सन् १९९६) ।

भूमि र हिंसात्मक द्वन्द्वबीचको सेतु मुख्यतः भूमि योजना तथा राष्ट्रिय र स्थानीय शक्ति सम्बन्धले निर्धारण गरेको कुनै राष्ट्रको सामाजिक संरचनासँग सम्बन्धित हुन्छ । जब भूमि योजना, संस्थागत व्यवस्थापन र कानुनी प्रावधान भूमि स्रोतको असन्तुलित र असमान वितरणका संरचनागत कारणलाई सम्बोधन गर्न निर्माण गरिन्छ, त्यसले हिंसात्मक द्वन्द्व रोक्न वा न्यूनीकरण गर्न सक्छ । यद्यपि, प्रतिष्ठा, सामाजिक स्तर, शक्ति र आर्थिक प्रलोभनसँग गाँसिएकाले भूमिसम्बन्धी सवालको सम्बोधन उति सहज छैन (घिमिरे सन् १९९२; उप्रेती सन् २००४ए; फिज्याट्रिक सन् २००२) ।

दुई वा दुईभन्दा बढी समूहले भूमिमाथिको पहुँच र प्रयोगमा दाबी गर्छन् र ती दुईबीचको कुनचाहिँ दाबी आधिकारिक भन्ने निर्धारण नहुँदासम्म सहमति सम्भव हुँदैन (उप्रेती सन् २००१; २००४ए) । संरचनागत स्तरमा यस्ता दाबी आन्तरिक शक्ति स्रोतबाट उब्जन्छन् र असमान शक्ति सम्बन्धमा प्रतिविम्बित हुन्छन् । यसैगरी यो विभिन्न शक्तिकेन्द्रका प्रभावशाली व्यक्तिद्वारा नियन्त्रित हुन्छ । त्यसैले भूमि द्वन्द्वका प्रधान विषय अपनत्व र नियन्त्रण हुन् । भूउपयोग, नियन्त्रण र अपनत्व कायम गर्न चाहिने प्रभावकारी र स्वीकृत संस्थागत तथा प्रशासनिक व्यवस्थापनको अभावसँग भूमि स्रोतमाथिको संरचनागत द्वन्द्व गाँसिएको हुन्छ ।

कृषिसँग पुँजीबादी उत्पादनको सम्बन्ध विषयमा भएका अनुसन्धान र कृषि संरचनामा शक्तिको प्रभाव विश्लेषणबाट पनि भूमि द्वन्द्वको उदयलाई केलाउन सकिन्छ (अली सन् २०००; एलिस्टोन र अरू सन् २०००; आन्द्रे र प्लेटयू सन् १९९८; उप्रेती सन् २००४ए र सन् २०००बी) । विश्वका धेरै स्थानमा आदिबासीले

परम्परागत रूपमा प्रयोग गर्दै आएको भूमिमाथि राज्यले नियन्त्रण गरेपछि यसै स्रोतमाथि द्वन्द्व सुरु भएको देखिन्छ । त्यसैले यो विषयको ऐतिहासिक विश्लेषण जरुरी हुन्छ । त्यसका लागि कुनै पनि मुलुकको ऐतिहासिक आयामले शक्ति, भूअधीनत्व र द्वन्द्वको सम्बन्ध विश्लेषण गर्ने आधार दिएको हुन्छ (वुल्फ सन् १९६९; उप्रेती र अर्च सन् २००८) ।

संसारभर भएका विगत ७५ वर्षदेखिका साना-ठूला द्वन्द्वहरूको मसिन्याएर समीक्षा गर्दा ती द्वन्द्व मुख्यतः ५ कारणले भएका देखिन्छन् । ती हुन् :

- १) भूमि
- २) स्त्री (महिला)
- ३) शक्ति
- ४) स्रोतमाथि नियन्त्रण
- ५) पद-प्रतिष्ठा

यसरी हेर्दा पनि भूमि द्वन्द्वको प्रमुख कारण देखिन्छ ।

३.२ अवधारणागत खाका

अल्सटोन र अर्च (सन् २००० पृ.१७१)को मापनमा भूमि-आधारित हिंसात्मक द्वन्द्व ‘भूमिसम्बन्धी विवादको क्रममा हुने व्यक्तिगत आधात वा मृत्यु अथवा भौतिक सम्पत्तिको क्षति’ हो । भूमिसम्बन्धी हिंसात्मक द्वन्द्वलाई छुटै विश्लेषण गर्न सजिलो हुँदैन किनकि यो सामाजिक र राजनीतिक प्रवृत्तिका अन्य सवालसँग स्वतः गाँसिएको हुन्छ । यसर्थ भूमि द्वन्द्व बुझ्न त्यसको परिप्रेक्ष्य, अन्तरवस्तु र राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय समाजका आयामलाई राम्ररी बुझ्नु पर्छ ।

ओर्डरीडी (सन् २००१ पृ.८७)का अनुसार हिंसात्मक द्वन्द्व निम्न चार चरणमा देखा पर्छ :

१. गौण तनावको अवस्था
२. उल्दो तनावको अवस्था
३. हिंसात्मक र खुला मुठभेड देखापर्ने अवस्था
४. फितलो संक्रमणकाल र द्वन्द्वोत्तर अवस्था ।

यो कुनै पनि किसिमका द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न सकिने सामान्य वर्गीकरण हो । भूअपनत्व र हिंसात्मक द्वन्द्वको सम्बन्ध विश्लेषण गर्न यो वर्गीकरण उपयुक्त छैन । कुनै पनि स्तरमा शक्ति सम्बन्धले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै र शक्ति द्वन्द्वसँग गाँसिएको हुन्छ । असमान शक्ति सम्बन्धले असमानता पैदा गर्ने हुनाले असमानता भनेको समाजमा असन्तुलित शक्ति सम्बन्धको उपज हो । जाँ-लुइस र निकोलास पन्स-भिग्नन (सन् २००३ पृ. ६)ले असमानता र द्वन्द्वबीच गाँसिएको सम्बन्धबारे निम्न चार बुँदाको चर्चा गरेका छन् :

- असमानताको स्तर र द्वन्द्वको सम्भावनाबीचको रेखीय सम्बन्ध (लिनियर रिलेसनसिप) (रसेट सन् १९६४, नाफिजगर र अयुभिनेन सन् २००२, म्युलर र सेलिग्सन सन् १९८७) । अर्को शब्दमा, समाज जति असमान हुन्छ, द्वन्द्वको सम्भावना उत्तिकै रहन्छ । समाजको शक्ति संरचनासँग असमानताको सीधा सम्बन्ध हुन्छ । सामान्यतया, नेपाल, भारत, पाकिस्तान र विशेषतः द्वन्द्वग्रस्त अन्य थुप्रै विकासशील मुलुकका उदाहरण नै यो सम्बन्धको प्रमाण हो ।
- द्विघातको सम्बन्ध (क्वाडेटिक रिलेसनसिप), जहाँ असमानताको मध्य समयमा द्वन्द्व उच्च विन्दुमा पुग्ने सम्भावना हुन्छ । यो रेखा ग्रिक वर्णको यु-आकारजस्तै हुने पनि कोही विद्वान् मान्छन् (हिस्चम्यान सन् १९८१; नाफिजगर र अयुभिनेन सन् २००२) । उनीहरूका अनुसार समानताको संघारमा द्वन्द्वको सम्भावना कम हुन्छ ।
- असमानता र द्वन्द्वबीचको सम्बन्धमा निश्चित शैली हुँदैन (कोलियर सन् २०००) । समाजका शक्तिको आयाम निरन्तर परिवर्तन हुने हुनाले यस्तो सम्भावना नरहेको हो ।

भूमि योजना, संस्थागत व्यवस्थापन र कानुनी प्रबन्धले मात्र संक्रमणकालमा रहेको अथवा युद्धग्रस्त समाजको द्वन्द्व समाधान गरी शान्ति स्थापना नगर्न सक्छ । युद्धग्रस्त र सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुजिरहेको समाजमा भूमि राजनीतिक वार्ताको क्रममा मुख्य विषय हुनुपर्छ । पूर्वी टिमोर, अफगानिस्तान र नेपालमा भएको शान्ति-सम्झौताका बेला भूमिसम्बन्धी छलफल यससम्बन्धी विवाद समाधान गर्ने उत्कृष्ट उपाय भएको देखाउँछ । तर, भूमि द्वन्द्वको समाधान र

दीर्घकालीन शान्ति स्थापना निकै जटिल हुन्छन्, किनकि यस्तो बेला शक्तिको सबैभन्दा जटिल सवाल नै भूमि हो । यस सन्दर्भमा यो परिच्छेदले भूमि र राज्यबीचको सम्बन्ध केलाउँदै सम्पत्ति र भू-अपनत्वको अवधारणाको विश्लेषण गर्छ । यसले भूमिसम्बन्धी वर्गीय सवाल र बहिष्करणका असरको विश्लेषण गर्छ । नेपालको कृषि परिवर्तन र सामाजिक रूपान्तरणको परिप्रेक्ष्यमा यसले सामाजिक संरचना र शक्ति सम्बन्धलाई पनि विश्लेषण गर्छ ।

३.३ राज्य, शक्ति र भूमि

अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान पाएको क्षेत्रसहितको स्वशासित राजनीतिक अंग नै राज्य हो । ऊसँग नागरिक हुन्छन् र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, आर्थिक संगठन र सामाजिक सवालमा यसले स्वनिर्भर भई काम गर्छ । ऊसँग हिंसा/बल प्रयोग गर्ने एकाधिकार पनि हुन्छ । यसरी नै कुनै पनि राज्यले आफ्ना नागरिकमाथि शक्ति अभ्यास गर्छ र नागरिकले पनि आफ्ना प्रतिनिधि पठाई राज्य सञ्चालन गर्छन् । आफ्ना नागरिकको हितको पक्षमा काम गर्ने अधिकार राज्यसँग हुन्छ । तर, राज्य जिम्मेवार भई भूमिसम्बन्धी जटिलतालाई सम्बोधन गर्नुपर्नेमा पन्छिने वा अलिङ्गने गर्दा भूमिमा आधारित द्वन्द्व जटिल बन्दै जान्छ र उपयुक्त अवसर पाउनासाथ हिंसात्मक रूपमा देखा पर्दछ ।

मानवीय कार्यलाई सञ्चालन गर्ने वा रोक्ने स्वरूप नै शक्ति हो । इटालीका राजनीतिक दर्शनशास्त्री निकोलो म्याकिआभेली (सन् १४६९-१५२७) र फ्रान्सेली दर्शनशास्त्री मिसेल फूको (सन् १९२६-१९८४) शक्ति बहसका प्रवर्तक हुन् र उनीहरूले निश्चित सामाजिक परिप्रेक्ष्यको जटिल संरचनात्मक अवस्थाको रूपमा शक्तिलाई परिभाषित गरेका छन् । पछि आई एन्थोनी गिडेन्सले पनि शक्ति संकथन निर्माणमा उल्लेख्य योगदान दिए, विशेषतः कर्तालाई सुदृढ पार्न सक्ने शक्तिको अवधारणामा (टार्ने सन् २०००, डाउडिड सन् १९९६, फ्रेन्च र च्याभेन सन् १९५९) । शक्तिसँग विशेषतः दुई तत्त्व हुन्छन्: भौतिक (जसमा बाध्यकारी शक्ति प्रयोग समावेश हुन्छ) र राजनीतिक शक्ति । सामान्य अर्थमा शक्तिलाई समाजमा क्रिया वा प्रतिक्रियामार्फत सम्भाव्य परिवर्तन ल्याउन प्रयोग हुने वास्तविक वा कल्पित सक्षमताको रूपमा लिन सकिन्छ (क्लास्टर्स सन्

१९७४)। तर, यस्तो शक्तिको प्रयोग समाजका सम्पन्न वर्गको पक्षमा हुँदा वर्ग विभाजन भई गरिब र असहाय अन्यायमा पर्छन्। फलतः यो द्वन्द्वका लागि उवर झोत बन्छ।

शक्ति सम्बन्धका संरचनामा देखापर्छ र यसलाई कर्ता वा कर्ताको समूहसँग तुलना गरिनुपर्छ। कुनै सामाजिक परिप्रेक्ष्यको अर्को कुनै कर्तासँग तुलना नगरिकनै ऊ अर्कोभन्दा शक्तिशाली छ भन्न सम्भव हुँदैन। त्यसैले नियन्त्रण वा उच्च समन्वय र बलशाली, कमजोर, प्रभावकारी वा निष्प्रभावी जस्ता निश्चित सम्बन्धमा यो प्रतिविम्बित हुन्छ। संरचनागत पारस्परिकता नै शक्तिको प्रमुख विशेषता हो। जस्तैः एउटा कर्ताको व्यवहार नियन्त्रण गर्दा अर्को कर्ताले शक्ति अभ्यास गर्नुपर्ने हुन्छ। सापेक्षिक र पारस्परिक स्तरमा शक्ति सुचारु हुन्छ र समाजशास्त्रीय शब्दावलीमा यसलाई शक्ति सन्तुलन भनिन्छ भने राजनीतिक शब्दावलीमा शक्ति अभ्यास भनिन्छ। समाजशास्त्रीय चिन्तनमा एकपक्षीय बलको स्वरूपमा पनि शक्तिलाई हेरिन्छ (टार्ने सन् २०००; डाउडिङ सन् १९९६)। यही अवधारणाले नै समाजमा शक्तिशाली र शक्तिहीन समूहहरूको परिकल्पना र अभ्यास भएको हो। यही अवधारणाले नै द्वन्द्वको मर्मलाई भल्काउँछ।

संरचनागत सामाजिक सिद्धान्तमा शक्तिलाई सामाजिक संरचनामा गाँसिएको प्रक्रियाको रूपमा अर्थाइन्छ (उप्रेती र अरू सन् २००८)। निर्वाचनजस्ता निश्चित लोकतान्त्रिक प्रक्रियाबाट समाजमा प्रतिनिधि शासकमार्फत शक्ति हासिल गर्न सकिन्छ। यो व्यक्तिगत क्षमता अथवा जन्मजात हस्तान्तरण हुने प्रक्रिया (राजाहरूमा)मार्फत प्राप्त हुन्छ। यसैगरी यो विशेषज्ञतामार्फत (सक्षमता, सीप र ज्ञान) वा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा बहकावमा पारी, पैसा र झोतमार्फत वा बलप्रयोगमार्फत (हिंसा, सैन्य बल वा बाध्यकारी अवस्था) वा धार्मिक प्रभावमार्फत पनि हासिल गर्न सकिन्छ। जेके गलबाथले^२ शक्तिलाई वर्गीकरण पनि गरेका छन् (क्लास्ट्रेस सन् १९७४; टार्ने सन् २०००; डाउडिङ सन् १९९६; फ्रेन्च र न्यामेन सन् १९५९):

^२ ‘एन एनाटमी अफ पावर’ मा जेके गलबाथले शक्ति सम्बन्धबाटे विस्तृत व्याख्या गरेका छन्।

- बलमा आधारित शक्ति
- क्षतिपूरक (विभिन्न स्रोतहरूको प्रयोगले)
- सर्तपूर्ण (बहकावको परिणामका रूपमा)
- व्यक्तिगत छविको प्रभाव
- सम्पत्तिको प्रयोग, र
- सांगठनिक शक्ति ।

मथिको वर्गीकरण धरेमध्येको एउटामात्र हो । शक्तिलाई सापेक्षित (relative), मनोभावनात्मक (perceptual) भनेर पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

कुनै परिणाम हासिल गर्ने उद्देश्यसहित एउटा कर्ताले अन्य कर्ताहरूको उत्प्रेरक संरचना (इन्सेन्टिभ स्ट्रक्चर) परिवर्तन गर्ने क्षमता नै सामाजिक शक्ति हो । यसकारण सामाजिक शक्तिको अवधारणाअनुसार विभिन्न कर्तामाख शक्ति प्रयोग गर्ने क्षमता बढौ जान्छ । मार्क्सवादी परम्परालाई अनुसरण गर्दै इटालीका समाजशास्त्री एन्टोनियो ग्राम्स्कीले शक्ति प्रयोग गरी विचारधारामा सांस्कृतिक अधिपत्य जमाउने प्रक्रियाबारे व्याख्या गरेका छन् ।

मिसेल फूकोको तर्क गर्छन्, “सबै खाले मानवीय क्रियाकलापमा शक्ति भल्किएको हुन्छ ।” फूकोको यस्तो विश्लेषण शक्तिको प्रविधिमा आधारित छ, जुन बिस्तारै विकसित हुन्छ । यो मान्यतामा समाजका सदस्यहरूबीच हुने क्रिया र प्रतिक्रिया नै शक्ति हो । उनले ज्ञानलाई शक्तिको रूपमा जोड दिन्छन् । फूकोले शक्तिको एउटा स्वरूपलाई विश्वास प्रणाली (विलिफ सिस्टम) भनेका छन् किनकि मानिसहरूको विचार तिनै सामाजिक विश्वास प्रणालीसँग गाँसिएको हुन्छ । यसलाई उनले सामान्य ज्ञान र अधिपत्य पनि भन्छन् । निश्चित विश्वास प्रणालीले सत्तालाई परिभाषित गरेको हुन्छ, जसले शक्ति निर्माण गर्छ (टार्ने सन् २०००, फ्रेन्च र च्यामेन सन् १९५९) ।

शक्तिको गलत प्रयोगले समाजलाई ध्रुवीकरणमा लैजान्छ र समूह विभाजित हुन्छ । समान स्तरमा सम्पत्ति, सामाजिक स्तर, अधिकार, पहिचान र उस्तै सामाजिक-राजनीतिक अभिरुचि भएकाहरू एउटा समूहमा आबद्ध हुन्छन् र यसैलाई कायम राख्ने कोसिस गर्छन् । अर्कातिर आर्थिक रूपमा कमजोर तथा

सामाजिक र राजनीतिक रूपमा उपेक्षितहरू ज्ञान, स्रोत र सूचनाको कमीकै कारण एकापसको साभा अभिरुचिमा आबद्ध हुन सक्दैनन् । यस्तै ध्रुवीकरणले द्वन्द्व निम्त्याउँछ र त्यसलाई गहिर्याउँछ (क्लास्ट्रेस सन् १९७४; फ्रेन्च र च्यामेन सन् १९५९) । नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वलाई पनि यसै खाकामा हर्ने सकिन्छ । सामन्ती र अर्धसामन्ती समाजमा शक्ति आर्जन गर्ने एउटा प्रमुख आधार भूमि भएकोले भूमिमा आधारित शक्ति सन्तुलनको समाज परिचालनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ र जब यो खलबलिन्छ, त्यहाँ द्वन्द्व सुरु हुन्छ ।

विविध सामाजिक समूहबीचको असमानताले समाजमा द्वन्द्वका लागि उर्वर वातावरण तयार गर्छ (उप्रेती र अरू सन् २००८) । माथि छलफल गरिएअनुसार सामन्ती र परम्परागत समाजमा हुने असमानताको परिणाम द्वन्द्व हो । असमानता र द्वन्द्वबीचको सम्बन्ध समाजभित्रका प्रतिस्पर्धारित समूहबीचको विशेषाधिकार र असन्तोषमा आधारित हुन्छ । एसिया र अफ्रिकामा उन्नाइसौँ र बीसौँ शताब्दीमा तथा युरोपमा अठारौँ शताब्दीमा यो देखिसकिएको छ । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व पनि शताब्दीआँदेखिको असमानताले निम्त्याएको भन्न सकिन्छ ।

विकासशील मुलुकका लागि दाताहरूले बनाउने योजना पनि द्वन्द्वको मूल स्रोतको रूपमा देखिएको छ । उनीहरूको सहयोग विशेषतः यथास्थितिवाद कायम राख्न, शक्ति सम्बन्ध मजबुत बनाउन र आफ्ना निहित अभिरुचि पूरा गराउनमै केन्द्रित हुन्छ (बिगोम्बे र अरू सन् २०००) । उदाहरणका लागि रुवान्डामा विश्व व्यांकले सञ्चालन गरेको संरचनागत व्यवस्थापन कार्यक्रम (स्ट्रक्चरल एडजस्टमेन्ट प्रोग्राम)ले विभिन्न आर्थिक समूह (धनी र गरिब)बीच तनाव बढाएर तिनलाई द्वन्द्वावस्थामा धकेल्दै त्यहाँको अवस्था कमजोर पारेको थियो (स्टोरी सन् १९९९) । यसैगरी सिएरा लिओन र लाइबेरियामा पनि यस्तै अवस्था आएको थियो (क्रयामर र विक्स सन् २०००) । सन् १९८० तिर दाताहरूको हस्तक्षेपले (विशेषगरी पूर्वउपनिवेशवादी राष्ट्रले जिम्बावेका गरिब काला जातिलाई भूमि पुनः वितरण गर्ने सबालमा) गर्दा भूमि द्वन्द्वका गम्भीर विषय उठेका थिए (एचआरडब्लू सन् २००२) ।

भूमि खरिद गर्न जिम्बावे सरकारलाई प्रदान गरिएको कोषमा तेस्याइएको सर्ताले त्यसको बाँडफाँटको कार्यलाई लगभग असम्भव नै बनाएको थियो । किनकि,

इच्छुक बिक्रेतालाई बजार मूल्यको पूर्ण रकम प्रदान गरिनुपर्थ्यो । यो अवस्था कमसल भूमिलाई उच्च मूल्य दिई पुनः बाँडफाँट गरेमात्र सम्भव हुन्थ्यो । त्यहाँ रेडेसियन प्लान्टेसन सेक्टर आबद्ध बहुराष्ट्रिय संगठन र ब्रिटिस मूलका गोरा भूमिपतिको निहित स्वार्थमा भूमि बाँडफाँट आश्रित थियो (एचआरडब्लू सन् २००२) । र, यसरी भूमि बाँडफाँटमा सधैँभरि शक्ति र सत्तामा पहुँच र नियन्त्रण भएका गोराहरूको फाइदाका लागि भूमिसम्बन्धी काम हुन्थ्यो ।

यस्तै पाकिस्तानमा पनि विश्व व्यांकले भूमि कर सुरुआत गरेको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय नियोगले भूमिसुधारका लागि पैरवी गरेका बजार-आधारित भूमितर्फको कठोर अवधारणा (भूमिसुधारको अकाट्य आवश्यकताको रूपमा भूमि व्यांक)ले पनि थुप्रै समस्या सिर्जना गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाले राखेका सर्तले विश्वका थुप्रै भूभागमा भूमि-आधारित धेरै समस्या र सामाजिक तनाव खडा गरेका छन् । जस्तै, एसियाली विकास व्यांकले नेपालको दीर्घकालीन कृषि योजना (एग्रिकल्चरल पर्स्पैक्टिभ प्लान)लाई सहयोग गर्ने गैर-नाकामुखी खाद्य भण्डार-गृहहरूमा दिइएको अनुदान उन्मूलन गर्नुपर्ने सर्त राखेको थियो । यसले दुर्गम क्षेत्रमा भोकमरीको अवस्था सिर्जनामात्रै गरेन, निकै गढिरो तनाव पनि जन्माइदियो । अन्ततः यसले नेपालमा पनि दृन्दृ बढाउन सघायो । युरोपेली र उत्तरअमेरिकी राष्ट्रले आफ्ना किसानलाई अनुदान दिइरहेका छन् । तिनले नै विकासोन्मुख देशमा सहायता गर्दा भने कृषिमा दिइएको त्यस्तै अनुदानलाई हटाउने सर्त अधि सार्ने गरेका छन् । विकसित मुलुकको यस्तो द्वैध प्रवृत्तिले पनि विकासशील मुलुकमा दृन्दृ बढाउन मदत्त पुऱ्याएको छ ।

भूमिका कारण रक्तपातपूर्ण दृन्दृ र क्षेत्रीय अस्थिरता भएका थुप्रै उदाहरण पनि हामीसँग छन् । दक्षिण फिलिपिन्समा मिन्दानाओ दृन्दृको सुरुआत र विस्तार तथा प्यालेस्टिनी र इजरायली दृन्दृ विश्वका भूमिसम्बन्धी तनावका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा हेर्ने हो भने ऐतिहासिक कालदेखि नै भूमिलाई राज्यको सम्पत्ति (राज्यको जमिन्दारी)को रूपमा लिइन्थ्यो र यस्तो भूमिलाई 'रैकर' भनिन्थ्यो (रेग्मी सन् १९७६) । महेशचन्द्र रेग्मीले रैकर र किपट नामका दुई भूमि मोहियानी व्यवस्था नेपालमा रहेको मान्छन् । भूमिका अन्य किसिमहरू रैकरबाट बनाइएका हुन् (रेग्मी सन् १९७६, १९७८) । वि.सं.

२००७ बाट रैकरको अर्थ सरकारी जमिनबाट व्यक्तिगत जमिनमा परिवर्तन भएको भन्ने छ । रैकरले त्यस्ता भूमिमाथि राज्यको अधीनत्वलाई जनाउँछ, जुन प्रत्यक्ष मोहीको रूपमा जनताले नै खनजोत गरेका हुन्थे । यी वर्गीकरण पनि आफैंमा द्वन्द्वका लागि उर्वर आधार बनेका छन् । नेपालमा जातीय तनावको एउटा कारण यस्तै जमिनको वर्गीकरण र प्रयोगले भएको देखिन्छ ।

त्यसबेला राज्यलाई बिक्री, धरोटी वा निगाहमा कुनै पनि जग्गा लिन सक्ने अधिकार थियो । यस्तो अधिकार प्रयोग गरेर शासकहरूले खेती गरिएका वा नगरिएका राज्य अधीनका जमिन जागिर, बिर्ता, रकम, सेरा र राज्यका नाममा आफूप्रति बफादार हुनेलाई र उपकारी तथा धार्मिक संगठनलाई गुठीको रूपमा दिए (रेग्मी सन् १९६३; १९७६) । यसरी व्यक्ति र संस्थालाई जानाजान जग्गा दिइन्थ्यो । तिनले राज्य वा शासकलाई दिएको सेवाका लागि मात्र नभई आफूप्रति बफादार बनाउन र सामाजिक तथा धार्मिक क्रियाकलाप बढाउन पनि यसो गर्थे । यसर्थ, नेपालमा ऐतिहासिक रूपमै विद्यमान भूमिको मोहियानी व्यवस्था अझै पनि असमानता, सामाजिक बहिष्करण र शक्तिमुखी सामाजिक सम्बन्धको प्रमुख स्रोतका रूपमा रहेको छ, जुन समय-समयमा द्वन्द्वको कारक र राजनीतिक लेनदेनको माध्यमसमेत बनेको देखिन्छ । नेपालमा राज्यलाई दिइएको सेवाबापत पुरस्कारको स्वरूपमा भूमि दिने ऐतिहासिक चलन थियो (उपरी र अरू सन् २००८) । यस्ता जग्गाका थुपै स्वरूप थिए । तीमध्ये केही यसप्रकार छन्:

बिर्ता : बिर्ता पनि भूमिदानको एउटा स्वरूप थियो । यो व्यवस्थाअन्तर्गत दिइएको जमिनका लागि कुनै समय-सीमा हुँदैनथ्यो । यसलाई राज्यले कब्जा नगरेसम्म वा फिर्ता नलिएसम्म भाडामा लगाउन वा आफ्नो बनाउन सकिन्थ्यो । बिर्ताधीनीलाई प्रायः जमिन अपनाउने, भोगचलन गर्ने, बेच्ने, आवधिक रूपमा भाडामा दिने, भागबण्डा गर्ने र मञ्जुरीनामा दिन सक्ने पूर्ण अधिकार थियो । धेरैजसो बिर्ता जमिनमा कर लाएनथ्यो । यस्तो पद्धति नेपालमा निजी भूमि-सम्पत्ति व्यवस्थाको जग र भूमि आधारित शोषणको स्रोत पनि बनेको थियो ।

जागिर : जागिर पनि यस्तै अर्को स्वरूप थियो । जागिर भूमिको अधीनता अरूभन्दा धेरै सूक्ष्म र सर्तपूर्ण थियो । यस्तो जमिन शासनमा रहेका अभिजात

वर्गका सदस्यलाई भन्दा सरकारी कर्मचारीलाई दिने गरिन्थ्यो । जागिर जमिनमा तलबको सट्टा रैकर जमिनबाट आउने आम्दानी लिन पाउने व्यवस्था थियो । यो अखलाई दिन वा बेच्न भने पाइँदैनथ्यो । रोजगारीको वैधता सकिनासाथ वा सरकारको आदेशमा यस्तो जमिनमाथिको अधिकार सकिन सक्थ्यो । वि.सं. २०१६ मा बिर्ता उन्मूलन ऐन लागू भएपछि बिर्ता र जागिर दुवै खालका भूमि व्यवस्था उन्मूलन भए र सबै जमिन रैकर भूमिमा बदलियो (न्यू एरा सन् १९८८) ।

सेरा : सेरा बेगलै खालको भूमि मोहियानी व्यवस्था थियो । यसलाई राजदरबारले खाद्यान्न तथा भूमिसम्बन्धी अख आवश्यकता पूर्ति गर्नका लागि खुला रूपमै प्रयोग गरेको थियो । जमिनमाथिको यस्तो मोहियानी व्यवस्थाले भूमि स्रोतमाथिको पूर्ण नियन्त्रण दरबारको हातमा रहेको र यसलाई तिनकै इच्छापूर्तिको लागि प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

रकम : रकम भनिने मोहियानी व्यवस्थामा खेतीकर्ताले सरकारलाई सिकर्मी, डकर्मी तथा हुलाकी भएर अनिवार्य रूपमा निःशुल्क श्रमिकहरू उपलब्ध गराउनुपर्थ्यो । राज्य जमिन भनेको शाही परिवारका सदस्य र भारदारहरूलाई राज्यको पुरस्कार भनेर दिइने मोहियानीकै परिमार्जित रूप थियो । राणाकालसम्म पनि यस्तो खालका भूमिदानका अभ्यासहरू सामान्य नै थिए । शासकहरूले सैनिक सेवाका व्यक्तिलाई रिफाउन पनि जमिनको ठूलो हिस्सा दानमा दिन्थे । भूमिदानको चलनलाई राणा शासकहरूले तिनका नातेदार र प्रमुख कर्मचारीमै सीमित राखेका थिए । यो पनि वर्ग विभाजनको कारक थियो ।

गुठी : भूमिदानका यी सबै खालका चलनबाहेक गुठी भनिने अर्को खालको भूमिदान पनि थियो । गुठी व्यवस्थामा सरकारले वा मानवतावादीहरूले धार्मिक वा परोपकारको उद्देश्यले सम्पत्ति दान गर्थे । मठमन्दिर वा देवी-देवता पुज्दा नियमित वा पर्व विशेषमा आइपर्ने धार्मिक क्रियाकलाप र उत्सव आदि यसको प्रयोजन हुन्थ्यो । यसरी तिनको निर्माण, संवर्द्धन वा मन्दिरहरूको सञ्चालन, धार्मिक पाटी, बाटो छेउका पौवा, इनार, टचांक, पोखरी, ढुगेघारा तथा पिउने पानी, बाटोघाटो, स्नानघाट, पुल, चौतारा, औषधालय, अस्पताल, पुस्तकालय र विद्यालयजस्ता सेवा एवं तिनको व्यवस्थापनका लागि पनि गुठीको प्रयोग

गरिन्थ्यो । गुठीको भूमि प्रचलनमा जमिन्दारहरूले धार्मिक उद्देश्यले निजी जमिन (राज्यबाट पाएका) प्रदान गर्ने चलन पनि थियो । शासकहरूले अभ्यास गरेका यी सबै भूमिदानका प्रचलनले केन्द्रीकृत एवं वर्गीय समाजलाई सुदृढ पार्नुका साथै बहिष्करण र अन्ततः सामाजिक द्वन्द्वलाई खनै बढावा दिएका थिए ।

किपट : किपट सामुदायिक भूमि उपभोगको एउटा प्राचीन व्यवस्था थियो । यसमा निश्चित जनजाति समूहलाई तिनको चलिआएको सामुदायिक उपभोगका आधारमा उनीहरूलाई त्यहाँको स्थानीय प्रमुख (राजा)ले जमिन दिएको हुन्थ्यो । मानिसहरूलाई निश्चित ठाउँमा खेती गर्ने र अरू भागबाट वन पैदावर संकलन गर्ने अनुमति दिने/नदिने अधिकार राज्य प्रमुखलाई हुन्थ्यो (रेग्मी सन् १९७८) । किपट व्यवस्थामा छुट्टाछुट्टै जनजाति समुदायले तोकिएको ठाउँमा छुट्टाछुट्टै किपट जमिनको अधिकार पाउँथे (रेग्मी सन् १९६३) । रेग्मी (सन् १९७२ पृ.२७) लेरूछन्, “आफ्नो क्षमताअनुसार खेती गरेका किपट कमाउने जनजाति समुदायका जो कोही सदस्य यसका लागि राज्यसँग नभएर प्रथमतः आफ्नै समुदायसँग निष्ठावान हुन्थे ।” यसरी वि.सं. २००७ सम्म राज्यको कृषि र बनको जमिनमध्ये लगभग एकतिहाइ जमिन व्यक्तिको हातमा पुगिसकेको थियो । बाँकी सबै राणाहरूकै नियन्त्रणमा थियो (रेग्मी सन् १९७८) । राणाहरूद्वारा मन पराइएका स्थानीय कर्मचारीले गाउँ-गाउँमा भूमिदानको नीति लागू गरे । यसबाट तिनले आफ्नो पक्षमा निकै फाइदा कमाउन सफल भए । जागिर र बिर्ता जमिनको रूपमा तिनले आफ्ना लागि धेरै सम्पत्ति जोडे । अनि तिनै जमिनमा विपन्न किसानहरूलाई मोहियानी लगाए । एवं रीतले स्थानीय कर्मचारीहरू जमिन्दारमा परिणत भए । विपन्न किसानले आफ्नो उत्पादित अन्को आधा भाग स्थानीय जमिन्दारहरूलाई अधियाँस्वरूप बुझाउनुपर्ने भयो (उप्रेती सन् २००४डी) । यो प्रक्रियाले समाजमा अन्यायको अनुभूति दिलायो, जुन द्वन्द्वका लागि उपयुक्त आधार हो ।

शासकले अभ्यास गरेका भूमिदानका यी सबै व्यवस्थाले समाजमा वर्ग र तह सिर्जना गराएर बहिष्करण र सामाजिक द्वन्द्व निमित्यो । भूमिदानको प्रचलन यसरी अघि बढ्दै जाँदा जमिन्दारहरूले तिनको जमिनको तिरो सुनिश्चित

गर्न कुत (ठेक्का)को चलन ल्याए । यस्तो प्रचलनमा धेरै तिरो तिर्न सक्नेले मात्रै करारमा जमिन पाउने भए । उत्पादन धेरै वा थोरै जति भए पनि वा कति पनि नभए पनि किसानले जमिनको कुत तिर्नुपर्ने भयो । अन्ततः यस्ता विपन्न किसानहरू सजिलै जागिर र विर्ताधीनीका दास श्रमिक बन्न पुगे । यो संरचनागत र मनोमानी ढंगले असमान समाजको सिर्जना गर्ने र सामाजिक दृष्टिको बीउ रोप्ने ऐटा उदाहरण थियो ।

आदिवासी समुदायको इतिहास हेर्ने हो भने तिनमा व्यक्तिगत सम्पत्ति अधीनत्वको प्रचलन थिएन । भूमि तिनका लागि साभा सम्पत्ति थियो र यसलाई सदस्यहरूले आफ्नो आवश्यकताअनुसार उपभोग गर्थे । सम्भ्रान्त शासकहरूले भूमिदानको प्रचलन सुरु गरेपछि स्रोतको यस्तो परम्परागत उपयोग प्रणाली बदलियो । त्यसपछि क्रमशः आदिवासी समुदायमा चलेको आदिवासी सामुदायिक भूमि उपभोग व्यवस्थाबीच तनाव सिर्जना भयो । शान्ति-सम्झौतापछि त यो सवालको यति बढी राजनीतीकरण र जातीयकरण गरियो कि यसले वास्तविक मुद्रालाई पाखा लगाएर पुराना सामन्त र जातीय रूपमा उदाएका नयाँ सामन्तबीच ‘जुँगाको लडाङ्ग’मा परिणत भयो ।

समयकालसँगै गरिब र सीमान्तीकृत जनता भूमिहीन बन्दै जानुका साथै अख स्रोतमा पनि पहुँच गुमाइरहेका छन् । यसले तिनलाई स्रोतबाट भनै वज्चित गराउने दिशातिर धकेलिरहेको छ (उप्रेती र अधिकारी सन् २००६) । तिनले परम्परागत भूमिअधिकारमात्रै होइन, जीविकाको राम्रो माध्यम पनि गुमाएका छन् । यसमाथि पनि विश्वव्यापीकरण र निजीकरणको दबावले तिनलाई भनै सीमान्तीकृत बनाएको छ (भण्डारी सन् २००३) । असमान घरायसी शक्ति-सम्बन्ध र बाह्य प्रभाव (सहायता सर्त, हस्तक्षेप आदि) ले स्रोतसँगको पहुँचबाट जनतालाई वज्चित गराउने संयन्त्र सिर्जना गरी दृष्टिको वातावरण बनाइदिएको छ ।

३.४ भूमिमा पहुँच तथा अधीनत्व र दृष्टि

धेरै दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमा भएको भूअधीनत्वको व्यवस्थापन प्रायः जसो असमान हुनुका साथै जमिन्दारी प्रथालाई बढावा दिने खालका छन् । नेपालको

सन्दर्भमा गरिब र सीमान्तीकृत किसानहरू राज्य प्रणालीको लाभबाट समेत वज्चित छन् । यसमाथि जमिन्दारी प्रथाले तिनको आर्थिक विकासमा भनै बाधा पुऱ्याएको छ । जमिन्दारहरूले आफ्नो जमिन मोहियानीमा लगाएर तथा निःशुल्क श्रमका साथै कोसेली र मुख्यौलीजस्ता विभिन्न खाले तिरो मगाएर विपन्न किसानको शोषण गर्छन् । अरू त अरू, तिनले निमुखा किसानबाट पहिले नै बालीको तिरोसमेत लिइसकेका हुन्छन् । धेरैजसो मूल्यवान् जमिनको अधीनत्व स्थानीय सम्भान्त व्यक्ति तथा शक्ति केन्द्रका हातमा हुने गर्छ । इसिमोडका लागि सन् २००० मा गरिएको अध्ययनको निष्कर्षमा लेखिएको छ, “सामान्यतया नेपालका भूमि नीतिले ठूलो जनसंख्यालाई नकारात्मक असर पारेको र भूमिको गुणस्तरमै हास गराएको पाइएको छ । भूमिमा आएको यो हासले गरिबी बढाएको र गरिबीले भूमिको हासमा भनै गम्भीर असर पारेको हुनाले यी परस्पर सहयोगी प्रक्रिया बनेका छन् । भूअधीनत्व तथा उपभोग अधिकार समता र कार्यदक्षता दुवैका दृष्टिले प्रतिकूल देखिएका छन् ।” (इसिमोड सन् २०००) ।

भूमि स्रोतमा गरिब जनताको पहुँच नेपालमा कहिल्यै पनि नसुलिभएको मुद्दा हो । यसलाई सल्टचाउन गएको चार दशकमा सरकारबाट विभिन्न उच्चस्तरीय आयोग, कार्यदल तथा कार्यसमितिहरू गठन गरिए पनि तिनका कुनै ठोस नितिजा देखिएनन् । सरकारी कानुन, नीति तथा नियमहरूले गरिब जनताको भूमि र भूमिमा आधारित स्रोतमा पहुँच सुनिश्चित गर्न सकेनन् । तर, यस्ता नीति-नियम सम्भान्त तथा जमिन्दारहरूका पक्षमा कार्यान्वयन गराउन अहिलेको शक्ति सम्बन्धको बलियो प्रभाव छ । अहिले गरिब तथा सीमान्तीकृत जनताको चासो मुख्यतः निम्न विषयहरूमा छ :

- भूमि तथा भूमिमा आधारित उत्पादनका स्रोतमा पहुँच र तीमाथिको अधीनत्व
- यस्ता स्रोतहरूको समतामूलक लाभ वितरणका साथै परम्परागत अधिकारको सुरक्षा
- निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता
- सूचना र न्यायमा पहुँच

नेपालमा भूमि स्रोतको अधीनत्वले ऐशा, शक्ति, सामाजिक प्रतिष्ठा र जीविकाको सुरक्षा प्रदान गर्छ । विशेषगरी जातीय प्रथाभित्र पर्ने दलित समूहहरू संघेँजसो सीमान्तीकृत भएका हुन्छन् । उनीहरूका लागि भूअधीनत्व नै मुख्य चासोको विषय बन्छ ।

भूअधीनत्व नभएका कारण जनसंख्याको एउटा ठूलो हिस्सा गैरकृषि रोजगारीको अवसरबाट वञ्चित छ । गैरकृषि रोजगारी लगानीका लागि रकम जुटाउनु पनि महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो । तर, जनसंख्याको यस्तो हिस्सा अझै पनि कृषि श्रमिक वा कबुलियती मोही बनेर जीविका धानिरहेका छन् । प्रायः जसो कमैयाः^३ (बँधुवा श्रमिक), कम्तरी (घरायसी श्रमिक), कमारा/कमारी, गोठाला, खेताला, हरूवा, चरुवा र भरियाहरूले यस्तै समस्या भोगिरहेका छन् । खासमा तिनको भूमि र अरू प्राकृतिक स्रोतमा पहुँचले सुरक्षित जीविकाको आधार प्रदान गर्छ । गरिब तथा विपन्न जनताको भूमि स्रोतमा पहुँच मिल्दो नीति, अनुकूल विधेयक, उत्तरदायी संस्था र नीति तथा विधेयकहरूलाई प्रभावकारी तरिकाले व्यवहारमा रूपान्तरण गर्नुमा निर्भर रहन्छ (उप्रेती सन् २००४ र २०११) तर नेपालमा यही कुराको गम्भीर अभाव छ ।

३.५ सम्पत्ति अधिकार र भूमि द्वन्द्व

भूमि स्रोतमा पहुँच र यसमाथिको अधिकारलाई सम्पत्ति सम्बन्धले व्यापक प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यसैले भूमि द्वन्द्वमा सम्पत्ति अधिकार एउटा केन्द्रीय विषय बन्न आउँछ । सम्पत्तिलाई स्रोत आधारका रूपमा प्रयोग गर्न पाउने व्यक्ति वा समूहको अधिकार वा कर्तव्यको रूपमा बुभन सकिन्छ (ओस्ट्रम सन् १९९०) । स्रोतको उपभोगले उपभोक्ता अधिकार, अरूलाई संलग्न नगराउने अधिकार, व्यवस्थापन गर्ने अधिकार र विक्री गर्ने अधिकारजस्ता धेरै अधिकारहरूलाई समेट्ने हुँदा सम्पत्ति अधिकार निकै जिटिल विषय बन्छ (स्लोजर र ओस्ट्रम सन् १९९२) । सिद्धान्ततः मानिसले कि तिनका ऐतिहासिक सम्बन्धको उपयोग गरेर कि भोगचलन गरिआएको देखाएर कि त कानुन-विधानलाई आफ्नो अनुकूल

^३ देउवा सरकारले २०५८ सालमा कमैया प्रथा र माओवादी नेतृत्वको सरकारले २०६५ भद्रौमा हरूवा प्रथाको उन्मूलन गरेको थियो ।

व्याख्या गरेर भूमि र भूमिमा आधारित स्रोतमाथिको अधिकार प्राप्त गर्छन् (उप्रेती सन् २००१, स्टेन्स सन् १९९९, बोम्ले सन् १९९२)।

त्यसैले भूमि स्रोतमा हुने द्वन्द्वका विशेषताहरूलाई बुझ्न विभिन्न सन्दर्भहरू, जस्तैः भूमि र भूमि आधारित स्रोतको उपभोगका सम्बन्धमा नियमहरू, बजार शक्ति, राजनीतिक आयाम, शक्तिको गतिशीलता, साभा स्रोतको उपयोगका विकल्पहरू तथा अरूको व्यवहार नियन्त्रण र अनुगमन गर्ने उपायहरूलाई विश्लेषण गरिनु जरुरी छ।

सम्पत्ति अधिकारलाई बुझ्न सम्पत्ति तथा सम्पत्ति संस्थाहरूका सामाजिक प्रकृतिलाई हेरिनु जरुरी हुन्छ। म्याकके र अकेसन (सन् १९८७)ले व्याख्या गरेजस्तै सम्पत्ति अधिकारले वस्तुहरूको अस्तित्वबाट उत्पन्न हुने मानिसबीचको अनुमोदित व्यावहारिक सम्बन्धको चर्चा गर्छ। सम्पत्ति अधिकार ऐतिहासिक तथा सामाजिक सन्दर्भहरूसँग धेरै निकट रूपमा गाँसिएको छ र तिनको अर्थ समुदाय-समुदाय एवं संस्कृति-संस्कृतिपिच्छे फरक हुन सक्छ (बेन्डा-बेक्म्यान सन् १९९९)। सम्पत्ति अधिकारको दाबीले भूमिसम्बन्धी द्वन्द्वलाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने प्रश्न हुन सक्छ। यसको उत्तरमा उपभोग शैली र भूमि एवं भूमिमा आधारित स्रोतमा पहुँच तथा शक्तिबीचको सम्बन्धलाई अन्वेषण गरिनु जरुरी हुन्छ।

धार्मिक वन वा चरनजस्ता विशेष उद्देश्यमा प्रयोग गरिएका भूमि स्रोतहरू अहिले कुनै विशेष परियोजनाको निर्माणिका लागि प्रयोग गरिएँछन्। त्यसैले जनताका यिनै आवश्यकता परिपूर्ति गर्न भूमि स्रोतमाथिको अधिकार पनि परिवर्तित हुँदैछन्। परिवर्तन कि त राज्यको दबाबबाट (जस्तैः वन, जल, खानी तथा खनिज र संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी ऐन वा त्यसरी नै नियमन गरिएका प्रावधानहरू, राज्य वा बजार शक्तिबाट पाइने लाभ आदि), कि त स्थानीय चालचलनले नै निम्त्याएका हुन्छन्। यी परिवर्तनले कायम रहेका पहुँच शैली र अधीनत्वका अधिकारलाई परिवर्तन गर्दै अन्ततः द्वन्द्व निम्त्याइरहेका छन्। सरकारले ल्याएको भूमि मापन एवं दर्ता कार्यक्रम पनि समुदायमा द्वन्द्व सिर्जना गराउने परिवर्तनमध्येकै एउटा ठोस उदाहरण हो (उप्रेती सन् २००१)। किनकि, यसले शक्तिशाली र पहुँचवालाको पक्षमा काम गरेको थियो।

भूमि स्रोत र साभा सम्पत्ति स्रोत^४ (कमन प्रपर्टी रिसोर्सेज)लाई प्रायः एके अर्थमा बुझने र प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यसरी साभा सम्पत्तिलाई प्रायः खुला पहुँच (ओपन एक्सेस) भनेर गलत बुझने गरिएको पनि पाइन्छ । यो शब्द मानवीय पर्यावरणशास्त्री ग्यारेट हार्डिन्सको ‘दि ट्रेजेडी अफ कमन्स’^५ भन्ने कृतिबाट जन्मिएको थियो । ‘दि ट्रेजेडी अफ कमन्स’ को अवधारणाले सन् सत्री र असीको दशकमा स्रोत व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति-निर्माणलाई निकै गहिरो प्रभाव पारेको थियो । यसले स्रोतमाथि निजी अथवा राज्यको नियन्त्रणलाई प्राथमिकता दिएको थियो । यसरी यसले स्रोत उपभोगकर्ता तथा राज्य (नियन्त्रक)बीचमा दृन्दृ र असामज्जस्य सिर्जना गरिदिएको थियो । साभा सम्पत्ति समस्याको स्रोत हो र यसले व्यक्तिगत र साभा अभिरुचिबीच मिलान गर्ने नसकिने व्यवधान थपिदिने गर्छ भनी हार्डिन (सन् १९६८) तर्क गर्छन् । तर, यो तर्क सबै अवस्थामा सही छैन र सधैँभरि उनले भनेको जस्तो भएको पनि पाइएको छैन ।

यहाँ ‘साभा’ भन्ने धारणाले विवाद सिर्जना गरेको छ किनकि साभा सम्पत्ति व्यवस्थापन र खुला पहुँचबीच भेद छुट्याउन हार्डिन असफल छन् (स्टेन्स सन् १९९९, म्याकके र अकेसन सन् १९८७; बेन्डा-बेक्म्यान सन् १९९९; रिचार्ड्स सन् १९९७) । आलोचकहरू हार्डिनको सामान्यीकरण घेरै नै सहज किसिमको छ भन्ने तर्क गर्छन् किनकि गाउँले प्रयोग गर्ने सबै प्राकृतिक स्रोतमा खुला पहुँच हुँदैन । बरु उनीहरू विशेष व्यवस्थाअन्तर्गत सञ्चालित हुन्छन् ।

स्रोत उपभोक्ता समूहले व्यक्तिगत उपयोगलाई साभा रूपमा नियमन गरेका हुन्छन् । यसका लागि तिनले सह-सम्बन्धित दायित्व, अधिकार, नियम र

^४ सबै प्राकृतिक स्रोतहरू साभा सम्पत्ति स्रोत (कमन प्रपर्टी रिसोर्सेज) हुन्छन् वा सबै साभा सम्पत्ति स्रोत प्राकृतिक स्रोत हुन्छन् नै भन्ने छैन । यो स्वामित्वको स्वरूप र प्रयोगको प्रकृतिमा पनि भर पर्छ तर तिनको अधिग्रहण र व्यवस्थापनको शैलीले गर्दा समुदायका सदस्यहरूले धेरैजसो प्राकृतिक स्रोतलाई साभा सम्पत्ति स्रोतको रूपमा लिन सक्छन् ।

^५ हार्डिन (सन् १९६८) को विचार ‘दि ट्रेजेडी अफ कमन्स’ले प्रायः स्रोत सञ्चालनको कुनै नियम नभएको अवस्थामा फरक-फरक उद्देश्यका लागि जब बढाउने जनसंख्याले साभा सम्पत्ति स्रोतको प्रयोग गर्छन्, तब यस्तो साभा प्रयोगले स्रोतमाथि अधिक शोषण, हास तथा अन्ततः विनाश ल्याउँछ । उपभोक्ताहरूले आफ्नै उपयोगितालाई बढाउन गर्ने लाभको खोजीले नै यस्तो हुने गर्छ भन्ने तथ्यलाई जोड दिन्छ । (स्टेन्स सन् १९९९ पृ.३)

कर्तव्यमा रहेर साभा सम्पत्तिको नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्छन् (ओस्ट्रम सन् १९९०, स्लेजर र ओस्ट्रम सन् १९९२)। यो भिन्न खाले सांस्कृतिक, संस्थागत र पर्यावरणीय स्थान र फरक प्रकारका भूमि र भूमिमा आधारित स्रोतहरूमा हुने गर्छ। धेरै ठाउँहरूमा यस्ता भूमि र भूमिमा आधारित स्रोतहरूलाई भौगोलिक, भौतिक र सांस्कृतिक आधारमा फरक अभिरुचिका समूहले फरक तरिकाले व्याख्या गरेका हुन्छन् (स्टेन्स सन् १९९९) र यसैले अत्येज्य द्वन्द्व निष्ट्याउने गर्छ। संसारमा भएको जटिल द्वन्द्वहरूको अध्ययन गर्दा स्रोतसँगको पहुँच, व्यवस्थापन, स्वामित्व, नियन्त्रण र प्रयोग द्वन्द्वको कारक रहेको देखिन्छ।

वर्तमान राज्यहरूको उदय हुनुपूर्व मानिसलाई पर्याप्त भूमि र भूमिमा आधारित स्रोतहरू उपलब्ध थिए। त्यसैले त्यहाँ भूमिमाथि कुनै हानथाप र द्वन्द्व थिएन। पहुँच, वितरण, नियन्त्रण एवं व्यवस्थापनसम्बन्धी सबै निर्णयहरू सांस्कृतिक, सामाजिक र संस्थागत संयन्त्रभित्रै गरिन्थ्यो। प्राकृतिक स्रोत र मानिसबीचको यस्तो विशिष्ट मिलनबिन्दुको बैमव संसारका केही भागमा अद्यापि कायमैछ। तर, विकासक्रम सँगै समयक्रममा सरकार र केही अरू अभिरुचिका समूहहरूले भूमि र भूमिमा आधारित स्रोतको नियमनमा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप गर्न थाले। यस्ता स्थानीय भूमि र भूमिमा आधारित स्रोत उपभोग गरिरहेका मानिसले त्यसै व्यवस्थाको निरन्तरता खोजिरहेका छन्। तर, अहिले त चुलिँदो आर्थिक विकासले पुरानो स्रोतसँग मानव सम्बन्ध कायम रहन दिँदैन। यही अवस्थाले द्वन्द्व बढिरहेका छन्।

जुनसुकै स्थानका कृषिमूलक र परम्परागत समाजमा भूमि स्रोतमा पहुँच र यसमाथिको नियन्त्रणलाई औपचारिक नीति, कानुनी साधन र राज्यका कार्यक्रमले मात्रै प्रभाव पारेका हुँदैनन्। साथसाथै, यिनलाई स्थानीय शक्ति सम्बन्ध, ऐतिहासिक सामाजिक संरचना, परम्परागत कानुन, थुपै परम्परागत सम्पत्ति अधिकार तथा मूल्य पद्धतिले पनि असर पारेका हुन्छन्। यसलाई फ्रान्ज भन् बेन्डा-बेकम्यानले 'कानुनी बहुलवाद' (लिगल प्लुरलिजम्) भन्छन् (बेन्डा-बेकम्यान सन् १९९९)। यसरी कानुनी बहुलवादमा अन्तर्निहित सम्पत्ति अधिकारको अवधारणाले शक्ति, भूमि अधिकार तथा भूअधीनत्व र द्वन्द्वबीचको सम्बन्धलाई राम्रोसँग व्याख्या गर्छ। त्यसैले भूमि द्वन्द्व बृहत् रूपमा भूमि र

भूमि आधारित स्रोतमा पहुँच, यिनमाथिको नियन्त्रण र यिनबाट आउने लाभसँग सम्बन्धित छ ।

भूमि र त्यससम्बन्धी स्रोतबाट फाइदा लिने र त्यसमाथिको पहुँच र नियन्त्रण भूमि दृन्दूमा पर्छ । सम्पत्ति अधिकार (प्रोपर्टी राइट)को खाकामा पहुँच र नियन्त्रण शक्तिद्वारा निकै प्रभावित हुन्छन् । यसकारण, भूमि दृन्दूमा सम्पत्ति अधिकार केन्द्रको विषय हो । भूमि स्रोत प्रयोग गर्न व्यक्ति तथा समूहले सम्पत्तिलाई अधिकार र बाध्यताको रूपमा लिन सक्ने मान्न सकिन्छ । फिलिपिन्सको मिन्दनाओ, कोलम्बिया, बोलेमिया र नेपालका दृन्दूमा भूमि मुद्दा त्यसैकारण प्रमुख थिए ।

सम्पत्ति अधिकार एउटा जटिल विषय हो किनकि यसभित्र प्रयोगकर्ताको अधिकार, अरूपलाई वर्जित गर्ने अधिकार, व्यवस्थापन तथा बिक्री गर्ने अधिकारहरू समाहित हुन्छन् (स्लेगर र ओस्ट्रम सन् १९९२) । सैद्धान्तिक रूपमा भन्दा, मानिसहरूले कि त ऐतिहासिक आबद्धताका कारण कि तटीय अधिकारका कारण वा आफ्नो पक्षमा भएको कानुनको सहारा लिएर प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार पाउन सक्छन् (ब्रोम्ले सन् १९९२) र यही क्रममा स्रोतसम्बन्धी विवाद, दृन्दू र हिंसा हुन्छन् ।

निश्चित सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा, भूमि र यसका स्रोतबीच अनुमोदित व्यवहारसँग सम्बन्ध राख्ने सम्पत्ति र यसलाई जनाउने संस्थाको सामाजिक प्रकृतिले सम्पत्ति अधिकार र त्यसको अपनत्व र प्रयोग निर्धारण गर्छ । त्यसैले यो ऐतिहासिक सामाजिक परिप्रेक्ष्यसँग नजिक रहेको हुन्छ र समाजअनुसार फरक-फरक हुन सकछ (बेन्डा-बेकम्यान सन् १९९९) । यो फरक शक्ति सम्बन्ध दृन्दूका लागि उर्वर हुन्छ ।

३.६ शक्ति, प्रतिष्ठा र पहिचानको स्रोतको रूपमा भूमि

केही अनुसन्धाताहरू (ग्रसम्यान सन् १९९१; थापा सन् २००२; उप्रेती सन् २००६)ले प्राकृतिक स्रोत, खासगरी भूमिबाट अनुचित मुनाफा खोज्ने प्रवृत्तिलाई

द्वन्द्वको प्रमुख स्रोतको रूपमा लिएका छन्। अर्कातर्फ, कोलियर (सन् २०००) र कोलियर र होफलर (सन् २००१, २००२)ले चाहिँ तिरो खोज्ने प्रवृत्तिले विद्रोहलाई बढावा दिने नभई यसलाई जोगाई मात्र राख्ने तर्क गर्छन्।

कृषि निर्भर समाजमा बहुसंख्यक मानिसको जीविकाका लागि उत्पादनको प्राथमिक साधन भूमि हो। समाज बनोट र विकास परिप्रेक्ष्यमा ऐतिहासिक तथ्यलाई नियाल्दा अर्थ, शिक्षा, राजनीति तथा कर्मचारीतन्त्रमा आजका सबैभन्दा शक्तिशाली, धनी र सफल व्यक्ति धेरैजसो जमिन्दार पृष्ठभूमिबाट आएका देखिन्छन्। यसप्रकार धेरै जमिन भएकाहरू ऐतिहासिक रूपमा नै उच्च सामाजिक शक्ति संरचना र स्तरमा छन्। धेरै मात्राका नीति तथा योजनाहरूले सीमान्तीकृत समुदाय एवम् सामाजिक रूपले बहिष्कृत र गरिब जनताका अधिकारलाई सुरक्षित गर्न सकेका छैनन्।

नेपालमा केही समय अधिसम्म पनि जग्गाधनी पुर्जा नभएका व्यक्तिहरूलाई नागरिकता पाउन निकै मुस्किल थियो। २०६२ चैत २४ देखि २०६३ वैशाख ११ सम्म चलेको दोस्रो जनआन्दोलनपछि यो प्रावधानमा व्यापक परिवर्तन आयो। तर, कुनै पनि नागरिकलाई नागरिकता बिना जग्गा किन्न भने अझै असम्भव छ। राज्यद्वारा दिइने धेरैजसो सेवा-सुविधा पाउन पनि नागरिकता नै चाहिन्छ। यस्तो ‘घुमिफिरी रुम्जाटार’ जस्तो व्यवस्थाले विपन्न समूहलाई राज्यप्रदत्त अवसरबाट बच्चित गरेको छ। यसरी भूमिसम्बन्धी सवालहरूको अध्ययन गर्दा वर्गीय मुद्दा एकदमै अविभाज्य देखिन्छ।

नेपाल र भारतका धेरै समाजमा भूमि-आधारित शोषणलाई सामाजिक प्रतिष्ठाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। कसैको मोहियानी लगाइएका, बाँझै राखिएका वा हरूवा र चरुवा लगाएर खेती गरिएका जमिन छन् भने त्यस्ता जमिन्दारलाई सामाजिक रूपमा निकै आदर-सम्मानका साथ हेरिन्छ। यी देशका केही भागमा धेरै हरूवा, चरुवा भएको परिवारकी केटी बिहे गर्नु आजका दिनसम्म पनि पहिलो रोजाइ बन्ने गर्छ। यो सामाजिक चरित्रमा सुगम र सहरी क्षेत्र बिस्तरै परिवर्तन हुँदै गएको भए पनि दुर्गम र ग्रामीण क्षेत्रमा अद्यापि कायमै छ।

३.७ दृन्द्रको स्रोतका रूपमा भूमि

संसारभरका विभिन्न अध्ययन, अनुमान र अनुभवले भूमिलाई सामाजिक, जातीय र राजनीतिक दृन्द्रको नित्य स्रोतका रूपमा देखाएका छन्। अली (सन् २०००)को कृतिले अफ्रिकी दृन्द्रको अर्थ-राजनीतिको अभिलेख तयार गरेको छ। यस्तै अल्स्टन र उनको समूह (सन् २०००)ले ब्राजिलको भूमिसुधार नीति र हिंसात्मक दृन्द्रको सम्बन्धलाई नियाल्दै भूमिसुधार नीति प्रायः हिंसात्मक दृन्द्रको स्रोत हुने निष्कर्ष निकालेको छ। आन्द्रे र प्लेटट्यू (सन् १९९८)ले रुवान्डाको गृहयुद्धसँग भूमि स्रोतमाथिको जनसारिधिक दबावको सम्बन्धबारे चर्चा गरेका छन्। लेखकले विद्यावारीधिको सिलसिलामा नेपालको जल-जंगल-जमिन जस्ता प्रमुख प्राकृतिक स्रोत र यसको सम्बन्धको बारेमा गरेको अध्ययनले पनि यो पक्षलाई प्रष्टयाएको छ (उप्रेती सन् २००१)

भूअधीनत्व वितरणमा हुने दृन्द्र ग्रामीण समाजका लागि एकदमै नियमित कुरा हो। विषम खालको भूमि वितरण र असमानताले गर्दा नै त्यसो हुने गरेको छ। भूअधीनत्वको वितरण, भूमिमाथिको स्पर्धात्मक दाबी तथा यिनमा अन्तर्निहित जातीय र सामाजिक मनमुटावको संश्लेषणले दृन्द्र निम्त्याउँछ भन्ने उदाहरण ब्राजिलको अमेजन क्षेत्र र रुवान्डाले देखाइसकेका छन्।

जमिन्दारले वैधानिक कानूनमार्फत तथा सुकुम्बासीले संवैधानिक व्यवस्था अनुसार अधिग्रहणबाट जमिन आफ्नो बनाएका हुनाले ब्राजिली अमेजनमा भूमि दृन्द्र सिर्जना भएको थियो। गृहयुद्धको परिस्थितिमा घूसखोरी व्यवहार सर्वव्यापी हुन्छ र यसैले दृन्द्रलाई ऊर्जा दिइरहेको हुन्छ भन्ने अर्कान्ड र सभेल्ट (सन् २००२)को तर्क छ। युद्धग्रस्त समाजमा दृन्द्रोत्तर अवस्थाको शान्ति निर्माण गर्ने नीतिबारे बिगोम्बे, कोलियर र साम्बानिस (सन् २०००)को कृति, भूमि स्रोतको शक्ति, विकृतीकरण, विद्रोह र सुधारबारे बिन्स्वान्जर र अरू (सन् १९९५)को विश्लेषण तथा मध्य अमेरिकामा भएको राजनीतिक हिंसाबारे ब्रोकेट (सन् १९९२)ले गरेका अध्ययनले पनि भूमिलाई दृन्द्रको एक प्रमुख स्रोत मानेका छन्।

क्यामर र विक्स (सन् २०००)ले विकासशील मुलुकहरूमा दृन्द्र र कृषिको सम्बन्धलाई उजागर गरेका छन्। यसैगरी फिटजप्याट्रिक (सन् २००२)ले पूर्वी

टिमोरमा द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको भूमि नीतिलाई नियालेका छन् भने हब्स्ट (सन् २०००)ले अफ्रिकामा आर्थिक लाभ, प्राकृतिक स्रोत र द्वन्द्वको चर्चा गरेका छन्। द्वन्द्वको सन्दर्भमा भूमि मुख्य मुद्राको रूपमा पाइएको उदाहरण जिम्बाबेको दूत गतिको भूमिसुधार (फास्ट ट्रायाक ल्यान्ड रिफर्म) माथि ह्युमन राइट्स वाच (सन् २००२)को अभिलेख तथा अफ्रिकामा पशुपालक र किसानबीच हिंसात्मक द्वन्द्व वृद्धि (हुस्सेन र अरु सन् १९९९) पनि हुन्।

जिन-लुइस अर्कान्ड र निकोलास पन्स-भिग्नन (सन् २००३)ले भूमि हिंसा र द्वन्द्वको स्रोतमात्र नभई हिंसात्मक द्वन्द्व अन्त्य गर्ने तथा दिगो शान्ति प्राप्त गर्ने माध्यम पनि बन्न सक्छ भन्ने तथ्य स्थापित गरेका छन्। विषम खालको भूमि वितरणले असमानता सिर्जना गर्छ र असमानताले हिंसालाई ऊर्जा दिन्छ (न्याफिजगर र अभिनन सन् २००२)। तर, भूमिको उचित वितरण र यसको सही प्रयोगले द्वन्द्वका कारणहरूको सम्बोधन गरी शान्ति स्थापनामा सहयोग पनि पुऱ्याउँछ। भूमिको असमान वितरणले क्षेत्रगत विभेद निष्ठ्याउनुका साथै अन्ततोगत्वा तनाव चरमचुलीमा पुऱ्याउन मदत गर्छ, यी कुरा विभिन्न अध्ययनहरूले देखाइसकेका छन् (मर्डक र स्यान्डलर सन् २००२)। स्टिवार्फ (सन् २०००) समरेखीय असमानता (हरिजन्टल इन्डिक्वाल्टी)सँग जुभनु संकटमा पर्नबाट जोगिने एउटा महत्त्वपूर्ण उपाय हो भन्ने तर्क गर्छन्। रस्सेट (सन् १९६४)को कृतिले पनि भूमि उपभोग र यसबाट उत्पन्न हुने असमानतालाई राजनीतीकरण गर्नाले विद्रोह जन्मन्छ भन्ने निकर्यौल दिन्छन्। स्कापेर्डास् (सन् १९९२) र थिअटोकेटोस र जेटर (सन् २००३) जस्ता विद्वानहरूले शक्तिमा आधारित सम्पत्ति अधिकारबाट उत्पन्न हुने द्वन्द्व वा सहकार्यको स्थिति तथा शान्ति निर्माणमा सम्पत्ति अधिकारको भूमिकालाई विश्लेषण गरेका छन्। डयानियल बकल्स (सन् १९९९)ले पनि प्राकृतिक स्रोत र द्वन्द्वबीचको सम्बन्ध तथा शान्ति-निर्माणमा प्राकृतिक स्रोतको सम्भावनाबारे चर्चा गरेका छन्।

अफगानिस्तानमा विली (सन् २००३)ले गरेका अध्ययनले संकट व्यवस्थापनका लागि उपभोग सुरक्षा र भूमि अधिकारको पुनर्स्थापना प्रभावकारी हुने देखाउँछ। यसैगरी जिमरम्यान र हब्नर-स्मिद (सन् २०००)ले बोस्निया र हर्जगोभिनामा भूमि उपभोगको सवाललाई गहन अभिलेखीकरण गरेका छन्।

नेपालमा भूमि राजनीतिक स्वार्थसिद्धि र सामाजिक शोषणको स्रोत भएको छ । विभिन्न अध्ययनहरूले भूमि सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक अन्तरसम्बन्धको जड भएको देखाएका छन् । भण्डारी (सन् २००३), भटुराई र पोखरेल (सन् २००४), कप्लान (सन् २०००), चापागाई र अर्च (सन् १९९८), सीएसआरसी (सन् २००३, २००४ र २००५), सेड्डन र अधिकारी (सन् २००५), घिमिरे (सन् १९९२), पोखरेल (सन् २००५), प्रधान र अर्च (सन् २०००), रेग्मी (सन् १९६३, १९७६ र १९७८), उप्रेती (सन् २०००, सन् २००१, सन् २००२, सन् २००३, सन् २००४ र २००९), यादव (सन् २००५), चापागाई (सन् १९९९ र २००१), म्याथ्यू र उप्रेती (सन् २००५) र उप्रेती र घले (सन् २००२)ले भूमि सवालका विविध आयाम तथा नेपालको सशस्त्र विद्रोहसमेतको सामाजिक द्रुत्तर्को देखाएका छन् । २००७ साल (सन् १९५०)को दशकदेखि नेपालको भूमिसम्बन्धी नीति, कानुन, राजनीतिक दलहरूको अडान/अवधारणा र सामाजिक यथार्थलाई केलाउँदा के देखिन्छ भने, भूमि राजनीतिक स्वार्थ पूर्तिका लागि भरपूर प्रयोग भएको छ न कि भूमिसम्बन्धी समाधानका लागि ।

२००७ सालदेखि नै भूमिसुधार सबै राजनीतिक शक्तिहरूको बलियो राजनीतिक नारा रहिआएको छ । २०१७ सालमा राजा महेन्द्रले उनको निरंकुश निर्दलीय पञ्चायती राजनीतिक व्यवस्थालाई वैधानिक बनाउने उपायको रूपमा भूमिसुधारको थालनी गरेका थिए । उनले बहुदलीय राजनीतिक व्यवस्थालाई बन्देज लगाएका थिए । त्यसैले पनि नेपाली जनता र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ध्यान अन्तै खिच्नका लागि उनलाई लोकप्रिय कार्यक्रमको खाँचो परेको थियो । फेरि दक्षिणपूर्वी एसियाली देशहरूमा आएको भूमिसुधारको लहरबाट पनि उनी प्रभावित भएका थिए । यही कारण महेन्द्रको पालामा भूमिसम्बन्धी विभिन्न कानुन बने । तर प्रभावकारी कार्यान्वयन भने हुन सकेन ।

सन् १९५०-६० को दशकमा विश्वका धेरै स्थानमा र विशेषगरी दक्षिणपूर्वी तथा पूर्वी एसियामा भूमिसुधार निकै लोकप्रिय कार्यक्रम बनेको थियो । यसपछि लगभग सबैजसो राजनीतिक शक्तिले सामाजिक रूपान्तरण र आर्थिक विकासका लागि नभई लोकप्रियता कमाउनका लागि मात्रै राजाको यही रणनीति

अंगीकार गरे । अहिलेसम्म पनि कुनै पनि वामपन्थी, सत्तापक्षीय वा मध्यमार्गी राजनीतिक शक्तिले भूमिसुधारलाई आफ्नै मुद्दा बनाएनन् । अझ नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूले त भूमिलाई गरिब किसानको मोट/समर्थन आफूमा पार्न भूमिको मुद्दा महत्त्वका साथ सधैँ उठाउने गरेका छन् ।

२०५७ सालमा नागरिक दबाव तथा केही प्रगतिशील राजनीतिक नेताहरूको निरन्तर दबावका कारण सरकारैले २०२१ सालको भूमि ऐनले परिमार्जित गरेको भूमिमाथिको हदबन्दी सीमालाई घटाउने निर्णय गन्यो । यसरी तराईमा ६१%, पहाडमा २२% र काठमाडौंमा ४८% का दरले हदबन्दी घटेको थियो । तरपनि, सत्ताधारी तथा विपक्षी दलका प्रभावशाली नेताहरूको प्रतिरोधले गर्दा यस्तो परिमार्जित प्रावधान पनि कार्यान्वयन हुन सकेन । वास्तवमा ती नेताहरू आफै जमिन्दार र भूमि आधारित शोषणकै बलमा मौलाएका राजनीतिकर्मीहरू थिए ।

तालिका ३.१ भूमि ऐनले व्यवस्था गरेको भूमि हदबन्दीको व्यवस्था

क्र. सं.	क्षेत्रको प्रकार	हदबन्दी व्यवस्था	आवासका लागि उपलब्ध गराइने अतिरिक्त क्षेत्र	देउवा सरकारद्वारा २०५७ सालमा परिमार्जित हदबन्दी
१	सबै पहाडी/हिमाली क्षेत्रहरू	८० रोपनी (४.०७ हेक्टर)	१६ रोपनी (०.८ हेक्टर)	७० + ५ रोपनी (३.७५ हेक्टर)
२	काठमाडौं उपत्यका	५० रोपनी (२.५४ हेक्टर)	८ रोपनी (०.४ हेक्टर)	२५ + ५ रोपनी (१.५ हेक्टर)
३	तराई र भित्री तराई	२५ विगाह (१६.९३ हेक्टर)	३ विगाह (२.३० हेक्टर)	१० + ५ विगाह (७.४३ हेक्टर)

स्रोत: उप्रैती २०७० (पोलिटिकल येन्ज एन्ड व्यालेजेज अफ नेपाल, मोल्च्युल १ र २)

गरिब र सीमान्तकृत जनतालाई भूमि स्रोतमा पहुँच पुऱ्याउन राज्यले गरेका टोकन-प्रथाजस्ता केही प्रयासहरूको सान्दर्भिकता देखिन अझै बाँकी छ । सरकारले गरिब जनतालाई कबुलियती बन कार्यक्रमअन्तर्गत कम गुणस्तर

^६ देउवा सरकारले २०५७ सालको बजेट भाषणबाट भूमिमाथिको हदबन्दीलाई पुनर्पर्याप्त गरेको थियो ।

भएका जमिन प्रदान गर्ने कामको थालनी पनि गरेको थियो । तर, यस्ता व्यवस्था निकै आलोचित बन्न पुगे । भूमि र भूमिमा आधारित प्राकृतिक स्रोतसँग गरिब जनताको पहुँच र अधीनत्व स्वीकार नगर्नाले अनिश्चितता, अराजकता, द्वन्द्व तथा जीविकाको असुरक्षाजस्ता समस्या आइपर्ने म्याथ्यू र उप्रेती (सन् २००५) को अध्ययनले देखाउँछ ।

सरकारद्वारा गरिएको अर्को महत्त्वपूर्ण थालनी भनेको भूमिसुधार कार्यक्रमलाई कसरी सम्बोधन गर्ने भनी २०५२ सालमा गठित उच्चस्तरीय आयोग थियो । तालिका ३.२ ले बडाल आयोगले प्रस्ताव गरेको हदबन्दीलाई देखाउँछ:

तालिका ३.२ बडाल आयोगद्वारा प्रस्तावित हदबन्दी

क्र.सं.	क्षेत्र	हदबन्दी (हेक्टरमा)
१	तराई र भित्री तराई	३
२	मध्य पहाडी क्षेत्र	२
३	हिमाली क्षेत्र	४
४	काठमाडौं उपत्यका	१
५	नगर क्षेत्र	
५.१	काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुरका नगरपालिका क्षेत्रहरू	०.५
५.२	अरू नगरपालिका, जिल्ला सदरमुकाम र नगरोन्मुख क्षेत्रहरू	१

स्रोत: बडाल आयोग प्रतिवेदन (सन् १९९६)

भूमि हदबन्दीसम्बन्धी बडाल आयोगका यी सिफारिसहरू व्यवहारमा लागू भएका भए तिनले भूमि स्रोतमाथि सीमान्तीकृत समुदायको पहुँच बढाउन सक्ने थिए । बडाल आयोगले भूमि समस्या पहिचान गरी सुझावको रूपमा नेपालमा समग्र भूमिसुधारका लागि उपयोगी एकीकृत विधिहरू दिएको थियो । तर त्यसपछि आएका कुनै पनि सरकारले यो आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने जाँगर देखाएनन् । पछि, माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल सरकारको पालामा हरिबोल गजुरेलको संयोजकत्वमा र एमालेका विधिहरू नेता माधवकुमार नेपालको नेतृत्वको सरकारको पालामा धनेन्द्र बर्नेतको संयोजकत्वमा पनि उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग गठन नै भए । यद्यपि, सरकारसमक्ष सिफारिस

कार्यान्वयन हुन सकेन् । यो यथार्थले पनि के पुष्टि गर्छ भने नेपालमा राजनीतिक दलहरूले भूमिसुधारलाई वास्तवमा कार्यान्वयन गर्नभन्दा पनि भूमिहीन र भूमिमा आश्रित जनतामा आशा जगाई तिनलाई भेट ब्यांकको रूपमा मात्र प्रयोग गर्न खोजेको देखिन्छ । नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूले भनेको जस्तो भूमिसुधार नेपालमा कार्यान्वयन हुन सक्ने सम्भावना कमैमात्र देखिन्छ ।

भूमिको असमान र अन्यायपूर्ण वितरण तथा भूअधीनत्वमा भएको समष्टिगत जटिलता अन्याय र द्वन्द्वको भाव पैदा गराउने मुख्य स्रोत हो (उप्रेती सन् २००२) । नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, सन् २००४ ले ५ प्रतिशत धनी व्यक्तिहरूसँग कुल खेतीयोग्य जमिनको ३७ प्रतिशत र ४७ प्रतिशत विपन्न जनतासँग १५प्रतिशत जमिनमात्रै भएको देखाउँछ (यूएनडीपी सन् २००४) । यो असमान वितरणको जटिल नमुना र अशान्ति प्रमुख कारण हो ।

विश्वका विभिन्न देशमा देखिएको यथार्थ के हो भने समाजको सानो समूहले प्राकृतिक स्रोतमाथि कब्जा जमाउँदा समाजको अर्को ठूलो समूह सीमित स्रोतमाथि निर्भर रहनुपर्ने बाध्यता हुन्छ । यस्तो बेलामा सधैँ प्रतिस्पर्धा हुन्छ । एउटाको भागमा धेरै हुँदा अर्कोले दुःख पाउँछ । यसले अन्यायको भाव जागृत गराउँछ र त्यसले उपयुक्त वातावरण पाउनासाथ प्रष्टुटन भई हिंसा सिर्जना गराउँछ ।

कोलम्पिया, फिलिपिन्स, नेपाल र भारतमा भएका द्वन्द्वहरू केलाउँदा भूमि र भूमिमा आधारित स्रोतको असमान बाँडफाँटले जनताको जीविकामाथि धावामात्र नबोलेर स्रोत उपयोग गर्नबाट तिनलाई टाढा पनि राख्छ । साथै, यसले अन्यायको भावना पनि जागृत गराउँछ । यो यथार्थ तालिका ३.४ ले स्पष्ट देखाउँछ । विद्रोहीहरू पनि यसै तथ्यलाई चलाखीपूर्वक प्रयोग गरी शोषित मानिसको मन जित्न सफल रहे । उपेक्षित र गरिब जनताप्रति भएको यस्तो असमानता सम्बोधन गर्न राज्य पनि अनुत्साही रह्यो (उप्रेती सन् २००४ र २००४सी) ।

तालिका ३.४: नेपालमा भूमि बाँडफाँट अवस्था

क्र. सं.	जनताको वर्गीकरण	कुल जनसंख्याको प्रतिशत
१.	भूमिहीन	२४.४४
२.	अर्धभूमिहीन (०.२० एकड अथवा ०.०८ हेक्टरम्बन्दा कम हुनेहरू)	६.९८
३.	सीमान्तकृत किसान (०.२१ देखि १ एकड अथवा ०.०८४ देखि ०.४०४६ हेक्टर हुनेहरू)	२७.५९
४.	साना किसान (१.०१ देखि २ एकड अथवा ०.४०८७ देखि ०.८०९ हेक्टर)	२०.१५
५.	अर्ध-मध्यम-किसान (२.०१ देखि ४ एकड अथवा ०.८०९ देखि १.६१८ हेक्टर)	१३.४२
६.	मध्यम किसान (४ देखि १० एकड अथवा १.६५९ देखि ४.०५ हेक्टर)	६.२५
७.	ठूला किसान (१०.०१ एकड अथवा ४.०६ हेक्टर हुनेहरू)	१.१७

स्रोत: चूएनडीपी (सन् २००४ पृ.९७६) तालिका ११

तालिका ३.४ ले देखाएँअनुसार मुलुकको चार भागको एक भाग जनसंख्या भूमिहीन रहनु र कामचलाउ कृषि प्रणालीमा आधारित छ भन्ने तथ्यांक आफैमा अचम्मलागदो छ। अझ कति मोही दर्ता भएका छैनन् भन्ने भरपर्दा तथ्यांकसमेत छैनन्।

तालिका ३.५: अधीनत्वको आकार र क्षेत्र

क्र. सं.	अधीनत्वको आकार (हेक्टरमा)	प्रतिशतमा			
		घरधुरी		अधीनको क्षेत्र	
		सन् १९८६	सन् १९७२*	सन् १९८६	सन् १९७२*
१.	०.५१ भन्दा कम	५६.१	५२.९	१३.१	२१.१
२.	०.५१ देखि २.०३	३०.७	३७.४	३२.३	३२.७
३.	२.०३ देखि ५.०९	९.५	६.९	३१.१	३०.२
४.	५.०९ देखि १०.१७	२.६	१.६	१.९	१.७
५.	१०.१७ देखि २०.३५	०.८	१.१	११.२	९.९
६.	२०.३५ देखि ५०.८७	०.२	०.१	६.६	३.६
७.	५०.८७ देखि माथि	०.१		३	०.८
	कुल	१००	१००	१००	१००

स्रोत: राय तथा कृषि मन्त्रालय, नेपालको कृषि तथ्यांक- सन् १९७२, पृ.८ र सीबीएस (सन् १९६९, १९७२ र १९७१-७२)

तालिका ३.५ ले सन् सत्रीको दशकको अधिनत्वको आकारबाटे तुलनात्मक जानकारी दिन्छ । मानव विकास प्रतिवेदन, सन् २००४ कै अनुसार १५प्रतिशत पहाडका र ४४ प्रतिशत तराईका दलित भूमिहीन छन् । जल, जंगल र जमिनसँग तिनको कुनै पहुँच छैन । त्यसैले तिनीहरू आफ्नो दैनिक गुजाराका लागि जमिन्दार र धनी व्यक्तिहरूमा निर्भर छन् । यस्ता असमानता द्वन्द्वमा प्रस्तै मुखरित हुन्छन् । थोरै जमिन भएका पनि सीमान्तकृत छन् र तिनीहरू दुत गतिमा भूमिहीनमा रूपान्तरित भइरहेका छन् (श्रेष्ठ सन् १९९७) । अधिकांश त्यस्ता व्यक्ति सामाजिक रूपले बहिष्कृत, विपन र दलित नै छन् ।

उल्लिखित चर्चाबाट भूमि नेपालमा सबैभन्दा विवादास्पद प्राकृतिक स्रोत हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यस्तो तथ्य नेपालका अदालती मुद्दाहरूले पनि देखाउँछन् । नेपालका अदालतमा पर्ने यस्ता धेरै मुद्दा^५ प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपले भूमिसँगै सम्बन्धित छन् । नेपालका प्रत्येक अदालतमा अझै ६० प्रतिशतभन्दा धेरै विवाद भूमिसम्बन्धी नै छन् (भट्टराई र पोखरेल सन् २००४) ।

भूमिसम्बन्धी विवादमा न्याय पाउन पर्ने कठिनाइबाटे एक वकिलले टिप्पणी गरेका थिए । उनले पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्थाले यस्तो परिस्थितिलाई भनै गम्भीर बनाएको दाबी गरे । उनका अनुसार यतिसम्म कि जिल्ला अदालतले गरेको निर्णय पुनरावेदनले सुनिश्चित गर्न नसकेको खण्डमा जति नै सानो विवाद भए पनि हार्ने पक्षले सर्वोच्च अदालतमै फेरि दोस्रो मुद्दा हाल्न सक्छ । जित्ने पक्षको दुःख पनि यतिमै सकिँदैन । मुद्दा जितिहाले पनि निराशलागदो भन्भटिलो प्रक्रियाले निर्णय कार्यान्वयन हुन वर्षौं लाग्छ । यस्ता प्रक्रिया पनि फेरि कानुनी कठिनाइले भरिएका हुन्छन्, जसले अधिकांशतः थप विवादको सिर्जना गर्छ । अहिले उपयुक्त कानुनी सुधार गरेर, स्थानीय तहमा नै मिलापत्र तथा मध्यस्थताले विवाद सल्टाउन जनतालाई सहयोग गरेर तथा विवादको प्रभावकारी र द्रुततर समाधानका लागि अदालती प्रक्रिया सरल बनाएर अधि

^५ तिनीहरू सँधको विवाद, पारिवारिक सम्पत्तिमाथि हकदाबी वा अंशवण्डा, उपहार, कबुलियती, मोहियानी हकको दाबी, साभा जमिन तथा चरनमा पहुँच र तिनको प्रयोग, सामुदायिक बन तथा उत्तराधिकार आदिसँग सम्बन्धित छन् ।

^६ नेपालमा तीन तहको अदालती व्यवस्था छ, जसअन्तर्गत सबैभन्दा तल जिल्ला, प्रथम निवेदन सुन्नका लागि पुनरावेदन तथा उच्चतम् तहमा सर्वोच्च अदालत हुन्छ ।

बद्नुपर्ने देखिन्छ । यस्ता विधिबाट कम भन्फटिलो व्यवस्था सिर्जना गर्न नसक्ने हो भने भूमि विवादले नेपालमा जनता र अदालतलाई निरन्तर बोभ निम्त्याइरहने छ (भटुराई र पोखरेल सन् २००४ पृ.६४-६५ मा उद्धृत) । यो उद्धरण आफैमा स्पष्ट हुनुका साथै यसले अदालती काम-कारबाहीमा भूमि दृन्द्रको जटिलतालाई पनि छर्लंग पार्छ । यो सवाल माओवादी ससश्त्र दृन्द्रको कारण मात्र बनेको थिएन, उनीहरूले आफैले जनअदालत खडा गरी गाउँका भूमिसम्बन्धी सबै मुद्दा छिनोफानो गर्नेसमेत गरेका थिए । तर, यस्ता जनअदालतबाट हुने निर्णय र फैसलाहरू चाहिँ न्यायको सिद्धान्तमा आधारित हुने भन्दा पनि उनीहरूको वैचारिक र राजनीतिक उद्देश्यबाट निर्देशित हुन्थे ।

नेपालमा भूमिमाथिको बहसमा प्रायः उग्र विचार हावी छ । एकातिर क्रान्तिकारी भूमिसुधारका पक्षपाती अधिकारकर्मी छन् भने अर्कोतिर यिनको विचारलाई परास्त गर्न खोज्ने वैज्ञानिक भूमिसुधारको नाममा उत्पादकत्व केन्द्रित गर्ने समूह सक्रिय छन् । योमध्ये कुनै एक पक्षले वकालत गरेको भूमिसुधारमा लागेर भूमिसम्बन्धी यस्ता जटिल समस्या समाधान हुन सक्दैनन् । नेपालमा कृषि सुधार तथा परिवर्तनका लागि भूमि सवाललाई टुई पक्षबाट हेरिनु जरुरी हुन्छ । एकातर्फ यसमा भूमिहीन, गरिब र सीमान्त कृषकका जीविका सुधारको आवश्यकता र अर्कोतर्फ राष्ट्रको आर्थिक विकासलाई ध्यानमा राखिनुपर्छ । यी दुवै सवाललाई सन्तुलित तरिकाले अगाडि बढाउने हो भने ‘रूपान्तरणमुखी’ भूमिसुधार (Transformative land reform) आवश्यक छ, जसले जमिनमा आश्रित निर्भरता कम गराउँदै वैकल्पिक आयआर्जन रोजगारी, कृषिमा आधारित जनताको जीवनस्तर उकास्ने दृष्टिकोण राख्छ । अधिक मात्रामा भूमिमा आश्रित जनसंख्यालाई अन्य क्षेत्रमा नलगी नेपालको भूमिसुधार हुन सक्दैन ।

कृषिमुखी परिवर्तनले मानिसलाई सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धको स्वरूपमा बाँध्न चाहैन्दैन । यसको उद्देश्य ग्रामीण जनसंख्याको जीविका प्रवर्द्धन गर्नु हो । आम्दानीको विविधीकरण, जीविकोपार्जनका वैकल्पिक माध्यमको व्यवस्था तथा गैरकृषि क्षेत्रमा मानिसहरूलाई अवसरको सिर्जना गरेर यस्तो उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ, जुन ‘रूपान्तरणमुखी’ भूमिसुधारबाट मात्र सम्भव छ ।

केवल भूमिले मात्रै ग्रामीण समस्याको समाधान गर्न सक्दैन । ग्रामीण परिवर्तनमा भूमि आधारभूत महत्त्वको विषय हो भन्ने स्पष्ट छ । तर, यसैले मात्र आम ग्रामीण जनतालाई जीविकाका समुचित साधनहरू उपलब्ध गराउन सक्दैन । एउटा प्रमुख समस्या भएकोले भूमिहीनतालाई उचित तवरले सुलभाउनुपर्ने आवश्यकता छ । यसका लागि भूमिमा आधारित छलफलहरूले कृषिको आधुनिकीकरण तथा बाणिज्यकरण र भूमिहीन जनतालाई गैरकृषि क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना गर्नेतर पनि विचार पुऱ्याउनुपर्छ, जुन रूपान्तरणमूखी भूमिसुधारको मर्म हो ।

३.८ निष्कर्ष

नेपालमा भूमि धेरै व्यक्तिहरूको जीविकाको साधन मात्रै नभएर शक्ति तथा प्रतिष्ठाको स्थायी स्रोत पनि हो । परिणामस्वरूप, यो गरिब तथा सीमान्तीकृत जनतामाथि शोषणको आधार पनि बनेको छ । गरिब तथा सीमान्तीकृत जनताका लागि समतामूलक भूमि हक तथा प्राकृतिक स्रोतमा पहुँचको लागि बहिष्करण र शोषण नै प्रमुख व्यवधान बनेका छन् (उपर्योगी र अरू सन् २००८) ।

सीमान्तीकृत तथा विपन्न वर्गहरूले नै जैविक विविधतालाई संवर्द्धन तथा प्रवर्द्धन गरेका भए पनि राज्यको नीतिमा तिनको योगदानलाई भरपूर स्थान दिइएको छैन । शक्तिकेन्द्रसँग पहुँच नभएकै कारणले केही विपन्न वर्गका समूहलाई भूमि हकसमेत दिइएको छैन । परिणामस्वरूप तिनीहरू राज्यद्वारा दिइने कृषि ऋण तथा अन्य उत्पादन सामग्रीजस्ता भूमिमा आधारित विभिन्न लाभबाट बच्चित छन् ।

शताब्दीअँसम्म पनि नेपालका अधिकांश नीति तथा ऐनहरू सामाजिक संरचना, जात, जनजाति, वंश र वर्गमा आधारित सामाजिक असमानतासँग संवेदनशील थिएनन् । कुनै निश्चित वर्गको नियन्त्रणमा रहेको संरक्षित राजनीति (प्याट्टेज पलिटिक्स)का आधारमा ती बनेका थिए । केही नीति तथा विधेयकहरूले स्रोतको पहुँचमा रहन पाउने जनताको आधारभूत अधिकारमाथि समेत बन्देज लगाएका थिए । तर, जनताले जीविका निर्वाह गर्न र परम्परागत पेसा धान्न शताब्दीअँदेखि यस्ता स्रोत उपयोग गरिरहेका थिए ।

यस्ता अधिकांश नीति-नियमले समुदाय स्थिर र तुलनात्मक रूपले समरूपीय हुन्छ भन्ने मान्यता राख्ये । तिनले समाजलाई केन्द्रीय शासन पद्धतिद्वारा नै चलाउन खोजेका थिए । आखिर २०६२/०६३ को जनआन्दोलनपछिको परिस्थितिमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन आएको छ । यसले गर्दा दलित, सीमान्तीकृत र बहिष्कृत समूहका आवाज सुनिन थालेका छन् । तर दुर्भाग्य, यी समूहको अधिकार सुनिश्चित गर्ने गरी देशमा संविधान ल्याउनुको सट्टा यी महत्त्वपूर्ण मुद्दालाई राजनीतिक दलहरू र जातीय अधिकार स्थापना गर्ने नाममा उदाएका नव सामन्तहरू (feudal & neo-elites)ले आफ्नो स्वार्थमा प्रयोग गर्दा प्राप्त भएका उपलब्धिहरू पनि संस्थागत हुन सकेनन् ।

गरिब र सीमान्तीकृत जनतालाई भूमि तथा भूमिमा आधारित स्रोतबाट लाभ सुनिश्चित गराउन विभिन्न अप्ठचाराहरू छन् । पहिलो त नीति नियमहरू नै गरिब र सीमान्तीकृत जनताका चासोप्रति पर्याप्त संवेदनशील छैनन् । दोस्रो-कायम रहेका नीति तथा कानुनलाई पनि इमान्दारीपूर्वक व्यवहारमा उत्तर्न सकिएको छैन । यिनीहरू केवल सम्प्रान्त र जमिन्दाराको एकल स्वार्थसिद्धिका लागि मात्रै प्रयोग भइरहेका छन् । यसमाथि पनि लोकतान्त्रिक तथा समावेशी स्रोत सञ्चालन अभ्यासको कमी, कमजोर संस्थागत जवाफदेहिता र तीव्र भूमण्डलीकरणको असरले पनि प्राकृतिक स्रोतमाथि बढ़त चुनौती थपिदिएका छन् (गोर सन् १९९२) । तेस्रो- भूमिलाई आफ्नो स्वार्थमा प्रयोग गर्न नव बुज्जुक (neo-elites)हरूले कब्जा गरी सही तरिकाले अगाडि बढ्न दिएनन् ।

भूमि स्रोतसम्बन्धी कानुन, नीतिहरूबीच र तिनीहरूमित्रै भएका विसंगति, विरोधाभाषले नेपालमा ढूला कठिनाइ सिर्जना गरेका छन् । यसले गरिब र सीमान्तीकृत जनतामा नकारात्मक प्रभाव छोडेको छ । निश्चित प्राकृतिक स्रोत (जस्तै: जल, जंगल वा जमिन)सँग सम्बन्धित प्रत्येक कानुन वा नीतिहरूको आफ्नै समुच्चता देखाउन खोज्ने प्रवृत्ति तथा एकीकृत पद्धति (इन्टिग्रेटेड अप्रोच)को कमीले पनि अर्को अप्ठचारो थपिदिएको छ । संयोजित माध्यम (कोअडिनिटेड अप्रोच)को अभावले गर्दा केन्द्रीय तहमा जलस्रोत, कृषि तथा सहकारी, भूमिसुधार, वन तथा भूसंरक्षण आदि मन्त्रालयका बीच सामञ्जस्यमा केही कठिनाइ देखिएका छन् ।

किसान र ठूला जग्गाधनीहरूबीच भूअधीनत्वको सवालमा उत्पन्न हुने तनाव प्रायः जसो ऐतिहासिक सन्दर्भसँग गाँसिएर आउँछन् । मोजाम्बिक र भियतनाममा जस्तै भूमि वितरणलाई बृहत् आकारको कार्यक्रममा केन्द्रित गर्ने हो भने भूअधीनत्वको सवाल वास्तवमै सम्बोधन हुन सक्छ । भूमि द्वन्द्वलाई सम्बोधन गरी समाजमा शान्ति र स्थायित्व कायम राख्न नैतिक पतन, नराम्रा कार्य र प्रदूषित मनस्थितिबाट टाढा रहनु पर्दछ । हाम्रो सामूहिक सोचाइ, व्यवहार कार्य र दायित्य परिवर्तन हुनुपर्छ । यसो नगरेको खण्डमा हामीले नराम्रो परिणाम भोग्न सक्छौँ । त्यो नराम्रो परिणाम अमेरिकी पूर्वउपराष्ट्रपति तथा विरुद्धात् वातावरणविद् एल गोरको शब्दमा ‘अकर्मण्य सभ्यतासहितको क्षतिग्रस्त भएको हाम्रो वातावरण’ हो (गोर सन् १९९२) । स्थिति नसुन्निए यस्तो भविष्यबाट हामी चाहेर पनि टाढा भाग्न सक्दैनौँ ।

नेपालको सन्दर्भमा भूमि द्वन्द्वको कारण र समृद्धिको आधार दुवै हो । अहिलेकै तरिकाले भूमिसम्बन्धी जटिल सवालहरू आगाडि बढाउने हो भने तथा नवसामन्तको कञ्जाबाट भूमि बहसलाई आमजनमानसमा नपुऱ्याउने हो भने यो द्वन्द्वको कारण बन्ने निश्चित छ । तर, भूमिको सवाललाई राजनीतिक स्वार्थभन्दा माथि रहेर हेर्ने, भूमिलाई आर्थिक समृद्धिको आधार मान्ने र पुरातनवादी सामाजिक सम्बन्ध परिवर्तन गरी नयाँ अवधारणामा जाने हो भने नेपालमा ‘रूपान्तरणमुखी भूमिसुधार’ अपरिहार्य छ ।

* * * *

४.१ परिप्रेक्ष्य

जलस्रोत एउटा त्यस्तो महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो, जहाँ शासन पद्धति, कानुनी व्यवस्थापन, प्रशासकीय प्रभावकारीता र संस्थागत पुनर्निर्माण आवश्यक छ । यसले स्रोतको बढ्दो अभाव र द्वन्द्वको सम्बोधनमा सहयोग पुऱ्याएर बदलिएको राजनीतिक वातावरणमा जनताको अपेक्षा पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यो परिच्छेदले बदलिँदो राजनीतिक परिप्रेक्ष्यमा जल द्वन्द्वको आयामबारे छलफल र बहस अगाडि बढाएको छ ।

जनआन्दोलन ०६२/६३ पछि ‘नयाँ नेपाल’ शब्दावली व्यापक प्रयोगमा आएको छ । नयाँ नेपालले राज्यको शासन पद्धति (संघीय व्यवस्था), प्रक्रिया (शासन पद्धति निर्माण गर्न जनताको अर्थपूर्ण सहभागिता) र त्यसबाट आउने सकारात्मक परिणाम (गरिब, उपेक्षित र आर्थिक, राजनीतिक तथा सामाजिक सुरक्षाबाट बहिष्करणमा परेकालाई सहज पहुँच दिने) सम्बन्धी जनअपेक्षालाई प्रतिविम्बित गर्नुपर्छ र यही परिप्रेक्ष्यमा पानीसम्बन्धी द्वन्द्वलाई हेरिनु पर्छ ।

२०६२/६३ को राजनीतिक परिवर्तनपछि शक्ति-सम्बन्धमा उथलपुथल मच्चियो । नेपाली राजनीतिमा नेकपा (मा ओवादी) एक प्रमुख शक्तिकेन्द्रको रूपमा उदायो भने दरबारचाहिँ मुख्य शक्तिकेन्द्रबाट सीमान्तीकृत शक्ति भयो । परिणामस्वरूप, नेपाली राजनीतिका प्रमुख खेलाडीहरू परिवर्तित शक्ति-सम्बन्धबाट प्रभावित भए । यो तथ्य जल राजनीतिमा पनि प्रतिविम्बित भएको छ । बदलिएको राजनीतिक परिप्रेक्ष्यसँगै नयाँ स्वरूपका कानुनी र संस्थागत व्यवस्थाहरू देखिएका छन् । त्यसैगरी, विस्तृत शान्ति-समझौताले पनि जलस्रोत विकासका लागि खाका दिएको छ ।

शान्ति-सम्भौताको ‘राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक रूपान्तरण र द्वन्द्व व्यवस्थापन’ खण्डको दफा ३ मा यस्तो प्रावधान उल्लेख गरिएको छ, “प्राकृतिक स्रोत तथा उद्योगलाई प्रोत्साहन तथा रक्षा गर्न विभिन्न नीति अपनाउने।” यसेगरी दफा ३.१ मा, मुलुकको सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण गर्न सहयोगी बन्ने विकासका साभा नीति निर्माण गर्ने लेखिएको छ, जुन नीति सही रूपमा कार्यान्वयन हुने हो भने छोटो समयमै राष्ट्रको आर्थिक उन्नतिमा पनि सहयोगी हुन सक्छ। यी व्यवस्था अन्तरिम संविधानमा पनि उल्लेख छन् र यिनले आगामी दिनमा जलस्रोतसम्बन्धी योजनालाई पनि प्रभाव पार्नेछन्। यस्ता नीति सही तरिकाले कार्यान्वयन हुने हो भने जलस्रोत विकासका लागि घरेलु लगानी बढाउन र ठूला-ठूला परियोजना निर्माण गर्दा राष्ट्रिय सहमति निर्माण गर्न पनि सघाउ पुग्नेछ। यद्यपि, अहिले नयाँ राजनीतिक खेलाडीहरू जलसरोकारका सबै किसिमका जैविक-भौतिक, भूराजनीतिक र सामाजिक-आर्थिक पक्षमा केन्द्रित हुने भन्दा पनि राजनीतिक लाभ-हानिमा केन्द्रित रहने र भारतको चाखलाई सहयोग पुर्याई सत्तामा रहिरहने चिन्तनबाट प्रभावित भएकाले नेपालको जलस्रोतको समुचित विकास कठिन भएको छ।

४.२ अवधारणा

केही विद्वानले पानी द्वन्द्वसम्बन्धी नीतिहरू न रणनीतिक रूपमा विवेकसम्पन्न छन् न जलस्रोतगत रूपमा प्रभावकारी छन्, न त आर्थिक रूपमा व्यावहारिक छन् (बुल्फ सन् २००४) भनेका छन्। तर, पनि विवेकशीलता, प्रभावकारिता र व्यावहारिकता प्रमुख राजनीतिक खेलाडीको राजनीतिक अभिरुचिअन्तर्गत परेका छैनन्। नेपालको सवालमा भने पानीसम्बन्धी राजनीति र यससम्बन्धी द्वन्द्व निहित राजनीतिक स्वार्थमा मुखरित छ। यसकारण जल द्वन्द्वको जटिलतालाई रणनीतिक विवेक, जलस्रोतगत प्रभावकारिता र आर्थिक व्यावहारिकताको दृष्टिकोणबाट हेरिएको छैन। पानी विवादमा विशेष शक्ति-सम्बन्ध र आर्थिक आयामले प्रभाव पार्ने र नेपाल भारतको असमान शक्ति-सम्बन्ध पनि विवादमा मुखरित हुने हुँदा यो अरू बढी जटिल भएको छ।

कुनै पनि राष्ट्रको राजनीतिक क्षेत्र र उपक्षेत्रले योजना, रणनीति र अभ्यासलाई मात्र आकार नदिएर उसको नागरिकको व्यवहार तथा कार्यलाई पनि

आकार दिन्छ । नागरिकको व्यवहार र कार्यले राष्ट्रिय राजनीतिलाई प्रभाव पार्छ । यसकारण शक्ति-सम्बन्धको विविध स्वरूप नागरिकको व्यवहारमा अन्तरसम्बन्धित र परावर्तित हुन्छ । नेपालको पानीसम्बन्धी द्वन्द्वलाई पनि यसै अवधारणागत खाकाबाट विश्लेषण गरिनुपर्छ ।

राजनीतिक अविश्वास, शंका-उपशंका, अन्याय, बहिष्करण, उपेक्षा, भेदभाव र घृणाको माध्यम पनि भएको देखिन्छ भने मेलमिलाप, एकता, सहचार्य र सामूहिक कार्यको स्रोत पनि हुन सक्छ । द्वन्द्वको प्रकृति समाधान गर्ने र लम्ब्याउने दुवै काम यी सबै अवस्थामा भर पर्छन् (उप्रेती सन् १९९९ र सन् २००७एफ) । दीर्घकालीन जलस्रोत व्यवस्थापन र जल द्वन्द्व समाधान गरी यसका अभाव सम्बोधन गर्न अन्य क्षेत्रजस्तै राजनीति यो क्षेत्रमा पनि प्रभावकारी हुन्छ (उप्रेती सन् २००७एफ) । राजनीतिक स्तरमा राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा भएका राजनीतिक वार्तालाई गहिरिएर हेर्ने हो भने जल अभावका उच्च विवादित सवाल राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा प्रष्ट देरून सकिन्छ ।

४.३ नेपालमा पानीसम्बन्धी द्वन्द्वको सारांश

विश्वका लागि द्वन्द्व कुनै नयाँ कुरो होइन । ओरेंगन स्टेट युनिभर्सिटीको ट्रान्स बाउन्डी फ्रेस वाटर डिस्प्युट कार्यक्रमले सन् १९४८ देखि १९९९ सम्मको १२०० तथ्यांक संकलन गरी सार्वजनिक गरेको छ (बुल्फ सन् २००४) । विभिन्न अध्ययनहरू (ओल्सन सन् १९९५; पानोस इन्स्टिच्युट साउथ एसिया सन् २००४; फिलिप्प एट एल सन् २००६; स्वैन सन् १९९६; उप्रेती सन् १९९९; सन् २००१; सन् २००२ए र सन् २००७एफ)का अनुसार पारस्परिकता सामाजिक र राजनीतिक जीवनको अभिन्न अंग हो । वातावरणीय संकट एककाइसौँ शताब्दीको प्रमुख चुनौती हो । यसमा नेपाल पनि अछुतो छैन । यो मुलुकले पनि निहित स्वार्थ, वस्तु व्यापार, शक्ति-सम्बन्ध, मूल्य, मान्यता र धारणाले प्रभाव पारेको द्वन्द्व भोगिरहेको छ । अझ पानीको राजनीति दक्षिण एसियामा क्षेत्रीय महत्त्व बनिरहेको तथा भारतको आर्थिक विकासमा ऊर्जाको आवश्यकता र भारतको विद्युत् विकासमा नेपालको पानीको रणनीतिक महत्त्व पनि भएकोले नेपालको भारतसँगको सम्बन्धको एउटा महत्त्वपूर्ण आयाम पानी बनेको छ ।

बद्दो जनसंख्या र कृषि उद्योगका लागि जलस्रोतको धेरै आवश्यकता छ । यसैले उद्योग र कृषि कार्यका लागि पानीको गृहस्थी उपभोग बढेर यस्ता स्रोत निरन्तर विवादोम्बुख हुँदैछन् । जल प्रदूषण पनि द्वन्द्वको अर्को रणनीतिक सवाल हो । काठमाडौंमा बागमती, विष्णुमती र मनोहरा खोला प्रदूषणका कारण यहाँको वातावरणमा परेको प्रभाव हामीले देखिरहेका छौँ । नदीको माथिल्लो भागका बासिन्दा र तल्लो भागका बासिन्दाबीच पानीको आवश्यकताबाट सिर्जित द्वन्द्व निरन्तर बढिरहेको छ भने पानीको बहुउपयोगबीचको तनाव पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।

विगत केही वर्षदेखि नेपालमा जलस्रोत गम्भीरखाले राजनीतिक सवाल र द्वन्द्वको स्रोत बनिरहेको छ । यस्तो द्वन्द्वको प्रमुख उदाहरण मेलम्ची खानेपानी आयोजनालाई मान्य सकिन्छ । यो परियोजनाको सुरुआतपछि विभिन्न दलसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूले थरीथरीका माग राख्न थाले । स्थानीयको रोजगारीका अवसर, पूर्वाधार विकासजस्ता आवश्यकता पूरा गरिदिनपर्न माग तिनले राखे । तर, परियोजनाले स्थानीय जनताका सबै माग पूरा गर्न नसक्ने जनाएपछि जनता र परियोजनाबीच तनाव भई द्वन्द्व सिर्जियो । परिणामस्वरूप सो परियोजनाको निर्माण कार्य अस्थायी रूपमा बन्द गरियो, लक्ष्यअनुसार काम हुन सकेन र परियोजना सम्पन्न गर्न धेरै ढिलो हुन पुग्यो । यो त हजारौमध्येको एउटा उदाहरणमात्र हो ।

नेपालमा पानीसँग सम्बन्धित विभिन्न किसिमका द्वन्द्व भएका छन् (उप्रेती सन् २००४ए) । खानेपानी, सिँचाइ, वाटर टर्बाइनजस्ता विविध उद्देश्यमा पानीको आवश्यकता र नहर निर्माण तथा खानेपानीको पाइप बिछाउँदा जनतालाई दिइने क्षतिपूर्तिका लागि धेरै द्वन्द्व भएका छन् । यसैगरी सिँचाइ तथा खानेपानी व्यवस्था, जलस्रोत उपभोक्ता समितिहरूको भूमिकाबारेको विवाद हामीकहाँ पाइने जलस्रोतमा आधारित अन्य किसिमका द्वन्द्व हुन् । यसबाहेक प्राविधिक तथा संलग्न अधिकारीहरूको शकास्पद भूमिकाका कारण बाँध फुटेर हुने हानि पनि स्थानीय स्तरका प्रमुख पानीसम्बन्धी सरोकार हुन् ।

पूर्वअध्ययनहरू (उप्रेती सन् २००१; आईएमसी सन् १९९०, प्रधान र अरू सन् १९९७, उप्रेती सन् २००७एफ)ले जलअधिकारसम्बन्धी स्पष्ट अधिकार अभाव

र एउटै स्रोत एकभन्दा बढी प्रक्रियाका लागि प्रयोग हुँदा सामान्य घटना भएको बताएका छन्। सुख्खा याममा पानीको अभाव हुँदा यस्ता दुन्दुका घटना तीव्र हुन्छन्। असमान र अविश्वसनीय वितरण र माथिल्लो तटीय क्षेत्रमा पानीको अत्यधिक प्रयोगले तल्लो तटीय क्षेत्रमा आपूर्ति पनि सीमित बनाउँछ। यसले सिँचाइ व्यवस्थामा दीर्घकालीन दुन्दु निष्ट्याउँछ। यो समस्या त्यतिबेला गम्भीर हुन्छ, जतिबेला नदीको माथिल्लो र तल्लो भागमा पानीको सीमित पहुँचमै सिँचाइ गर्न खोजिन्छ। यो विवाद स्थानीयस्तरदेखि धेरै देश भएर बग्ने नाइल नदीमा समेत व्यापक रूपमा देखिएको छ।

हिउँदे बाली लगाउने र विभिन्न किसिमका खेती गर्ने पद्धतिको सुरुआत भएकाले सिँचाइको माग बढ्दो छ। प्राविधिक आविष्कार तथा विश्वव्यापीकरण अनुसार खेतीको तीव्रता र यसको पद्धति पनि परिवर्तन भइरहेको छ। यसरी नवीन पद्धतिको प्रयोग गर्दा पानीको माग बढी भई उपलब्धता र आवश्यकताबीच तालमेल नमिल्दा किसानहरूले सञ्चालन गरेको भन्दा सरकार वा बाहिरी पक्षले सञ्चालन गरेको सिँचाइ पद्धतिमा दुन्दुको शृंखला तीव्र हुन्छ (गौतम र अर्णु सन् १९९२; आईआईएमआई सन् १९९०; आईएमसी सन् १९९०)। यस्ता पद्धतिका मुख्य दुन्दु हिउँद र वसन्त ऋतुमा बाली लगाइएका बेला पानी आपूर्ति नहुने र सिँचाइको उचित समय तालिका नबन्दा हुने गर्छ (आईएमसी सन् १९९०; उप्रेती सन् २००२)। बाह्य हस्तक्षेपले चलिरहेको सिँचाइ र खानेपानी व्यवस्थाले जल आपूर्ति विगर्ने र थुप्रै दुन्दु सिर्जना गर्ने तथ्य केही अध्ययनले देखाएका छन् (प्रधान र अर्णु सन् १९९७; आईएमसी सन् १९९०; उप्रेती सन् २००१ र २००२)। अनुपयुक्त संरचनागत खाका र निर्माण कार्यमा हुने कमजोरीले पानीको अभावमात्रै सिर्जना नगरी अन्य दुन्दुतिर पनि धकेलन सक्छ (आईएमसी सन् १९९०)। विभिन्न संरचना निर्माण गर्दा हुने स्रोतको दुरुपयोग पानीको क्षेत्रमा देखिने दुन्दुको अर्को प्रमुख स्रोत हो।

मिरालो नहर (स्टिप ग्राहिडिएन्ट्स) र बिछौली एको पाइप लाइन जस्ता प्राविधिक पक्षले निश्चित क्षेत्रमा मात्र पानीको बहाव बढाउने र असमान आपूर्ति गर्ने गर्छ। यसले समतल सतहमा पनि बालुवा थिग्राएर पानीको बहाव कम गराउँछ। यस्ता

प्राविधिक कठिनाइले द्वन्द्व सिर्जना गर्छन् । पानीको क्षेत्रमा अहिले देखापरेको ठेकका प्रणाली पनि कतिपय स्थानमा द्वन्द्वका कारण बनेका हुन्छन् र विद्यमान सिँचाइ तथा खानेपानी व्यवस्था सञ्चालनमा तिनकै कारण अप्यारो स्थिति पैदा हुन्छ (प्रधान र अरू सन् २०००) ।

अत्यधिक पानी आवश्यक पर्दा किसानले व्यवस्थित सिँचाइका लागि वितरण नियम र चक्रीय जल बाँडफाँट व्यवस्था लागू गर्छन् । त्यसैले यस्ता कार्य सम्भावित द्वन्द्व व्यवस्थापनमा प्रभावकारी छन् । नेपालमा किसानद्वारा व्यवस्थित सिँचाइ अभ्यास र खानेपानी पद्धतिमा सामुदायिक सहकार्य उच्च खालको छ । त्यसैले जल वितरण, तत्सम्बन्धी कार्य-संयन्त्र निर्माण र द्वन्द्व समाधान समुदायद्वारा व्यवस्थित हुनु जरुरी छ (उप्रेती सन् २००२ए; प्रधान र अरू सन् १९९७) । यसैरी बाह्य स्रोतमार्फत निर्मित आयोजनामा उपभोक्ताहरू सहयोगी हुन सामान्यतया इच्छुक हुँदैनन् (आईएमसी सन् १९९०; आईआईएमआई सन् १९९०) किनकि त्यसमा तिनको अपनत्व र जवाफदेहिता हुँदैन । निर्माणमा हुने भ्रष्टाचार जनताको स्वामित्व नबानाउने अर्को प्रमुख कारण हो ।

पानीको उपलब्धताले द्वन्द्वको तीव्रता र शिथिलता निर्धारण गर्छ । सामान्यतया उपल्ला तटीय क्षेत्रमा जल अभावको कारण द्वन्द्व हुँदैन । तल्ला तटीय क्षेत्रमा भने जाडो र वसन्त याममा हुने पानीको अभावको कारण द्वन्द्व हुन्छ । पानीको माग र आपूर्तिको अन्तर गहिरिए जाँदा द्वन्द्व पनि बढ्छ । सामान्यतया माथिल्ला खण्डका किसानलाई धेरै पानीको पहुँच दिने शैलीले पानीको असमान वितरण बढाउँछ । यिनको लागि यथेष्ट कार्य निर्देशिका र अनुगमन आवश्यक पर्छ । सिँचाइ र खानेपानीमा हुने द्वन्द्व निर्धारण गर्ने प्रमुख पक्ष यिनै हुन् (आईएमसी सन् १९९०; उप्रेती सन् २००१) ।

सामान्यतया स्थानीय स्तरमा द्वन्द्व उब्जाउने कारण सामाजिक-आर्थिक, संगठनात्मक र प्राविधिक तत्त्व हुन् । राजनीतिक द्वन्द्व बढाउने कारणचाहिँ राजनीतिक हस्तक्षेप र त्यस्तै अभिलच्छ हुन् । पानी आपूर्तिको उपलब्धता, विश्वसनीयता, समानताले द्वन्द्वको सिर्जना र तीव्रता निर्धारण गर्छन् किनभने सिँचाइ द्वन्द्व र बाली पैदावारबीच स्पष्ट सम्बन्ध गाँसिएको हुन्छ (उप्रेती सन् २००२ए; आईएमसी सन् १९९०) ।

जल आपूर्तिको प्रभाव रहने भएकोले द्वन्द्व र बालीको घनत्व (क्रपिड इन्टेन्सिटी) पनि एकापसमा सम्बन्धित छन् (आईएमसी सन् १९९०) । यद्यपि, यो सधैँभरि पूर्वानुमेय भने हुँदैन । कहिलेकाहीं पानीको अभावका कारण किसानले विद्यमान खेती प्रणाली परिवर्तन गर्छन् र नाफा पनि कमाउँछन्, तर केही अवस्थामा भने उच्जनी घट्छ पनि । पानीको प्रयोग निर्धारण गर्न स्थानीयले आफ्नै नियमहरू प्रयोग गर्छन् । जस्तै : कसैको भूमिमा जलको स्रोत रहेको अवस्थामा त्यसलाई प्रयोग गर्ने पूर्ण अधिकार उसैमा रहन्छ । स्रोतधनीले आफ्नो जमिनमा भएको पानीको स्थायी स्रोतलाई मन लागेका बेला प्रयोग गर्छ । उसको बालीमा सिँचाइ सकिएपछि मात्र अरूलाई दिन्छ । तर, स्रोत साभा छ भने सामुदायिक सदस्यले साभा स्रोतबाट चक्रीय प्रणालीअनुसार पानी प्रयोग गर्छन् । कुलोको पानी पनि सबै सामुदायिक सदस्यले चक्रीय प्रणालीअनुसार बराबर उपयोग गर्न पाउँछन् ।

बाह्य लागानीको खानेपानी परियोजनामा पानीको अभाव र गाउँको जनसंख्या वृद्धि भएको केही वर्षपछि द्वन्द्व उच्जन्छ । यस्तो अवस्थामा भविष्यमा हुने पानीको आवश्यकताबाटे प्राविधिकले विचारै गर्दैनन् ।^१ प्राविधिक र आर्थिक कारण देखाइने गरिएकाले यसो हुने गर्छ । धारा कहाँ गाइने भन्ने तथ्य पनि बाह्य स्रोतका खानेपानी योजना लागू हुँदा द्वन्द्व हुने अर्को कारण हो । राजनीतिकर्मीको प्रभाव वा तिनको निहित अभिरुचिका कारण प्राविधिकले पनि अरू मानिसको विरोधका बाबजुद निश्चित व्यक्तिको घर नजिक (मुख्यतः धनी वा शक्तिशाली व्यक्तिका घरनजिक र कहिलेकाहीं घूस खाएर पनि) धारो गाइछन्, जुन द्वन्द्वको स्रोत बन्छ ।

यसैगरी, स्रोतको साभा उपयोग पनि यस्ता परियोजनाको अर्को समस्या हो । यस्तो निर्णय गरिँदा विद्यमान सामाजिक परिस्थितिलाई बेवास्ता गरी प्राविधिक कारण देखाएर निर्णय गरिन्छ । केवल प्राविधिक आधारमात्र हेरी

^१ जिल्ला खानेपानी कार्यालयका इन्जिनियरले बताएँ अनुसार उनीहरूले भविष्यलाई विचार गर्दै अनुमान त गर्छन् तर अभ्यासमा त्यस्तो व्यवस्था देखिँदैन । उता, आफ्नो बजेट सीमालाई आधार बनाउँदै ओभरसियरले खानेपानी परियोजना निर्माण गर्दा समुदायलाई भविष्यमा हुने पानीको आवश्यकता ख्याल नगर्ने गाउँलहरू बताउँछन् ।

जनताको रायसुभाव ख्याल नगरी परियोजना निर्माण गरिँदा स्थानीयले त्यस्ता परियोजनाको स्वामित्व लिनेमात्र होइन संचनामा क्षतिसमेत पुन्याउन सक्छन् र द्वन्द्व बढ्छ ।

ठूला र साना जल विकास परियोजनाबीचको जल प्रभावकारिता, आर्थिक उपादेयता र व्यवस्थापकीय प्रासंगिकता, जलविकासमा हुने बाह्य लगानी, सम्बन्धित जोखिम र राष्ट्रलाई चाहिने उर्जाबारे बहस बढ्दो छ । जल सरोकारमा कार्यरत विद्वानहरू ज्ञावाली र दीक्षित (सन् २००१), पाण्डे (सन् १९९४) र अन्यले कम जोखिमयुक्त साना जलविद्युत् परियोजनाको विकासको पक्षमा तर्क गर्छन् । तिनले ठूला र आयातीत जलविद्युत् परियोजनाको विकासबारे प्रश्न पनि गर्छन् । अर्को पाटोमा, केही परम्परागत इन्जिनियर, जलनीतिविज्ञ र योजनाकार भारततर्फ निर्यात गर्ने हेतुले ठूला जलविद्युत् परियोजनाको पक्षमा देखिन्छन् । मुलुकको आर्थिक विकासको उत्तम उपायको रूपमा केही प्रभावकारी अर्थशास्त्री र राजनीतिकर्मीले भने जल विकासबारे ‘विश्व व्यांक अवधारणा’ अपनाउनुपर्ने पैरवी गर्छन् (महत सन् २००५) । यद्यपि, अन्य थुपै विज्ञहरू यो विचारसँग सहमत छैनन् (पाण्डे सन् १९९४) । त्यसमाथि नेपालमा धेरैजसो जलसम्बन्धी ठूला परियोजनामा भ्रष्टाचार र दुष्कर्म मौलाएकाले निकै विवादित छन् ।

नेपालको जलस्रोत विकासबारे भ्रष्टाचार र कुअभ्यासहरू सिँचाइ परियोजनामा दक्षिण भारतको प्रशासनिक र राजनीतिक भ्रष्टाचारबारे रोवर्ट वेडले पत्ता लगाएको तथ्यभन्दा फरक छैन (वेड सन् १९८२) । जस्तै : एसियाली विकास व्यांक लगानीको सिँचाइ क्षेत्र सहायता परियोजना (इरिगेसन सेक्टर सपोर्ट प्रोजेक्ट: आईएसएसपी)मा हुने गरेको भ्रष्टाचारबारे चर्चा भएको छ ।

उदाहरणका लागि एसियाली विकास व्यांकले सन् १९९० को दशकमा फन्डै द० लाख लगानी गरेको दोलखास्थित माथिल्लो अँधेरीखोला सिँचाइ विकास परियोजना नामक ६ किमी लामो विकास परियोजनामा भ्रष्टाचारका कारण परापूर्वकालदेखि चलिआएको सिँचाइ कुलो पूरै काम नलाग्नेमात्र भएन, यसले थुपै द्वन्द्वहरू पनि सिर्जना गरेको थियो । त्यहाँ किसानद्वारा परापूर्वकालदेखि सञ्चालन गर्दै आएको व्यवस्थित सिँचाइ कुलो पहिल्यै थियो तर सिँचाइ प्राविधिकले स्थापित नहरहरूको केही खण्ड परिवर्तन गरेर बाँडफाँट गरिएको

कोष पनि दुरुपयोग गरे । यसको विरोधमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दासमेत पञ्चो । (उप्रेती सन् २००१) ।

नेपालको जल द्वन्द्वमा थुप्रै तत्त्वले योगदान पुऱ्याएका छन् । तिनलाई निम्न समूहमा समेट्न सकिन्छ :

- वातावरणीय सवालविरुद्ध आर्थिक सवाल
- आधारभूत अधिकारको रूपमा पानी (र, स्वच्छ पानीमाथि प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार) विरुद्ध व्यावसायिक वस्तुको रूपमा पानी (जल निजीकरणको बहस)
- ठूला, जोखिमयुक्त र आयातीत परियोजनाविरुद्ध घरेलु उपभोग्य र कम जोखिमयुक्त जलविद्युत परियोजना विकास
- आन्तरिक राजनीति र शक्ति-सम्बन्ध ।

द्वन्द्व निम्त्याउन यी तत्त्वहरू एकापसमा बहिष्करणकारी र परिपूरकमात्र नभएर द्वन्द्व सिर्जना गर्ने स्तर र परिमाण विविध तत्त्व, स्थान तथा काल विशेषमा पनि निर्भर रहन्छन् ।

जलस्रोतको विकाससम्बन्धी द्वन्द्वको सवालमा नीति तथा पद्धतिगत द्विविधाकै अवस्थामा नेपाल छ । त्यसैले नेपालको जल-राजनीति परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय विकास राजनीति (सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, दीर्घकालीन जीविका र सशक्तीकरण)तर्फ ढल्किएको छ । फाइदा, सीमितता, सम्भाव्यता, सान्दर्भिकता, निहित अभिरुचि, सम्बन्धित कमजोरी, राज्यको कार्यान्वयन क्षमताजस्ता पक्ष नबुझेरै मुलुक त्यतातिर ढल्किएको छ । नेपालको योजनाबद्ध विकासको असफलताको कारण पनि यही द्विविधा नै हो । (पाण्डे सन् १९९९; श्रेष्ठ सन् १९९७) ।

४.४ नेपालको जल-राजनीतिको क्षेत्रीय आयाम र दक्षिण एसियाली जल द्वन्द्व

दक्षिण एसियाली जल द्वन्द्वको केन्द्रमा भारत रहेको थुप्रै अध्ययनले देखाएका छन् (स्वाइन सन् १९९६; पानोस साउथ एसिया सन् २००४; बेगम सन् १९८७;

ओल्शन सन् १९९५; क्रो र लिन्डक्विडस्ट सन् १९९०; इस्लाम सन् १९८७)। नेपाल, भारत र पाकिस्तानको केन्द्रमा भारत रहेको हो। पाकिस्तानको रवी, सतलज र व्यास नदी र भारतको इन्दु, घेलम र चेनब नदीको पानी बाँडफाँटबारे भारत र पाकिस्तानबीचको जल-तनाव र सन् १९९० को इन्दु जल सन्धिमा पनि यिनै यथार्थ भफ्लिकएका छन्। नेपालमा रहेका कोसी, गण्डक, टनकपुर र महाकाली नदीको पानी बाँडफाँटबारे तनाव र तल्लो तटीय अधिकारबारे भारत र बंगलादेशबीचको तनाव पनि शक्ति-सम्बन्ध र राजनीतिक अभिरुचिका स्पष्ट चित्र हुन् (स्वाइन सन् १९९६; बुल्फ सन् २००४; दीक्षित र ज्ञावाली सन् २००३)।

केही अनुसन्धानले जलस्रोतसम्बन्धी अन्तरदेशीय सहकार्य बढाउन सकिने (बुल्फ सन् २००४) सम्भावना देखाए पनि नेपालको भौगोलिक अवस्था हेर्दा यो सवालमा विशेषगरी भारतसँग विवादास्पद र तनावको अवस्था देखिन्छ। पूर्व, पश्चिम र दक्षिणबाट भारतले नेपाललाई धेरेको छ, थुपै नदीहरू उत्तरबाट दक्षिणतर्फ बग्ने हुनाले पनि बजार र यातायातको सवालमा नेपाल भारतमाथि आश्रित छ। त्यसैले जल तथा अन्य सवालमा वार्ताका लागि नेपाल अत्यन्तै कमजोर देखिएको छ। भारतसँग नेपालको बाध्यकारी निर्भरतालाई भारतले आफ्नै रणनीतिक अभिरुचिका लागि प्रयोग गरेको छ।

जललगायतका सवालसँग कारोबार गर्न भारतले नेपालसँग ‘ठूल्दाइ’ (बिग ब्रदर) वा ‘दमनकारी अभिरुचि’को मानसिकता प्रयोग गरिरहेको छ। जस्तै: बराह क्षेत्रमा सप्तकोसी बाँध निर्माणमा भारतले लगातार दबाव दिएको थियो। बराह क्षेत्रका स्थानीय ११ भन्दा धेरै गाउँहरूले बाँध निर्माण कार्यप्रति पटकपटक विरोध गरेका थिए। यस्तै उदाहरणले नेपालप्रति भारतको मिचाहा मानसिकता स्पष्ट देखाउँछ।

सीमा क्षेत्रमा भारतले बाँध निर्माण गरेपछि नेपाली जनताले लक्ष्मणपुर, खुर्दलौटन रसियावाल र महलीसागरबाट दुःख पाएका थिए (दीक्षित र अरू सन् २००४)। लक्ष्मणपुर बाँध नेपाल-भारत सीमा (पिलर नम्बर १९) बाट ३०० मिटरमात्र पर छ। यसले ३,३७६ विघा (२,२४७ हेक्टर) भूमि ओगटेको छ, २,६०० घर तथा हज्जारौं जनतालाई पिरोलेको छ। यसैगरी, खुर्दलौटन रसियावाल बाँध सीमा

(पिलर नम्बर ३१) बाट २०० मिटरमात्र पर छ, ३३,००० हेक्टर कृषियोग्य भूमि ओगटेको छ र एक लाख जनतालाई पिरोलेको छ । नेपालछेवैमा भारतद्वारा निर्मित महलीसागर बाँध पनि सीमा पिलर नम्बर ५० बाट २५ मिटरमात्र पर छ, ४६० हेक्टर जमिन ओगटेको छ भने १,००० परिवारलाई पिरोलेको छ (दीक्षित र अरू सन् २००४ पृ.१७५, तालिका ३) । नेपाल सरकारले उच्चस्तरमा यो समस्यालाई पहिल्यैबाट उठाइरहेको छ (जस्तै : तत्कालीन राजा वीरेन्द्रले ढाका सार्क सम्मेलनताका सन् १९८५ मा भारतीय प्रधानमन्त्री राजीव गान्धीसँग यो सवाल उठाएका थिए) । परिणामतः यो समस्या सम्बोधनको लागि समिति गठन भएको थियो (दीक्षित र अरू सन् २००४) । यद्यपि, डुबानको समस्याबाट जनताले छुट्कारा पाएका छैनन् ।

भारतसँगको नेपाली पानी-कूटनीति भारतको दीर्घकालीन रणनीतिक चाखले उब्जाएको मानिन्छ । नेपालका सम्पूर्ण राजनीतिक परिवर्तनमा (वि.सं. २००७, २०४६ र २०६३) भारतले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ, नेपालको जलनीतिमा पनि उसको दहो पकड छ । जस्तै : २००७ सालको परिवर्तनपछि नेपाल र भारतबीच दुईवटा सन्धि भए, फेरि २०४६ को परिवर्तनपछि दुईवटा सन्धि भए (टनकपुर र महाकाली पञ्चेश्वर सन्धि) । नेपाल र भारतबीच जल बाँडफाँटसम्बन्धी सबै सन्धि-समझौताले भारतलाई फाइदा पुगेको बताइन्छ ।

भारतको आफ्नै अभिरुचिका कारण नेपालको नीति-निर्माणबारे उसको ठूलो भूमिका छ भन्ने विश्वास नेपाली जनताको छ । केही विद्वानहरूले जलस्रोतसम्बन्धी समस्याको स्रोतका रूपमा भारतलाई नै कारक मान्छन् ।^२ यो अवधारणाको प्रतिनिधित्व गर्दै मदन रेग्मी तर्क गर्दैन्, “नेपालका सबै प्रमुख राजनीतिक परिवर्तनमा भारतको भूमिकाका कारण उसको हैकममुनि नेपाली जलनीति बन्छ ।” नेपाली विचारभन्दा फरक रूपमा भारतका केही विद्वानको

^२ भारतसँग भएका जलसम्बन्धी प्रमुख सन्धि महाकाली सन्धि (सन् १९९६ मा हस्ताक्षर भएको, जसमा भारतले महाकाली नदीमा निर्माण गरेका शारदा बाँध र टनकपुर बाँध नामक पहिल्यै निर्माण गरेको दुईवटा बाँध पनि समावेश छन्), कोसी नदी समझौता (सन् १९५४) र गण्डक समझौता (सन् १९५९) हुन् ।

^३ २०६३ माघ २७ मा बीबीसी नेपाली सेवासँगको अन्तर्वार्तामा चीन अध्ययन केन्द्रका मदन रेग्मीले यही तर्क गरेका थिए ।

तर्क छ - नेपालको जल समस्याका सम्बन्धमा समाधानको अंश भारत हो ।^४ अशोक मेहताले यो धारणाको प्रतिनिधित्व गर्दै तर्क गर्छन्, “भारत समस्यामात्र नभएर नेपालका पानी विवादबारे समाधान पनि हो ।”

नेपालले अवलम्बन गरेको परम्परागत विकास नीतिले पानीलाई जनताको आधारभूत अधिकारको साटो ‘वस्तु’ मान्छ । यो पनि जल द्वन्द्वको आधारभूत कारण हो भनी ‘अधिकारकर्मी’ र ‘विश्लेषक’हरू तर्क गर्छन् । तर, जे होस् पानीसम्बन्धी द्वन्द्वको सवालमा नेपालले सिर्जनशील र प्रभावकारी शैली अपनाएको छैन ।

४.५ नेपालमा जल द्वन्द्वका कारण

दक्षिण एसिया र नेपालको जल स्रोकार समीक्षा गर्दा निम्न बुँदालाई जल द्वन्द्वको स्रोतको रूपमा पहिचान गर्न सकिन्छ :

४.५.१ योजना र संस्थागत सवाल

केन्द्रीकृत, असमान, वर्गीय सामाजिक संयन्त्र तथा बहिष्करणकारी शासन व्यवस्थामा राजनीतिक द्वन्द्व र राजनीतिक अर्थतन्त्रबीचको अन्तरसम्बन्ध हुन्छ, जुन स्रोत द्वन्द्वका लागि आधार हो । प्राविधिक इन्जिनियरिङ र आर्थिक अभिरुचि कन्दित भएर बनेका जलशक्ति व्यवस्थापनको हासोन्मुख नीति र संस्थागत कमजोरी नै जल द्वन्द्वका प्रमुख कारण हुन् (उप्रेती सन् १९९९, २००१, २००२, २००४ए) । केही भारतीय विद्वान् (मल्लिक र बन्दोपाध्याय सन् २००४)ले पनि यस्तै अवधारणा राखेका छन् । नेपालको जलस्रोत विकासमा द्विविधा र अस्थिरता देखिएका छन् । नेपालमा उपलब्ध जलस्रोतलाई देशको आर्थिक उन्नतिका लागि प्रभावकारी प्रयोगमा ल्याउने गहिरो प्रतिबद्धता र दीर्घकालीन दृष्टिकोण नेपाली राजनीतिज्ञमा देखिएँदैन । शासन गर्न दल वा प्रभावशाली नेताको अदृश्य गठबन्धन र बाह्य शक्तिको अभिरुचिमा आधारित रही पुरानै ढर्मा नेपालको जलस्रोत व्यवस्थापन चलेको छ ।

^४ जनरल अशोक मेहताले २०६३ माघ ७ मा बीबीसी नेपाली सेवालाई दिएको अन्तर्वार्ता ।

नेपालका जलस्रोतसम्बन्धी संस्थाहरू राजनीतीकरण, भ्रष्टाचार र अधिक कर्मचारी (ओभर स्टाफिड) जस्ता समस्याले ग्रसित छन् । साथै जनतालाई प्रदान गरिने सेवा पनि अप्ठयारोमा परेको छ । दैनिक १६ घण्टे लोडसेडिड, ठूला आयोजनाहरूमा विवाद र अरुण तेस्रो परियोजनाको असफलता पनि यसका उदाहरण हुन् । कर्मचारी प्रशासनको राजनीतीकरण नेपालमा व्यापक छ । जस्तै, जलसरोकारमा कार्यरत अनुभवी अधिकारीलाई सरकारले बारम्बार सरुवा गरेर अनुभवहीन व्यक्तिलाई पदमा आसीन गराएको हुन्छ । ज्ञान तथा अनुभवमा आधिरित कार्यशैली पनि छैनन, बनेका पनि खेर गएका छन् । जलसरोकारमा दशकाँको अनुभव भएका भारतीय समकक्षीको तुलनामा नेपाली अधिकारी दक्ष नै छैनन् । यसले नेपाली सन्दर्भमा ज्ञान शून्यता र संस्थागत बुझाइको अभावमात्र देखाउँदैन, भारतसँग हुने वार्तामा पनि फितलो बनाउँछ ।

४.५.२ द्वन्द्वमा भारतीय प्रभाव

भारतले पानीलाई नेपालसँग ‘राजनीतिक वार्ता’को माध्यम बनाउँछ । नेपाल तीनतिर भारतबाट घेरिएको छ र अहिलेको अवस्थामा उत्तरमा रहेको चीन जिटिल भौगोलिक अवस्थितिका कारण पहुँचयोग्य छैन । यही कारण नेपाल शक्ति-सन्तुलनमा कमजोर भई भारतसँग भरपर्नु परेकाले अत्यन्त अप्ठयारो अवस्थामा छ । अभ यो अवस्थालाई नेपाली राजनीतिकर्मीको भारतप्रतिको दास मानसिकताले भनै जिटिल बनाइदिएको छ । गहुङ्गा शब्दका सुगारटाइमा बाहेक सम्पूर्ण राजनीतिक दलले पनि समतामूलक रूपमा भारतसँग काम गर्न असफल भइसकेका छन् ।

नेपालमा ऊर्जा संकट हुँदा भारतका थुप्रै कम्पनीले विद्युत् विकासमा इच्छा गर्छन् । जस्तै : २०६३ मसिरमा नेपालले ऊर्जा संकट भोगेपछि नेपाल विद्युत् प्राधिकरणले लोडसेडिड प्रस्ताव गर्दा पावर ट्रेडिङ कपेरिसन नामक भारतीय निजी ऊर्जा कम्पनीले एक महिनाभित्र नेपाललाई ५० मेगावाट बिजुली दिने भन्यो^५ तर वाचा पूरा गरेन । यस्ता थुप्रै प्रस्तावमा नेपालको जल ऊर्जा विकासमा सामेल हुने स्वार्थ लुकेको हुन्छ । माथिल्लो कर्णाली र अरुण तेस्रो जलविद्युत्

^५ दि हिमालयन टाइम्स, ६ डिसेम्बर २००३ ।

विकासका लागि उच्चस्तरीय समितिले सिफारिस गरेको जिएमआर इनर्जी कम्पनी लिमिटेड त्यस्तो स्वार्थको एउटा उदाहरण हो ।^६

४.५.३ जल क्षेत्रका विकास स्तर

जल द्वन्द्वको अर्को महत्त्वपूर्ण क्षेत्र जलस्रोत विकासमा हुने पूर्वाधारको क्षमता हो । यसको विश्लेषण गर्दा निम्न पक्षबीच अवधारणात्मक र कार्य संयन्त्रात्मक तनाव देखिन्छ :

१. ठूला, परम्परागत स्तरका, आयातोन्मुख, बाह्य लगानी भएको जलविद्युत् विकास, ठूलो क्षमताका सिँचाइ र खानेपानी परियोजना निर्माण, (समग्रमा ठूला आयोजना)
२. आन्तरिक नेतृत्वका साना क्षमताका जलऊर्जा परियोजना र अन्य पूर्वाधार विकास, जुन दिगो, व्यवस्थापनयोग्य र प्रभावकारी छन् ।

थुप्रै भित्री र बाह्य शक्तिले नेपालको जलस्रोत विकासमा यिनै २ अवधारणाभित्र बहस थपेका छन् । तर, तिनीहरू निश्चित विश्वास र मूल्य मान्यतामा मात्र सम्बन्धित नभएर निहित अभिरुचिबाट निर्देशित पनि छन् । मेलम्ची खानेपानी योजनामाथि चलिरहेको बहस एक उदाहरण हो । यो परियोजना सञ्चालन गर्नुको साटो काठमाडौंमा हुने खानेपानी चुहावटको समस्या समाधान र साना स्रोत विकास, वर्षाको पानी संकलन गर्ने र पानीको उचित प्रयोग गर्नुपर्नेमा जोड दिनुपर्ने केहीको तर्क छ ।

जल द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्न साना स्रोतको संरक्षण गर्न र तिनको प्रयोग बढाउन सहजीकरण गर्ने, साना स्रोत तथा पानीको मूल खोज्ने, सुक्न लागेका स्रोतको संरक्षण गर्ने, वर्षाको उपयोग गर्ने काम बढी व्यावहारिक देखिन्छ । महांगा, बाह्य स्रोतमा आश्रित, प्राविधिक रूपमा अत्यन्तै कठिन, संरचनागत रूपमा जोखिमयुक्त र व्यवस्थापकीय रूपमा बहिष्करणकारी (उपभोक्ताले नभई बाह्य विशेषज्ञ र प्राविधिकद्वारा चलाइनुपर्ने) ठूला परियोजनामा आँखा लगाउनुभन्दा

^६ दि हिमालयन टाइम्स, २६ वैशाख २०८४ ।

यस्ता सानातिना तर प्रभावकारी उपायमा लाग्नुपर्छ भन्ने मेरो पनि मान्यता छ । तर, यसको मतलब ठूला आयोजना बनाउनु हुँदैन भन्ने होइन । सामाजिक, वातावरणीय र आर्थिक रूपमा उपयुक्त ठूला आयोजना पनि साथसाथै विकास गर्दै लैजान आवश्यक छ, जसले रोजगारीका अवसर प्रदान गरी द्वन्द्वका आर्थिक कारण सम्बोधन गर्न्छ ।

४.५.४ अभिरुचिमा विविधता

जलस्रोत विकास (जलऊर्जा वा सिँचाइ वा खानेपानी व्यवस्था)मा बाह्य र आन्तरिक अभिरुचिले राष्ट्रिय निर्णयमा पनि प्रभाव पार्छ । यस्ता अभिरुचि द्वन्द्वका कारणमात्र नभई राजनीतिक बार्ता र व्यापारका माध्यम पनि भएका छन् । ठूला सिँचाइ आयोजना सञ्चालनका प्रमुख तत्त्व प्रशासकीय र राजनीतिक भ्रष्टाचार हुन् भनी दक्षिण भारतमा निर्मित नहरमा भएको भ्रष्टाचारको अध्ययनमा रोबर्ट वेडले तर्क गरेका छन् (वेड सन् १९८२) । यस्तै प्रकारका निचोडहरू नेपाल र अफिकी महादेशहरूमा पनि देखिएका छन् ।

यसेगरी थुप्रै अनुसन्धानका तथ्य र सञ्चारमाध्यमका प्रतिवेदनले नेपाली जलस्रोतको विकासमा भएका भ्रष्टाचारबारे उल्लेख गरेका छन् (थापा सन् २००२; उप्रेती सन् २००१) । नेपाली द्वन्द्वको एउटा प्रमुख स्रोत यो पनि हो । जलस्रोतमा लागेका यस्ता थुप्रै पात्रहरू छन् जसले बाहिर औपचारिक रूपमा एउटा धारणा र भित्री रूपमा फरक अभिरुचि राखेका हुन्छन् । आफैन अभिरुचिअनुसार जलस्रोत विकासको प्रवर्द्धनमा लागेका प्रमुख पात्रहरू निम्न हुन् :

- प्राविधिक उपकरण बिक्री गरी उच्च नाफा कमाउने उद्देश्य राखेका व्यापारी (त्यस्तो नाफा कर्मचारी र राजनीतिकर्मीसँगको मिलेमतोमा अदृश्य रूपमा हासिल हुन्छ ।)
- जलस्रोत कर्मचारी (परियोजना, प्रक्रिया, घूस लेनदेन तथा भ्रष्टाचार^९)

^९ ठूला पूर्वाधारका परियोजना, राजस्व, भन्सार, अध्यागमन, सार्वजनिक निर्माण, सिँचाइ, खानेपानी परियोजना, बन कार्यालयमा सामेल हुन खोज्नेले ठूलो मात्रामा घूस दिनुपर्ने तथ्य नेपालको खुला यथार्थ

- वातावरणीय विचारधाराअनुसार मात्र तर्क गर्ने वातावरणविद्हरूले जलस्रोत पूर्वाधारको आर्थिक महत्त्वबाबारे प्रायः मतलबै गर्दैनन् । नेपालका वातावरणविद्हरू अनुसन्धानमा आधारित तथ्य दिनुभन्दा भावनात्मक, सामान्य, एकांकी र अव्यावहारिक रूपमा बढी केन्द्रित भई विरोधमा देखिन्छन् । त्यसैले उनीहरूले दिने तर्क धेरैजसो कमजोर हुन्छन् । यद्यपि, आममानिसमा उनीहरूले ठूलो उत्सुकता जगाउन भने सक्छन्, ठूला परियोजना निर्माण रोक्न पनि सक्छन् वा आफ्ना वास्तविक अवधारणा परिवर्तन गर्न पनि सक्छन् । अरुण तेसो जलविद्युत आयोजना असफल गराउन वातावरण सरोकार समूहहरूको विवादास्पद भूमिका यसैको एक उदाहरण हो ।
- अन्तराष्ट्रिय लगानीकर्ता तथा दातृनिकायहरूले नेपालको जलस्रोत विकासमा अत्यधिक प्रभाव पारेका छन् । यस्ता प्रभावले निर्माण र विकासमा प्रत्यक्ष संलग्नता, सेवा तथा वस्तु विक्री, नीति-निर्माणमा नियन्त्रण, प्रत्यक्ष वा योजना नियन्त्रणमार्फत निजीकरण गर्दैन् ।
- राजनीतिक कर्ता (दलीय राजनीति र जलस्रोतको दीर्घकालीन विकासबाबारे अवधारणात्मक द्विविधा) ।

४.६ नयाँ नेपालमा जल द्वन्द्वको सम्बोधन

यो सुन्दर मुलुक युद्धदेखि शान्ति हुँदै सामाजिक रूपान्तरणको जटिल प्रक्रियामा छ । संक्रमणकाल लम्बिएर अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न नसकेर देशमा अहिले निराशा, आक्रोश, अस्पष्टता व्याप्त बनिरहेको छ । परिणामतः राजनीतिक शक्ति पनि कमजोर बनिरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा नेपाली

हो । त्यसैले आफ्ना हाकिम र राजनीतिकर्मीबाट हासिल गरेको पदको मूल्य चुकाउनु नै तिनको पहिलो उद्देश्य हुन्छ । त्यसैले तिनले गर्ने जागिरको प्रमुख प्राथमिकता धूस नै हुन्छ । भ्रष्टाचार अनुसन्धान गर्ने सयन्त्रलाई पनि प्रभाव पार्न तिनलाई दिन सक्ने पैसा कमाएको खण्डमा तिनीहरू भ्रष्टाचार मुद्दाबाट पनि सजिलै उम्कन सक्छन् । भ्रष्ट व्यक्तिहरूले मुद्दा जितेको अनौठो तथ्य नेपालसँग छ । अस्तित्यार दुरुयोग अनुसन्धान आयोगका पूर्वप्रमुख र भ्रष्टाचारमा शून्य सहनशीलताको सिद्धान्तलाई व्यावहारमा कार्यान्वयन गरेर चर्चित सूर्यनाथ उपाध्यायको ‘अस्तित्यारका ६ वर्ष’ नामक पुस्तकमा उल्लेख भएका विवरणले देखाउँछ, यहाँ भ्रष्टाचार कति शक्तिशाली छ ।

जनतालाई विकासप्रति आशा जगाई उनीहरूमा रहेको निराशालाई आशा र लक्ष्यमा रूपान्तरित गर्नु आजको प्रमुख आवश्यकता हो । देशमा उपलब्ध अत्यधिक जलस्रोतको सम्भावनाले त्यस्तो आशा र लक्ष्यको आधार निर्माण गर्छ । यद्यपि, नेपालले यो स्रोत समुचित तरिकाले गरिब, उपेक्षित, सामाजिक रूपमा बहिष्कृत, शक्तिहीन र आवाजविहीन जनताको हितमा प्रयोग गर्न सक्छ कि सकैदैन भन्ने ठूलो सरोकार पनि छ । जलाधारको आर्थिक विकासले सामाजिक न्याय र समानता सुनिश्चित गरी द्वन्द्व र अस्थिरताको कारकको रूपमा रहेको संरचनागत असमानता सम्बोधन गर्न सक्ता कि नसक्ता ? यसको उत्तर निम्न सवालमाथि भर पर्छः

४.६.१ सार्वजनिक सम्बद्धता

आफ्नो भविष्य आफै निर्धारण गर्न र बढिरहेका सबैखाले द्वन्द्व र जल अभावका सवाल सम्बोधन गर्न नेपाली जनता सक्षम छन् भन्ने पछिल्लो जनआन्दोलनले देखाइसकेको छ । वितेका दिनमा जल अभाव र त्यसमा हुने द्वन्द्वको एउटा प्रमुख स्रोत निरंकुश, शक्तिकेन्द्रित, प्रविधिमुखी र बहिष्करणयुक्त निर्णय र अभिजातकेन्द्रित, शक्तिकेन्द्रित, चयनकारी तथा शक्ति र स्रोत कब्जा गर्ने संस्कृति बन्यो । जल क्षेत्रमा यो द्वन्द्व रहन्जेत अभाव पनि उस्तै हुन्छ । त्यसैले, केही आधारभूत प्रश्नको विश्लेषण, जस्तै : रोजाइ कसको हुने ? निर्णय कसले गर्ने, फाइदा कसलाई हुन्छ र पीडा कसले भोग्नुपर्छ ? जस्ता प्रश्नको विश्लेषण गरी स्तरीकृत र बहिष्करणकारी अवधारणाबाट माथि जाने हो भने नेपालको जलस्रोत सम्बन्धित द्वन्द्वलाई अवसरमा बदल्न सकिन्छ ।

राज्य पुनर्संरचनाको चलिरहेका प्रक्रिया, विशेषगरी मुलुकको संघीय राजनीतिक संरचनाले काम नलाग्ने भएको जल प्रशासन र त्यसको बहिष्करणकारी संरचना परिवर्तन गर्न ठूलो भूमिका निवाह गर्नुपर्नेछ । जनताको आशा र अपेक्षाविपरीत राज्य संरचनाको प्रक्रिया, संविधानसभाको अवशानसँगै अवरुद्ध भएकोले संघीय राज्य र जलसम्बन्धी कुनै पनि निर्णय कार्यान्वयनमा आउन कठिनाइ हुने त प्रष्ट नै थियो । तर, दोस्रो पटक सम्पन्न संविधानसभा निर्वाचनले बदलेको शक्ति-सम्बन्धले यो क्षेत्रमा केही परिवर्तन ल्याउला कि भन्ने आशाचाहिँ जागेको देखिन्छ ।

४.६.२ नयाँ विदेश नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

माथिल्ला खण्डमा भएका छलफलअनुसार नेपालको जलस्रोत व्यवस्थापन र जल द्वन्द्वले बलियो अन्तर्राष्ट्रिय आयाम बोकेको छ । नेपालको अहिलेको विदेश नीति न राष्ट्रिय रणनीति वा निर्देशित छ, न त आर्थिक उद्देश्यबाट निर्देशित छ । अझसम्म पनि नेपालको जलस्रोतसम्बन्धी नीति परम्परागत रूपमा निर्माण भएको र थोरै राजनीतिक अभिजात वर्गको निहित अभिरुचिअनुरूप छ । त्यसैले जलस्रोतसम्बन्धी गम्भीर वार्ता र बहसले द्वन्द्व र तनावको रूप लिएको छ । त्यसैले जलको अभाव र द्वन्द्व सम्बोधनका लागि विस्तृत दृष्टिकोण र समुचित विदेश नीति र न्यायशील आधारमा गैरपरम्परागत तरिकाअनुसार सम्बन्ध निर्माण गर्नुपर्छ । कथनी र करनीमा देखिने भिन्नताले देशमा यस्तो काम हुन सजिलो भने छैन । नेपालको विदेश नीति आर्थिक कूटनीतिमा रूपान्तरित हुनुपर्छ । यसले आर्थिक समन्वय प्रवर्द्धन, जलस्रोत, पर्यटन र सूचना-प्रविधि जस्ता विकासका सम्भावित क्षेत्रको प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ ।

४.६.३ नयाँ आर्थिक विकास नीति र संस्थागत व्यवस्थापन

नेपालको जलस्रोत क्षेत्रले भोगेका चुनौती अहिलेको संस्थागत व्यवस्थापन र नीतिगत खाकाले सम्हाल्न सक्दैन । किनकि, जटिल सवाल सम्बोधनमा तिनीहरू अक्षम भइसकेका छन् । जलस्रोत विकास योजना वैदेशिक योजनाअनुसार समग्र अवधारणासँग समायोजित हुनुपर्छ ।

नयाँ योजनाले नयाँ संस्थागत व्यवस्थापन चाहन्छ । गैरजिम्मेवार र पुरातनवादी संरचना भएको जलस्रोत मन्त्रालय र अन्य सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभागको पुनर्संरचना हुनुपर्छ । यो एउटा प्रमुख संस्थागत सवाल नै हो । यद्यपि, एउटा मन्त्रालयलाई मात्र पुनर्संरचना गर्न सजिलो पनि छैन । त्यसैले त्यसलाई समग्र कर्मचारी पुनर्संरचनाको अभिन्न अंगको रूपमा सम्पन्न गरिनुपर्छ । विद्यमान शासन व्यवस्था, मन्त्रालय र विभागीय व्यवस्थापनको पुनर्संरचना गर्ने, कर्मचारीको आकार मिलाउने, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता व्यवस्थित पार्ने, तिनको मूल्यांकन गर्ने, पुरस्कार/सजाय दिने साथै तिनलाई मुलुकमा कर तिने जनताको निगरानीमा राखिनुपर्छ । मुलुकको संघीय राजनीतिक संरचनासँग यस्तो अभिमुखीकरणको बलियो सम्बन्ध छ ।

४.६.४ जलस्रोत सोचाइ र अवधारणाको रूपमा मानव सुरक्षा

जलस्रोत क्षेत्र विकाससम्बन्धी नयाँ सोचाइ र अवधारणा आवश्यक छ । अवधारणात्मक अभिमुखीकरण र विस्तृत खाका मानव सुरक्षाको अवधारणाबाट निर्देशित हुनुपर्छ । मानव सुरक्षा एउटा विस्तृत अवधारणा हो, जुन व्यक्तिगत स्तरमा गरिबी निवारण र जीविका सुधारको परम्परागत विचारभन्दा माथि छ । यसले सुरक्षाका सबै पक्षमाथि जोड दिन्छ र जनताको जीविकाका सम्पूर्ण पक्षसँग त्यसलाई गाँसिदिन्छ । मानव सुरक्षाका अभिन्न खण्ड निम्न पक्ष हुन् :

ऊर्जा सुरक्षा (Energy Security): नयाँ खाले जलस्रोत व्यवस्था र विकासले मुलुकमा ऊर्जाको आवश्यकतामा जोड दिनुपर्छ । नेपालमा ऊर्जा संकटले उद्योग, स्वास्थ्यदेखि सेवाका सम्पूर्ण पक्षमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । यथेष्ट ऊर्जा अभावले आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सिर्जनाका क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ । त्यसैले राज्यको प्राथमिकता घरायसी र औद्योगिक प्रयोगका लागि ऊर्जाको समुचित आपूर्ति सुनिश्चित हुनुपर्छ । भविष्यको ऊर्जा चुनौती सामना गर्न जल ऊर्जा, वायु ऊर्जा, सौर्य ऊर्जा, जैविक इन्धन तथा फोहोर मैलाबाट उत्पादित ऊर्जा विविध स्रोतका ऊर्जा हुन् । यिनको समुचित उपयोग गर्नुपर्छ ।

वातावरणीय सुरक्षा (Environmental Security): जलस्रोतको विकास तथा मुलुककै सम्पूर्ण विकासका लागि वातावरणीय सुरक्षालाई विशेष जोड दिनुपर्छ जुन, वातावरणीय बहसमा प्रायः ख्याल गरिन्दैन । वातावरणको सुरक्षामात्र वातावरणीय सुरक्षा होइन । यो त निश्चित ठाउँवरिपरि वसेका मानिसहरूको सुरक्षा सहितको वातावरणको सुरक्षा हो । नयाँ जलस्रोत विकास योजनाले भविष्यका जलस्रोत विकास कार्यक्रममा वातावरणीय सुरक्षाको अवधारणालाई महत्त्व दिनुपर्छ । वातावरणीय सुरक्षा वातावरणीय न्याय (Environmental Justice) र वातवरणीय सुशासन (Environmental Governance) पनि गाँसिएको हुन्छ । त्यसैले यस्ता सवाल संघीय नेपालका वातावरणीय योजनामा समाहित हुनुपर्छ ।

जीविकाको सुरक्षा (Livelihood Security): नेपालको जलस्रोत विकासको मूलधारमा ल्याइनुपर्ने अर्को पक्ष जीविकाको सुरक्षा हो । जनजीविकाको सुरक्षा

र जलस्रोतको व्यवस्थापनबीच नजिकको सम्बन्ध भएकाले जलस्रोत नीति-निर्माताले त्यसबाटे बुझन जरुरी छ । जलस्रोतसम्बन्धी परियोजना र कार्यक्रमले जनताको जीविकाको सुरक्षामा योगदान दिन नसके त्यसले आम समर्थन पाउनेछैन । फलतः जनविरोध, अविश्वास वा अपनत्वको अभाव भएर यस्ता परियोजना असफल हुनेछन् ।

समानता र सामाजिक न्याय (Equality & Social Justice): जलस्रोतसम्बन्धी बहसले अब अधिकार, समानता र सामाजिक न्यायमा पनि जोड दिनुपर्छ । अबको जलस्रोत व्यवस्थापन अधिकारमा आधारित तथा समानता र सामाजिक न्यायका खाकाबाट अगाडि बढाउनु अति आवश्यक छ । अन्यथा यसले विवाद सिर्जना गरी परियोजना नै असफल बनाउने जोखिम रहन्छ ।

पानी जीवनको आधार भएकाले जनताको आधारभूत अधिकार हो । त्यसैले पानीलाई व्यापारयोग्य वस्तुको रूपमा मात्र व्यवहार गरिनु हुँदैन । पानीको पहुँच, प्रयोग, व्यवस्थापन र नियन्त्रण समानता र सामाजिक न्यायबाट निर्देशित हुनुपर्छ । त्यसैले नयाँखाले जलस्रोत विकासको नीति निर्माण र योजना कार्यान्वयनमा यी सवालमा यथेष्ट ध्यान दिइनुपर्छ, जसले सम्भावित जल दुन्दुलाई पनि रोक्न सक्छ ।

४.७ कर्मचारीको पुनः अभिमुखीकरण, राजनीतिक प्रतिबद्धता र तत्परता

अहिलेको नेपालको प्रशासन अत्यन्तै निष्प्रभावी, अनुत्तरदायी, भ्रष्ट र राजनीतीकृत देखिएको छ । त्यसैले यस्तो प्रशासनले नेपालले भोगेका पानीसम्बन्धी चुनौती सामना गर्न सक्दैनन् । कर्मचारी प्रशासनलाई निष्प्रभावी बनाउने प्रमुख तत्त्व राजनीतिक पात्रहरू हुन् । प्रशासनलाई निष्प्रभावी बनाउन तिनले आफ्नो शक्ति दुरुपयोग गरेका छन् । पार्टीपिच्छे कर्मचारी संघ-संगठन खोली हस्तक्षेप गर्ने, कर्मचारीतन्त्रलाई आफ्नो राजनीतिक स्वार्थपूर्तिमा लगाउने, निजी आर्थिक लाभमा प्रयोग गर्ने र प्रयोग हुन नमान्ते स्वाभिमानी कर्मचारीलाई दुःख दिने, राज्य संयन्त्रलाई पार्टी र नेताको स्वार्थपूर्तिमा खुला प्रयोग गर्ने काम राजनीतिक वृत्तबाट अत्यधिक भएको छ भने कर्मचारीतन्त्र पनि आफू राज्यको सेवक भएको र निष्पक्ष काम गर्न भन्दा पनि जोखिम बढी देखेर होला नेताको

दास बन बढी हौसिएको देखिन्छ । त्यसैले कर्मचारीको पुनर्व्यवस्थापन र पुनःअभिमुखीकरण नै जलस्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापनका आवश्यक सर्त हुन् । यसका लागि राजनीतिक प्रतिबद्धता र गम्भीरता जरुरी छ । प्रशासनमा रहेका समस्या सम्बोधन गर्ने अवसर राज्य पुनर्संरचनाको प्रक्रिया हो । तर दुर्भाग्य ! राज्य पुनर्संरचनालाई जातिवादी नवठालूहरूको स्वार्थपूर्तिको माध्यम बनाई कालान्तरमा असफल नै बनाइयो ।

४.८ रचनात्मक अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता

जलस्रोतको विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । सरकार वा बहुपक्षीय वित्तीय संगठनको समर्थन मिलेका बहुराष्ट्रिय कम्पनी जस्तै : विश्व व्यांकले नेपालको जलस्रोत विकासमा रुचि देखाएको छ । शक्तिशाली मुलुकहरू ऐटा विशेष बहुराष्ट्रिय कम्पनीको प्रवर्द्धनमा लागदा मुलुकको सरकारले थेग्नै नसक्ने दबाव सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा उपभोक्ता तथा समुदायको भूमिका र लेनदेनमा सम्भौता गर्न सक्ने क्षमता तिनको पहुँचबाहिर जान्छ । यसले जनताको समस्या सम्बोधन नगरी अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताको अभिरुचि पूरा गर्न सघाउँछ । नेपालमा यो अत्यन्त संवेदनशील देखिएको छ ।

जलस्रोत विकासबारे नेपालसँग अन्यायोचित अन्तर्राष्ट्रिय दबावको इतिहास छ । यस्ता अभ्यासको निरन्तरताले जल क्षेत्रमा तनाव र द्वन्द्वको बीउ रोप्छ । त्यसैले विश्व व्यांक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र एसियाली विकास व्यांक जस्ता बहुपक्षीय वित्तीय संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको रणनीतिक दबाव वा सर्त समन्वयतर्फ सर्नुपर्छ । अनिमात्र उपलब्ध जलस्रोत उपयोगमार्फत नेपालको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउन सक्छ ।

जलस्रोत विकास गर्न नेपाललाई रचनात्मक सहयोग गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय पात्रहरूको आवश्यकता छ । यसले जनताका आवश्यकता पूर्ति हुने सुनिश्चित गर्नुसाथै राजनीतिक द्वन्द्व साम्य पार्ने र सम्बन्धित सम्पूर्ण कर्तलाई आपसी लाभ पनि दिन्छ । एसियाली विकास व्यांक, विश्व व्यांक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र अन्य केही द्विपक्षीय दातृनिकायको जलस्रोत विकासमा हुने गरेको भूमिकाबारे गम्भीर

प्रश्न उठ्ने गरेका छन् । एसियाली विकास व्यांकले काठमाडौं उपत्यकामा खानेपानी आपूर्तिको ठेकका बेलायतको निजी कम्पनीलाई दिनुपर्ने सर्त राखेपछि तत्कालीन भौतिक योजना तथा निर्माणमन्त्री (उनी नेकपा-माओवादीकी थिइन)ले प्रश्न उठाउँदा व्यांकले मेलम्ची खानेपानी परियोजनाको ऋण सहायता रह्य गर्ने चेतावनी दिएको थियो ।^५ यो अवस्थाले व्यापारिक अभिरुचि (कर्पोरिट इन्डेस्ट) र आम अभिरुचिबीचको द्वन्द्व स्पष्ट देखायो । यही विषयमा भण्डारी (सन् २००७) लेख्छन्, “अझै पनि काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी आपूर्ति सेवा एसियाली विकास व्यांकको ऋण सर्तअनुसारै निजीकृत गरिएको छ ।”

अन्तर्राष्ट्रिय लगानी नियोगले सार्वजनिक क्षेत्रले खेलेको भूमिका लत्याउँदै निजी क्षेत्रलाई मात्र सहरी क्षेत्रको खानेपानी समस्याको समाधान मान्छन् र खानेपानीको निजीकरण गर्न विभिन्न सर्तहरू (पूर्वाधार विकास, संयन्त्र, प्रक्रिया र वितरण आदि) राख्छन् । मेलम्ची खानेपानी परियोजनामा लादिएका सर्तले नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय कर्ताको मानसिकता स्पष्ट देखाउँछ । व्यापारिक अभिरुचि प्राप्त गर्न दिइने दबाबले थुप्रै आर्थिक, सामाजिक र नकारात्मक वातावरणीय असर गर्छ । विश्व व्यांक र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संगठनले अर्जेन्टिना, हंगेरी, चेक रिपब्लिक, फिलिपिन्स (मनिला), इन्डोनेसिया (जाकर्ता)मा खानेपानीको निजीकरण गराउन गरेको लगानीले पनि जनतामा सुधार ल्याउन सकेको छैन (भण्डारी सन् २००७) । बरु कम्बोडिया, भारत, थाइल्यान्ड, बंगलादेश, पाकिस्तान आदि मुलुकमा सार्वजनिक संस्थाहरूद्वारा चलाइएका खानेपानी व्यवस्थापनले मनिला र जाकर्तामा निजी क्षेत्रले व्यवस्थापन गरेको भन्दा उत्तम कार्य गरिरहेको छ (भण्डारी सन् २००७) । तसर्थ, नेपालमा जलस्रोत विकास गर्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, त्यसमा पनि विशेषगरी वित्तीय संगठनको भूमिका सर्त लाईनुमा नभई ऊर्जा र खानेपानीको बढ्दो आवश्यकता पूर्तिमा सहयोग पुग्ने हुनुपर्छ ।

४.५ जलस्रोत व्यवस्थापनलाई समाजशास्त्रीय अनुसन्धानसँग गाँस्ने काम

नेपालमा जलस्रोतको व्यवस्थापन र विकास सामाजिक अनुसन्धानमा आधारित छैन । यसमा इन्जिनियरिङ र प्राविधिक बहसले मात्र राज गरेको छ । सामाजिक सवाललाई उधिने जलस्रोत व्यवस्थापनको यो अवधारणाले कार्यक्रमको

^५ हेर्नुहोस् २००७ मे ०९ को दि हिमालयन टाइम्स ।

योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा थुप्रै तनाव र द्वन्द्व सिर्जना गरेको छ । विगतका थुप्रै ठूला जलस्रोत र खानेपानी परियोजनाबाट यस्ता उदाहरण लिन सकिन्छ ।

साथै जलसम्बन्धी परियोजना निर्माण भएका स्थानीय क्षेत्रका सामाजिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र आर्थिक पक्षको व्यवस्थित विश्लेषणको पनि अभाव छ । द्वन्द्वको सम्भावित जटिलता र परिणामको समाजशास्त्रीय विश्लेषण ठूला जलस्रोत परियोजनामा सीमित गरिएको छ । केही सामाजिक अध्ययन भए पनि तिनीहरू कामचलात र अनावश्यक छन् । तिनीहरू भविष्यका जटिलतालाई प्रकाशमा ल्याउन नसक्ने र समाधान गर्ने उपाय दिन नसक्ने किसिमका छन् । त्यसैले द्वन्द्वको असर मूल्यांकनमा जोडसहित सामाजिक अनुसन्धानमा दिइने जोड पनि जलसम्बन्धी बहसको अंश हुनुपर्छ ।

४.१० निष्कर्ष

नेपालमा परिवर्तनशील राजनीतिक परिप्रेक्ष्य र उदाइरहेको नयाँ शक्ति-सम्बन्धले जलस्रोत व्यवस्थापन र जल द्वन्द्वमा ठूलो असर गर्नेछ । संक्रमणकालीन सरकारमा विविध अभिरुचि भएका, फरक-फरक राजनीतिक अभिमुखीकरण पाएका र फरक उद्देश्य बोकेका दलहरूको गठबन्धन हुने गर्छ । विगतका जलस्रोत व्यवस्थापन र अव्यवस्था पनि थुप्रै कर्ताको निहित अभिरुचिबाट निर्देशित थिए । त्यसैले संक्रमणकालमा दुई पटक सरकार चलाएको नेकपा (मा ओवादी)ले विगतका सरकारहरूको भन्दा राम्रो कार्य गरी देखाउन त सकेन नै बरु पहिलेका सरकारहरूकै शैली दोहोऽ्यायो । अभ जानिफकारहरू त मा ओवादीले सत्ता टिकाउनका लागि भारतलाई रिभाउन भारतकै स्वार्थअनुकूल काम गरेको र बिपा-सम्झौता यसको उदाहरण भएको बताउँछन् ।

विगतमा जलस्रोतको विकास प्रमुख गरी कि त निहित अभिरुचि कि त राजनीतिक स्वार्थ कि त भ्रष्टाचारबाट निर्देशित थियो । जनता, पत्रकार जगत् र राजनीतिक दलका विविध अभिरुचिगत समूहले निगरानी गरे यो अवस्थामा सुधार आउन सक्छ । नत्र यो अवस्था दीर्घकालीन रूपमा पनि चलिरहनेछ । नेपालको अहिलेको नयाँ अवस्थाले जलस्रोत व्यवस्थापन र जल द्वन्द्वको अवधारणामा परिवर्तन गर्न सक्छ । यद्यपि, यी सबै निम्न पक्षमा निर्भर रहन्छन् :

१. प्रमुख कर्ताको सोचाइ, व्यवहार र मानसिकतामा रूपान्तरण;
२. राजनीतिक परिप्रेक्ष्यको रूपान्तरण (स्थायित्व);
३. नियम, योजना र संगठनात्मक व्यवस्थापनमा रूपान्तरण;
४. बहुआयामिक तथा निष्पक्ष वार्ता, संवाद र विकल्पहरूको खोजी
५. स्थायी, प्रगतिशील र जनकेन्द्रित शक्ति-सम्बन्ध ।

परिवर्तित राजनीतिक परिप्रेक्ष्य र शक्ति-सम्बन्धले जलस्रोतसम्बन्धी समस्या र द्वन्द्वलाई सम्बोधन गर्ने ठूलो अवसर ल्याएको थियो । तर, यो अवसर पनि राजनीतिक निर्णयकर्ताहरूले अहिलेसम्म सही उपयोग गर्न सकेन् । राजनीतिक परिवर्तनले ल्याएको यो अवसरको सदुपयोग गर्न सके मुलुकको आर्थिक विकासमा जलस्रोत क्षेत्रले बलियो योगदान दिन सकछ । यसले भारतसँगको नयाँखाले जलाधारित सम्बन्ध बनाउनेछ र दक्षिण एसियाको जल तनाव सम्बोधन गर्न योगदान पनि दिनेछ । तर, नेपालका राजनीतिकर्मीले यो अवसरलाई सदुपयोग गर्न नसकी विगतमा जस्तै संकुचित दलीय राजनीति र निहित अभिरुचिमै रुमलिलाए भने मुलुककै सामु नवीन चुनौती र अप्टचाराहरू आइपर्नेछन् । संसारभर देखिएको पानीको हाहाकार र यससँग जोडिएका मानव समाजका विविध पक्षले के संकेत गरिरहेका छन् भने अहिलेको शक्ति-केन्द्रित जलस्रोत नीति र कार्यक्रम, नाफामुखी जलस्रोत आयोजनाहरू र यीसँग जोडिएका भ्रष्टाचार, साधन-स्रोतको दुरुपयोग, व्यापारीकरणले निर्देश गरेको विकास रणनीतिले यो शताव्दीमा संसारमा पानीको जटिल अभाव मात्र सिर्जना गर्नेछैन । आजसम्म कायम रहेको वातावरणीय सन्तुलन खलबल्याई, द्वन्द्व सिर्जना गर्नेछ । तर, यदि सही नीति लिने हो भने नेपालजस्तो प्रचूर जलस्रोत भएको मुलुकले पानीको सही उपयोगबाट आर्थिक राजनीतिक सामाजिक लाभ लिन सक्नेछ ।

* * * *

परिच्छेद

५

समाज र विकास प्रक्रियामा

सशरण द्वन्द्वको प्रभाव

५.१ सामाजिक प्रभावः

समुदायमा असुरक्षा, त्रास र डर व्याप्त हुँदा एकता र सद्भावलाई प्रोत्साहन गर्न समस्या हुन्छ । जनतामाख द्वन्द्वको समयमा भएका ज्यादतीको वास्तविकता उजिल्याउन र तिनको घाउमा मलम लगाउन तिनको विश्वास जित्न जरुरी हुन्छ । यद्यपि, विश्वास र आपसी सम्मान निर्माणमा सामञ्जस्य र पुनर्समायोजनलाई सहज बनाउन चाहिने सहभागिता र सहकार्य सजिलै सम्भव हुँदैन । यसकारण स्थानीय स्तरमा व्याप्त डर र असुरक्षाको स्थितिलाई सम्बोधन गर्नु नै द्वन्द्वोत्तर नेपालको आवश्यकता हो ।

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वले ल्याएका थुप्रै नकारात्मक प्रभावमध्ये आपराधिक गतिविधिहरूको व्यापकता पनि एक हो । त्यस्ता कार्य सानातिना आपराधिक समूहको मिलोमतोमा वा ठूला शक्तिकेन्द्रको संरक्षणमा व्यवस्थित रूपमै सञ्चालन हुन्छन् । यस्ता अपराध डकैती, सानातिना चोरी, अपहरण, हत्या, धम्की, बलात्कार आदि हुन् । राज्यका सुरक्षा बल पनि सो अपराध नियन्त्रण गरी जनतालाई राहत दिन सक्षम हुँदैनन् । त्यसैले बिग्रिएको सुरक्षा पद्धति र संक्रमणकाललाई अपराधीहरूले अवसरको रूपमा प्रयोग गर्ने गर्छन् । कमजोर सुरक्षा अवस्था र सशस्त्र द्वन्द्वको परिणामले जनतामा मानसिक आघात पैदा गराएको छ, निराशा बढाएको छ, आशावादिता मरेको छ ।

नेपालको सामाजिक असुरक्षामा साना हतियारको दुरुपयोग अत्यधिक मात्रामा भएको छ । द्वन्द्वका बेला साना हतियार^१को व्यापक प्रयोग भएको थियो (उप्रेती

^१ निःशब्दीकरण अनुसन्धानसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय संस्था (युनाइटेड नेसन्स इन्स्टिच्युट फर डिसआर्ममेन्ट रिसर्च: यूएनआईडीआईआर)ले सानातिना र हलुका हतियारलाई कुनै पनि व्यक्ति वा हलुका सवारी साधनले सजिलै बोक्न सक्ने हतियारको रूपमा परिभाषित गरेको छ । यस्ता हतियार व्यवस्थापन

सन् २००६ए)। भारतबाट अवैध हतियार भित्रयाउने काम पनि त्यो बेलाको लाभदायी व्यापार बनेको थियो। बितेको एक दशकमा तराई भेगमा अवैध हतियारको आयात अझ व्यापक भएको छ, जसले गम्भीर सुरक्षा चुनौती दिइरहेको छ। बारुदी सुरुड र बिस्फोटक पदार्थ प्रयोग सशस्त्र दूनदूका बेला उच्च थियो। उतिबेला छाडिएका बारुदी सुरुडबाट अहिले बालबालिकालगायत जनसाधारण पीडित छन्। साना हतियार र बारुदी सुरुडका प्रभावले समुदायमा असुरक्षा बढनुका साथै जनताप्रति राज्यको विश्वास बढाउन बाधा पुगेको थियो। अहिले संयुक्त राष्ट्रसंघले बारुदी सुरुड मुक्त क्षेत्र भनी घोषणा त गरेको छ तर नेपालको विषम भू-भागमा दूनदूको समय कति बारुदी सुरुड कहाँकहाँ बिच्छ्याइएको थियो भन्ने राम्रो र पूर्ण जानकारी छैन। त्यसैले अझ पनि बारुदी सुरुडहरू बाँकी हुन सक्छन्।

परिवार बेपत्ता पारिएका व्यक्ति, आमा र बाबुको पत्तो नभएका बालबच्चाजस्ता दूनदू प्रभावितमाथि लागेको चोट र उपेक्षा मेटिएको छैन। तीप्रति समाज र राज्यको सकारात्मक सोचाइ पनि विकसित भएको छैन। उतिबेला युद्धरत पक्षका लडाकुले यौन सम्बन्ध राख्न थुप्रै युवतीलाई बाध्य पार्थे। त्यसरी गर्भ पनि बस्थ्यो। ती सिपाही सरुवा भए गर्भवतीहरू एकिलन्थे। पति फेला नपरेका ती गर्भवती महिलालाई परिवार र समाजले नराम्रो व्यवहार गर्थे। ती महिलाबाट जन्मिएका सन्तान समाजमा सजिलै स्वीकृत हुन्थे। यस्तो अवस्थाले ती महिलाको जीवन साहै दयनीय बनाउँथ्यो। घाइते, विधवा, बालबालिका र बाबुबिनाका बालबच्चा र पतिविनाका महिला सामाजिक रूपमा तिरस्कृत छन्। किनकि, नेपाली समाजको ठूलो अंश अझै पनि पितृसत्तात्मक, सामन्ती, परम्परागत तथा अन्धविश्वासी सोचबाट गुजिरहेको छ र सधैंभरि शक्तिकेन्द्रित छ त्यसैले शक्तिहीनलाई उपेक्षा गर्दछ। यी पीडित समूहका मानिसलाई न्याय तथा मनोवैज्ञानिक राहत प्रदान गर्नु निकै महत्वपूर्ण छ। यसले सामाजिक सद्भाव

गर्भ विशेष व्यवस्था चाहिँदैन। साना हतियार अन्तर्गत पिस्तोल, राइफल, सब मेसिन गन, मेसिन गन, गोलाबारुद पर्छन्। हलुका हतियार (साना हतियारसमेत गरी)मा स्मल क्यालिबर क्यानन्स, ग्रिनेड, बारुदी सुरुड, मोर्टार, हलुका एन्टी टायांक हतियार, एन्टी टायांक बिस्फोटक पदार्थ, सोल्जर फायर्ड एन्टी एयरक्राफ्ट मिसाइल र गोलाबारुद पर्छन्।

र पुनर्समायोजन गराउन सकछ । द्वन्द्व प्रभावितहरू गम्भीर मनोवैज्ञानिक समस्या, अनिदा, निदामा हिँड्ने वा डरलागदो सपना देख्ने समस्याबाट गुज्जिरहेका छन् भन्ने स्थानीय समुदायसँगको वार्तालापबाट थाहा हुन आएको छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा प्रत्यक्ष प्रभावित केही मानिसहरू, विशेषगरी महिलाले गम्भीर मानसिक समस्या भोगेका थिए । ती समस्याहरू अरुचि, थकाइ, नैराश्य, जीवनप्रति वैराग्य आदि हुन् ।

मानसिक आघात र निराशालाई पुनर्समायोजन (reintegration) र सद्भाव (reconciliation)को प्रक्रियामा जाँदा रुयाल गरिएन भने समाज पुनर्निर्माण सम्भव हुँदैन । पूर्वलडाकु र सुरक्षाकर्मीलाई लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतासहित अधिलगाउन नसकिए त्यसले व्यक्तिलाई कानुन हातमा लिने बनाउन सकछ । यसले पुनर्समायोजन/पुनः एकीकरणविपरीत काम गर्नुका साथै समाजमा सामज्जस्य कायम राख्न पनि दिँदैन ।

हामीबीच व्याप्त द्वन्द्व सिर्जित समस्या सम्बोधन गर्न सामज्जस्य तथा सामाजिक/राजनीतिक समायोजन (social/ political reinteragtion) नै प्रमुख चुनौती हो । यसका लागि प्राविधिक सीप, निरन्तर प्रयास र भौतिक तथा मानवीय स्रोत आवश्यक रहन्छ ।

१० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वले लामो समयदेखि स्थापित नेपाली जनताको सामाजिक बनोट र सम्बन्धको खाका नराम्ररी बिगारेको छ । सामाजिक समारोह, सामूहिक सामाजिक कार्य, सांस्कृतिक कार्य, सार्वजनिक संस्कार तथा मञ्च, स्थानीय सञ्जाल आदि सामाजिक पुँजीका केही उदाहरण हुन्, जुन द्वन्द्वबाट क्षत-विक्षत् भएका छन् । यस्ता सामाजिक पुँजीलाई पुनर्जीवन दिनसके मात्र

बक्स पु.१ सामाजिक पुँजीको क्षय

समुदायका सदस्यले गर्ने सामाजिक विकासको अब्बल नमूना दोलखा जिल्लाको पबटी गाविस थियो । सो समुदायका मानिसले पहिले बाटोधाटोको नियमित सरसफाई, खानेपानी सुविधा तथा सिँचाइको लागि नहर व्यवस्थापन गर्ने, पालैपालो वस्तु चराउने, प्राकृतिक प्रकोप तथा सामाजिक समस्या भोगिरहेका सामुदायिक सदस्यलाई मढत गर्ने आदि काम गर्थे । यद्यपि, द्वन्द्व बढेपछि भने यस्ता सामाजिक प्रयास खलबलिए । सामाजिक सदस्यहरू विभाजित भए र सामूहिकताको भावना पनि मरेर गयो ।

सामाजिक-राजनीतिक पुनर्समायोजन सफल हुनेछ ।

कमजोर सुरक्षा र राजनीतिक दिशाहीन अवस्थाले सर्वसाधारण आक्रोशित र निराश हुनुका साथै द्विविधामा छन् । तिनले राजनीतिक असुरक्षा, अस्थिरता, निष्क्रियता र सामाजिक आर्थिक अक्षमताप्रति असन्तुष्टि, द्विविधा र रिस पोर्ने गर्छन् । नेपालमा राजनीतिक अस्थिरता, संविधानसभाको असफलता, बिग्रिएको सुरक्षा अवस्था र द्वन्द्वलाई राजनीतिक स्वार्थका लागि मोलमोलाई गर्ने दर्दनाक शैलीले जनतालाई निराश बनाएको छ । २०६४ साल (सन् २००६) को राजनीतिक परिवर्तनपछि ती जनताका ठूला आशा निराशामा परिणत भएका छन् । त्यो राजनीतिक स्थिरताको दृष्टिकोणबाट जोखिमपूर्ण छ । अझ पछिल्लो चरणमा भएको जातीय राजनीतिले देश नै जातीय साम्राज्यिक द्वन्द्वमा जाने हो कि भन्ने त्रास बढाएको छ । स्थानीय जनता निराश भए सामाजिक तथा राजनीतिक सौहार्दता निर्माण तथा पुनर्समायोजनको कार्य निकै अप्ठारो हुन्छ, जुन अहिले भइरहेछ ।

द्वन्द्वले निम्त्याएको विस्थापन र यसको राजनीतीकरण नेपालको प्रमुख चासो भएको छ । यो पुस्तकका लेखकले विस्थापित जनता र वातावरणीय सवालबीचको सम्बन्धबारे काठमाडौं उपत्यकामा गरेको एउटा अध्ययनले विस्थापितको स्वास्थ्य र वातावरणमा गम्भीर नकारात्मक असर पारेको देखाउँछ (उप्रेती सन् २००७ ए) । यद्यपि, विस्थापित र प्राकृतिक स्रोत तथा वातावरणमा पर्ने प्रभावबारे अझ गहिरो अध्ययन जरुरी हुन्छ । काठमाडौंका विस्थापितमाथि पनि राजनीति भएको छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वका बेला स्थानीय समुदायमा डर, अविश्वास र असुरक्षाको भावना व्याप्त थियो । बूढापाका, बालबालिका, महिलाबीच सहायताको भावना थिएन । सकारात्मक सोचाइमा क्षय भएको थियो र सामाजिक मनोविज्ञान पनि युद्धको त्रास, लडाइँ, हत्या जस्ता कुराले ढाकिएको थियो । सामुदायिक मेलमिलाप र विश्वास पनि ध्वस्त भएको थियो (उप्रेती सन् २००६ए) । २०६४ सालमा लेखकद्वारा सशस्त्र द्वन्द्वले पारेको प्रभावबारे चितवन, नवलपरासी, कास्की, म्याग्दी र मुस्ताङ जिल्लाका स्थानीय समुदायको प्रतिक्रिया बुझिएको थियो । यस क्रममा ३०० भन्दा बढी व्यक्तिको प्रतिक्रियाको सारांश यस्तो छ :

- असुरक्षा: डर, व्याकुलता, निलम्बन, धम्की, अविश्वास र निराशा
- जबर्जस्ती र स्वैच्छिक विस्थापनमा तीव्रता (भौतिक, राजनीतिक र सामाजिक)
- समाजको गहिरो ध्रुवीकरण (जातीय, राजनीतिक तथा अन्य विभाजन)
- परम्परागत मिलाप र सामाजिक सम्बन्धमा गिरावट
- असुरक्षाका कारण सरकारप्रति अविश्वास
- जीविकोपार्जन तथा अर्थोपार्जनमा संकट
- धार्मिक, परम्परागत तथा सामाजिक क्रियाकलापमा व्यवधान
- स्वास्थ्य, शिक्षालगायतका अन्य आधारभूत सुविधाप्रतिको पहुँचमा रोकटोक
- भौतिक हिंसा (अपहरण, भौतिक चोटपटक, हत्या, यौन शोषण आदि)
- सम्पत्तिमा क्षति
- मनोवैज्ञानिक प्रभाव, भविष्यप्रति निराशा, बदला लिने भाव
- सम्बन्धित क्षेत्रको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा अद्वचन

स्थानीय जनताद्वारा दिइएको जानकारीअनुसार द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका गाउँमा लैंगिक भूमिका तथा सामाजिक सम्बन्धमा व्यापक परिवर्तन पनि आएका छन् (उपर्युक्त सन् २००६ए)। गाउँबाट पुरुष विस्थापनको कारण महिला र पुरुषको परम्परागत भूमिकामा परिवर्तन भएको छ। यस्ता स्थानमा घरमा पुरुष नहुँदा महिला आफैले हलो जोलन थालेका थिए, जुन नेपाली समाजमा लगभग निषेधित थियो। यसैगरी पुरुषले गरिआएका अन्य काम पनि महिलाले गर्न थालेका थिए, जस्तै: बैठक/छलफलमा सामेल भई निर्णय लिने, मलामी जाने, सुरक्षा फौज वा विदोहीसँग संवाद गर्ने आदि। यसले महिलालाई सशक्त बनाए पनि तिनले गर्ने घरायसी काममाथि बोझ थिएको थियो। सशस्त्र द्वन्द्वका कारण एकल महिलाको संख्या बढेको थियो। तीमध्ये धेरैले सरकारी क्षतिपूर्ति, आधारभूत अधिकार र भूमि तथा सार्वजनिक सेवाजस्ता स्रोत उपयोगमा कठिनाइ भेत्नुपरेको थियो। पछि, यो सामाजिक सम्बन्धलाई संस्थापन गरी

महिला सशक्तीकरणको उपलब्धिलाई सुदृढ गर्नेतर्फ सरकार र दलहरू लागेनन् र ती उपलब्ध दीर्घकालीन हुन कठिनाइ भयो ।

द्वन्द्वको समयमा स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात, बजार, रोजगारीजस्ता सार्वजनिक सेवा नराम्ररी प्रभावित भएका थिए । असुरक्षा तथा डर, बन्द, हड्डतालका कारण दैनिक उपभोग्यका वस्तु आयातमा गिरावट, कफ्पुर्ख र हिँडुलमा रोकटोकले जनताको जीविकोपार्जनमा असुरक्षा पैदा भएको थियो । जीविकोपार्जनको अवधारणा आफैमा जटिल प्रकृतिको छ । अवधारणामा क्षमता, सम्पत्ति (भौतिक तथा सामाजिक स्रोत) र बाँचनका लागि गर्नुपर्ने क्रियाकलाप पर्छन् । तनावबाट छुट्कारा पाई सामञ्जस्य स्थापित गर्न सके र आफ्नो क्षमता अभ तिखार्न सकेमात्र जीविका दीर्घकालीन हुन्छ । त्यसैले द्वन्द्वबाट विग्रिएको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ :

१. अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित आधारभूत अधिकारप्रति पहुँच बढाउन सके,
२. उच्चस्तरीय शिक्षा, सूचना, प्रविधि, प्रशिक्षण तथा राम्रो पोषण र स्वास्थ्य सुविधा दिन सके,
३. सहयोगी र सामञ्जस्यपूर्ण सामाजिक वातावरण प्रवर्द्धन गर्न सके,
४. प्राकृतिक स्रोतमा उचित पहुँच र त्यसको उचित व्यवस्थापन गर्न सके,
५. आधारभूत पूर्वाधार तथा वित्तीय स्रोतमा पहुँच पुऱ्याउन सके, र
६. नीतिगत तथा संस्थागत वातावरण स्थापित हुन सके जीविकाका थुप्रे रणनीतिको समर्थन गर्छ र प्रतिस्पर्धात्मक बजारमा समान पहुँचलाई प्रोत्साहित गर्छ ।

तर नेपालमा यी सवालले उचित स्थान नपाएका कारण गरिब, उपेक्षित र सामाजिक बहिष्करणमा परेकाको जीविकाको स्तर कमजोर र टिठलागदो थियो । र, यति ठूलो राजनीतिक परिवर्तनपछि पनि खासै फरक आएको छैन । रोजगारीको अवसर सिर्जना, उत्पादनका साधनमा पहुँच र सुरक्षाको उपाय प्रदान गर्नु आफ्ना नागरिकप्रति राज्यको प्रमुख कर्तव्य हो । यस्तो कर्तव्य विशेषगरी गरिब, भूमिहीन, उपेक्षित, महिला, दलित, शारीरिक रूपमा

अक्षम आदिका लागि हुनुपर्छ । अभ विस्तृत शान्ति-सम्झौताको मर्म पनि यही भएकोले यो सवाल राज्यको प्राथमिकतामा पर्नुपर्ने हो । तर, दुर्भाग्य ! यो सवाल न त सरकारको सरोकार बन्यो न त जनताको प्रतिनिधि भन्ने राजनीतिक दलहरूको । तालिका ५.१ ले यो तर्कलाई पुष्टि गर्दै राज्यले आफ्नो दायित्व पूरा गर्न नकारेको देखाउँछ :

तालिका ५.१ भूमि अपनत्व र खाद्यान्न अपर्याप्तता

घरधुरीको विशेषता (खाद्यान्न अपर्याप्तताको अवस्था)	कुल अपनत्व	भूमि अपनत्व भएकाको संख्या
कुल अपनत्व	३३,६४,१३९ (शत प्रतिशत)	२६,७०० (शत प्रतिशत)
घरलाई खानपान गराउन सक्षम	१३,३७,९६५ (३९.८ प्रतिशत)	१,७२८ (६.५ प्रतिशत)
घरलाई खानपान गराउन अक्षम	२०,२८,१७४ (६०.२ प्रतिशत)	२४,९७२ (९३.५ प्रतिशत)
● १-३ महिना अपर्याप्त हुने	४,३९,५९२ (२१.७ प्रतिशत)	७५५ (३ प्रतिशत)
● ४-६ महिना अपर्याप्त हुने	८,७७,३६२ (४३.३ प्रतिशत)	२,२५० (९ प्रतिशत)
● ७-९ महिना अपर्याप्त हुने	३,४२,०३९ (१६.९ प्रतिशत)	२,२७५ (९.१ प्रतिशत)
● १०-१२ महिना अपर्याप्त हुने	३,५७,५४४ (१६.६ प्रतिशत)	१९,६३३ (७८.६ प्रतिशत)

स्रोत: सीबीएस सन् २००८ (तालिका २.३२ पृ. १०४-१०६)

६० प्रतिशतभन्दा धेरै घरधुरीलाई राज्यले खाद्यान्न पुऱ्याउन नसकदा र नेपालका १६ प्रतिशतभन्दा बढी घरधुरीसँग वर्षभरि नै खाद्य असुरक्षा हुँदा आफ्ना जनताको जीविका सुरक्षित बनाउने राज्यको दायित्व कहाँनेर छ ? यो अवस्थामा उनीहरूको जीवनमा राज्यको उपस्थिति र प्रभाव छ भनी कसरी मान्ने ? वास्तवमा राज्य आफ्नो दायित्वबाट पन्छिँदा नागरिकहरू भनै एकिलन्छन् । र, यसैले द्वन्द्व निम्त्याउँछ । तर, राज्य सञ्चालकहरूले यो सवाललाई खासै वास्ता गरेको देखिँदैन ।

५.२ विकास प्रक्रियामा द्वन्द्वको असर

१० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वले विकास कार्यमा थुप्रै नकारात्मक असर पारेको देखिएको छ । द्वन्द्वका नकारात्मक असरबारे थुप्रै दस्तावेज (उप्रेती सन् २००६; गर्सोनी सन् २००३; हवेल र अरू सन् २००५; हट सन् २००४; कुमार सन् २००४;

म्याथ्यु र उप्रेती सन् २००५) तथा विशिष्ट विश्लेषण प्रकाशित भएका छन्।^१ विकासका सबैखाले कार्यक्रमले जायज उद्देश्य प्राप्तिमै योगदान दिन्छन् नै भन्ने छैन। यिनले विकासका लागि थुप्रै सर्त राखेर दृन्दूको आगोमा घ्यु हाल्न र समुदायमा फाटो ल्याउन पनि सक्छन्। स्रोतलाई दुरुपयोग र गलत स्थानमा लगाउँदा यस्तो हुन सक्छ। यसकारण विकासका प्रत्येक परियोजनाले दृन्दूप्रति नकारात्मक वा सकारात्मक के योगदान दिन्छ भनी केलाउनुपर्छ।

दृन्दूकालमा देशका विभिन्न भागमा गाविस भवन, रेन्ज पोस्ट, पुल, बाटो, विद्यालय, विद्युत् सामग्री, खानेपानी पाइप, टेलिफोनजस्ता विकासका आधारभूत पूर्वाधारको विनाश भएको थियो। २०६० साउनमा भएको युद्धविरामपछि नेकपा (माओवादी)ले औपचारिक रूपमा विभिन्न जिल्लामा ‘राजनीतिक स्थिरताबिना विकास गर्न दिन्हाँ’ भन्ने घोषणा गर्यो। विकासमा संलग्न जनतालाई युद्धरत पक्षबाट व्यापक दुःख दिइएको थियो। यही समयमा मानवअधिकारको अत्यधिक हनन् भएको थियो। बलपूर्वक बनाइने बेपत्तासम्बन्धी राष्ट्रसंघीय कार्यदलले (युनाइटेड नेसन्स वर्किङ ग्रुप अन इन्फोर्स्ट एन्ड इन्भल्युन्टरी डिसअपियरेन्स)ले १ मार्च २००५ मा जारी गरेको तथ्यले २०६१-६२ साल (सन् २००३-२००४)मा बेपत्ता बनाउने नयाँ रेकर्डमा नेपाल उच्च स्थानमा रहेको पनि देखायो। यी सबै कारणले विकासका आयोजनाहरू राम्रोसँग अघि बढ्न सकेनन्। धरै बन्द भए।

विकासले दृन्दूको अवस्थामा नकारात्मक र सकारात्मक दुवैखाले योगदान दिन सक्ने कुरा विश्वव्यापी रूपमै देखिँदै आएको छ (एन्डर्सन सन् १९९९)। यसले दृन्दू बढाउन स्रोतको अविवेकी प्रयोग गराउन सक्छ र मानिसमा उच्च खालको तर पूरा गर्न नसकिने अभिलाषा बढाइदिन्छ। विकासको खण्डित अवधारणाले समाजमा द्विविधा, विरोधाभाष र दृन्दू बढाउँछ। त्यस्तै विकाससम्बन्धी कार्यमा

^१ यसबारेको विस्तृत जनकारी निम्न प्रकाशनहरूमा भेटन सकिन्छ: कम्पिलक्ट म्यानेजमन्ट इन नेचुरल रिसोर्सजः अ स्टडी अफ ल्यान्ड, बाटर एन्ड फरेस्ट इन नेपाल (उप्रेती सन् २००१)। डिमेलपमन्ट इन कम्पिलक्ट: अ सेमेन स्टेप टुल फर प्लानर्स (सन् २००१), कम्पिलक्ट इम्प्याक्ट एसेसमन्ट: अ प्राक्टिकल वर्किङ टुल फर प्रायोराइडाइजिङ डिमेलपमन्ट असिस्टेन्स इन अनस्टेबल सिच्चुएसन (सन् १९९९) र वर्किङ विद कम्पिलक्ट: स्कल्स एन्ड स्टाटेजी फर एक्सन (सन् २०००)।

अनुचित अन्तर्राष्ट्रिय हस्तक्षेपले स्थानीय परम्परालाई पनि ध्वस्त बनाउँछ । बाह्य निकायका कार्यक्रमहरू पहुँचयोग्य क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित हुन्छन् । तिनले बहिष्करण, असहयोग र बदलाको भावना जागृत गराउँछन् । दातृनिकायको लगानी रहेका विकासे परियोजनाले गाउँमा गएर भनै असमानताको भाव सिर्जना गर्न सक्छन् । किनकि, परियोजनाले आफ्ना कर्मचारीलाई मात्र महँगा गाडी, कम्प्युटर, राम्रो तलब दिन्छन् । यस्तो यथार्थले सर्वसाधारणमा त्यस्ता परियोजनाले गरिब मानिसलाई सहयोग गर्नुको साटो लाभ पाएकाको नै गोजी भर्न भन्ने भावना जागृत गराउँछ । त्यो द्वन्द्व चर्काउन प्रभावकारी अस्त्र बन्छ ।

दातृनिकायको दबदबा रहेमा विकासका परियोजनाले परनिर्भरता बढाउँछन् र आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्न सरकारी लाभ पनि घटाउँछन् । यसैगरी यिनले स्थानीय उत्पादन सम्बन्धलाई पनि भत्काउँछन् । नेपालको विकासको सवालमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायताले काठमाडौंका अभिजात वर्गलाई पोसेको र ग्रामीण भेगका मानिसको अवस्था सुधार्न निकै कम सहयोग गरेको जनसाधारणको बुझाइ छ । विकासका यस्ता नकारात्मक असरबाहेक हिंसात्मक द्वन्द्वका अन्य खालका क्षेत्रगत असर जस्तै: बसाइसराइ तथा आन्तरिक विस्थापन, जनजीविका, सार्वजनिक सेवा, स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात, बजार, व्यवसाय, कृषि र वन, पर्यटनमा परेका थिए ।

यसैगरी द्वन्द्वले विकासमा पार्ने अन्य नकारात्मक असर पनि छन् । द्वन्द्वले असुरक्षा बढाउँछ । विकास बजेट सुरक्षामा खर्चनुपर्ने हुन्छ र जनतालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानीजस्ता आधारभूत सेवाबाट विज्ञेत गराउँछ र राज्य र जनताबीचको दूरी बढाउँछ । द्वन्द्वको अर्को विध्वंशात्मक असर भनेको विकासका पूर्वाधार ध्वस्त पार्नु हो । विकासका कार्यमा संलग्न हुन पाउने जनताको अधिकार पनि यसले खोस्छ ।

द्वन्द्वले नकारात्मक असरमात्र नगरी विकासका क्षेत्रमा सकारात्मक योगदान पनि पुऱ्याउन सक्छ । नेपालको हकमा यसले उपेक्षित तथा बहिष्करणमा परेका जनतालाई सशक्त बनाउन मद्दत गयो । यसले सामुदायिक उत्तरदायित्वको भावना बढाई विभेद अन्त्य गर्न र सामाजिक सुधार ल्याउन दबाब पनि दियो ।

यसैगरी द्वन्द्वले नयाँ अवसरहरू पनि सिर्जना गर्यो (उप्रेती सन् २००७जी) । तर, यस्ता सकारात्मक प्रभावलाई सुदृढ गर्न भने नेपालमा सकिएन किनकि राजनीतिक निर्णयकर्ताहरूले यो सवाललाई वास्तै गरेनन् ।

द्वन्द्वका नकारात्मक असर रूपान्तरण वा न्यूनीकरण गर्न पनि विकासले सकारात्मक योगदान दिन्छ । यसले लक्षित जनताबीच चेतना जागृत गर्दछ र सशक्तीकरणका लागि सहज बनाउँछ । यसैगरी यसले द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्दछ, आर्थिक क्रियाकलाप बढाउँछ र गरिबी घटाउन योगदान पनि दिन्छ, शान्ति निर्माणका कार्य प्रस्ताव गर्दछ । द्वन्द्व अन्त्य गरी शान्ति पुनर्स्थापना गर्न पैरवी गर्नुका साथै सञ्जालमुखी संस्थाहरूलाई सँगै काम गर्न उत्प्रेरित गराउँछ । साथै द्वन्द्व समाधान गरी विकासको लाभ लिने काममा गरिबको पहुँच बढाउँछ र लक्षित समूहको सीप बढाउन सहयोग पनि गर्दछ । यी सबै सकारात्मक कामका लागि विकास द्वन्द्व संवेदनशील, शान्ति-केन्द्रित र जनमुखी हुनु जरुरी छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वका बेला भत्काइएका विकास पूर्वाधारहरू: दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले विकासका पूर्वाधारमा कति क्षति पुऱ्यायो, त्यसबारेको यकिन तथ्य फेला पार्न निकै नै मुस्किल छ । यद्यपि, निम्न तथ्यांकले सशस्त्र द्वन्द्वका बेला ध्वस्त भएका केही पूर्वाधारबारे जानकारी दिन्छन् :

तालिका ५.२: सशस्त्र द्वन्द्वका बेला ध्वस्त मएका भौतिक पूर्वाधारको क्षति विवरण

क्र. सं.	मन्त्रालय तथा सैवैधानिक समिति	क्षति भएको रकम (रुपैयाँ)	पुनर्निर्माण गर्ने आवश्यक रकम (रुपैयाँ)
१.	स्थानीय विकास	५९,६४,४६,०००	१६,१७,२२,०००
२.	जलस्रोत	३,४२,७०,३०००	२९,७२,४३,०००
३.	स्वास्थ्य तथा जनसंरचना	४,१७,०००	१३,०१,३०,०००
४.	बन तथा भूसंरक्षण	३५,४४,६१,०००	३७,७१,२३,०००
५.	शिक्षा तथा खेलकुद	२,०९,६०,०००	४,४९,८४,०००
६.	कृषि तथा सहकारी	२६,०७,५५,०००	प्राप्त नभएको
७.	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति	१,८१,२३,०००	१,५०,६४,०००
८.	वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि	३२,०९,०००	प्राप्त नभएको
९.	सूचना तथा सञ्चार	७४,१५,५५,०००	१४,५१,६६,०००
१०.	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन	१३,४७,४७,०००	२,६५,५०,०००
११.	भौतिक योजना तथा निर्माण	२,५१,४४,०००	१,९७,४६,०००
१२.	भूमिसुधार तथा व्यवस्था	१,२१,८७,०००	प्राप्त नभएको
१३.	रक्षा	२,४७,९९,०००	प्राप्त नभएको
१४.	अर्थ	४६,६६,०००	२२,७०,०००
१५.	गृह	२,४२,८६,४६,०००	२,४२,८२,०३,०००
१६.	महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण	२,३०,०००	प्राप्त नभएको
१७.	सर्वोच्च अदालत	२,७४,८९,०००	१६,५५,५५,०००
१८.	निर्वाचन आयोग	२९,४६,०००	प्राप्त नभएको
१९.	महान्यायाधीक्षकाको कार्यालय	२,०९,०००	प्राप्त नभएको
२०.	लोकसेवा आयोग	४७,८०,०००	प्राप्त नभएको
२१.	कुल	५,००,४४,९४,०००	३,८१,३७,५६,०००

स्रोत: शान्ति तथा पुनर्निर्माण मञ्चालय, सन् २००७

तालिका ५.२ ले द्वन्द्वका बेला क्षति भएको पूर्वाधारको सम्पत्ति र त्यसलाई पुनर्निर्माण गर्ने आवश्यक रकमको अनुमानित विवरण देखाउँछ । ‘जनयुद्ध’ का बेला भौतिक सम्पत्ति नष्ट गर्ने प्रमुख उद्देश्य नेकपा (मा ओवाटी)को थियो । अभ उसले स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानीजस्ता आधारभूत आवश्यकताका पूर्वाधार ध्वस्त बनाउने लक्ष्य पनि राखेको थियो । जिल्ला सदरमुकाम कब्जा गर्दा वा छुट्टाछुट्टे आक्रमणमा यस्ता थुप्रै कार्यालयहरू क्षतिग्रस्त भएका थिए । यहाँको १० वर्ष ध्वंशले ५ अर्ब रुपैयाँ बराबरको क्षति पुऱ्यायो, जसमध्ये ३ अर्ब रुपैयाँ

करोड रुपैयाँ पुनर्निर्माणमा आवश्यक पर्छ । हालसम्म एक अर्ब दुई करोड रुपैयाँ बाराबरको पुनर्निर्माण भइसकेको छ ।

नेपालमा द्वन्द्व-संबंदेनशील विकास अवधारणा कहिल्यै लागू भएन । २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भएदेखि हालसम्म भएका विकास प्रयासहरू कि त विदेशीका परीक्षणमा प्रयोग भई असफल भए, कि त पहुँचवाला राजनीतिक शक्तिकेन्द्रका स्वार्थपूर्तिका माध्यम बने । यिनीहरूले गरिब, पिछडिएका वर्गको उत्थानभन्दा पहुँचवालाको निहित उद्देश्यका लागि काम गरे ।

जब नेपालको द्वन्द्वका विभिन्न आधारभूत कारणमध्ये विभेदकारी बहिष्करणमुखी, शक्तिकेन्द्रित विकास हो भनी विश्लेषकहरूले किटान गर्न थाले, त्यसपछि विकासको लगाम समातेका दाता तात्न थाले र सन् २००१ पछि द्वन्द्व-संबंदेनशील विकासको अवधारणा आशिक रूपमा अंगिकार गरे । तर दुर्भाग्य ! नेपालको विकासमा सहयोग गर्न भनी आएका दातृसंस्था पैसाको प्रभाव देखाउँदै नांगो रूपमा विभेदकारी राजनीतिमा उत्रिए । उनीहरूले नेपालको अन्तरिम संविधानलाई समेत ठाडो चुनौती दिँदै एउटा वर्ग र समूहलाई (पुरुष, ब्राह्मण, क्षेत्री) रोजगारीका अवसरबाट वज्चित गराउने काम गर्न थाले । साथै पेरिस सहायताको प्रभावकारितासम्बन्धी घोषणापत्र, यसैसँग सम्बन्धित आक्रा कार्ययोजना (Accra Plan of Action) र बुसान निर्णयहरू (Decisions at Busan) को मर्मविपरित राज्यको समानान्तर हुने गरी आफैले विकास आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्न थाले र राज्यका मन्त्रालय र विभागहरू यस्ता कामका केवल साक्षी मात्र हुने अवस्था सिर्जना भयो । यसले गर्दा एकातिर राज्यका अंगहरू कमजोर बने भने अकार्तिर्फ नव-बहिष्करणमा परेका वर्गहरूमा दातानिर्देशित विकासबाट घृणाको भावना पैदा हुन थाल्यो र यो कतिपय समयमा दातृनिकायसँग द्वन्द्वको अवस्थामा पनि पुग्यो । दाताहरूले यतिसम्म गरेको पाइयो कि, कुनै संस्थालाई आफ्नो स्वार्थअनुकूल हिँडाउनकै लागि नेपाल-बन्दजस्ता गतिविधी आयोजना गर्नसमेत दाताको सहयोग रहेको कुरा सार्वजनिक भयो । समग्रमा भन्नुपर्दा, विकास सहयोग नियोग र उनीहरूको स्वार्थअनुकूल काम गर्न आएका अन्तर्राष्ट्रिय गैससले नेपालको द्वन्द्व बढाउन, सामाजिक सद्भाव बिर्गान, जातीय विध्वंश फैलाउन, नव-सामन्त सिर्जना गर्न सफल त भए तर यसको मूल्यचाँहि नेपाली जनताले चुकाउनुपर्यो ।

६.१ परिचय

यस परिच्छेदमा सशस्त्र द्वन्द्वको विरासत, प्रभाव तथा परिणामबारे छलफल गरिएको छ । १० वर्षे द्वन्द्वको तीव्रता र आयामबारे पनि यसमा चर्चा गरिएको छ । मुलुकका विभिन्न स्थानमा द्वन्द्वले बेगलाबेगलै प्रभाव पारेको हुनाले समय र स्थानअनुसार त्यसको असर पनि बेगलाबेगलै थियो । वातावरण, अर्थतन्त्र र समाजमा नेपालको द्वन्द्वले अथाह प्रभाव पाएयो तर पनि विभिन्न क्षेत्रमा द्वन्द्वले पारेको प्रभावको विस्तृत मूल्यांकन हुनै बाँकी छ । यसका लागि यथेष्ट समय, प्रयास र वित्तीय स्रोत जरुरी पर्नेछ । यो परिच्छेदको उद्देश्य सशस्त्र द्वन्द्वले विकास, प्राकृतिक स्रोत र समाजमा पारेका विभिन्न असर र त्यसको परिणामबारे छलफल गर्नु हो । यो छलफलका लागि प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदन, तथ्य, छलफल कार्यपत्र, पुस्तक, जर्नल आदिको समीक्षा समेटिएको छ । यसमा वातावरणविद, नीति निर्माता, अभ्यासकर्ता, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय संस्थाहरू, गैरसरकारी संस्था (गौसस), अन्तर्राष्ट्रिय गौससहरूसँगको संवाद पनि समावेश गरिएको छ । यसैगरी, चितवन, नवलपरासी, कास्की, म्याग्दी, मुस्ताङ, भोजपुर, रुपन्देही, दाढ, प्युठान, रोल्पा र दोलखा जिल्लामा पुगेर द्वन्द्वले वातावरण र जैविक विविधतामा पारेको प्रभाव मूल्यांकन पनि गरिएको छ । साथै लेखकको अवधारणा, अनुभव र ज्ञानको चिन्तन पनि यसमा समेटिएको छ ।

वि.सं. २०५२ देखि २०६३ सम्ममा द्वन्द्वले पारेको प्रभाव र २०६३ मसिर ५ मा विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा हस्ताक्षर भइसकेपछिको संक्रमणकालका कुरा यसमा समेटिएका छन् । यो अवधिमा सशस्त्र द्वन्द्वले सामाजिक पुँजी

बिथोल्नुबाहेक सामुदायिक सम्बन्धलाई पनि तहसनहस बनाइदियो । समाजको सेतुको रूपमा काम गर्ने सामाजिक सञ्जाल तथा संस्थाका पुराना स्वरूप सबै विभाजित भए । अन्तर र आन्तरिक सामुदायिक सम्बन्धलगायत सामुदायिक पुँजी पनि ध्वस्त भयो । अब यस्तो संरचना पुनर्निर्माण गर्न निकै कठिन हुन्छ ।

पुट्नाम (सन् १९९३)ले उनको पुस्तक मेर्किङ डेमोक्रेसीवर्कमा लोकतान्त्रीकरणको प्रक्रियामा विश्वासको आधारभूत भूमिकाबारे प्रकाश पारेका छन् । लोकतन्त्रको परिप्रेक्ष्यमा सामाजिक पुँजीको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व सामाजिक विश्वास हो । यो सामाजिक सञ्जालको प्रतिविम्ब पनि हो । राजनीतिक स्थिरता र सहमतीय व्यवस्थापन प्राप्त गर्न नागरिक संलग्नता, आमसहभागिता, एकापसको सिकाइ र सामूहिक कार्य अति जरुरी हुन्छन् । तर, सशस्त्र द्वन्द्वले शंका, अविश्वास, घृणा, द्वेष र प्रतिशोधको भावना बढाइदियो, जुन स्रोत व्यवस्थापन र जैविक विविधता संरक्षणका लागि प्रतिकूलमात्र होइन, लोकतन्त्रको सुदृढीकरणकै लागि पनि चुनौती बन्दै छ ।

प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच र यसमाथिको नियन्त्रण सामन्तवादी सामाजिक-सांस्कृतिक नेपाली समाजको संरचनामा ऐतिहासिक रूपमै गाँसिएको छ । थुप्रै अनुसन्धाता तथा अभ्यासकर्ताले नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वको परिणाम केलाएका छन् (भट्टराई सन् २००३; दुजिन सन् २००३; हट् सन् २००४; आईसीजी सन् २००५ए, २००५बी; उप्रेती सन् २००४सी; आईसीजी सन् २००६ए; आईडीडी सन् २००५; कार्की र सेइडन सन् २००३; उप्रेती सन् २००६ए; मिश्र सन् २००४; निक्सन सन् २००३; पाण्डे सन् १९९९; यूएनडीपी सन् २००४; उप्रेती सन् २००४ए) । तत्सम्बन्धमा द्वन्द्व मूल्यांकनमा विभिन्न तौरतरिका तथा विश्लेषणात्मक ढाँचा पनि प्रयोग भएका छन् (आदित्य र अर्जुन सन् २००६; एन्डर्सन सन् १९९९; अस्टिन र ब्रच सन् २०००; ब्रावान्ट सन् २०००; कन्फिलकट प्रिभेन्सन नेटवर्क सन् १९९९; कट्स र दिंगल सन् १९९८; लिओनहार्ड सन् २०००; ओईसीडी सन् २००१; यूएनएचसीआर सन् १९९६; उप्रेती सन् २००३सी) । यी सबै विद्वानहरूको निचोड के हो भने सशस्त्र द्वन्द्वले जैविक विविधता हास गराउनुका साथै स्रोतको दुरुपयोग पनि बढाउँछ ।

६.२ प्राकृतिक स्रोत र जैविक विविधतामा सशस्त्र द्वन्द्वको असर

विश्वभरि गरिएका अध्ययनहरू (उप्रेती सन् २००४ए र बी; अस्टिन र ब्रच सन् २०००; ब्लुम र अर्ल सन् २०००; ब्लमु र यामिन्दोउ सन् २००१; कनी र हिल सन् १९९९; दाबेल्को सन् २००० र २००१; ग्लोबल विटनेस सन् १९९८ र २००१; गुरु र अर्ल सन् २०००; हार्ट र मिनयिहाली सन् २००१; हाट्टन र अर्ल सन् २००१; हिलम्यान-स्मिथ र स्मिथ सन् १९९७ होमर-डिक्सन सन् १९९४; ज्याकोब्स र स्क्लोइडर सन् २००१; शाम्बाउग र अर्ल सन् २००१; काल्पर्स सन् २००१; म्याथ्यू र अर्ल सन् २००१; म्याकनिली सन् २०००; प्लम्टे र अर्ल सन् २००१; स्क्वर सन् २००१; तारासोफस्की सन् २०००; यूएनईपी सन् २००६; टर्फन सन् २००१; वेब्स सन् २०००)ले सशस्त्र द्वन्द्व र प्राकृतिक स्रोतबीचको सम्बन्धबारे विश्लेषण गरेका छन्, जसले द्वन्द्व र स्रोतको गहिरो सम्बन्ध रहने देखाएको छ ।

राजनीतिक खेलाडीका लागि द्वन्द्व एउटा गतिलो स्रोत हो भन्ने एसिया, अफ्रिका र दक्षिण एसियाको द्वन्द्वले देखाइसकेका छन् (यूएनईपी सन् २००३ए र २००३बी; टर्फन सन् २००१; वेब्स सन् २०००; यूएनईपी सन् २००६) । यसले राजनीतिक बल प्रदान गर्छ र धनसम्पत्ति वा अन्य कुरा प्राप्त गर्न पनि सहयोग गर्छ । शक्ति असन्तुलन भएको वा शक्ति रिक्त (power vacuum) भएको अवस्थामा द्वन्द्व अझ बढ्छ । अफगानिस्तानको द्वन्द्वोत्तर वातावरणबारे यूएनईपी (सन् २००३बी)ले गरेको मूल्यांकनले भन्छ, “सुधारिँदै गएको स्थानीय जनताको जीविकाको गाँठो वातावरण रक्षा र प्राकृतिक स्रोतको दीर्घकालीन व्यवस्थापनसँग दहो गरी कसिसएको हुन्छ ।”

तालिका ६.१ प्राकृतिक स्रोतको क्षेत्रमा भएका आक्रमणका तथ्यांक

क्र.सं.	वर्ष	आक्रमण संख्या	कैफियत
१.	सन् १९९६	१०	
२.	सन् १९९७	१५	
३.	सन् १९९८	२१	
४.	सन् १९९९	२५	
५.	सन् २०००	२२	
६.	सन् २००१	२६	
७.	सन् २००२	१०३	
८.	सन् २००३	५६	
९.	सन् २००४	९९	
१०.	सन् २००५	३५	
११.	सन् २००६	७	

स्रोत: पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन तथा अन्य स्रोतबाट संकलित

६.१ तालिकाले देखाएँअनुसार सन् २००२ र २००४ मा आक्रमण तीव्र भएका थिए । यसै समयमा द्वन्द्व बढ्यो, युद्धविराम भंग भयो र युद्धले भयानक रूप लियो ।

२०५९ कात्तिक २० गते संयुक्त राष्ट्रसंघले युद्ध तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा वातावरण विनाश रोक्ने अन्तर्राष्ट्रिय दिवस मनायो । त्यसकारण, वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोतमा सशस्त्र द्वन्द्वले पार्ने असर कम गर्ने सवाल महत्त्वपूर्ण बनेको हो । जैविक विविधता सम्मेलनको आफ्नो मन्तव्यमा संयुक्त राष्ट्रसंघ वातावरणीय कार्यक्रम (यूएनईपी)का प्रमुख डा. अहमद जोगलाफ्ले यस्तो भनेका थिए :

लोकतात्रिक गणतन्त्र कंगोको द्वन्द्वले ३० लाखभन्दा बढीको ज्यान लियो । दीर्घकालीन शान्ति स्थापनाको आफ्नो प्रतिवेदनमा राष्ट्रसंघ महासचिवले अफिकामा भएको द्वन्द्वको कारण पनि देखाउँदै यसो भनेका छन्, “सन् १९७० यता अफिकामा ३० भन्दा बढी युद्ध मच्चए होलान् । तीमध्ये धेरैजसो अन्तरराज्य (इन्टर-स्टेट) मूलका थिए । फेरि, १९६६ मा ५३ अफिकी मुलुकमध्ये १४ मुलुक सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त भए ।” अफिकामा भएको द्वन्द्वको मूल कारण प्राकृतिक स्रोतको अवैध शोषण मानुहुन्छ हामा महासचिवज्यू । तेल, खानी, तामा, काठ र हीराजस्ता प्राकृतिक स्रोतमाथि क्षेत्रीयलगायत अन्य दलले आँखा गाडे । यही नै अफिकामाको द्वन्द्वको मूल

कारण हो (शाक्य र चित्रकार सन् २००६ पृ.२४)।

सशस्त्र द्वन्द्व, वातावरण संरक्षण र विश्वभरिका प्राकृतिक स्रोतबीचको सम्बन्ध मूल्यांकन गर्ने थुप्रै अध्ययन भएका छन्। मध्यअफ्रिकामा ब्लुम र यामिनोडु (सन् २००१)को अध्ययन, विश्वका थुप्रै भूभागमा बकल्स (सन् १९९९)को अध्ययन, नेपालमा बुद्धाथोकी (सन् २००३), ओली (सन् १९९८), उप्रेती (सन् २००७ए) र चेजी (सन् २००३)को अध्ययन, गिनिया र टोगोमा कन्जरभेसन इन्टरनेसनलको अध्ययन, एंगोला र लाइबेरियामा ग्लोबल विटनेस (सन् १९९८)को अध्ययन र अफ्रिकाको सहारा उपक्षेत्रमा हार्ट र मिनायिहाली (सन् २००१)को अध्ययनले द्वन्द्व, प्राकृतिक स्रोत, जैविक विविधता र वातावरणबीचको सम्बन्धको विश्लेषण गरी निचोड निकालेका छन् कि सशस्त्र द्वन्द्व र ढूला युद्धहरूले प्राकृतिक स्रोत र वातावरणमा दीर्घकालीन नकारात्मक प्रभाव पारेका छन्।

यसैगरी सशस्त्र द्वन्द्वले मोजाम्बिकको जैविक विविधता पनि क्षतिविक्षत तुल्याएको थियो (हाट्टन र अरू सन् २००१) र लोकतान्त्रिक गणतन्त्र कंगोको गरम्बा राष्ट्रिय निकुञ्ज पनि गृहयुद्धकै कारण नराम्ररी प्रभावित भएको थियो (हिलम्यान र स्मिथ सन् १९९७)। झिथियोपियाको संरक्षित क्षेत्रमा पनि यस्तै भएको थियो (ज्याकोब्स र स्क्लोइडर सन् २००१)। होमर डिक्सन (सन् १९९४)ले पनि आफ्नो पुस्तकमा वातावरणीय अभाव र हिंसाबीचको स्पष्ट सम्बन्ध देखाएका छन्।

म्याथ्यू र उप्रेती (सन् २००५)ले उल्लेख गरेअनुसार जनसाख्यक चापले प्राकृतिक स्रोतमा असर गर्दछ। र, यसले असुरक्षा र हिंसाका लागि वातावरण बनाइदिन्छ। म्याथ्यू र अरू (सन् २००१) भन्छन्, “युद्ध भडरहँदा वातावरण रक्षाको काममा लागेमा त्यसले शान्तिर्फर्को बाटोमा लैजान सक्छ। शान्ति हासिल गर्ने यो पनि एउटा प्रभावकारी उपाय हुन सक्छ।” सियरा लियोन र रुवान्डामा प्लमट्रे र अरू (सन् २००१)को अध्ययनले देखाउँछ कि विशेष प्रयास नगरिए आन्तरिक युद्धले जैविक विविधतालाई नराम्ररी क्षति पुर्याउँछ।

कंगोमा भएको युद्धले जनसंख्या र वातावरणमा पारेको प्रभावबारे ट्रेफोन (सन् २००१), संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रमले इराकमा (यूएनईपी

सन् २००३ए), अफगानिस्तानमा (यूएनईपी सन् २००३बी), लाइबेरियामा (यूएनईपी सन् २००६) र लेबनानमा (यूएनईपी सन् २००७)मा गरेको अध्ययनले वातावरणका विभिन्न पक्षमा गृह र सशस्त्र युद्धले पारेको प्रभावबारे विस्तृत व्याख्या गरेका छन्। यस्ता पक्ष भनेका औद्योगिक तथा सहरी क्षेत्र, कृषि, जलस्रोत, समुद्री स्रोतलगायत अन्य प्राकृतिक स्रोत हुन्। संयुक्त राष्ट्रसंघ विशेषज्ञ टोलीले युद्धग्रस्त कंगोमा प्राकृतिक स्रोतको अवैध प्रयोगबारे विस्तृत अध्ययन गरेको छ (यूएन सन् २००१)।

यस पुस्तकका लेखकले पनि सशस्त्र द्रुन्दुले वातावरणीय तथा प्राकृतिक स्रोतमा पारेको असरका साथै स्रोत द्रुन्दु तथा राजनीतिक व्यवस्था र नेपाली सशस्त्र विद्रोहसँग यसको अन्तरसम्बन्धबारे थुप्रै अध्ययन गरी निकालेको निचोड के हो भने सशस्त्र द्रुन्दुले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, वातावरण र जैविक विविधतामा अत्यन्त नकारात्मक प्रभाव पार्नुका साथै परापूर्वकालदेखि अनुभवका आधारमा विकास गरेको स्रोत व्यवस्थापनका विधि विरस्थापित गरेको छ (उप्रेती सन् १९९९; उप्रेती सन् २०००ए; उप्रेती सन् २००१; उप्रेती सन् २००४बी; उप्रेती सन् २००४डी; उप्रेती सन् २००४ई; उप्रेती सन् २००४एफ; उप्रेती सन् २००५; उप्रेती र अरू सन् २००५; उप्रेती सन् २००६सी)। वेब्स (सन् २०००)ले कंगोमा गरेको अध्ययनले युद्धका बेला वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता संरक्षणमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको योगदान पहिचान गरेको छ। सहारा उपक्षेत्रमा विन्टरबटम र नेम (सन् १९९७)को अध्ययनले वातावरणीय कारणले पनि हिंसा मच्चाउने सम्भावना पहिचान गरेको छ।

थुप्रै अध्ययनले हिंसा, गृहयुद्ध र सशस्त्र विद्रोहले वातावरण संरक्षण, जैविक विविधता, प्राकृतिक स्रोत र समाजमा पारेको नकारात्मक असरबारे विस्तृत लेखाजोखा गरेका छन् (कनी र हिल सन् १९९९; दाबेल्को सन् २०००; दाबेल्को सन् २००१; ग्लोबल विटनेस सन् २००४; ग्लोबल विटनेस सन् १९९९; गुर र अरू सन् २०००; म्याकनिली सन् २०००; मायर्स सन् १९९६; स्किवार्च र अरू सन् २०००; शाम्बग र अरू सन् २००१ (ट्राम्प्लड ग्रास); तारासोफ्स्की सन् २०००; युभिन सन् १९९८; बल्ड बाइल्ड लाइफ फन्ड सन् २०००)। यीमध्ये थुप्रै अध्ययन र विश्लेषणले व्यापक खालका सामाजिक र वातावरणीय सवाल बोकेका छन्। यद्यपि, यिनले दिने एउटा निष्कर्ष भने साभा

छ, वातावरणीय र प्राकृतिक स्रोत नै शान्ति स्थापनाका आधार हुन् । तर, यसका लागि सरोकारवालाले आवश्यक कदम चाल्नु भने पर्छ ।

विश्वको जैविक विविधता संरक्षण गर्न विश्व बन्यजन्तु कोष, संयुक्त राज्य अमेरिकाद्वारा संयोजित जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम^१ (डब्लूडब्लूएफ, नेचर कन्जर्मेटरी र वर्ल्ड रिसोर्स इन्स्टिच्युट)ले गृहयुद्ध र सशस्त्र युद्धले विश्वका विभिन्न मुलकको जैविक विविधतामा पारेको प्रभावबारे विस्तृत लेखाजोखा राखेको छ । सो कार्यक्रमको अध्ययनले पनि युद्धको प्रभावले जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतमा नकारात्मक असर पारेको स्पष्ट देखाएको छ ।

नेपालको द्वन्द्वको समयमा सम्पूर्ण प्राकृतिक स्रोत नै थुप्रै समस्याबाट गुज्रनुपर्यो । वातावरणीय तथा प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी सरोकारवालाले निश्चित नियम-कानुन बनाउन पनि सकेनन् । यस क्षेत्रमा काम गर्ने कर्मचारीको मानसिकता पनि असुरक्षा, डर, अविश्वास शंका-उपशंकाको कारण गहुङ्गो भएको थियो । र, यसैले तिनलाई आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नबाट रोकिरहेको पनि थियो । बन्यजन्तु तथा बन्यस्रोतको अवैध व्यापार नियन्त्रण तथा अनुगमनजस्ता काममा गम्भीर अवरोध उत्पन्न भएको थियो । प्राकृतिक स्रोतको क्षेत्र पनि माओवादी सेना वा सरकारी सेनाको कब्जामा थियो ।

समस्याको प्रमुख जड 'एक राज्य दुई शासन'को अवस्था थियो (उप्रेती सन् २००६सी) । नेकपा (माओवादी)ले 'संयुक्त जनपरिषद्' निर्माण गरी न्यूनतम साभा नीति तथा कार्यक्रम घोषणा गरेपछि यस्तो अवस्था पैदा भएको थियो । नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)को प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी योजना एकापसमा विरोधाभाष्पूर्ण थियो । 'जनसत्ता निर्देशिका'को अंगका रूपमा उनीहरूले 'वन निर्देशिका' र 'स्वायत्त वन नीति' पनि जारी गरेका थिए र यसैअनुसार उनीहरूले प्राकृतिक स्रोतमा कर लगाउनेदेखि बिक्री-वितरणसम्म गर्न थालेपछि द्वैध शासनको स्थिति सिर्जना भई प्राकृतिक स्रोतमा ज्यादै नकारात्मक प्रभाव पर्यो । ग्रामीण-सहरी असमानता, आन्तरिक विस्थापन तथा बसाइ-सराइ

^१ जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम र जैविक विविधतामा युद्धको असरसम्बन्धी प्रकाशनबाबारे विस्तारमा थाहा पाउन हेन्तुहोस : <http://www.bsponline.org>

वृद्धि, सुरक्षामा सरकारी चासो र निजी क्षेत्रको कमजोर अवस्थाले सरकारको अखण्डता र उसको उद्देश्यलाई गम्भीर चुनौती दिइरहेको थियो । द्रुन्दुका मूल कारण सम्बोधन गर्न विदेशीले बनाएको गरिबी न्यूनीकरण रणनीतिपत्र (पभर्टी रिडक्सन स्टाटेजी पेपर)को खाकामा दसौँ पञ्चवर्षीय योजना प्रस्तुत गरिएको थियो । यसले गरिबी निवारण गर्ने विस्तृत रणनीतिक कार्यक्रम प्रस्ताव गरी प्राथमिकताका क्षेत्र पनि निर्धारण गरेको थियो । तर, गरेका वाचा पूरा गर्न भने सकेन । साटोमा सशस्त्र द्रुन्दुलाई दोष लगाउँदै उम्कन खोजियो । असफल (कमजोर, निष्ठभावी र भ्रष्ट) शासन, विकास प्रशासनमा घुसेको राजनीति, अरूपाथि दोष थोरपने बानी र कमजोर प्रतिबद्धता पनि दसौँ पञ्चवर्षीय योजना असफल हुनुका प्रमुख कारण थिए । त्यसपछिको तीन वर्षे अन्तरिम योजनाले संक्रमणकाल र द्रुन्दुतर स्थायित्वमा जोड दिएको थियो तर, यो त्यति प्रभावकारी हुन सकेन । हाल सञ्चालित अर्को त्रिवर्षीय योजनाको हालत पनि उस्तै देखिएँदै छ ।

पौडेल, किलिङ र खनाल (सन् २००६)को अध्ययनले बन क्षेत्रमा भएको भ्रष्टाचारको केसा-केसा केलाएको छ । उनीहरूका अनुसार,

यस्तो अमूल्य स्रोतमाथि भएको कमजोर प्रशासनले स्रोतको अवैध शोषण व्यापक बनाएको छ । शक्तिशाली समूह तथा व्यक्तिले आर्थिक लाभका लागि र स्थानीय समुदायले आफ्नो जीविका चलाउन यसो गर्ने गरेका छन्...वनसम्बन्धी भ्रष्टाचारले नकारात्मक असर निपत्याएको छ, जसले बन्यजन्तुको अत्यधिक दोहन गराइरहेको छ ।^२

बढ्दो राजनीतिक अस्थिरता र कर्मचारी प्रशासनमा हुने हस्तक्षेपले सुशासनको सिद्धान्तलाई चुनौती दिइरहेको छ । साथै, यसले सकारात्मक परिवर्तनप्रति जनताको आशा र आकांक्षामाथि पनि कुठाराधात गरेको छ । त्यसैले द्रुन्दु र गृहयुद्धका बेला प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी भ्रष्टाचार नेपालका लागि पनि कुनै नौलो विषय भएन । द्रुन्दुग्रस्त मुलुकमा यो सामान्य भईसकेको छ (ग्लोबल विटनेस सन् २००४) ।

^२ विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस्: अप्सन्स फर फरेस्ट भेरिफिकेसन, जुन २००६ कन्ट्री केस स्टडी नम्बर १० ,फरेस्ट ग्रोडक्सन इन नेपाल एन्ड द वर्क अफ कमिसन टु इन्डस्ट्रिगेट दि अव्युज अफ अथरिटी ।

नेपालको द्वन्द्व र राजनीतिक शक्ति संघर्षका लागि अर्को आधार स्थानीय शासन संरचना पनि हो । नेकपा (माओवादी)ले रणनीतिक रूपमै स्थानीय संयन्त्रलाई कमजोर बनाएर त्यसलाई काम नलाग्ने बनायो । र, यस्तो राजनीतिक रिक्ततालाई आफ्नै जनसरकारमार्फत पूर्ति पनि गन्यो । २०५९ सालातिर तत्कालीन सरकारले जानेर वा नजानेरै भए पनि राजनीतिक रिक्तता कायम गराउन नेकपा (माओवादी)लाई सहयोग गन्यो । सरकारले स्थानीय चुनाव पनि गराएन र स्थानीय संयन्त्रको म्याद सकिँदा पनि निर्वाचित पदाधिकारीको म्याद थपेन । त्यसको साठो निर्वाचित प्रतिनिधिको काम सरकारी कर्मचारीलाई सुम्प्यियो । पछि त अझ आफ्ना कार्यकर्ताको प्रतिनिधित्व गराई स्थानीय संयन्त्र बनाई निर्माण गर्ने नाममा स्थानीय स्तरमा भएको स्रोत माथि पूर्ण नियन्त्रण र भागबण्डा गरी दुरुपयोग गन्यो जसले गर्दा स्थानीय स्तरमा सुशासनको सदृश कुशासन मौलायो र यसले राजनीतिक प्रणालीप्रति नै नागरिकको वितृष्णा बढाउन मद्दत गन्यो ।

स्थानीय सरकारको अनुपस्थितिमा नेकपा (माओवादी) अझ सशक्त भएर उदायो र जतातै आफ्नो नियन्त्रण स्थापित गन्यो । परिणामतः सरकारी कार्यालयका अधिकारीहरू (शिक्षक र स्वास्थ्यसम्बन्धी काम गर्ने बाहेक) स्थानीय स्तरबाट लखेटिए । २०५७ साल (सन् २०००)मा रोल्पाका ३९ प्रहरी पोस्ट २ वटामा र रुकुमका २३ प्रहरी पोस्ट २ वटामा भारियो (सेइडन र हुसेन सन् २००२) ।

नेकपा (माओवादी)ले राज्यको उपस्थिति न्यून भएका ग्रामीण भेगमा आफ्नो प्रभाव रणनीतिक रूपमा विस्तार गन्यो । यो लेखक अध्ययनको सिलसिलामा दाढ र रोल्पा पुगी छलफल गर्दा त्यहाँ कार्यरत सरकारी अधिकारीहरूले बताएअनुसार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न फिल्डमा जान सम्भवै थिएन । राजस्व संकलन गर्न र नेकपा (माओवादी) नियन्त्रित क्षेत्रमा वनसम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्न जान पनि सरकारी अधिकारी सक्षम थिएन् ।

अकर्मण्यता, गैरजिम्मेवारीपन, भ्रष्टाचार, प्राकृतिक स्रोत र विकास परियोजनामा परेको सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभावबारे लेखकले २०६२ साल (सन् २००५)मा गरेको अध्ययनको निचोड छ- गलत कामलाई वैध तुल्याउन सशस्त्र द्वन्द्वलाई हतियार बनाइयो (पौडेल र अर्च सन् २००६) । त्यतिबेला विकास योजनाहरूमा जतातै खराब अभ्यास जारी थियो, पारदर्शिता तथा उत्तरदायित्वको अभाव व्याप्त थियो र प्रत्येक कुर्कमलाई द्वन्द्वसँग गाँसेर शुद्धीकरण गरिन्थ्यो (उप्रेती र अर्च सन् २००५) ।

६.२.१ वनस्प्रोतमा प्रभाव

जैविक विविधताको प्रमुख स्रोतको रूपमा गनिएको वन नै सशस्त्र द्वन्द्वमा रणभूमि भएको थियो । नेकपा (माओवादी)को आवास भूमि प्रायः वन नै हुन्थयो । युद्धको केन्द्रस्थानका रूपमा वन रहेको थियो । यसले जैविक विविधतामा क्षति पुच्छाउने र प्राकृतिक स्रोतलाई ध्वस्त बनाउने काम गरेको थियो । नेपाल सरकारबाट वन संरक्षणमा भएको काम शून्यजस्तै थियो । यो अवस्था युद्धग्रस्त अन्य मुलुकमा पनि उस्तै थियो । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण क्षेत्रजस्ता संरक्षित क्षेत्रातिरको शासन व्यवस्था लगभग शून्य रहेको यूएनईपी (सन् २००३बी) द्वारा अफगानिस्तानमा गरिएको वातावरणीय मूल्यांकनले पनि देखाएको छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वले अतिप्रभावित प्राकृतिक स्रोतमध्येको प्रमुख क्षेत्र वन हो (म्याथ्यू र उप्रेती सन् २००५ए; खनाल सन् २००६; उप्रेती सन् २००७सी र जी) । वनमा आधारित स्रोतले विद्रोह रन्कायो र वनलाई नै युद्धभूमिको रूपमा प्रयोग गरिँदा नकारात्मक प्रभाव पन्यो । यसले वन व्यवस्थापनमा पनि थुपै जटिलता निम्न्यायो । नेकपा (माओवादी)ले आफ्नो रणनीतिक कार्यका लागि वनलाई उपयोग गरे । लुक्न, लडाकु सेनालाई प्रशिक्षण दिन र विद्रोह सञ्चालन गर्न तिनले वनलाई प्रयोग गरेका थिए ।

द्वन्द्वका बेला राज्यको सुरक्षा बलले पनि आफ्नो रणनीतिक कार्यका लागि वनको प्रयोग गरेका थिए । युद्धरत पक्षद्वारा गरिने वनको यस्तो रणनीतिक प्रयोगले वन उपभोक्तासामु सुरक्षाका थुपै प्रश्न खडा गर्नुकासाथै जनजीविका तथा वन व्यवस्थापन प्रणालीमा पनि खलल पुच्यायो (खनाल सन् २००६; उप्रेती सन् २००४ए) । यसले वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयलाई अनुमानित कुल ३५ करोड ४५ लाख रुपैयाँ^३ बराबरको क्षति पुच्यायो । यसबाहेक पनि सामुदायिक वनमा सशस्त्र द्वन्द्वले थुपै असर गरेको थियो । थुपै सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई धम्की दिइएको थियो, तिनको समूह भंग गर्ने वा हात बाँधेर बस्न बाध्य पारिएको थियो, तिनको व्यांक खाता पनि रोकाइएको थियो भने केहीलाई राज्य र विद्रोही बलद्वारा अपहरण गरिएको थियो (खनाल सन् २००६) । वन

^३ दि हिमालयन टाइम्स १४ मे २००७ ।

समूहको स्वायत्ततालाई चुनौती दिइनुका साथै त्यो बेला धेरै वन कब्जा पनि गरियो (उप्रेती सन् २००७सी र जी; उप्रेती र अरू सन् २००५)। राज्य सुरक्षा बलले थुप्रै वनलाई ‘प्रवेश निषेध क्षेत्र’ घोषणा गर्यो। यस्तो कार्यले वन उपभोक्ता समूह र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको जीविकामाथि गम्भीर नकारात्मक प्रभाव पाएँयो।

तत्कालीन सरकारले थुप्रै सामुदायिक वन सुरक्षा फौजको जिम्मा लगाएको थियो, जसले ती फौज र स्थानीय वन उपभोक्ता समूहबीच द्वन्द्व सिर्जना गरेको थियो।^४ द्वन्द्वका बेला ३८ जिल्लाका विभिन्न ४८ सामुदायिक वनको ३५,६०८ हेक्टर जमीन तत्कालीन सरकारले सेनालाई उपलब्ध गराई थुप्रै सामुदायिक वनलाई ‘सैनिक प्रशिक्षण क्षेत्र’ घोषणा गर्यो।

खनाल (२००६: पृ. १४)को अध्ययनअनुसार यसबाहेक अन्य १६ जिल्लामा सेनाले ५० वटा सामुदायिक वन कब्जा गरेको थियो। सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको स्वीकृतिबिना सशस्त्र प्रहरी बलले पनि थुप्रै ठाउँमा वन कब्जा गरेको थियो। वनमा विद्रोही लुकी बसेको शंका गरी सेनाले थुप्रै वनमा हवाई आक्रमणको शृंखला पनि मच्चाएको थियो, जसले जैविक विविधता र व्यवस्थापनमा नकारात्मक असर निर्म्याएको हुन सकथ्यो।^५

सुरक्षा बलको आग्रहमा सरकारी प्रतिनिधिको रूपमा खटिएका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले १६ जिल्लाका थुप्रै वन क्षेत्रलाई ‘प्रवेश निषेध क्षेत्र’को आदेश जारी गरे। केही ठाउँमा स्थानीय सैनिक ब्यारेकले नै वन क्षेत्रमा जान नपाइने नियम लगाएको थियो (खनाल सन् २००६)। २०६१ माघ १९ देखि २०६३ वैशाखसम्म ‘राजाको प्रत्यक्ष शासन’का बेला अञ्चल तथा क्षेत्रीय प्रशासकले अभूतपूर्व रूपमै सामुदायिक वनमाथि हस्तक्षेप गरे।

^४ जस्तै कुवेपानी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले राजापुर व्यारेकविरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्यो। सर्वोच्चको सुन्नवाइबारे थाहा पाउन हेन्तिङस, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन वर्ष ९, अंक २३, पूणाक १०९, २०५७।

^५ नेकपा (मा ओबादी)ले बेनी सदरमुकाम म्याग्दीमा आक्रमण गरेलगतै नेपाली सेनाले नवलपरासी, अर्थाखाँची, पाल्पा र तनहुँका सामुदायिक वनमा भयंकर हवाई आक्रमण गरेको थियो। यसले दुई महिनासम्म जंगलको आगो निभाउन सकिएको थिएन। यस्तै आक्रमण हिमाली तथा पहाडी भूभागमा पनि गरिएको थियो।

सुदूरपश्चिमाञ्चलका क्षेत्रीय प्रशासकले सामुदायिक बनको काठ व्यवसायमै रोक लगाए । व्यवसायीले नेकपा (माओवादी)लाई चन्दा दिएको शंका उनलाई थियो । सामुदायिक बनबाट काठ व्यवसाय गर्ने काम सुदूर पश्चिमका सबै जिल्ला, जनकपुर अञ्चलका सबै जिल्ला, उदयपुर, रौतहट, इलाम, भापा, मोरड, मकवानपुर र सुनसरी जिल्लामा पनि रोक लगाइएको थियो । केही घटनामा, सामुदायिक बनअन्तर्गतिको काठ सुरक्षा फौजले कब्जा गरेको थियो । फौजको तर्क अनुसार नेकपा (माओवादी)को प्रमुख आम्दानीको स्रोत नै काठ थियो । यस्तो अवस्थाबाट गुज्जिएका जिल्लाहरू इलाम, उदयपुर, मकवानपुर, सिन्धुली, दाढ, सुर्खेत, डडेलधुरादेखि भित्री मधेस र चुरे क्षेत्र हुन् ।

सुरक्षा फौजसामु आफ्ना क्रियाकलापको सूचना पुग्ने डरले पनि नेकपा (माओवादी)ले पनि थुप्रै बन क्षेत्रलाई निषेधित घोषणा गरेका थिए । राष्ट्रिय बनको ठूलो भू-भाग माओवादीको कब्जामा थियो । बनमा आधारित साधनलाई तिनले विद्रोह विस्तार गर्ने र दीर्घकालीन बनाउने काममा प्रयोग गर्थे ।

माओवादीले आफ्नो प्रभाव क्षेत्रमा यार्सागुम्बा, चिरैतो, जटामसी, कुटकी, विषमा, पदमचाल, पाँचआँले, सुनपती, सुगन्धवाल जस्ता महङ्गा जडिबुटी कारोबारमा कर लगाएपछि यी जडिबुटीको व्यापक शोषण हुन थाल्यो । यसैगरी माओवादीले बन उत्पादनको कारोबार गर्ने व्यवसायीसँग युद्ध कर लिन थाले । राष्ट्री अञ्चलका सबै ठाउँका बन उत्पादनमा माओवादीले १५-६५ प्रतिशतसम्म कर लादेको थियो । संख्यावासभामा ३५ प्रतिशत, दोलखामा ५ प्रतिशत, रामेछापमा १५-५० प्रतिशत, सुदूरपश्चिमका जिल्लामा हुने काठको कारोबारका लागि १० प्रतिशत, कैलालीमा ४० प्रतिशत, तेहथुम्मा ३० प्रतिशत, बाँकेमा २० प्रतिशत, बर्दियामा १० प्रतिशत र इलाम तथा भापा जिल्लामा १० प्रतिशत करको व्यवस्था गरेका थिए ।^६

यसैगरी, हुम्लाका जडिबुटीमा तीन लाखसम्म कर असुली गरेका थिए । उदयपुरमा एक क्युबिक फिट काठका लागि ६२ रुपैयाँ वा एक ट्र्याक्टरका लागि २५,००० रुपैयाँ तोकेका थिए । यार्सागुम्बा जस्तो महङ्गो जडिबुटी कारोबारमा पनि माओवादीहरू संलग्न थिए, जस्तै बागलुडमा तिनले अन्यबाट खरिद गरेर आफूले बिक्री-वितरण पनि गरेका थिए (खनाल सन् २००६; उप्रेती

^६ विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस, खनाल (सन् २००६) ।

सन् २००७सी)। वनमा माओवादी नियन्त्रणको परिणामस्वरूप वन राजस्वबाट असुल हुने राष्ट्रिय आमदानीमा ठूलो गिरावट आएको थियो (खनाल सन् २००६)।

द्वन्द्वको समयमा राज्य र विद्रोही दुवैतर्फको आँखाको तारो सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह भएका थिए। नेकपा (माओवादी)बाट सामुदायिक वन समूहका जम्मा १५ कार्यकारी सदस्य वा कारिन्दाहरू अपहरणमा परेका वा यातना पाएका थिए र तीमध्ये एक मारिएका पनि थिए। राज्यका तर्फबाट सामुदायिक वन समूहका १४ जना अपहरणमा परेका वा यातना दिइएका र एकजना मारिएका थिए (खनाल सन् २००६)। आक्रमणका प्रमुख स्वरूप अपहरण, पक्राउ, यातना र हत्या थिए।

तालिका ६.२ सशस्त्र द्वन्द्वका बेला नेकपा (माओवादी)द्वारा वनसम्बन्धी पूर्वाधारमा भएका आक्रमणको लेखाजोखा

आक्रमणको अवस्था (जिल्ला संख्या)	विकास क्षेत्र					कुल १
	पूर्वाञ्चल ^३	मध्यमाञ्चल ^८	पश्चिमाञ्चल ^९	मध्यपश्चिमाञ्चल ^{१०}	सुदूरपश्चिमाञ्चल ^{११}	
आक्रमण भएका जिल्ला	१६	१७	१३	१३	८	६७
आक्रमण नभएका जिल्ला	०	२	३	२	१	८
कुल जिल्ला	१६	१९	१६	१५	९	७५

स्रोत: वन विभाग, सन् २००७

^३ नेकपा (माओवादी)द्वारा पूर्वाञ्चलका सेवुवासभा, सोलुखुम्बु, ओखलढुगा, मोरड, भोजपुर, सिरहा, उदयपुर, डलाल, तेह्रथुम, ताप्लेजुड, खोटाङ, पाँचथर, सुनसरी, सप्तरी, खापा र धनकुटा जिल्लामा आक्रमण भएको थियो।

^८ नेकपा (माओवादी)द्वारा मध्यमाञ्चलका रसुवा, रौतहट, रामेछाप, सर्लाही, दोलखा, मकवानपुर, महोन्तरी, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, सिन्धुली, चितवन, काम्पेपलाञ्चोक, धादिङ, पर्सा, बारा र भक्तपुर जिल्लामा आक्रमण भएको थियो।

^९ नेकपा (माओवादी)द्वारा पश्चिमाञ्चलका स्याङ्जा, रुपन्देही, बागलुङ, म्याग्दी, पाल्पा, पर्वत, अर्घाराङ्ची, लमजुङ, कपिलवस्तु, तनहुँ, गोर्खा, गुल्मी, नवलपरासी जिल्लामा आक्रमण भएको थियो।

^{१०} नेकपा (माओवादी)द्वारा मध्य पश्चिमाञ्चलका रोल्पा, सल्यान, सुर्खेत, बाँके, बर्दिया, दैलेख, दाढ, मुगु, प्युठान, कालिकोट, जाराकोट, जुम्ला जिल्लामा आक्रमण भएको थियो।

^{११} नेकपा (माओवादी)द्वारा सुदूर पश्चिमाञ्चलका डेल्धुरा, डोटी, बैतडी, बाजुरा, दार्चुला, अछाम, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लामा आक्रमण भएको थियो।

‘एक राज्य, दुई शासन’को अवस्थापछि (उप्रेती सन् २००६बी) नेकपा (माओवादी)ले स्थानीय जनसरकार गठन गयो । स्थानीय जनसरकारको सिद्धान्त, प्रक्रिया र अभ्यास नेपाल सरकारको भन्दा निकै विरोधाभाष्पूर्ण थियो । नेकपा (माओवादी)ले वन, सामुदायिक वन र उत्पादन सहकारी वन (प्रोडक्सन कोअपरेटिभ फरेस्ट)लाई राष्ट्रिय स्रोतको रूपमा वर्गीकरण गरी यस्तो व्यवस्थापकीय शासनको रूपअनुसार काम गर्न थालेको थियो । यसरी वन उपभोक्ताहरू एकातिर सरकारको नीति, नियम र प्रक्रिया, अर्कातिर्फ माओवादीको जनसरकारको विधिको मारबाट प्रताङ्गित थिए । दुवै पक्षले वन उपभोक्तालाई शंकाको दृष्टिले हेर्ने र वनलाई रणनीतिक र कार्यनीतिक फाइदाका लागि प्रयोग गर्दा वनमा आधारित जीविकोपार्जनमा आश्रित जनतालाई ठूलो मार परेको थियो भने वन व्यवस्थापन भद्रगोल भएको थियो ।

तालिका ६.३: जिल्लाअनुसार वनस्रोतमा विनाश

क्र. सं.	जिल्ला	घटनाको संख्या	प्रकार		क्षति विवरण
			इलाका/ जिल्ला वन कार्यालय	रेज्ञ पोस्ट	
१	संख्वासभा	५	०	५	कागजात, फर्निचर, भयाल ढोकामा क्षति पारिएको
२	सोलुखुम्बु	३	२	१	भवनबाहिर आगो सल्काएर कागजात क्षति पारिएको
३	ओखलढुङ्गा	६	१	५	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोका क्षति पारिएको
४	मोरङ	७	१	६	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सामग्री क्षति पारिनुका साथै १० लाख रुपैयाँ बाबरको सम्पत्ति नष्ट । एउटा भवन पनि ध्वस्त पारिएको ।

५	भोजपुर	६	२	४	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत क्षति पारिनुका साथै ४ लाख रुपैयाँबाराबरको सम्पत्ति नष्ट ।
६	सिराहा	८	२	६	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत क्षति पारिनुका साथै भवन, मोटरसाइकल लगायतका अन्य सामानमा आंशिक क्षति, ६ लाख रुपैयाँबाराबरको सम्पत्ति नष्ट ।
७	इलाम	८	१	७	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सामग्री क्षति पारिनुका साथै १० लाख रुपैयाँबाराबरको सम्पत्ति नष्ट ।
८	उदयपुर	५	१	४	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सामग्री क्षति पारिनुका साथै व्यक्तिगत सामानको नोक्सानी ।
९	तेह्रथुम	५	१	४	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सामग्री क्षति पारिनुका साथै सामानमा आंशिक क्षति, कर्मचारी अपहरण गरिएको ।
१०	ताप्लेजुड	२	१	१	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सामग्री क्षति पारिनुका साथै कर्मचारी अपहरण गरिएको ।
११	खोटाड	२	१	१	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सरकारी सामग्रीमा क्षति पारियो ।
१२	सप्तरी	१		१	भवनमा आगो लगाएर क्षति पुऱ्याइएको ।
१३	सुनसरी	४	२	१	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सामग्री आगो लगाएर क्षति पारिएको ।

जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोतमा सशस्त्र द्रुत्तको असर

१४	पाँचथर	२	१	१	कागजात, फर्निचर, भयाल, ढोकालगायत अन्य सामग्री आगो लगाएर क्षति पारिएको ।
१५	भापा	१	१		कागजपत्र क्षति पारिएको ।
१६	धनकुटा	१	१		बम पड्काएर भवन ध्वस्त पारिएको ।
१७	रसुवा	३		१	एउटा रेन्ज पोस्ट भवनमा क्षति र अन्य कागजातमा क्षति
१८	रौतहट	४	१	१	आगो लगाएर कागजात क्षति पारिएको ।
१९	रामेछाप	२		२	कागजात तथा फर्निचरमा क्षति र दुई भवन पूर्ण ध्वस्त पारिएको ।
२०	सर्लाही	८	३	५	कागजात, फर्निचर, दुईवटा मोटरसाइकलमा क्षति । एक भवन र एक भान्छा कोठामा क्षति । आगोका कारण २४ हजार नगद क्षति । सर्लाहीको जिल्ला वन कार्यालयको पाहुना घर पनि क्षतिग्रस्त ।
२१	दोलखा	३		३	१ भवन, कागजात र फर्निचरमा क्षति ।
२२	मकवानपुर	१०	४	६	२ भवन, कागजात, फर्निचर र कर्मचारीका व्यक्तिगत सामग्रीमा क्षति ।
२३	महोन्तरी	४	२	२	१ भवन, कागजात, फर्निचर र कार्यालयका कागजातमा क्षति ।
२४	नुवाकोट	४	२	२	१ भवन, कागजात, फर्निचर र कार्यालयका कागजातमा क्षति ।
२५	सिन्धुपाल्चोक	१०	४	६	कागजात, फर्निचरमा क्षति र भवनमा आशिक क्षति ।
२६	सिन्धुली	१०	२	८	६ वटा कोठा, ३ भवन, कागजात र फर्निचरमा क्षति ।
२७	चितवन	१२	५	७	१ भवन, कागजात र फर्निचरलगायत भवनमा आशिक क्षति ।
२८	काखेपलान्चोक	८		८	भवनमा आशिक क्षति र कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।

३९	धादिङ	३	१	२	कागजात, फर्निचर र एक जिपमा क्षतिका साथै भवनमा आशिक क्षति ।
३०	पर्सा	२	१	१	कागजात, फर्निचरमा र एक मोटरसाइकलमा क्षति ।
३१	बारा	३	२	१	६. कोठाको एक भवन, कागजात, फर्निचरमा क्षति ।
३२	भक्तपुर	२	१	१	२ भवनमा आशिक क्षति, कार्यालयका कागजात र फर्निचरमा क्षति ।
३३	ललितपुर	१		१	भवनमा आशिक क्षति ।
३४	धनुषा	१	१		आगो लगाएर गोलो घरमा क्षति ।
३५	काठमाडौं	१	१		बम पडकनुअघि नै डिस्पोजल टोलीद्वारा निष्क्रिय पारिएको ।
३६	स्याङ्जा	६	३	३	४ वटा भवन, कागजात, फर्निचरमा क्षति ।
३७	रुपन्देही	९	३	६	कागजात, फर्निचरमा क्षति
३८	बागलुङ	५		५	२ रेन्ज पोस्ट भवनमा क्षति, कागजातमा क्षतिका साथै १ भवनमा आशिक क्षति ।
३९	म्याग्दी	७	१	६	१ रेन्ज पोस्ट भवनमा क्षति, कागजात लगायत फिल्ड गई बनाइएका कागजातमा क्षति । कार्यालय सामग्रीसहित जिल्ला बन कार्यालयमा क्षति ।
४०	पाल्पा	३	१	२	कागजात, फर्निचरसहित इलाका बन कार्यालयमा क्षति, २ रेन्ज पोस्ट (एक भवन भाडामा रहेको)का कार्यालयका सामग्रीमा आगो लगाएर क्षति ।
४१	पर्वत	६	१	५	सबै रेन्ज पोस्टका कार्यालय सामग्रीमा आगो लगाएर क्षति । भवनमा आगो लगाएर २२ हजार रुपैयाँ बराबरको क्षति ।

ैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोतमा सशस्त्र द्रुद्गुको असर

४२	अधर्खाँची	३	३		जिल्ला बन कार्यालयको भवनलगायत अपहरणपछि एउटा पिकअप भ्यानमा क्षति । इलाका बन कार्यालयका कागजात, फर्निचरमा क्षति ।
४३	लमजुङ	४	१	३	३ रेन्ज पोस्ट र २ इलाका रेन्ज पोस्ट पूर्ण ध्वस्त र १ रेन्ज पोस्टको आशिक क्षति ।
४४	कपिलवस्तु	१०	४	६	४ रेन्ज पोस्ट, २ इलाका रेन्ज पोस्टमा क्षति र १ रेन्ज पोस्टमा आशिक क्षति ।
४५	तनहुँ	६	१	५	२ रेन्ज पोस्ट भवन पूर्ण ध्वस्त, २ रेन्ज पोस्टमा आशिक क्षति र कार्यालय सामग्रीमा क्षति ।
४६	गोर्खा	४		४	भवनमा आशिक क्षति तथा कागजात, फर्निचरमा क्षति ।
४७	गुल्मी	६	२	२	१ रेन्ज पोस्ट पूर्ण ध्वस्त, १ पिक-अप भ्यान अपहरण, कागजातमा आगो लगाएर क्षति ।
४८	नवलपरासी	१७	५	१२	१ पिक-अप भ्यानमा क्षति, २ इलाका कार्यालय भवन, ७ रेन्ज पोस्ट, २ ट्रूयाक्टर र कागजातमा क्षति ।
४९	कास्की	२	१	१	आगो लगाएर कागजात, फर्निचरमा क्षति र नर्सरी बिल्डडमा आशिक क्षति ।
५०	रोल्पा	४		४	कागजात, फर्निचर र कार्यालयका अन्य सामग्रीमा क्षति ।
५१	सल्यान	४	२	२	२ वटा कार्यालय भवन, कागजात, फर्निचर ध्वस्त ।
५२	सुखेत	१३	२	११	३ रेन्ज पोस्ट, एक इलाका कार्यालय भवन, कागजात, फर्निचर, मोटरसाइकल ध्वस्त ।

५३	रुकुम	६	१	५	कार्यालय भवनको आशिक क्षति र कागजात, फर्निचरको क्षति ।
५४	बाँके	१०	५	५	४ रेन्ज पोस्ट पूर्ण ध्वस्त कागजात तथा अन्य सामग्रीमा क्षति ।
५५	बर्दिया	१३	७	६	३ रेन्ज पोस्ट पूर्ण ध्वस्त कागजात तथा अन्य सामग्रीमा क्षति ।
५६	दैलेख	४	२	२	२ रेन्ज पोस्ट पूर्ण ध्वस्त कागजात, फर्निचर तथा अन्य सामग्रीमा क्षति ।
५७	दाढ	६	२	४	२ रेन्ज पोस्ट पूर्ण ध्वस्त कागजात, फर्निचर तथा अन्य सामग्रीमा क्षति ।
५८	मुगु	४	२	२	२ बटा भवनमा क्षति, कागजात तथा फर्निचर आगो लगाएर क्षति ।
५९	जाजरकोट	३	२	१	भवनमा आशिक क्षति, कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६०	जुम्ला	१	१		भवनमा आशिक क्षति, कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६१	प्युठान	४	१	३	२ भवनमा क्षति तथा आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६२	कालिकोट	४	१	३	१ रेन्ज पोस्टमा क्षति, आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६३	डडेलधुरा	८	३	५	४ रेन्ज पोस्ट भवनमा क्षति, आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६४	डोटी	५	१	४	इलाका कार्यालयमा आशिक क्षति र आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६५	बैतडी	६	२	४	२ भवनमा क्षति, आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६६	बाजुरा	२		२	भवनमा आशिक क्षति आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
६७	दार्चुला	६	१	५	आशिक क्षति, आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।

६८	अछाम	९	२	७	कम्प्युटर सहितका सम्पूर्ण सामग्री र जिल्ला वन कार्यालयको भवनमा क्षति, रेन्ज पोस्ट भवनमा आंशिक क्षति ।
६९	कैलाली	१२	५	७	५ रेन्ज पोस्ट भवनमा क्षति, ५ भवनमा आंशिक क्षति, आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
७०	कञ्चनपुर	१३	४	९	भवनमा क्षति आगो लगाएर कागजात तथा फर्निचरमा क्षति ।
	कुल	३८२	१२०	२६२	

दिलराज खनालको २०६४ साल (सन् २००६)को अध्ययनअनुसार सामुदायिक वनसम्बन्धी सवालमा राज्यद्वारा १४ जना अपहरण गरियो र १ जना मारिए भने नेकपा (माओवादी)द्वारा १५ जनालाई त्यसै गरियो र १ जना मारीए (खनाल सन् २००६; अनुक्रमणिका १.१ र १.२ पृ.५९) र बितेका दुई वर्षमा तराईमा अवस्थित ८० हजारभन्दा बढी (८०,६३५) हेक्टर वनको जग्गा अतिक्रमित भएको तथ्यांक छ ।^{१२} अतिक्रमणमा तारो बनेका जिल्लाहरू दाढ, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, बारा, पर्सा, चितवन र रौतहट थिए । दि राइजिङ नेपाल प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी संसदीय समितिलाई उल्लेख गर्दै लेख्छ, “...कमैया र भूमिहीन सुकुम्बासीलाई पुनर्बास दिने नाममा वन फँडानी गर्न शक्तिशाली राजनीतिकर्मीहरू लागेका थिए ।” (दि राइजिङ नेपाल २८ सेप्टेम्बर २००७) ।

सशस्त्र द्वन्द्वले वनमा पारेका प्रमुख असर यस प्रकार थिए :

- सामुदायिक वनबाट काठ बेच्ने काम नेकपा (माओवादी)ले रोकेको थियो । उनीहरूलाई आफ्नै नीति पालन गर्ने बाध्यता थियो, जुन सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिको कार्यगत नीतिसँग मेल खाँदैनथ्यो ।
- सरकारी वनबाट काठ तस्करी बढिरहेको थियो (तस्कर समातिएको खण्डमा तिनले विद्रोही वा सरकारी कर्मचारीलाई घूस पनि दिने गर्थे) ।

^{१२} विस्तृत थाहा पाउन हेनुहोस् दि राइजिङ नेपाल, २८ सेप्टेम्बर २००७ ।

- काठ तथा यसबाहेकका बन पैदावारका लागि स्थानीय समुदायले सरकार^{१३} तथा नेकपा (माओवादी)लाई गरी दुई ठाउँमा कर बुझाउनु पथ्यो ।^{१४}
- हिमाली भेगका लगभग १६६ किसिमका जडिबुटी औषधि बनाउन प्रयोग गरिन्छ । यस्ता जडिबुटीको अनुमानित वार्षिक कारोबार दुई करोड पचास लाख रुपैयाँ छ । माओवादी विद्रोहीलाई कर तिरेर तस्करले यासागुम्बा,^{१५} चिरैतो, जटामसी, कटुसी, बिखामा, पदमचाल, पाँचआँले, शिलाजित, सुनपति, सुगन्धवालजस्ता महांगा जडिबुटी संकलन गरे । नेकपा (माओवादी) नियन्त्रणमा रहेको हिमाली ग्रामीण इलाकामा सरकारको पकड पनि राम्रो न भएकाले यसो भएको हो ।
- आइपर्ने कुनै असरको परवाह नगरिकनै सुरक्षाको कारण देखाउँदै आफ्नो वरिपरिको बन क्षेत्रमा सुरक्षा फौजले रुख काट्थे ।
- बन सञ्चालन गर्ने रेन्ज पोस्टहरू कि त बन्द हुथे कि अन्य सुरक्षित ठाउँमा सर्थे । यसले बनमा पहुँच खुकुलो बनाएको थियो ।
- ३८ जिल्लामा सञ्चालित प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन क्षेत्र सहायता कार्यक्रम (नार्मस्याप) लाई डेनमार्क दूतावासले सहयोग गर्न बन्द गरेको थियो । परिणामतः सरकारले पनि यसलाई बन्द गर्नुपर्यो ।
- बन उपभोक्ता समूहको योजना काम नलाग्ने भयो । समूहले पनि बनमा बोटविरुवा लगाउन नपाउने भए । बनबाट आम्दानी गरिरहेका समुदायका लागि यसले नकारात्मक असर गयो ।
- द्वन्द्वले निम्त्याएको असुरक्षाका कारण बनसम्बन्धी कर्मचारीले प्रभावकारी रूपमा काम गर्न पाएका थिएनन् । जिल्ला सदरमुकाममा आधारित भई काम गर्नुपरेको थियो ।

^{१३} अर्थिक वर्ष २०६०/६१ गैरकाढ बन पैदावारमा सरकारले २ करोड ६६ लाख रुपैयाँ राजस्व संकलन गरेको थियो भने त्यसअधिको वर्षमा जम्मा १ करोड ५९ लाख रुपैयाँ राजस्व संकलन गरेको थियो ।

^{१४} नेपाल साप्ताहिक, १८ वैशाख २०६२, वर्ष ५, अंक ३७ ।

^{१५} दलालहरूले स्थानीय संकलकलाई निकै शोपाङ गरे । जस्तै, ती दलालले ८० हजार रुपैयाँमा एक किलो खरिद गरेर १५ देखि २० लाख रुपैयाँ प्रतिकिलोसम्ममा बेच्ने गर्थे ।

- सैनिकले बन कार्यालय भवनहरू आफ्नो नियन्त्रणमा लिएका थिए (जस्तै: जिल्ला बन कार्यालय दोलखाको भवन)।

नेपालका लागि बन यस्तो प्राकृतिक स्रोत हो, जुन ठूलो मात्रामा राष्ट्रिय राजस्व, वातावरणीय सेवा तथा जीविकाको आधार बनिरहेको छ। अर्कातिर्फ बन निश्चित व्यक्तिको अभिरुचिका कारण राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक रूपमा विवादित क्षेत्रमात्र नभएर सशस्त्र दुन्दुद्वारा अतिप्रभावित पनि भयो। सधैँजसो युद्धरत पक्षले बनलाई नै युद्ध-मैदानको रूपमा प्रयोग गरेका थिए। अब व्यावसायिक काष्ठ तथा गैरकाष्ठ बन पैदावारमा जोड दिई बनबारे विस्तृत अध्ययन गर्नु जरुरी छ।

६.२.२ जैविक विविधता तथा वन्यजन्तुमा प्रभाव

नेपालमा सशस्त्र दुन्दु र आनुवंशिक स्रोत (जेनेटिक रिसोर्सज)को हासबीचको सम्बन्ध अझै ज्ञात छैन। सशस्त्र दुन्दुले नेपालको आनुवंशिक स्रोतमा पारेका प्रभावबारे विस्तृत अध्ययन जरुरी छ। त्यसले जैविक विविधतामा सशशत्र दुन्दुले पारेको नकारात्मक प्रभावका केही तथ्य यहाँ पेस गरिएका छन्:

- देशका विभिन्न ठाउँमा राखिएका बासुदी सुरुडले आनुवंशिक स्रोतको वृद्धि र निर्माण प्रक्रियालाई प्रभाव पार्न सक्छन्। यसले माटोमा हानिकारक रसायन पनि मिसाइदिन्छ।
- जैविक विविधतायुक्त ठाउँमा भएका युद्धले आनुवंशिक स्रोतलाई ध्वस्त पारेका छन्।
- सुरक्षा फौजले बनजंगलमा विद्रोही लुकी बसेको आशंकामा व्यापक हवाई फायर र आगजनी गरेको थियो। यस्तो कार्यले जंगलका बोटबिरुवामा नराम्रो असर गर्नुका साथै वातावरण पनि प्रदूषित तुल्याएको थियो।
- कृषि व्यवस्थामा व्यापक असर पारेको थियो।
- आनुवंशिक स्रोत संरक्षणमा लागेका थुप्रै संघसंस्थाहरूमा परेको असरले पनि त्यस्ता स्रोतमाथि नकारात्मक असर पारेको थियो।

सशस्त्र तथा गृहयुद्धले आनुवंशिक स्रोतमा परेको नकारात्मक असरबारे अन्य देशमा गरेको अध्ययनबाट भने थुप्रै तथ्य फेला पार्न सकिन्छ । स्क्वर (सन् २००१)ले सिएरा लियोनको तथ्य राखेका छन्, लाइबेरिया, कम्बोडिया र बर्माबारे ग्लोबल विटनेस (सन् २००४)ले लेखेका छन् । तर, सशस्त्र द्वन्द्वका बेला नेपालको आनुवंशिक स्रोत र जैविक विविधतामा भएको वास्तविक क्षतिबारे चाहिँ अझे गहिरो अध्ययन आवश्यक छ ।

द्वन्द्वका बेला वन्यजन्तुको अवैध व्यापार व्यापक थियो । गैँडा, हाती, बाघजस्ता जनावर मारिन्थे । त्यति बेला जैविक विविधताका साधन प्रयोगमा कमी आएको थियो । यसैगरी वन्यजन्तुको बासस्थान विनाश हुनुकासाथै राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षित क्षेत्रबरिवरिका मानिसलाई पनि व्यवधान पुऱ्याएको थियो ।

नेपालमा हुने गरेको वन्यजन्तुको अवैध व्यापारमा तस्करहरूको ठूलो र शक्तिशाली सञ्जाल सक्रिय छ । यो कार्य तिनले थुप्रै व्यापार-मार्गबाट हासिल गर्ने गरेका छन् । रक्तचन्दन तस्करीमा अहिले भएका गिरफ्तारीका शृंखलाले तस्करहरूको शक्ति स्पष्ट देखाउँछ । तराईको दक्षिणी क्षेत्र बंगाली बाघ, एक सिङ्गे गैँडा, एसियाली हाती र अन्य थुप्रै स्तनधारी जनावरको बासस्थान हो । यी जन्तुहरू पाँच राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षण केन्द्रमा सीमित छन् । यो क्षेत्र नै अवैध सिकार तथा भारततिर गरिने व्यापारका लागि शंकास्पद मानिएको छ । यसैगरी तिब्बत, चीन र भारतसँग सीमा गाँसिएका उत्तरी हिमाली क्षेत्रका उच्च भेगमा हिँडिचितुवा, तिब्बती हरिण, कालो भालु, माउर (ब्लु शिप) जस्ता जन्तुहरू पाइन्छन् ।

दक्षिण एसियाली व्यापार मार्ग थुप्रै व्यापारिक केन्द्र तथा भारतीय सहरहरूसँग पनि गाँसिएको छ । ती भारतीय सहर नेपालको दक्षिण, पूर्व तथा पश्चिमी सीमासँग गाँसिएका छन् । वन्यजन्तुको अवैध व्यापार भारत भएर हुने गरेको कुरा सबैलाई थाहा छ । सीमामा रहेको चेक पोइन्टहरूले वन्यजन्तु तथा बोटबिरुवाको अवैध व्यापारलाई बिरलै चेकजाँच गर्नेन् भन्ने रक्तचन्दन तस्करी काण्डले स्पष्ट पारिसकेको छ ।

व्यापार हुने धेरैजसो सामान भनेका बाघको हड्डी, भालुको पित्ताशय, चितुवाको छाला, गैँडाको खाग, कस्तुरीको बीना, उन आदि हुन् (शाक्य र चित्रकार सन् २००६)। वन्यजन्तुका अंगको व्यापार हुने प्रमुख क्षेत्र नेपालगञ्ज, कोहलपुर, विराटनगर, वीरगञ्ज, रक्सौल, काँकडभिट्टा र काठमाडौं हुन्। यसैरी भारतका दिल्ली र मोतीहारी (बिहार)मा पनि निर्यात गरी वन्यजन्तुका अंग व्यापार गरिन्छ।

सञ्चार, यातायातजस्ता कमजोर पूर्वाधारका कारण नेपालको उत्तरी क्षेत्रमा पहुँच सीमित छ। वन्यजन्तु सिकार गरी खच्चड वा गधालाई बोकाएर तिब्बती सीमामा व्यापार गर्न यो मार्ग सजिलो छ। दक्षिणी क्षेत्रमा भने संरक्षित क्षेत्रमित्र र बाहिर दुवै ठाउँमा वन्यजन्तु सिकार हुन्छन्। दक्षिणमा सिकार हुने प्रमुख वन्यजन्तु चितुवा, कालो भालु, कस्तुरी, माउर, तिब्बती हरिण, रातो बाँदर, रातो पान्डालगायत अन्य छन्। उत्तरमा चाहिँ ताक्लाकोट, कोदारी, ओलाङ्गुङ्ग गोला, पाँचथर वन्यजन्तुका प्रमुख व्यापारिक केन्द्र हुन्।

सशस्त्र द्रुन्दु र संक्रमणकालका बेला वन्यजन्तुको अवैध व्यापारमा अनुगमन र नियन्त्रण अत्यन्त जरुरी हुन्छ। वन्यजन्तु र गैरकाष्ठ बन पैदावारको अवैध व्यापार नेपालका लागि प्रमुख सवाल हो। लागूऔषधपछिको यो नै दोस्रो ठूलो व्यापार हो। नेपाललाई यस्ता अवैध व्यापारका लागि ट्रान्जिट पोइन्टका रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको छ। ठूलो रकम प्राप्त हुने भएकाले यो एउटा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र भएको छ। सरकारी नियन्त्रण कमजोर भएका इलाकामा आफ्नो व्यापार जारी राख्न अवैध व्यापारीले सशस्त्र समूहलाई रकम दिने गर्छन्। नेपालमा पनि गैरकाष्ठ बन पैदावार तथा वन्यजन्तुको अवैध व्यापार नै विदोहीको एक प्रमुख आम्दानीको स्रोत बनेको थियो। अझै पनि तराईले सशस्त्र विदोही समूह फेलिरहेको छ। यसर्थ जैविक विविधता संरक्षण गर्ने कार्यमा रोकटोक पैदा हुने खतरा वर्तमान र भविष्यमा उत्तिकै छ।

तालिका ६.४ वन्यजन्तु हताहती सन् १९८६-२००६

प्रजाति	कुल हताहती (सन् १९८६-२००६)		
	हताहती	प्राकृतिक	कुल
गँडा	१२८	१२८	२५६
बाघ	७	३३	४०
लगुना	१	१३	१४
अर्ना	१	१०	११
रातो पान्डा	०	३	३
मोनिटर-छोपारे	२	०	२
कस्तुरी	५	१५	२०
बाहासिंगा	१	१	२
चित्तल	२१	२५	४६
हाती	४	१७	२१
जरायो	०	७	७
चितुवा	१	२७	२८
बिराले चितुवा	०	४	४
झारल	०	१३	१३
रतुवा	०	६	६
कछुवा	०	२	२
अजिंगर	०	६	६
बँदल	०	३	३
घाडियाल	१	३	४
कालो हरिण	०	७	७
मयूर	०	२	२
भालु	०	२	२

स्रोत: डब्ल्यूडब्ल्यूजी डाटासिट्स, सन् २००६।

तालिका ६.४ ले देखाएँ अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वका बेला थुप्रै वन्यजन्तु मारिए। यद्यपि, तथ्य अनुसार त्यतिबेला अझै धेरै वन्यजन्तु मारिएका थिए तर ती सबै तथ्यांक राम्ररी संकलन गरिएका थिएनन्। काल्पर्स (सन् २००१)ले राखेको तथ्य अनुसार मानिसका तीन श्रेणी (व्यावसायिक चोरी सिकारी, सशस्त्र समूह र

आम जनता) अफ्रिकाको द्वन्द्वग्रस्त सहारा उपक्षेत्रीयमा चोरी सिकारीमा संलग्न रहेछन् । व्यावसायिक चोरी सिकारी र सिकारीहरू व्यावसायिक उद्देश्यसाथ काम गर्छन् भने सशस्त्र समूह तथा स्थानीय जनताको समूह आफ्नो जीविकाका लागि प्रयासरत रहन्छन् । संलग्न मानिसको श्रेणीका आधारमा नेपालको चोरी सिकारीको सवाल पनि सब-सहारा अफ्रिकाको भन्दा फरक छैन ।

जैविक विविधता तथा बन्यजन्तुको वासस्थानमा भएको क्षतिको आर्थिक मूल्यांकन र सशस्त्र द्वन्द्वले दीर्घकालीन रूपमा गरेको असर थाहा पाउन नेपालका सबै १६ संरक्षण क्षेत्रको विस्तृत मूल्यांकन गरिनु जरुरी छ । संरक्षित क्षेत्रहरू पुनर्सरचना गरिनु आवश्यक छ । संरक्षण क्षेत्रको पुनर्सरचनाले संरक्षित क्षेत्रको रक्षा गर्न सैनिकको भूमिका, जनता र संरक्षित क्षेत्रबीचको द्वन्द्व र यसमा हुने राजनीतीकरण, संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय जनतालाई मिल्ने लाभ बाँडफाँटका विवाद, तिनलाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय जनताको भूमिका (सरोकारवालादेखि लाभग्राहीसम्म) र दीर्घकालीन शान्ति प्राप्त गर्न संरक्षित क्षेत्रले दिने योगदान (शान्ति बाटिकाको अवधारणा) जस्ता सवालबारे विस्तृत विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्नु जरुरी छ ।

विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा हस्ताक्षर भइसकेपछि नेपालमा संरक्षित क्षेत्रमा सैनिकको उपस्थिति र आवश्यकताको बहस चर्चामा छ । केही विद्वान, विश्लेषक र राजनीतिज्ञले सेनालाई प्रत्यक्ष सुरक्षाका क्षेत्रमा मात्र सीमित राखिनुपर्ने भनी संरक्षित क्षेत्रमा उसको संलग्नताबारे प्रश्न उठाइरहेका छन् । सेनामा दरबारको संलग्नता भएकोले संरक्षण क्षेत्रमा पनि दरबारको ठूलो प्रभाव रहन्थ्यो । शक्तिबाट राजा बाहिरिएपछि संरक्षणमा भइआएको सैनिक आयाम पनि परिवर्तन भयो । तत्कालीन अवस्थामा निकुञ्ज प्रशासन र सैन्य सम्बन्ध पनि तनावपूर्ण मानिएको थियो । यसर्थ यो सवालमा पनि विस्तृत विश्लेषण जरुरी छ, जसले सुरक्षा क्षेत्र रूपान्तरणका साथै राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा सैन्य उपस्थितिको विवादित सवाललाई व्यवस्थित रूपमा सुलभाउन सकोस् ।

६.२.३ कृषिमा प्रभाव

कृषि क्षेत्रमा परेको प्रभाव पनि द्वन्द्वको समयमा ‘एक राज्य, दुई शासन’को अवस्थाले सिर्जित समस्या नै हो (उप्रेती सन् २००६बी) । तत्कालीन नेकपा

(माओवादी)ले उसको शासन पद्धति (स्थानीय, जिल्ला र क्षेत्रीय जनसरकार) र संयुक्त जनपरिषद् (संजप)मा जोड दिएपछि यस्तो अवस्था पैदा भएको हो । प्राकृतिक स्रोत योजनासहित संजपले न्यूनतम साभा कार्यक्रम घोषणा गरेपछि भूमि र कृषिमा चलिरहेको पद्धतिलाई नराम्रो असर गयो । संजपको साभा न्यूनतम कार्यक्रमको खण्ड ४ बुँदा २६ ले भूमि तथा कृषि रूपान्तरणको सवालमा यस्तो उल्लेख गरेको छ :

नयाँ लोकतान्त्रिक/जनगणतान्त्रिक आन्दोलनको प्रमुख आधार नै कृषि रूपान्तरण हो । भूमिमा रहेको सामन्ती, अर्धसामन्ती, नोकरशाही पुँजीबादी उत्पादन सम्बन्ध खारेज गरी राष्ट्रिय पुँजीबादी सम्बन्ध विकास गर्नु नै प्रमुख उद्देश्य हो । यसमा ‘जोनेलाई जग्गा’ भन्ने मान्यता प्रमुख हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा, पुरानो सत्ताका प्रतिक्रियाबादी शक्ति संरचना रहने सामन्ती, नोकरशाही पुँजीबादी तथा थुप्रे गुठीको नाममा रहेका जग्गा कुनै क्षतिपूर्तिबिना कब्जा गरी भूमिहीन, गरिब किसान र मोहीलाई वितरण गरिनुपर्छ र तिनेलाई मालिक बनाइनुपर्छ । धनी तथा मध्यमवर्गीय किसानको सवालमा तिनको जग्गा कब्जा नारारे हदबन्दी लगाइनुपर्छ, त्यसो गर्दा जनसंख्या तथा भूमिको पर्याप्तताको अनुपात पनि खाल गरिनुपर्छ । पुरानो राज्य संरचना पूरै भताभुंग भई जनताको शक्ति भएको राज्य निर्माण नभएको ठाउँमा, सुरुआती समयमा सुधारबादी कदम चालिनुपर्छ । जस अनुसार भूमिको हदबन्दी कार्यान्वयन हुन सकोस, मोहीको अधिकार सुनिश्चित गर्न सकियोस, भूमि-लगान घटाएर तीन भागको एक भाग पुगोस, व्याजदर घटोस, गुठी जग्गा रैकरमा परिणत हुन सकोस ।

यो भनाइले नेकपा (माओवादी)को उत्पादन सम्बन्धबारेको अवधारणा स्पष्ट देखाउँछ । नेपाल सरकारले गरिरहेको अभ्यास तथा सामान्य योजनासँग यो अवधारणा मेल खाँदैन । युद्धको समयमा यही २ भिन्न अवधारणाको चेपुवामा नेपालको कृषि पन्यो ।

सशस्त्र द्वन्द्वताका प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी अतिविवादित सवालमध्येको एउटा सवाल भूमि थियो । लामो समयदेखि ग्रामीण भेगमा भूमि शक्ति, प्रतिष्ठा र सामाजिक रवाफको प्रतीक रहिएआएको छ । शक्तिवान र स्थानीय सम्प्रान्त वर्गले राज्य शक्तिकेन्द्र तथा परम्परागत शक्ति संरचनाको आफ्नो सञ्जालमार्फत मूल्यवान् भूमि स्रोतको ठूलो हिस्सामा कब्जा जमायो । परिणामतः नेकपा (माओवादी)को नजरमा शोषणको प्रमुख स्रोत नै भूमि बन्यो र भूमि नै उसको

तारो बन्यो । माओवादीले थुप्रै जमिन्दार तथा गाउँका सम्प्रान्त वर्गलाई निकाला गरी तिनीहरूका जग्गा कब्जा गरे । आफ्नो नियन्त्रणको क्षेत्रमा जमिन्दारबाट खोसिएको जग्गा गरिबलाई बाँडे । तर, उता गरिब जनताले राज्यका सुरक्षा बलसँगको डरले सो जग्गामा आफ्नो पसिना बगाउन पाएनन् । स्थानीय जमिन्दारले पनि सो जग्गा उपभोग गर्न सकेनन्, फलतः यस्तो भूमि बाँझै भयो ।

पहिले गरिएका अध्ययनहरू (सेइडन र हुसेन सन् २००२)ले देखाएँनुसार ग्रामीण भेगका २० प्रतिशत मानिस धनी जमिन्दारको रूपमा छन् भने बाँकी ८० प्रतिशतले जीविकामा असुरक्षा तथा जोखिम भोगिरहेका छन् । अतिगरिबी र सामाजिक असुरक्षामा बस्न बाध्य हुनाले महिला, बालबालिका र युवतीहरूको जीवन द्वन्द्वका कारण अझ असुरक्षित भएको छ । गरिब, उपेक्षित तथा सामाजिक बहिष्करणमा परेकाहरूलाई जीविका धान्न मुस्किल छ, उत्पादनशील स्रोतमा तिनको पहुँच छैन, कमजोर सामाजिक-पुँजीगत सञ्जाल छ र नियमित आम्दानीको स्रोतको अभाव छ (सेइडन र हुसेन सन् २००२) । ‘जोन्नेलाई जग्गा’ भन्ने माओवादीको नारा मोही, गरिब किसान र उपेक्षितमाझ खुबै चर्चित भएर उनीहरूका सहानुभूति पनि बटुलेको थियो । माओवादी नियन्त्रित क्षेत्रमा जमिन्दारको जग्गा खोस्ने काम उनीहरूका लागि रणनीतिको अभिन्न अंग भएको थियो । यस लेखकले द्वन्द्वको समयमा गरेका विभिन्न अध्ययननुसार धेरैजसो ठूला जमिन्दारका जमिन माओवादीले कब्जा गरेका थिए वा सम्भौताअनुसार जमिन्दारलाई बाली नदिन मोहीलाई दबाब दिइरहेका थिए ।

विस्तृत शान्ति-सम्भौतामा कब्जा सम्पत्ति फिर्ता गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था छ । तर, यो वाचा अहिलेसम्म पूरा गरिएको छैन । आउँदा वर्षमा संविधान निर्माण प्रक्रिया सुरु भए र संघीय संरचनाको व्यवस्था कार्यान्वयन भए राजनीतिक बहसको केन्द्रबिन्दु भूमि पनि हुनेछ । यसैकारण, विस्तृत शान्ति-सम्भौता र अन्तरिम संविधानमा भएको व्यवस्थाअनुरूप राज्य पुनर्संरचना र वैज्ञानिक भूमिसुधारअनुसार भूमिस्रोतबारे विस्तृत अध्ययन हुनु अति जरुरी छ ।

६.२.४ निकुञ्ज तथा अन्य संरक्षित क्षेत्रमा प्रभाव

संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा चलिरहेको सशस्त्र युद्धको प्रत्यक्ष प्रभाव छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्रको सुरक्षामा खटिएका नेपाली सेनालाई विद्रोहीविरुद्ध लड्न खटाइयो, जसले सुरक्षा अभाव निर्मायायो । तस्कर, चोरी सिकारी र अन्य व्यक्तिले संरक्षित क्षेत्रको कमजोर सुरक्षा अवस्थाको दुरुपयोग गरे । खफ्टड राष्ट्रिय निकुञ्ज, मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्जजस्ता संरक्षित क्षेत्रमा विद्रोहीहरूले प्रभाव राख्ये र यसैले संरक्षित क्षेत्रको सुरक्षा सरकारको प्राथमिकतामा परेन । यही कार्यले त्यस्ताको क्षेत्र व्यवस्थापनमा स्रोत अभावको अवस्था सिर्जना गयो । अर्को पक्षमा, वनस्रोतमा आधारित भई जीविका चलाउने गरिब जनता सुरक्षाको दृष्टिकोणले लाभान्वित हुन पाएका थिएनन् । वि.सं. २०५८ मा संकटकाल लगाइँदा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा पाँच वटा गैँडा मारिएका थिए । लाडलाड राष्ट्रिय निकुञ्जमा कस्तुरी मृग मारिएको थियो ।^{१६} नेकपा (माओवादी)ले संरक्षित क्षेत्र पूर्वाधारमा आक्रमण गर्नुअघि नेपालभरि गरी संरक्षित क्षेत्रमा ११२ सुरक्षा पोस्टको व्यवस्था गरिएको थियो । २०५९ साल (सन २००२) मा यो संख्या घटाएर ३४ पुऱ्याइयो, जुन ७० प्रतिशत कटौती थियो (योजन सन २००४) ।

दशक लामो द्वन्द्वबाट निम्न नकारात्मक असर देखिए :

१. पारिस्थितीय प्रणाली (इकोसिस्टम)का लोपोन्मुख बन्यजन्तुको वासस्थानमा क्षति,
२. बनलाई रणभूमिको रूपमा प्रयोग गरिएपछि औषधीय महत्त्व भएका जडिबुटीहरूमा क्षति,
३. सशस्त्र द्वन्द्वले नियम कानुन ध्वस्त पारेपछि संरक्षण कार्यमा व्यापक व्यवधान र यसले वन पैदावारमा गरेको अनियन्त्रित शोषण ।

^{१६} हाकाहाकी पत्रिका (नेपाल वातावरण पत्रकार समूहद्वारा प्रकाशित हुने वातावरण पत्रिका)का विभिन्न अंकले तत्कालीन सशस्त्र द्वन्द्वले वातावरण, प्राकृतिक स्रोत र संरक्षित क्षेत्रमा पारेको खतरनाक प्रभावबारे विस्तृत रिपोर्टिङ गरेको छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु आरक्षण केन्द्र विद्रोहीको तारो हुनुका कारण निम्न थिए :

१. भौगोलिक रूपमा सुदूर ठाउँमा अवस्थित
२. निकुञ्ज तथा संरक्षण क्षेत्रमा सैन्य उपस्थिति
३. जनता-निकुञ्जबीचको द्वन्द्व; विद्रोहीको व्याख्याअनुरूप गरिब जनताको जीविका चल्ने सो क्षेत्रभित्र तिनको सहज पहुँचको व्यवस्था नगरिएको
४. शाही परिवारको मनोरञ्जन गर्ने ठाउँ निकुञ्ज तथा संरक्षण क्षेत्र भएको विश्वास विद्रोहीले गरेको ।

सशस्त्र द्वन्द्वका बेला निकुञ्जका पूर्वाधारमा भएको भौतिक क्षति निम्न तालिकाले देखाउँछ :

तालिका ६.५ सशस्त्र द्वन्द्वका बेला संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी भौतिक पूर्वाधार क्षति

क्र. सं.	संरक्षित क्षेत्रको नाम	क्षति भएका पूर्वाधारको संख्या	अनुमानित क्षति (करोडमा)	क्षति भएका पूर्वाधार
१.	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	८	४.००	रेन्ज पोस्ट, कर्मचारी आवासगृह र कार्यालयहरू
२.	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	९	३.६५	रेन्ज पोस्ट र कार्यालयहरू
३.	से-फोकसुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	९	३.७०	आतिथ केन्द्र, स्टोर, मुख्य कार्यालय, कर्मचारी आवासगृह
४.	रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज	५	१.७०	रेन्ज पोस्ट, गार्ड पोस्ट र भ्यु टावर
५.	खपड राष्ट्रिय निकुञ्ज	१	०.४०	रेन्ज पोस्ट
६.	लाडटाड राष्ट्रिय निकुञ्ज	३	१.४५	गार्ड पोस्ट र रेन्ज पोस्ट
७.	मकालु-बरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज	४	०.९०	मुख्य कार्यालय र क्षेत्रगत कार्यालय
८.	शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्ज	४	१.५१	टिकट केन्द्र, रेन्ज पोस्ट गार्ड पोस्ट

१.	शुक्लाफाँटा बन्यजन्तु आरक्षण	९	२.७७५	कार्यालयहरू र रेन्ज पोस्ट
१०.	कोसीटप्पु बन्यजन्तु आरक्षण	२	०.६०	रेन्ज पोस्ट र गार्ड पोस्ट
११.	पर्सा बन्यजन्तु आरक्षण	१	०.४०	प्रतापपुर पोस्ट
१२.	ढोरपाटन सिकार आरक्ष	२	०.८६	ढोरपाटन कार्यालय भवन र माइकोट पोस्ट
१३.	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	-	-	भौतिक पूर्वाधारमा क्षति भएन
१४.	कञ्चनजंघा संरक्षण क्षेत्र	-	प्राप्त नभएको	लेलेप कार्यालय परियोजनाबाट सञ्चार सेट, कम्प्युटर र अन्य सामग्री लुटपाट
१५.	अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र	१५	१२.३०	कार्यालय भवन र प्रमुख कार्यालय तथा क्षेत्र कार्यालयको अन्य सामग्रीमा क्षति
१६.	मनास्लु संरक्षण क्षेत्र	प्राप्त नभएको	प्राप्त नभएको	प्राप्त नभएको
	कुल	५७	२०.१९५	

स्रोत: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु आरक्षण विभागजन्ठ (सन् २००७), उपेती (सन् २००७जी)।

संरक्षण क्षेत्रका धेरै पूर्वाधारहरू बम पडकाएर, आगो लगाएर तथा तोडफोड गरेर क्षतिग्रस्त बनाइएका थिए। विदोहीद्वारा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु आरक्षमा आक्रमण भएपछि कर्मचारी तथा सुरक्षा फौजले सामान्य स्तरमा आफ्नो काम गर्न सकेका थिएनन्। तिनलाई सुरक्षित ठाउँमा पुग्नुपर्थर्यो। यस्तो निराकारपूर्ण अवस्थाको फाइदा उठाउँदै चोरी गर्ने, सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याउने र अवैध सिकार गर्ने काम हवातौ बढेको थियो। संरक्षणसम्बन्धी प्राविधिक सवालहरूमा राजनीतिक हस्तक्षेप भएकोमा संरक्षणविद्हरू चिढिएका थिए। लेखकले संरक्षण क्षेत्रमा द्वन्द्वको प्रभावबारे अध्ययन गर्ने सिलसिलामा छलफल गर्दा केही संरक्षणविद्ले राजनीतिक दलहरूले संरक्षण क्षेत्रमा गरेको बेवास्ताप्रति

^{१७} सो विभाग (सन् २००७) द्वारा संकलित क्षति विवरणहरू युवराज रेमी, मकालु बर्सण राष्ट्रिय निकुञ्ज चिफ वार्डन, द्वारा २०६४ साउन २७ गते प्रदान गरिएको।

घोर आपत्ति प्रकट गरेका थिए । बनजंगलले सुरक्षा जोखिम बढाएको भन्दै सेनाले देशैभरिका थुप्रै ठाउँका जंगल सखाप पारेको थियो । उसले समुदायद्वारा व्यवस्थित बन, खेतीपाती (उखु, मकै र अन्य अगला खालका बोटबिरुवा हुने खेती) पनि नष्ट गरेको थियो । यस्तो कार्यप्रति नेपाली संरक्षणविद्हरू रुप्त भएको पाइएका थिए । शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्जको क्षति भएको पोस्ट पुनर्निर्माण गर्ने नाममा सेनाले क्षति पुन्याएको बनको आँकलन सरदर ६ करोड रुपैयाँ भएको एउटा अध्ययनले देखाउँछ (शाक्य र चित्रकार सन् २००६) ।

नेपाली सेनाको तत्कालीन उद्देश्य जैविक विविधता जोगाउनुभन्दा विद्रोहीसँग भिड्ने नै थियो । त्यसैले सेना केही राष्ट्रिय निकुञ्ज (रा.नि.) र आरक्षको सुरक्षा पोस्ट त्यागेर रणनीतिगत रूपमा महत्वपूर्ण ठाउँमा गई बसेको थियो । जस्तै: सेनाले शिवपुरी रा.नि.का २१ मध्ये १५ वटा सैनिक पोस्ट हटाएको थियो । सैनिक पोस्ट हटेपछि आफ्नो क्रियाकलाप बढाउन माओवादीलाई सजिलो हुन्थ्यो ।^{१५}

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजना (एक्याप) २०५२ फागुनमा सशस्त्र द्वन्द्व सुरु भएदेखि नै प्रभावित भएको थियो । यद्यपि, द्वन्द्वको अतिगम्भीर असर भने २०५७ सालतिरबाट पर्न थालेको थियो । माओवादीले क्षेत्रीय स्वायत्तता घोषणा गरेपछि एक्यापको अवस्था अझ जटिल भयो । भाषा र जातीयताका आधारमा माओवादीले निर्धारण गरेका नौ स्वायत्त क्षेत्रमध्ये एक्याप मगरात स्वयात्र प्रदेश अन्तर्गत म्याग्दी र मुस्ताङ र तमुचान स्वायत्त प्रदेश अन्तर्गत मनाङ, कास्की र लमजुङ गरी दुईवटा स्वायत्त क्षेत्रमा पन्यो ।

२०६० माघ १४ मा तमुचान स्वायत्त प्रदेश घोषणा भएको थियो भने मगरात स्वायत्त प्रदेश २०६० वैशाख २५ मा घोषणा गरिएको थियो । तमुचान स्वायत्त प्रदेशले कालीगण्डकीदेखि बूढीगण्डकी नदीसम्मका सबै हिमाली क्षेत्र समेटेको थियो भने मगरात स्वायत्त प्रदेशले काली गण्डकीदेखि भेरी नदीबीचका सबै हिमाली क्षेत्र समेटेको थियो । यो व्यवस्थाले एक्याप सञ्चालनमा प्रत्यक्ष

^{१५} नेकपा (माओवादी)ले शिवपुरी रा.नि. स्थित रोलचे, चिसापानी (२०६० भदौ ३०), धाप, छगाउँ, कक्कनी (२०६० असोज ११) र फर्सेचौरका छ वटा सैनिक पोस्ट ध्वस्त पारेको थियो ।

असर पारेको थियो । माओवादीको स्वायत्त सरकारको प्रभाव थेग नसकेकाले एक्यापले आफ्नो फिल्ड कार्यालयहरू (एरिया संरक्षण कार्यालय, घान्दुक-कास्की, ल्वाड, सिक्लेस, भुजुड र लमजुड र तिनको शाखा कार्यालय) बन्द गरेको थियो । यसैगरी कास्कीको वीरेठाँटी, धम्पुस, धिवाड, चासुजस्ता क्षेत्र पोखरामा सारिएका थिए र मनाड जिल्लाको तालस्थित पर्यटक सूचना केन्द्र तथा चेकजाँच केन्द्र मनाड सदरमुकाम चामेमा सरेको थियो । लमजुड, भुलभुलेस्थित चेक पोस्ट पनि बेसीसहर सारिएको थियो भने म्यागदीको तातोपानी र घोरेपानी चेकपोस्टका कर्मचारी पनि पोखरामा सरेका थिए ।

वि.सं. २०५८ (सन् २००२)मा माओवादीले घोरेपानीस्थित एक्याप कार्यालयका सम्पूर्ण सामग्री जलाई कार्यालय पनि बन्द गर्न कर्मचारीलाई धम्क्याएको थियो । स्वायत्त क्षेत्रहरू सञ्चालनमा आएपछि सोही क्षेत्रको नियम-कानुनअनुसार चल्न माओवादीले एक्यापलाई अहाएको थियो । एक्यापको व्यवस्थापक समूह यस्तो द्वन्द्वका कारण मनोवैज्ञानिक, आर्थिक र सांगठनिक रूपमै पीडित भएको थियो । शाही अभिरुचि पूरा गर्न यो परियोजना सञ्चालन गरिएको माओवादीको भनाइ थियो भान परेको थियो ।

बक्स ६.२ निष्काम भएका एक्यापका तल्लो तहका संस्थाहरू

घान्दुक (कास्की), शिख र घार (म्यागदी)स्थित लक्षित समूह छलफलबाट आएको जानकारीअनुसार स्थानीय आमा समूह, युवा तथा बुवा समूह, पर्यटन व्यवसायी समूह, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह र संरक्षण व्यवस्थापन समितिहरूलाई नेकपा (माओवादी)ले काम नगर्न धम्क्याएपछि पूर्णतः निष्प्रभावी भए । धेरैजसो आमा समूहले आफ्नो समूह कोपमा जम्मा गरेको रकम फिक्केर घरायसी कामकाजमा लगाए । डर, असुरक्षा र जोखिमले तल्लो तहका समुदायले विद्रोहीको आदेश पालन गर्नुपर्ने भएको थियो । एक्यापका कर्मचारी कार्य क्षेत्रमा जान सकेका थिएनन् भने आफ्नो काम गर्न पनि छाइनुपरेको थियो ।

तत्कालीन महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष (२०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष भएको) अन्तर्गत व्यवस्थापित एक्यापविरुद्ध तत्कालीन नेकपा (माओवादी) लाग्नुको कारण भने उसको नजरमा यस्ता संस्था शाही परिवारको मनोरञ्जनका लागि खोलिएको भन्ने पर्नु थियो । सो कोष लामो

समयसम्म पूर्वराजा ज्ञानेन्द्रको नियन्त्रणमा थियो र उनी राजा भएपछि त्यसको जिम्मा उनका छोरा पारसको काँधमा पारिएको थियो । माओवादी कार्यकर्ताका अनुसार एक्यापबाट आएको कर राष्ट्रको ढुकुटीमा नगएर सिधै महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषमा जम्मा भई दरबारको काममा प्रयोग हुन्थ्यो । एक्यापमा भएको अपारदर्शिताबारे पनि माओवादीले कुरा उठाएको थियो । माओवादीका अनुसार एक्यापले गरिब तथा उपेक्षितका लागि काम गर्दैनेथ्यो, साटोमा संस्थाका कर्मचारी र माओवादीविरुद्ध सुराकी लगाउनेले संरक्षणका नाउँमा स्रोत उपयोग गर्थे ।

यो लेखकको अध्ययनको सिलसिलामा रोचक तथ्य के आयो भने घान्दुकका जनताले पनि एक्यापले धनीका लागि काम गर्ने धारणा राख्ने । जनताका अनुसार एक्यापले होटललाई आवश्यक पर्ने दाउराका लागि जति पनि रूख कटान गर्न दिने तर साधारण जनताको घरमा चुल्हो बाल्न आवश्यक दाउरा ल्याउन नदिने भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्थ्यो । तत्कालीन महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषले उसैलाई फाइदा हुने नियम बनाएको थियो । यसर्थ, सो संस्था पक्का राजावादी संस्थाको रूपमा चिनिएको थियो ।

घान्दुक र घोरेपानीका जनतासँगको प्रत्यक्ष कुराकानीबाट प्राप्त भएको जानकारी अनुसार एक्यापको सेवा गरिब, उपेक्षित तथा सामाजिक बहिष्करणमा परेका नागरिकका लागि नभई स्थानीय अभिजात वर्ग, होटल मालिक र ट्राभल एजेन्सीको पोल्टामा पर्दै थियो । एक्यापले उसको क्रियाकलाप पर्यटन रुट र पर्यटनमा लागेका मानिसका लागि लक्षित गर्दै थियो । ग्रामीण भेगका मानिसले एक्यापको सुविधा लिन नपाएको गुनासो गर्थे । वार्ड नं द. घान्दुकका मानवहादुर विश्वकर्मा, ४८, ले यसो भनेका थिए,

एक्यापले हामीलाई कुनै पनि फाइदा पुऱ्याएको छैन । एक्यापसँग सम्बन्ध भएका धनी तथा शक्तिशालीहरूले फाइदा लिई छन्, हामी गरिबलाई कसले गनोसू ! कहिलेकाहाँ तपाइँहरू जस्ता सर आएर थुप्रै प्रश्न सोध्नुहुन्छ र फर्कनुहुन्छ तर हाम्रो समस्यालाई कसैले पनि गम्भीरतापूर्वक लिएको छैन । मजस्तो गरिब र दलितको लागि एक्याप होइन रैंछ ।

तालिका ६.६ राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष र एक्याप क्षेत्रमा भएको क्षति

कार्यालयको नाम	मिति	क्षति विवरण	अनुमानित क्षति रकम (रुपैयाँमा)
राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष केन्द्रीय कार्यालय	२०५७ कात्तिक १५	बम पड्काएर भवनमा क्षति	९१,३७१/०५
राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष केन्द्रीय कार्यालय	२०६२ चैत ८	बम पड्काएर भवनमा क्षति	१,३६,५७०/८०
एक्याप प्रमुख कार्यालय, पोखरा	२०५८ असार २२	कार्यालय भवनमा आशिक क्षति	२,९२,६३६/१२
एक्याप प्रमुख कार्यालय, पोखरा	२०५८ असार २२	सम्पत्ति नष्ट	५,०२,०८३
एक्याप इलाका संरक्षण कार्यालय, भुजुङ	२०५८ वैशाख १९	कार्यालय भवनमा आशिक क्षति	५३,६५०
एक्याप - इलाका संरक्षण कार्यालय, भुजुङ	२०५८ वैशाख १९	नगद तथा सम्पत्ति नष्ट	९,३३,६१५
एक्याप - इलाका संरक्षण कार्यालय, घान्दुक	२०५९ कात्तिक २२	भवनमा भएका सामग्री सहित कार्यालय भवन पूर्ण ध्वस्त	३७,००,०००
एक्याप - इलाका संरक्षण कार्यालय, घान्दुक	२०५९ कात्तिक २२ र २०६० असोज ३	नगद तथा सम्पत्ति नष्ट	१३,९७,९२५/८०
एक्याप - इलाका संरक्षण कार्यालय, ल्वाड	२०६० असोज १३	प्रशिक्षण भवन पूर्ण ध्वस्त	५,१३,३९६/४१
एक्याप - इलाका संरक्षण कार्यालय, ल्वाड	२०५६ पुस १४, २०५८ असार २०, २०५८ पुस १, २०६० असोज ३ र २०६० असोज १३	नगद तथा सम्पत्ति नष्ट	१८,००,९४७/२७
एक्याप - इलाका संरक्षण कार्यालय, सिक्लेस	२०५७ कात्तिक २१ र २०६० मंसिर २३	नगद तथा सम्पत्ति नष्ट	३१,१३,३७१/९८

जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोतमा सशस्त्र द्रुद्धको असर

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र, सौराहा	२०८० माघ १८	निलो प्लेटको (६६ १० ९७९नम्बरको) हिरो होन्डा मोटरसाइकल लुटिएको	८५,८५०
राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र, सौराहा	२०८१ वैशाख १	निलो प्लेटको (६६ १०९८३ नम्बरको) हिरो होन्डा मोटरसाइकल लुटिएको	८५,८५०
राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष बर्दिया संरक्षण कार्यक्रम, बेतानी, बर्दिया	२०८१ मंसिर १६	बम पइकाएर कार्यालय भवन तथा अन्य सामग्री नष्ट	७,३०,०००
राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष बर्दिया संरक्षण कार्यक्रम, बेतानी, बर्दिया	२०८२ माघ ५	हिलक्स पिकअप, बाँच १८८९ नम्बरको मोटर कब्जा । फकउँदा क्षतिग्रस्त ।	१,५०,०००
मनास्तु संरक्षण क्षेत्र परियोजना, गोखर्बा	-	दुन्दु तथा संक्रमणकालीन अवस्थामा क्षति पूऱ्याइएको	८,१६,६००
श्री शुक्लाफाँटा संरक्षण कार्यक्रम, माझगाउँ, कञ्चनपुर	२०८१ मंसिर १६	आगो लगाएर बोलेरो क्याम्पर (बा४च४०७५) ध्वस्त पारिएको	१६,१२,१४०
श्री शुक्लाफाँटा संरक्षण कार्यक्रम, माझगाउँ, कञ्चनपुर	-	प्रशिक्षण भवनको भ्यालको सिसा फुटाइएको	४५,१००
		कूल खर्च (रूपैयाँमा)	१,६०,६१,१८४/०८

स्रोत: राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष सन् २००७

नेकपा (माओवादी)को तारो एक्याप भएको कुरा तालिका ६.६ ले स्पष्ट देखाउँछ । यद्यपि, रोचक तथ्य के छ भने मुस्ताडमा एक्यापका क्रियाकलाप उति प्रभावित भएनन् । उक्त जिल्लामा नेकपा (माओवादी)का क्रियाकलाप शून्य हुनु नै यसको कारण हो ।

बर्दिया रा.नि. पनि २०५७ सालसम्म उति प्रभावित भएको थिएन । नेपाली सेनाको सुरक्षा गस्ती बलियो भएकाले अवैध चोरी सिकारी पनि व्यापक थिएन । २०५८ जेठबाट नेकपा (माओवादी)ले सो निकुञ्जविरुद्ध आफ्नो क्रियाकलाप पनि तीव्र बनायो । यससँगै सैनिक तथा निकुञ्ज व्यवस्थापनले संरक्षित क्षेत्रका सुरक्षा गार्डलाई पनि फिर्ता पठायो ।^{१९} २०५८ मसिर २१ गते माओवादीले गोला गाविसको सैनिक गार्ड पोस्टमा आक्रमण गरी ध्वस्त बनायो । माओवादीले बर्बई उपत्यका नियन्त्रणमा लिई सैनिक शिविर खाली गर्न धम्क्यायो । परिणामतः सैनिक गस्ती पनि बन्द गरियो । यसले बन्यजन्तुको अवैध चोरी सिकारी बढायो । २०५८ मसिर २१ मा माओवादीले बर्दिया रा.नि. को गार्ड पोस्ट ध्वस्त पारेपछि सेना र निकुञ्ज प्रशासन दुवैले नियमित गस्ती गर्ने काम पनि रोके ।

चितवन रा.नि. सुरक्षाका लागि ४४ वटा सैनिक पोस्टसहित सम्पन्नशाली थियो । तर, सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभावस्वरूप २०५९ सालमा सुरक्षा पोस्ट ९ वटामा खुम्चियो । कसरा, खगेरी, मल्ली, सौराहा, बनकट्टा, बगै, भिम्ले र खोरिया मुहानमा ७ वटा एकीकृत सुरक्षा बल राखिएका भए पनि बन्यजन्तुको अवैध सिकार रोक्न ती सक्षम थिएनन् । चोरी सिकारीको बलियो सञ्जाल रहेको तथ्यांक छ । सन् १९९७ देखि २००६ बीचमा चितवन रा.नि. मा ८९ वटा गैंडा मारिएको तथ्य छ (शाक्य र चित्रकार सन् २००६ पृ. १४०) । एसियामा पाइने लोपोन्मुख एक सिंगे गैंडाको चोरी सिकारी सो रा.नि. मा व्यापक हुने गरेको

^{१९} सशस्त्र द्वन्द्व सुरु हुनुअघि बर्दिया रा.नि.मा सेनासँग १५ वटा सुरक्षा पोष्ट थियो (हर्रे, चेपाड, बेतानी, अस्नेरी, ढकैया, रम्मापुर, परेवा, ओडार, शैनावार, अम्बेनी, गोला, दनाभटाल, बाढी, बर्बई उपत्यका, पूर्व चिसापानी र ठाकुरद्वारा) । पार्क प्रशासनले पनि १५ वटा सुरक्षा गार्ड पोस्ट सञ्चालन गरेको थियो (चेपाड, बेतानी, थुमानी, रम्मापुर, शैनावार, भुरीगाउँ, मोतीपुर, कर्णाली चिसापानी, बनजरिया, बनाखेत, खरैयापुर, पूर्व चिसापानी र ठाकुरद्वारा) । तीव्र भएको माओवादी क्रियाकलापले सेनालाई उसको १५ सुरक्षा गार्ड पोस्टबाट पनि लखेट्या (पूर्व चिसापानी, ठाकुरद्वारा, कर्णाली चिसापानी, रम्मापुर र हर्रे) । बर्दिया पार्क प्रशासनले ६ वटा पोस्ट पनि हटायो ।

छ। मूल्यवान खागका लागि गैँडा मारिन्छ। सन् २००६ मा याक्छे लामा नामक खुंखार चोरी सिकारी समातिएका थिए। लामासँग एक सिंगे गैँडाका २० वटा खाग रहेको तथ्य सार्वजनिक भएको थियो। प्रमुख संरक्षण अधिकृत शिवराज भट्टको अनुमान अनुसार यति धेरै आपराधिक पृष्ठभूमि भएका लामा तस्करको ठूलो सञ्जालका नाइके रहेका हुन सक्छन्। सिकारमा संलग्न २०० जनाभन्दा बढीलाई निकुञ्जले पक्राउ गरेको छ। उनीहरू चितवन जिल्ला कारागारसहित देशभरिका थुप्रै कारागारमा थुनिएका छन्। शाक्य र चित्रकार (सन् २००६) लेरुद्धन्, “चितवन प्रधान कार्यालयका रेन्जर विष्णुप्रसाद थपलियाका अनुसार २०५७ साल (सन् २०००)मा गैँडाको आधिकारिक संख्या २००० थियो तर बितेका पाँच वर्षमा सो आँकडा ओरालो लागेर ३७२ मा भरेको छ।” निकुञ्जले २०६३ साल (सन् २००५)मा तस्करबाट ७ वटा खाग र बाघका टाउका तथा ४ किलो अस्थिपञ्जर जफत गरेको थियो। रेन्जर थपलियाका अनुसार तस्करहरूले प्रयोग गरेको एउटा मोटर, दुईवटा मोटरसाइकल, हतियार तथा ४,७३,१०० रुपैयाँ पनि जफत गरिएको थियो।

कञ्चनजंघा संरक्षण क्षेत्र पनि सशस्त्र द्वन्द्वबाट नराम्री ग्रसित भएको थियो। ओलाइचुडगोला गाविसस्थित हुलाक कार्यालय, स्वास्थ्य चौकी र विद्यालयबाहेक नगर प्रहरी, सीमा प्रशासन, कर लगायतका सबै सरकारी कार्यालय विस्थापित भएका थिए। यसैगरी लेलेप गाविस लुडथुड र धुन्सा, तापेथोक, याम्फुदिनका प्रहरी चौकी पनि द्वन्द्वकै कारण विस्थापित भएका थिए। विस्थापित सबै प्रहरी कार्यालयहरू ताप्लेजुड सदरमुकाममा पुनर्स्थापित गरिएका थिए। राजस्व कार्यालय र सुरक्षा पोस्ट विस्थापनले तस्करी बढाउँदै लगेको थियो।

२०६० वैशाखको पहिलो साताबाट सुरक्षा फौजले गस्ती गर्न पनि सकेका थिएनन्। नेकपा (माओवादी) ले कञ्चनजंघा संरक्षण क्षेत्रलाई आफ्नो आधार इलाकाका साथै श्रम शिविरको रूपमा स्थापित गरेका थिए। लेलेप गाविसमा बाटो बनाउने कामका लागि श्रम शिविर प्रयोग हुन्थ्यो। २०५८ फागुनमा माओवादीले कञ्चनजंघा संरक्षण क्षेत्र परियोजनाको कार्यालयमा गई चन्दा मागे। परियोजनाले माग अस्वीकार गरेपछि विवादले उग्र रूप लियो। माओवादीले

कञ्चनजंघाको विकास कार्यक्रममा प्रयोग हुने बजेटबाट १० प्रतिशत आफूलाई दिन गाविससमक्ष माग राखे। परियोजनाले सो माग फेरि पनि अस्वीकार गर्न्यो। परिणामतः माओवादीले सञ्चार सेट, सोलार प्यानल, पुस्तकालयका सामान, कम्प्युटरलगायतका अन्य सामान लगे। साथै कर्मचारीलाई राजीनामा दिन दबाब पनि दिए। यस घटनाबाट परियोजनाले आफ्ना क्रियाकलाप बन्द गर्नुका साथै १७ कर्मचारी कटौती पनि गर्न्यो। सशस्त्र द्वन्द्वले निम्त्याएको अप्तयारोको कारण परियोजनाले आफ्नो काम गर्न नसकेकाले अवैध चोरी सिकारी तथा बन फँडानी पनि तीव्र भयो। चोरी सिकारीहरू भारतको सिक्किम तथा तिब्बतको डेन्ताड क्षेत्रबाट पनि आएका थिए (शाक्य र चित्रकार सन् २००६)।

स्थानीयले बताएअनुसार तिब्बतको डेन्ताड तथा भारतको सिक्किमबाट कञ्चनजंघामा सिकार खेल्न सिकारीहरू आउने गरेका थिए। शाक्य र चित्रकार (सन् २००६ पृ.४३) लेरुछन्, “गाउँलेको दाबीअनुसार हेडक्वार्टरका सुरक्षाका कर्मचारी पनि वन्यजन्तुको अवैध सिकारमा संलग्न थिए। तिनले सैनिक कर्मचारीले याम्फुदिनमा दुईवटा मृग मारेको देखेका थिए। अझ स्थानीयको दाबी छ कि नेकपा (माओवादी)ले पनि याङ्मामा दुई वर्षअघि माउर मारेका थिए।” संरक्षण क्षेत्रको माथिल्लो भेगबाट पाखनबेद, जटामसी, बिख, पदमचालजस्ता जडिबुटी संकलन भई भारततर्फ निकासी हुने क्रम पनि तीव्र थियो। कागज बनाउने काममा प्रयोग हुने लोपोन्मुख लोकाको पनि चरम दुरुपयोग गरिएको थियो।

ढोरपाटन सिकार आरक्ष पनि माओवादी विद्रोहबाट उत्तिकै प्रभावित भएको थियो। बि.सं. २०५५ र २०५७ को बीचमा माओवादीले पाँचवटा सुरक्षा गार्ड पोस्ट ध्वस्त पाएँयो। यस्तो अप्तयारोका कारण आरक्ष कार्यालय बागलुड सदरमुकाम सार्नुपर्यो। कर्मचारीलाई चन्दा दिनुपर्ने कुराले तनाव थियो। यसैले कर्मचारी पनि कार्यक्षेत्रमा जान छाडी जिल्ला सदरमुकाममा खुम्चिए। कार्यालय पनि नभएपछि अवैध सिकार व्यापक भयो। माउर र कस्तुरीको सिकार गर्न तस्करहरू सक्रिय थिए। ढोरपाटन सिकार आरक्षमा संलग्न भएका व्यक्तिका अनुसार यासागुम्बाको अवैध तस्करी वार्षिक रूपमा सरदर ३० करोड रुपैयाँबारबारको हुन्थ्यो (शाक्य र चित्रकार सन् २००६)।

द्वन्द्वको उत्तराद्वितीय खप्टड रा.नि.^{२०} मा ओवादीको पूर्ण नियन्त्रणमा थियो । अन्य निकुञ्जको तुलनामा यो एकलो ठाउँमा छ । यो निकुञ्ज भएको ठाउँबाट मानव बस्तीमा पुग्न ५ देखि ६ घण्टा लाग्छ । यद्यपि, यसले स्थानीय समुदायसँग तनाव पनि भेल्यो । सरकारले घोषणा गरेको ‘मध्यवर्ती क्षेत्र विकास समिति’^{२१} पनि तनावको स्रोत बन्यो । यसैले निकुञ्जले जनआवाज सम्बोधन गर्न र सो क्षेत्रमा बसोबास गरेकासँग समन्वय स्थापित गर्न सम्पर्क कार्यालय स्थापना गरेको थियो । यद्यपि, यो पनि कार्यमूलक भएन । निकुञ्जका कर्मचारी, रेन्जर तथा गेम स्काउट द्वन्द्वका कारण डोटी सदरमुकाम सिलगढी सर्नुपरेको थियो । गेम स्काउट र राजपत्र अनंकित कर्मचारी खप्टडको मुख्यालयमा थिए । सो खप्टड रा.नि. र मध्यवर्ती क्षेत्र पर्ने जिल्लाका सबै चार क्षेत्रमा मा ओवादीले जिल्ला जनसरकार गठन गरेपछि संरचनागत कठिनाइ सुरु भएको थियो । जिल्ला जनसरकारले उसले बनाएको नियम कानुन पालन गर्न निकुञ्ज प्रशासनलाई दबाव दियो । वसन्त ऋतुमा आफ्ना गाईबाखा चराउन स्थानीयले निकुञ्जबाट सुविधा लिने गरेका थिए, भैंसी चराउन रु. १०, गाई चराउन रु. ५, बाखा चराउन रु. ३ र घोडा चराउन रु. ५ । तर, द्वन्द्व बढेपछि यो व्यवस्थामा पनि खलल पुग्यो ।

कोसी टप्पु बन्यजन्तु आरक्ष पनि मा ओवादी आक्रमणमा परेको थियो । मा ओवादीले कार्यालय सामग्री, फर्निचर, सञ्चार सेट र सुरक्षा पोस्टका अन्य सामग्री खरानी बनाएका थिए । आरक्षका कर्मचारीले आफूविरुद्ध सुराक्षी गरेको आरोप पनि मा ओवादीले लगाएका थिए । कोसी सरोकार समूह पनि आरक्षविरुद्ध सक्रिय भयो । पछि सो समूहका थुप्रै सदस्यहरू मा ओवादी विद्रोहमा सामेल भएका थिए ।

रसुवा, नुवाकोट र सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा रहेको लाडटाङ रा.नि.ले १,७१० वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ । यो पनि मा ओवादीद्वारा प्रभावित भएको

^{२०} यो रा.नि. ४ जिल्लाको २२ गाविसभिरि १३० वार्डमा फैलिएको छ । यहाँ १६ हजार मानिस बसोबास गरेको तथ्य छ ।

^{२१} १५६९.८४ वर्ग फिटको यो क्षेत्र अछाम (६ गाविस), बाजुरा (२ गाविस), डोटी (५ गाविस) र बफाड (९ गाविस) जिल्लामा फैलिएको छ । यसलाई सरकारले सन् १९९५ मा घोषणा गरेको थियो । यो क्षेत्रमा १७ उपमोक्ता समूहले व्यवस्थित गरेका २० वटा सामुदायिक बन छन् ।

थियो । नेकपा (मा ओवादी)ले निकुञ्जमा प्रत्यक्ष प्रभाव रहेका जिल्लाहरू र सुवा, नुवाकोट, धादिङ, सिन्धुपाल्चोक र काभ्र लगायत छिमेकी जिल्लाविरिपरि आफ्ना क्रियाकलाप व्यापक बनाएको थियो । तिब्बतनजिकको भूमि र संरक्षित क्षेत्रमा पाइने तिब्बती हरिण मार्न प्रतिबन्ध लगाइएको छ । यद्यपि, तस्करहरूले रसुवागढीको मार्ग हुँदै मृगको रँगका लागि यसलाई मार्ने गर्थे । बन्दुक तथा राइफल प्रयोग गरी यसको सिकार गरिन्थ्यो । सशस्त्र द्वन्द्व बढेलगतै सेनाले उसका आधाभन्दा बढी सुरक्षा पोस्टहरू संरक्षित क्षेत्रबाट हटाएको थियो । रसुवा जिल्लाका मेगानबोट, ढोकाचैट, ढिम्बा, लाडटाड, ठूलो स्याप्रू र ब्रिदिमजस्ता ठाउँका सुरक्षा पोस्टहरू हटाइएका थिए ।

रसुवा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको तथ्यांक अनुसार दुई जनाले मात्र हतियार राख्ने अनुमतिपत्र पाएका थिए । तर, गैरकानुनी रूपमा रहेका हतियार सिकारको काममा प्रयोग भएका थिए । रा.नि. को लड्सीसा क्षेत्रमा कस्तुरी, डाँफे जस्ता जन्तुको सिकार भएका खबर बारम्बार आइरहन्थे । संरक्षित क्षेत्रको प्रमुख समस्या भनेको नेपाली कागज बनाउन प्रयोग गरिने लोकाको अवैध ओसारपसार हो । यो समस्या चन्दनबारी, छोलोडपारी र माड्चे क्षेत्रमा उर्लिदो छ ।

मनास्तु संरक्षण क्षेत्र पनि सशस्त्र द्वन्द्वबाट अतिप्रभावितमध्येको हो । सशस्त्र द्वन्द्व विस्तार भएपछि यो क्षेत्रमा चोरी सिकारी व्यापक भएको थियो । हिमाली कालो भालुको पित्तका लागि र फलीको लागि कस्तुरी मृगको व्यापक सिकार गर्ने गरिन्थ्यो । यी जन्तुलाई जालमा पार्न सिकारीहरूले जाल र राइफल प्रयोग गर्न् । पाँचआँले, निर्मसी, यार्सागुम्बा र बन लसुनको अवैध संकलन मनास्तु संरक्षण क्षेत्रमा व्यापक थियो । यस्ता जडिबुटी संकलन गर्दा मा ओवादीले स्थानीय जनतासँग कर नलिए पनि तिब्बती अवैध व्यापारीसँग भने लिने गर्थे ।

पर्सा वन्यजन्तु आरक्षले पनि २०६१/६२ सालतिर द्वन्द्वको व्यापक मार खेपेको थियो । सो आरक्षमा नेकपा (मा ओवादी)ले थुप्रै बारुदी सुरुड राखेको खबर आएको थियो । आरक्ष क्षेत्रको गस्तीका लागि मोटरमा हिँड्ता २०६१ मंसिर ७ मा पड्काइएको बारुदी सुरुडले पाँच कर्मचारी (दुई रेन्जर, दुई स्काउट र एक

२२ महाँग पछ्यौरा बनाउन यसको रौँ प्रयोग हुन्छ ।

डाइभर)को ज्यान लिएको थियो । यसपछि गस्ती गर्ने कार्य लामो समयसम्म रोकियो । यस आरक्षमा द्वन्द्वको बेला अवैध रूपमा रूख कटान गर्ने र सिकार गर्ने काम व्यापक थियो । सन् २००२ ताका १४ अपराधी समातिएका थिए । सुन गोहोरोको अवैध सिकार, ठूला ठूला ढुंगा तथा बालुवा ओसारपसार तथा जडिबुटीको अवैध व्यापार पनि व्यापक हुने गर्थ्यो ।^{२३}

रारा रा.नि. प्रशासन र स्थानीय जनताबीचको द्वन्द्वले चरम रूप लिएको थियो । निकुञ्जका बैदेलले ठूलो क्षति पुऱ्याएपछि स्थानीयहरू रिसाएका थिए । रारा र बर्दिया जिल्ला छापु गाउँका ६०० जनालाई निकुञ्जले पुनर्स्थापित गरेपछि निकुञ्ज प्रशासन र निकुञ्जबाहिर बसेका समुदायबीच तनाव भएको थियो । सशस्त्र द्वन्द्वले यो तनाव अझ उग्र बनाइदियो । निकुञ्ज सुरक्षार्थ खटिएका सात सुरक्षा पोस्टमा माओवादीले शृंखलाबद्ध हमला गरेपछि सुरक्षा पोस्ट पनि निकम्मा भएको थियो ।

२०५८ मंसिर २८ मा भयारीस्थित दक्षिणी पोस्टमा आक्रमण भएपछि सुरक्षार्थ खटिएका सेना र सशस्त्र बनपालेहरू सो ठाउँ छाडेर हिँडे । माओवादीले बाहुनपानी र फाकाको सशस्त्र बनपाले घर क्रमशः २०५८ पुस १९ र २०६१ साउन २० मा भत्काइदिए । यसैगरी २०५८ चैत २१ मा भुलभुलेस्थित बन सुरक्षा पोस्टको मूलद्वार पनि भत्काइयो । सुरक्षा गार्डहरू हिँडेपछि बन्यजन्तु चोरी सिकारी व्यापक भएको थियो । जाल हानेर वार्षिक रूपमा ४० देखि ५० वटा घोरल र कस्तुरी मृग मारिन्थे । जंगली ब्वाँसो, डाँफे, कालिज, ढुकुर र तित्रा मासु खाने उद्देश्यले मारिन्थे ।

^{२३} सन् २००१ मा १४ अपराधी समातिएका थिए, १४ मध्ये १३ जना अवैध रूपमा रूख कटान गरेको र एकलाई चित्तल सिकार गरेको अभियोग थियो । सन् २००२ मा ११ अपराधी समातिएका थिए, ११ मध्ये ६ जना अवैध रूपमा रूख कटान गरेको, १ ले चित्तल सिकार गरेको, १ ले सुन गोहोरो सिकार गरेको र अवैध रूपमा बोल्डर तथा बालुवा निकालेकोमा ३ जना समातिएका थिए । यसैगरी सन् २००३ मा टिम्बर कटान गरेका ११ घटना थिए, १ सुन गोहोरो सिकार गरेको घटना, १ जडिबुटी बेचविखन गरेको र बालुवा तथा बोल्डरको अवैध पैठारी गरेका ५ वटा घटना थिए । १३ घटनाका अपराधी जेल परे । यसैगरी सन् २००४ मा १३ घटनाको तथ्य रखिएको थियो, जसमध्ये ९ वटा अपराध अवैध रूख कटानको, एउटा अपराध सिकार गरेको, २ वटा अपराध जडिबुटी बेचविखन गरेको, र एउटा अपराध बोल्डर बेचविखन गरेको थियो । सन् २००५ मा जडिबुटी बेचविखनका दुई अपराधी र रूख कटानी गर्न दुई अपराधी पकाउ परेका थिए ।

२०५७ सालतिरबाट बन्यजन्तु सिकार गर्ने क्रम तीव्र भयो । शाक्य र चित्रकारले निकुञ्जका वार्डेनको भनाइ यसरी राख्छन्, “निकुञ्जका छेउछाउमा सुरक्षा पोस्टहरू राख्दा अवैध काम कसैले गरेनन् । अहिले आफ्नो इच्छाअनुसार तिनले बन्यजन्तुको अवैध सिकार गरिरहेछन् । तिनलाई रोक्न हामी केही पनि गर्न सक्ने अवस्थामा छैनौँ ।”

वि.सं. २०५८ मा माओवादीले शुक्लाफाँटा बन्यजन्तु आरक्षका सम्पूर्ण सुरक्षा पोस्ट ध्वस्त पारे ।^{२४} सुरक्षा गस्ती नहुँदा विशेषगरी भारतीय सीमामा टाटेपाटे मृग र बाह्रसिंगे मृगको सिकार भइरहन्थ्यो । सिकारीहरू दुङ्गाबाट महाकाली नदी तरेर दोधारा चाँदनी गाविस पुग्थे । माथि भनिएका इलाकामा ५० भन्दा बढी जनावर मारिएको स्थानीयको कथन छ (शाक्य र चित्रकार सन् २००६) । पहिले तराई जनतान्त्रिक मुक्ति मोर्चाको टुक्रिएको अंशका नेता जयकृष्ण गोइतले कोसी सरोकार समूहको नेतृत्व गर्थे । कोसी बाँध र कोसीटपु बन्यजन्तु आरक्षले नियन्त्रणाको समस्या सुलभाउन कोसी सरोकार समूह गठन गरिएको थियो । कोसी टप्पु बन्यजन्तु आरक्षसँग गोइत सन्तुष्ट थिएनन् ।

से-फोक्सुण्डो रा.नि. पनि दशक लामो द्वन्द्वबाट निकै प्रभावित थियो । अहिलेसम्म यसले उचित व्यवस्थापन अभावको समस्या भेलिरहेको छ । नेकपा (माओवादी)ले थुपै सुरक्षा पोस्टहरू ध्वस्त पायो (२०५३ चैत २१ मा समदुवा पोस्ट र २०५९ असार १४ मा पालम सदरमुकाम) । माओवादीले कार्यालय प्रांगणबाट कर्मचारीलाई लखेटेर आगो लगाउनुका साथै बम पडकाएर कार्यालय ध्वस्त पारे । माओवादीको शृंखलाबद्द आक्रमणले तुइन, छेप्का, पालम, रिमु, सुलीघाट, राहा र आँखे पोस्टलाई सदरमुकाम दुनैमा सर्न बाध्य बनायो । स्पष्ट छ, सुरक्षा यस्तो खुकुलो हुँदा अवैध चोरी सिकारी बढ्छ । यस्तो अवस्था नियन्त्रण गर्न सरकार पनि अक्षम थियो । माओवादीले कहिलेकाहीं ४५-६० तस्करलाई समाती सजाय वा जरिवाना तिर्न लगाई छाडेका घटना छन् ।

^{२४} २०५८ मंसिर ८ मा माओवादीले तारापुरका दुर्बिटा पोस्ट जलाए । यसैगरी मंसिर ९ मा ढक्का, बेलडाँडी र बद्नीखेदा रेन्ज पोस्टमा आगो लगाए । २०५९ वैशाख ९ मा चम्पापुर सुरक्षा पोस्टमा आगो लगाउनुका साथै २०६० वैशाख ८ मा फिलामिला पोस्ट र २०६० भद्रौ ४ मा अर्जुनी पोस्ट पनि ध्वस्त पारियो ।

माओवादी जिल्ला कमिटी सदस्य पवनले भने :

हामीले पार्टीको नियमअनुसार रकम जरिवाना लिएका छाँॊ। जिल्लाका कार्यकर्ताले निकुञ्जमा प्रत्यक्ष निगरानी गरिरहेका छन्। पहिले पहिले गाउँलेलाई यसको जिम्मा दिएका थियौं तर त्यो प्रभावकारी भएन। हाम्रो पार्टीले निकुञ्जबाट आर्थिक लाभ हासिल गर्ने उद्देश्य राखेकाले यो प्राथमिकताको क्षेत्रमा परेको छ। (शाक्य र चित्रकार सन् २००६ पृ.१८६)।

शाक्य र चित्रकार लेख्छन्,

सिकार गरिएको बन्यजन्तुको प्रकारअनुसार नेकपा (माओवादी)ले कर लिने व्यवस्था गरेको छ। हिउँ चितुवा, पाटे चितुवा, कस्तुरी, याकजस्ता लोपोन्मुख जन्तु मार्नेबाट जरिवानाका रूपमा ३० प्रतिशत कर (भौतिक कारबाहीबिना) लिने गरिएको छ। जिल्ला कमिटी सदस्य पवन भन्छन्, “कस्तुरी मूगको एउटा फलीका लागि रु. ५०० कर र चितुवाको हड्डी बराबरको मूल्यको ३० प्रतिशत कर लगाइन्छ। चिनियाँमूलका तस्क्रहस्तले मूल्यबान बन्यजन्तुको तस्करी गर्ने गर्छन्। हाम्रो पार्टीको उम्याइअनुसार नेपाली बन्यजन्तुमा ती विदेशीभन्दा नेपालीकै बढी अधिकार छ।” (शाक्य र चित्रकार सन् २००६ पृ.१८७)।

विभिन्न ठाउँमा निकुञ्ज प्रशासनले स्थानीय जनता बसेको ठाउँबाट तिनलाई हटायो (निकुञ्जको क्षेत्र वृद्धि हुँदा शुक्लाफाँटाका जनता स्थानान्तरित भएका थिए। यस्तै घटना बर्दियामा भएको थियो। चितवनको पदमपुर क्षेत्रमा निकुञ्ज प्रशासनले आफ्नो क्षेत्रबाट जनतालाई स्थानान्तरण गरेको थियो)। यस्ता सवालमा राजनीतीकरण भए वा केही कारणले विवाद चर्किए यी क्षेत्रमा द्रुन्दुको ठूलो सम्भावना रहन्छ। यी समस्याहरू नसुल्भकाइए राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु आरक्षमा लामो समयदेखि स्थापित निकुञ्ज-जनता तथा आरक्ष-जनताबीचको द्रुन्दुले थुप्रै समस्या निम्त्याउनेछ।

अन्यको तुलनामा सगरमाथा रा.नि. द्रुन्दुले उति प्रभावित भएन। नेकपा (मा�वादी)ले सदरमुकाम सल्लेरीस्थित सैनिक व्यारेकमा २०५८ साल (सन् २००१)मा आक्रमण गन्यो। बम पड्काएर लुक्लास्थित व्यांकपनि लुटियो। यो घटनाले पनि सगरमाथा रा.नि. लाई केही हदसम्म असर गरेको हुन सक्छ। विद्रोहीले २०६१ मसिर ७ मा सो निकुञ्जका तीन कर्मचारी अपहरण गरेर कार्यालयका कागजात जफत गरे। २०५८ सालमा संकटकाल लगाइएपछि

चार वटा सुरक्षा पोस्ट सुरक्षाको कारण देखाउँदै एउटैमा गाभियो । यो घटना अवैध सिकारी, काठ तथा जडिबुटी तस्करहरूको लागि फाइदाजनक बन्यो । गस्ती लगभग शून्य भयो र अवैध कारोबारका घटना बढे । रा.नि. क्षेत्रमा रहेका कस्तुरी मृग नै ती चोरी सिकारीहरूको आँखामा परेका थिए ।

आश्चर्यजनक रूपमा यहाँ कुनै भौतिक आक्रमण भएनन् । द्वन्द्वको बेला यो निकुञ्जमा कुनै भौतिक क्षति पनि भएन् । २०५९ र २०६० सालबाट द्वन्द्व बढ्दै गएपछि आपराधिक घटना पनि बढे । क्षेत्रगत अध्ययन तथा छलफलको क्रममा भेटिएका तथ्यअनुसार निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षमा राखिएका सुरक्षा पोस्टले वन्यजन्तुलाई चाहिएको सुरक्षा दिन सकेनन् । सैनिकहरू विद्रोहीविरुद्ध लड्नमै केन्द्रित हुनुपरेकाले यसो भएको हो । यसर्थ, वन्यजन्तुको अवैध सिकार तथा जैविक विविधताको नोक्सानी बढ्यो । यद्यपि, जीवजन्तुको वासस्थान तथा जैविक विविधतामा भएको क्षतिबारे अझै मूल्यांकन हुनु जरुरी छ ।

माओवादी द्वन्द्वका बेला एन्टी पर्सनल बारुदी सुरुडहरू कुनै चिह्नबिना बनजंगलमा यत्रत्र राखिएका हुन्थे । युद्धग्रस्त मुलुकमा एन्टी ट्यांक र एन्टी पर्सनल बारुदी सुरुड राखिने कुरा सामान्य हो । एंगोला तथा मोजाम्बिकजस्ता मुलुकमा यस्ता बारुदी सुरुड मानव तथा वन्यजन्तुका लागि घातक ठहरिएका थिए (काल्पर्स सन् २००१) । नेपाल पनि यस्ता बारुदी सुरुडबाट प्रभावित थियो । नेपालमा वन्यजन्तु सुरक्षाका प्रमुख कानुनहरू राष्ट्रिय निकुञ्ज तथ वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९, बन ऐन २०४९, वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ तथा भन्सार ऐन हुन् । वन्यजन्तु संरक्षण ऐनले मुलुकमा भएका वन्यजन्तुको सुरक्षालाई कानुनी रूप दिएको छ । यसले नेपाल सरकारलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र, माध्यवर्ती क्षेत्र जस्ता विभिन्न संरक्षित क्षेत्रको स्तरीकरण गर्न जोड दिएको छ । प्रमाणपत्रबिना कुनै पनि किसिमको वन्यजन्तु टृफी राख्न यस ऐनले अवैध मानेको छ । यस्तो टृफी लिन चाहने जो-कोहीले पनि नेपाल सरकारको अनुमति लिनुपर्छ । यो नियमविरुद्ध कोही गए सरकारका कुनै पनि अधिकारीले अपराधीलाई दण्ड सजाय दिन सक्ने अधिकार छ । गैरकानुनी सिकार गरेको खण्डमा अपराधीलाई १५ वर्षसम्म जेल सजायको व्यवस्था यो ऐनमा छ ।

स्तरीकृत संरक्षित क्षेत्रभित्र बन्यजन्तु संरक्षणको व्यवस्था राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु संरक्षण विभाग एकलैले गरेको छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु संरक्षण ऐनबाहिर पर्ने बन तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने व्यवस्था बन विभागले बन ऐन २०४९ को कानुनी व्यवस्थाबमोजिम गरेको छ । बन ऐनले बन तथा बनमा आधारित स्रोत व्यवस्थापनको ढाँचा प्रदान गरेको छ । बन्यजन्तु ऐन तथा बन ऐनबीचको द्वन्द्व त्यतिखेर प्रकट हुन्छ, जतिखेर बन्यजन्तु संरक्षित क्षेत्रको सीमा पार गरी नजिकका राष्ट्रिय बन प्रवेश गर्छन् ।

कुनै पनि विकास कार्य सुरु हुनुअघि सबै प्रस्तावना विचार गरिएको छ/छैन भन्नेबारे वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ ले हेर्छ । बन्यजन्तु संरक्षणमा पनि कार्यान्वयन गर्न सकिने केही व्यवस्था यस ऐनमा समाहित छ । यो ऐनले लोपोन्मुख बन्यजन्तु भएका नेपालका कुनै पनि क्षेत्रमा वातावरणीय संरक्षण क्षेत्र स्थापना गर्न सरकारलाई अधिकार दिएको छ । त्यस्ता क्षेत्रभित्र निर्धारित गतिविधिमाथि प्रतिबन्ध पनि लाग्न सकछ । ऐनको नियम अनुसार वातावरणीय क्षेत्रभित्र बन्यजन्तु खरिद-बिक्री गर्ने, सिकार गर्ने वा बन्यजन्तुलाई हानि गर्ने काम निषेध गरिएको छ । बन्यजन्तुमा पर्ने प्रभावबारे पनि विचार गर्न यो ऐनले आग्रह गरेको छ । यी सबै सवालका बाबजुद यो ऐनमा केही विरोधाभाष पनि छन् ।

गाविस र नगरपालिकाजस्ता स्थानीय शासनमा अधिकारपत्र दिने सबैभन्दा पछिल्लो ऐन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ हो । तर बन ऐन वा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु संरक्षण ऐन र स्वायत्त शासन ऐन बाफिँदा यसले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा जटिलता थपेको छ ।

६.२.५ जलस्रोतमा प्रभाव

बन तथा जैविक विविधताको तुलनामा द्वन्द्वले जलस्रोतमा पारेको असर कम देखिएको भए पनि थुप्रै बाधा व्यवधान भोगेको थियो । जलस्रोतमा हुने लगानीमा गम्भीर असर परेको थियो । प्रतिकूल राजनीतिक वातावरण र सुरक्षा जोखिमका कारण जलविद्युत्, सिँचाइ, खानेपानी तथा औद्योगिक क्षेत्रमा प्रयोग हुने जलस्रोतको उपयोग प्रभावित भएको थियो । लगानीकर्ताहरू जोखिम मोल्न तयार देखिन्थे ।

निर्माण भइरहेका कालीगण्डकी, मध्यमस्याङ्गदीजस्ता जलविद्युत् आयोजना र मेलमच्चीजस्तो खानेपानी आयोजनामा पनि खलल पुगेको थियो । द्वन्द्वकै कारण विभिन्न ठाउँका पानीका स्रोत प्रदूषित भएका थिए । थुप्रै ठाउँमा खानेपानी आपूर्तिको स्रोतमा खलल पुगेको थियो । नेकपा (माओवादी) अथवा राज्यका सुरक्षा फौजले पनि खानेपानीको पाइप काट्थे । मुठभेडका कारण पनि पाइप क्षतिग्रस्त भएका थिए । सशस्त्र द्वन्द्वले नेपालको जलस्रोतमा पारेको प्रभाव मूल्यांकन गरी त्यसका नकारात्मक (भए सकारात्मक पनि) पक्ष केलाउन जरुरी छ । सशस्त्र द्वन्द्वले जलस्रोतमा पारेको प्रभावबाबारे निकै थोरै विश्लेषण भएका छन् । परिवर्तित परिप्रेक्ष्यमा, जलस्रोतसम्बन्धी पूर्वाधारमा भएका क्षति, त्यसका कारण र जनताको प्रतिक्रियाबाबारे सही सूचना राखिनु अति जरुरी छ । यसर्थ, यो अध्ययनको उद्देश्य सतहको पानी तथा जमिनमुनिको पानीबाबारे केन्द्रित हुनु हो (जसमा सतहको पानी, आर्सेनिकग्रस्त पानी, सिँचाइ, तलाउ, जलयात्रा (व्याफिटड), जलविद्युत्, बाढीपहिरो तथा सीमापारका जल व्यवस्थापन आदि पर्छन्) । यस्तो मूल्यांकनले जलको दीर्घकालीन योजना तथा उचित व्यवस्थापनका साथै राज्य पुनर्संरचनाको प्रक्रियामा मद्दत पुग्नेछ ।

६.२.६ माओवादी पूर्वलडाकु शिविर र वातावरणीय सवाल

माओवादी पूर्वलडाकुको लागि शिविर बनाउने निर्णय हुँदा वातावरणीय सवालबाबारे कुनै रूप्याल गरिएको थिएन । अनमिन, नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)ले शिविरका लागि स्थान तय गर्दा त्यसले पुन्याउन सक्ने नकारात्मक वातावरणीय प्रभावबाबारे यथेष्ट चासो दिएनन् । शिविर कहाँ राख्ने भनी स्थान छान्ने काम पूर्ण राजनीतिक आधारको थियो । यसैकारण वातावरणीय रूपले अतिगम्भीर ठहरिएका ठाउँमा लडाकुका शिविर राखिए । शिविरमा चाहिने ऊर्जाका लागि बनकै आधार लिइयो । संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी)को अप्रकाशित अध्ययन प्रतिवेदन^{२५}, ‘पीएलए फ्युलवुड एकस्ट्राक्सन इन्डेन्जर्स नेपाल्स मस्ट क्रुसियल इन्भायरोमेन्टल साइट्स’ले यसो भन्छ :

^{२५} नेकपा (माओवादी)का जनमुक्ति सेनाको सात केन्द्रीय शिविर मूल्यांकन बहुनियोगको एक खण्डका रूपमा यो अध्ययन यूएनडीपीको ऊर्जा, वातावरण तथा विपत न्यूनीकरण एकाइले सन् २००७ को जनवरीमा गरेको थियो ।

२८ मध्ये २१ शिविर जंगली इलाकामा छन्। अझ लडाकु सेनाका १२ डिभिजनमध्ये ३, ४ र ७ डिभिजन पुनर्स्थापना लक्षित क्षेत्रमा स्थापना गरिएको थियो, जसलाई नेपाल सरकार र थुप्रै सहायता नियोगहरूले मुलुककै बातावरणीय प्राथमिकतामा परेको क्षेत्रका रूपमा पहिचान गरेका छन्।^{२५} शिविर गम्भीर ठाउँमा छ। लडाकुको ऊर्जा आवश्यकता बनमे निर्भर छ, दाउरा बाल्न रूखको अवैध कटानी हुन्छ। यही नै नेपालको बन फॅडानी हुने प्रमुख कारणमध्येको एक हो। सात प्रमुख शिविरमध्ये छ बटाचाहौं खाना पकाउने काममा अनियन्त्रित रूख कटानीमा भर पर्छन्। डिभिजन १-४ का जनमुक्ति सेनाका प्रतिनिधिको अनुमान अनुसार तिनको महिनाबारी उपभोग लगभग १,५०० टन हुन्छ। सबै डिभिजनका ३५,००० लडाकुलाई प्रतिमिहिना २१ लाख टन काठ आवश्यक हुन्छ।^{२६} यही अनुपातमा रूख कटानी भइरहे नेपालले अमूल्य प्राकृतिक स्रोतको आधार गुमाउने छ।

अझ अगाडि यसो भनिएको छ :

कैलाली शिविरको सवालमा जनमुक्ति सेनाका कार्यकर्ता जंगलभन्दा १.५ किमीपर मात्रै बसेका छन्। सो जंगलमा बंगाली बाघजस्ता लोपोन्मुख जन्तुको आवतजावत र अनुवाशिक प्रसार भइरहन्छ। यस्तो अवस्थाले नेपालका १० वर्षमा बाघको वंश समाप्त हुने अनुमान वैज्ञानिकहरूको छ।^{२७}

लेखक अध्ययनका लागि चितवन पुग्दा जानकारी भए अनुसार जुटपानीस्थित तेसो डिभिजनमा शिविरका आधारभूत सुविधा निर्माण गर्दा लगभग ९ हेक्टर जंगल सखाप पारिएको थियो। अझ, दाउराका लागि सो शिविरनजिकैको जंगलमा आश्रित पनि हुनुपर्छ। चितवन गोठेश्वरस्थित चैनपुर गाविस-५ का बासिन्दा साथै सामुदायिक बन उपभोक्ता समूहका उपभोगकर्ता गणेशबहादुर

^{२५} प्राथमिकतामा परेको बातावरणीय क्षेत्रबाटे हेर्नुहोस् : (१) नेपाल सरकार बन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय (सन् २००४)। तराई आर्क लेन्डस्पेप: स्ट्राइजिक प्लान २००४-२०१४। काठमाडौं, नेपाल बन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय। र (२) डाइगरस्टेन, ई लउक्स, सी, हेइलालाउफ, ई बिक्रमानायके, ई. ब्रैजा, जी., फर्स्ट, जे. गिन्सबर्ग, एस, क्लेजेनडर्फ, एस., एस., लेडमग्रबर, पी., ओ ब्राइन, टी., स्यान्डर्सन, ई., साइडेनस्टिकर, जे., संगर, एम. (सन् २००६), सेटिङ प्रायोरिटिज फर द कन्जर्भेसन एन्ड रिकभरि अफ वाइल्ड टाइगर्स: २००५-२०१४। अ युजर्स गाइड, बासिडटन, डीसी: डब्लूडब्लूएफ।

^{२६} ५ जनालाई प्रतिदिन १० किलो दाउरा आवश्यक होला भन्ने सामान्य अद्कलमा आधारित।

^{२७} डिनेस्टिन, ई., लउक्स, सी., हेडलफ, ई., बिक्रमानायके, ई., ई ब्राइन, जी., फर्स्ट फर्स्ट, जे. गिन्सबर्ग, एस., क्लेजेनडर्फ, एस., एस., लेडमग्रबर, पी., ओ ब्राइन, टी., स्यान्डर्सन, ई., साइडेनस्टिकर, जे., संगर, एम. (सन् २००६), सेटिङ प्रायोरिटिज फर द कन्जर्भेसन एन्ड रिकभरि अफ वाइल्ड टाइगर्स: २००५-२०१४। अ युजर्स गाइड, बासिडटन, डीसी: डब्लूडब्लूएफ।

पराजुली भन्छन्, “यो सामुदायिक वन हुकाउन मैले २५ वर्षको समय खर्चिएको छु । तर, एकै वर्षमा यो सखाप हुँदैछ । वन फँडानीको यस्तो अवस्था देखदा मेरो मन धुरुधुरु रोएको छ ।”^{२९}

पराजुलीको मतसँग स्थानीय सामुदायिक वन उपभोक्ता प्रीतसिंह कार्की (सामुदायिक वन उपभोक्ता संमूह महासंघ, नेपाल, जिल्ला अध्यक्ष) र गोठेश्वर चैनपुर गाविस-५ का मिनबहादुर कार्की सहमत छन् । प्रीतसिंह भन्छन्, “शिविर स्थापनाको सुरुमा व्यापक रूख काट्थे तर सर्वदलीय बैठकले शिविर बनाउन निश्चित रूख मात्र काट्न दिने व्यवस्था गरेपछि यो ऋम बन्द भएको थियो ।” कैलालीस्थित सामुदायिक वनमा वासु स्मृति ब्रिगेड र कंकाली, अमृतधारा र अजिंगरेको सामुदायिक वनमा प्रताप स्मृति ब्रिगेड बनाउने निर्णय भएको थियो । स्थानीय वन उपभोक्तालाई कुनै जानकारी नदिङकै यस्तो निर्णय लिइएको थियो । चितवन जिल्ला कुम्रोज गाविस-३ का बोधराज अधिकारीले पनि शिविर क्षेत्रमा साल र अस्नाका रूख व्यापक कटानी भएको सुनाए ।^{३०}

नवलपरासी जिल्ला कावासोती गाविस-५ का बासिन्दा यामबहादुर थापा (जो माओवादी लडाकु राखेको एउटा शिविर नजिकै पानि बस्छन्)ले पनि यस्तो रूख कटानीबारे उस्तै असन्तुष्टि पोखे । सेना र प्रहरीले पनि कहिलेकाहाँ जंगली जनावर मार्ने गरेको सुनाउँछन् थापा । बँदेलका पाठा समातेर एउटालाई ३००-४०० रूपैयाँको दरले बेच्ने काम पनि यस क्षेत्रमा सामान्य मानिन्छ । यस्तो काम विशेषगरी चैतदेखि जेठ महिनामा हुन्छ । माझी, मुसहर र अन्य उपेक्षित जातिले संरक्षित क्षेत्रबाट फाइदा लिन सकेका छैनन् । राजनीतिक दलको संरक्षणमा रहेका भूमिहीन तथा अतिक्रमणकारीहरू नै नवलपरासीको प्राकृतिक स्रोतका लागि खतरनाक मानिएका छन् ।

वातावरणीय क्षेत्रमा काम गरेका सरकारी, गैरसरकारी वा दातृनिकाय कसैले पनि वातावरणलाई रुखाल गर्दैनन् भन्ने तथ्य आश्चर्यलाग्दो छ । तिनले शिविर पूर्वाधारका लागि बाटोधाटो, घर, खेलकुद मैदान बनाउने, पानी र बिजुली

^{२९} गणेश भण्डारी, प्रीतसिंह कार्की (सामुदायिक वन उपभोक्ता संमूह महासंघ, नेपालका जिल्ला अध्यक्ष) र गोठेश्वर चैनपुर गाविस-५ का मीनबहादुर कार्कीसँग २०६४ भदौ १ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{३०} २०६४ भदौ १ मा बोधराज अधिकारीसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित ।

आपूर्ति गर्ने जस्ता काम गर्दा वातावरणीय यथार्थलाई रुखाल गर्देनन् । प्रमुख तथा सहायक शिविरमा औषधिमूलो, सफा पिउने पानी, सरसफाइ, यथेष्ट खाना आदिको अभाव छ । वर्षमा राम्रो ओत नपाएर पानीले र जाडोमा चिसोले तीलडाकुलाई सताउँछ । रुख ढलेर केही जनमुक्ति सेना त मरे पनि । एउटा शिविरमा विषालु सर्प देखिएकाले छापामारहरूले ७०० वटा सर्प एकै पटकमा मारे । वातावरणीय रूपमा यस्तो दयनीय अवस्थामा तिनीहरू बस्न परिरहेको छ ।

सबै शिविरका पूर्वाधार बनाउन व्यापक लगानी गरिएको छ । ती शिविरमा बिजुली वायरिड, बाटोधाटो, पानी तथा सरसफाइ सुविधाको सञ्जाल छ । यसले पनि शिविर क्षेत्रमा दीर्घकालीन बसाइ हुने संकेत गर्दछ । विस्तृत शान्ति-सम्भौताको भावनाअनुसार अस्थायी शिविर निर्माण गर्ने भनिए पनि अहिलेको शिविर स्थायी बसोबासमा परिणत हुने सम्भावना छ ।

शिविर क्षेत्रमा नकारात्मक खालका वातावरणीय तथ्यमात्रै छन् भन्ने पनि होइन । यूएनडीपीको प्रतिवेदन भन्छ :

माओवादी लडाकुले वातावरणीय हास कम गर्ने उपाय अबलम्बन गरेको छ । विशेषगरी, प्रत्येक शिविर क्षेत्रलाई भू-क्षयबाट बचाउन रुख बिरुवा रोप्नुका साथै सोलार प्यानलको पनि व्यवस्था गरिएको छ । सम्भव हुँदा, उनीहरूले बनजंगल फँडानी रोक्ने उद्देश्य पनि राखेका छन् । हेलिप्याड बनमा नबनाई नजिकको खुला ठाउँमा बनाइएको छ । २०६३ पुस १८ मा भएको गँडा सिकारको घटनापछि माओवादी लडाकु सेनाले जुटपानी गाविस नजिकैको उदयपुर सामुदायिक बन, चितवन (डिभिजन ३) मा सुरक्षा गस्ती पनि गरेका छन् ।

शिविरमा आवश्यक हुने ऊर्जाका लागि बायोग्यास, सोलार प्यानल वा स्टोभजस्ता वैकल्पिक ऊर्जाको प्रयोग गर्न सकिन्थ्यो, जसले बन-निर्भरतामा कमी ल्याउन महत गर्थ्यो । यदि जंगल स्रोतबाटे ऊर्जा आवश्यकता पूरा गर्नुपर्ने हो भने निश्चित बनबाट वैध रूपमै काठ ऊर्जा आपूर्ति गर्नु उपयुक्त हुन्थ्यो । सबै शिविरमा हुने वातावरणीय प्रभावको गहिरो अध्ययन अझै आवश्यक छ जसले नकारात्मक प्रभाव न्यूनीकरण गर्ने, दीर्घकालीन नकारात्मक परिणाम रोक्ने र भविष्यका लागि सावधानी अपनाउने तरिका सिकाउनेछ ।

६.२.८ संरक्षित क्षेत्र तथा प्राकृतिक स्रोतमाथि भएका ठूला आक्रमण

संरक्षण, जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतमा भएका प्रमुख घटनाक्रमबाटे यो खण्डमा छोटो रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेकपा (माओवादी)ले २०५२ फागुन ११ बाट सशस्त्र विद्रोह सुरु गरेको थियो । यो क्रममा २०६१ साउन २७ गते बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा प्रयोग भएको र सहभागितामूलक संरक्षण कार्यक्रम-यूएनडीपीले प्रदान गरेको मोटरसाइकल (६६-१-२९७ नम्बरको) पूर्व-पश्चिम राजमार्गबाट माओवादीले लुटेर लगे भने टोयोटा जिप पनि आगो लगाई क्षति पुऱ्याइयो । यसैगरी २०६१ साउन १२ गते सह-वार्डेनको कार्यालय र अमलटारी क्षेत्र कार्यालय, चितवन रा.नि. को कार्यालयमा पनि आगो लगाई क्षति पुऱ्याइयो । डब्ल्यूडब्ल्यूएफले प्रदान गरेको मोटरबोट पनि जलाए । सोही वर्षको असार १३ गते बर्दिया रा.नि. को भुरीगाउँ पोस्ट, मोतीपुर पोस्ट, परेवा ओडार पोस्ट र सैनाबार पोस्ट पनि आगो लगाएर क्षति पुऱ्याए । २०६१ वैशाख ११ मा चितवन रा.नि. स्थित ढावा पोस्ट पनि आगो लगाएर क्षति पुऱ्याइयो भने त्यसभन्दा केही दिनअघि (२०६० चैत २३)मा लाडटाङ रा.नि. को राम्चे पोस्ट पनि आगो लगाएर ध्वस्त पारिएको थियो ।

यसैगरी २०६१ वैशाख ४ मा शुक्लाफाँटा बन्यजन्तु आरक्षस्थित फिलमिला पोस्ट पनि आगो लगाई ध्वस्त पारियो । बाबा तालमा माओवादीले राखेको बारुदी सुरुड विस्फोटमा दुई जना सरकारी कर्मचारी र ९ सर्वसाधारण पनि मारिए । सोही घटनामा एउटा पिकअप जिप (बा १ भ ३८५१) पनि ध्वस्त पारिएको थियो । २०६० चैत २६ मा चितवन रा.नि. स्थित लमिचौर सेक्टर पोस्ट पनि आगो लगाई ध्वस्त पारियो । यसैगरी २०६० फागुन ४ गते पर्सा बन्यजन्तु आरक्षको प्रतापपुर पोस्ट पनि आगो लगाई ध्वस्त पारियो । सोही वर्षको पुस २७ गते चितवन रा.नि.को मोटरसाइकलमा पनि क्षति पुऱ्याइयो ।

यी घटनाबाहेक २०५९ असोज २७ मा बर्दिया रा.नि.को पूर्वी क्षेत्रको चेपाड पोस्ट पनि बम पड्काएर ध्वस्त पारिएको थियो भने सोही वर्ष कात्तिक २ गते शिवपुरी रा.नि. को टिकट घर र गार्ड पोस्टमा पनि आगो लगाएर क्षति पुऱ्याइयो । सिन्धुपाल्चोकको हाइबुड गाविस-४ स्थित धाप गार्ड पोस्टमा पनि क्षति पुऱ्याइयो । सुरक्षा पोस्टका कर्मचारीहरूलाई सदरमुकाम ल्याइयो । २०५९

असोज १९ गते से-फोकसुन्डो रा.नि. स्थित पालमका ५ घरहरू आगो लगाई क्षति पुऱ्याइयो । त्यसपछि सबै कर्मचारीहरू सुलीगढीमा गाभिए ।

२०५८ चैत २४ मा लाडटाड रा.नि. को टेम्पाथन सुरक्षा पोस्ट पनि आगो लगाएर ध्वस्त पारियो । त्यहाँका सबै कर्मचारी सदरमुकाममा गाभिए । यसैगरी २०५९ बैशाख ९ गते शुक्लाफाँटा बन्यजन्तु आरक्षको चम्पापुर सुरक्षा पोस्ट पनि आगो लगाएर ध्वस्त पारियो । कर्मचारीहरू सदरमुकाम सारिए । २०५८ सालको अन्त्यतिर (चैत २२) मकालु बरुण रा.नि.को कागजपत्रहरू पनि आगो लगाएर खरानी पारियो । हटिया स्टाफको सेक्टर कार्यालय पनि सदरमुकाम खाँदबारीमा सारियो । चैत २१ मा भुलभुले रेन्ज पोस्ट, रारा रा.नि. डोल्पामा पनि आगो लगाएर क्षति पुऱ्याइयो । त्यसपछि प्रशासनले कर्मचारीलाई सदरमुकाम साच्यो ।

यसैगरी नेकपा (माओवादी)ले २०५८ चैत २१ गते ढोरपाटन सिकार आरक्षका सबै कागजात जलाएर आरक्ष कब्जामा लिए । परिणामतः कार्यालयका कर्मचारी बागलुड सदरमुकाम सारिए । सोही दिन से-फोकसुन्डो रा.नि. को तोड्जोम (जगजुल्ला) पोस्टमा पनि आगो लगाएर क्षति पुऱ्याइयो । यो घटनाले सुरक्षा दस्तालाई सदरमुकाममा गाभिन बाध्य पाच्यो र रा.नि. पनि खाली भयो ।

अर्को घटना- सोही वर्षको चैत १९ मा बर्दिया रा.नि.को अस्नेरी पोस्ट पनि आगो लगाएर ध्वस्त पारियो । परिणामतः सुरक्षा एकाइ सदरमुकाममा गाभिए । चैत १५ मा कञ्चनजंघा संरक्षण क्षेत्र, याम्फुदिन सेक्टरको कागजातहरू पनि आगो लगाएर ध्वस्त पारिनुका साथै एउटा रेडियो पनि लगियो । यो घटनाले सबै कर्मचारीलाई ताप्ले जुडस्थित सदरमुकाममा सर्न बाध्य पाच्यो । साथसाथै, चैत ८ गते बर्दिया रा.नि. स्थित गोला पोस्टका चार वटा ढुङ्गा पनि अगो लगाएर क्षति पुऱ्याइनुका साथै कर्मचारीमाथि दुर्घटवहार गरियो । ती ढुङ्गा सुरक्षा गस्तीको काममा प्रयोग हुन्थे ।

२०५८ चैत २४ गते बर्दिया रा.नि. स्थित मनौघाट डिपोबाट अज्ञात समूहले ५०० क्युबिक फिटको सालको मुढो लुटेर लगेका थिए । वर्षको भेलमा रा.नि. ले उक्त सालको मुढो भेट्टाएको थियो । २०५८ फागुन १० गते, मकालु

बरुण रा.नि.का सबै कागजात, फर्निचर र अन्य सामान आगो लगाएर ध्वस्त पारिनुका साथै ताम्कु क्षेत्र कार्यालय पनि कब्जा गरिएको थियो । संरक्षित क्षेत्रका सबै कर्मचारी जिल्ला सदरमुकाम, खाँदबारी सारिए । यसबाहेक २०५८ फागुन ३ गते ताप्लेजुङ सेदुवाको मकालु बरुण रा.नि. को मुख्य कार्यालयमा सम्पूर्ण कागजात आगो लगाई ध्वस्त पारियो । सोही वर्ष माघ २८ गते रारा रा.नि. को दधिचौर पोस्ट पनि आगो लगाएर क्षति गरियो । सुरक्षा एकाइ पनि सदरमुकाममा गाभियो । २०५९ माघ १९ गते रारा रा.नि.को भयारी पोस्टलाई आगो लगाएर ध्वस्त पारियो ।

२०५८ मंसिर ९ मा शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्षको ढक्का रेन्ज पोस्ट, बेलडाँडी रेन्ज पोस्ट र बटनीखेता रेन्ज पोस्ट आगो लगाएर सखापै पारिएको थियो । यसले सबै कर्मचारीलाई सदरमुकामकेन्द्रित बनायो ।

२०५८ मंसिर ८ मा शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्षको विस्तारित क्षेत्रको तारेन पोस्ट पनि आगो लगाएर ध्वस्त पारियो । यसअघि २०५७ मंसिर २५ गते, मकालु बरुण रा.नि.को चेस्कान क्षेत्र कार्यालय पनि आगो लगाएर ध्वस्त पारिएको थियो । निकुञ्जका सबै कर्मचारीलाई जिल्ला सदरमुकाम खाँदबारी राखिएको थियो ।

सारमा नेपालको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसपछिको संक्रमणकालीन राजनीतिक अस्थिरताले गर्दा नकरात्मक प्रभाव पारेछ । तर, नकरात्मक प्रभावका सम्भाव्य दीर्घकालीन असरबारे गहिरो अध्ययन-अनुसन्धान आवश्यक छ ।

* * * *

७.१ परिप्रेक्ष्य

शाब्दिक अर्थमा पुनर्भरण (अर्ली रिकभरी)ले अप्द्यारो स्थितिपछि गर्नुपर्ने तत्कालीन सुदृढीकरणको योजनालाई जनाउँछ । जैविक विविधता, संरक्षण क्षेत्र, प्राकृतिक स्रोत र वातावरणमा सशस्त्र द्वन्द्वले गम्भीर असर पारेको अवस्थामा पुनर्भरण तीन चरणबाट गुज्रन्छ : मानसिक वा मनोवैज्ञानिक, भौतिक पूर्वाधार र संगठनात्मक क्षमता तथा दक्षतामा पुनर्भरण । यस सन्दर्भमा समस्याहरूको द्रुत सम्बोधन गर्ने योजना (च्यापिड रेस्पन्स प्लान) र तात्कालिक पुनर्भरण योजना (अर्ली रिकभरी प्लान)लाई यो परिच्छेदमा पर्यायिका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको बितेको दशकले प्राकृतिक स्रोत, संरक्षण र वातावरण रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा नराप्तो असर पाप्यो । लेखकले देशका विभिन्न भागमा गरेको शीघ्र असरको अध्ययन (क्विक इम्प्याक्ट स्टडी)ले देखाएअनुसार द्वन्द्वले व्यवस्थापकीय क्षमता र विद्यमान कार्यसम्पादन क्षमतामा गम्भीर असर पुऱ्याएको छ । यसले भौतिक पूर्वाधार ध्वस्त बनायो, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, संरक्षण र वातावरणमा सक्रियतापूर्वक लागेकाहरूलाई पनि अवरोध पुऱ्यायो । अस्थिरता, द्विविधा, विरोधाभाषपूर्ण तनाव, अनिश्चय, प्राथमिकता परिवर्तन, अप्रत्याशित परिणामसँग मुकाबिला, आदि संक्रमणकालका विशेषता हुन् । यस अवस्थामा राज्यको जोड अन्यत्रै हुने हुँदा जैविक विविधता संरक्षण, सशस्त्र द्वन्द्वले वातावरणमा पारेको नकारात्मक असर न्यूनीकरण, द्वन्द्वले निम्त्याएको समस्या तथा द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको सम्बोधनले कम प्राथमिकता पाउँछ । संरक्षण संस्थाहरूले यो सबाललाई प्राथमिकता तथा कार्यान्वयनमा ल्याउन तत्कालै व्यवस्थित संलग्नता नजनाए यस्तो अवस्था भन् गम्भीर हुनेछ ।

अहिले शीघ्र पुनर्भरण योजना विकास गरी सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रलाई एउटै धरातलमा ल्याउनु आवश्यक हुन्छ । त्यसपछि मात्र यसको कार्यान्वयन उत्तम बन्न सक्छ । यो उपाय सजिलो भने छैन । त्यसैले संरक्षण संस्थाबाट पहल हुनु उपयुक्त हुन्छ । शीघ्र पुनर्भरण योजनाले संक्रमणकालमा कार्यान्वयन हुनुपर्ने केही क्रियाकलापमाथि प्रकाश पार्छ । एकपटक सामूहिक रूपमा ठोस प्रयास भइसकेपछि सो अवस्थालाई ठूलो अवसरमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । यसले द्वन्द्वका बेला संरक्षण क्षेत्रले भोगका समस्या सम्बोधन गर्न पनि सधाउँछ ।

शीघ्र पुनर्भरण योजनाका प्रमुख उद्देश्यहरूमा : तत्काल काम गर्नुपर्ने क्षेत्र पहिचान गर्ने, जसले जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतलाई अझ जर्जर हुनबाट रोक्न सकोस् । त्यसो गरे जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोत संरक्षण गराउन संरक्षण संस्थाका लागि निश्चित आधार तथा ढाँचा प्राप्त हुन्छ । पुनर्भरण योजना निर्माण गर्न निर्देशक बुँदाले महत गर्दैन :

- मनोवैज्ञानिक पुनर्भरण, पूर्वाधार पुनर्निर्माण र संगठनात्मक क्षमता तथा दक्षताको पुनर्भरण
- आगामी क्षति न्यूनीकरण गर्न तात्कालिक समस्यालाई सम्बोधन गर्ने
- क्षति रोक्न योजना, रणनीतिक कार्यक्रमहरू पुनर्निर्माण गर्ने र संक्रमणकाल तथा द्वन्द्वोत्तर समयका नकारात्मक असर साम्य पार्ने
- पुनर्भरण क्रियाकलाप (रिक्भरी एक्स्स)मा संरक्षणका प्रमुख हिस्सेदारका रूपमा स्थानीय सरोकारवालालाई परिचालन गर्ने
- द्वन्द्वोत्तर स्थायित्व, पुनर्भरण र शान्तिका लागि योगदान दिने
- द्वन्द्वोत्तर पुनर्भरण योजना, कार्यान्वयन र अनुगमनमा लचकता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता स्थापित गर्ने
- सरकार, गैसस र अन्तर्राष्ट्रिय गैसस, संरक्षण नियोग र स्थानीय समुदायबीच सामूहिक प्रयासको सुरुआत गर्ने
- द्वन्द्वोत्तर पुनर्भरण योजनालाई राष्ट्रको द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण, पुनर्समायोजन र मेलमिलापसँग गाँस्ने ।

७.२ प्राकृतिक स्रोतमा जोखिम मूल्यांकन

यो परिच्छेदको सन्दर्भमा जोखिम मापन भनेको जोखिमका तत्त्वलाई चुनौती, सम्भावित खतरा र संरक्षण, प्राकृतिक स्रोत र वातावरणीय क्षेत्रमा चुनौती र खतरालाई कम गर्ने अपनाइएका प्रबन्धलाई अभ व्यवस्थित गरी अध्ययन गर्ने प्रयास हो (ब्रावन्ट सन् २०००)। जोखिम न्यूनीकरण गर्ने सशस्त्र द्वन्द्वका नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्ने जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिमाथि प्रकाश पार्ने र यो क्षेत्रमा रहेका सम्भावित खतरा र अनिश्चितता सम्बोधन गर्ने नै यो परिच्छेदको उद्देश्य हो। नेपाल संक्रमणकालमा रहेकाले यहाँ थुप्रै किसिमका सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिकलगायत सुरक्षा र वातावरणीय जोखिम हाबी छन्। वातावरणीय, प्राकृतिक स्रोत र संरक्षणसम्बन्धी केही जोखिम यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् :

- प्राकृतिक स्रोत र वातावरणीय क्षेत्रमा हुने राजनीतीकरणले दीर्घकालीन नकारात्मक प्रभाव पार्ने जोखिम
- संविधानसभाबाट बनाइने संविधानमा वातावरणीय सवाल सम्बोधन गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण काममा सरकार र राजनीतिक दलको हेलचेक्रयाईँ, वा बेवास्ता
- यो क्षेत्रमा बजेट बाँडफाँट, मानवस्रोत, योजना तथा नीति-निर्माण गर्ने कार्यमा कम प्राथमिकता
- निहित स्वार्थ भएका समूहद्वारा संरक्षित वा गैर-संरक्षित क्षेत्रमा मूल्यवान वनस्पती तथा पशुको अनियन्त्रित र अवैध शोषण। यस्ता समूहहरू तराईका सशस्त्र समूह, तस्कर तथा अवैध व्यापारी हुन्
- आन्तरिक रूपमा विस्थापितद्वारा बन तथा जैविक विविधता अतिक्रमण, तस्कर तथा व्यावसायिक रूपमै दुःख दिन लागिपरेका व्यक्तिद्वारा भूमि अतिक्रमण
- वातावरणीय क्षेत्रलाई कम ध्यान दिएर वा त्यसलाई चटककै छाडेर अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र दातुनिकायले शान्ति-प्रकृया र संविधान

निर्माणको नाममा सभा गोष्ठी, विदेश भ्रमणजस्ता कार्यमा मात्र ध्यान दिने गरेका

- वन्यजन्तु र मानिसबीच तथा निकुञ्ज र जनताबीचको द्वन्द्व बढने (वर्दिया र कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्षमा यस्ता घटना पहिल्यै देखिएका थिए)
- सरकारी कार्यालयमा दक्ष र प्रतिबद्ध कर्मचारी अभाव वा राजनीति तथा अन्यायपूर्ण सरुवाले कर्मचारीको उत्साहमा ल्याएको कमी
- महिला, दलित, मधेसी, जनजाति र अल्पसंख्यकका सवाल समाधान नहुँदा बढने राजनीतिक अस्थिरताबाट वातावरणको क्षेत्रमा पनि प्रभाव पर्ने
- राजनीतिक दलमा बाह्य र आन्तरिक द्वन्द्व र शक्ति संघर्ष ।

अहिलेकै जस्तो अवस्था लामो समयसम्म रहने हो भने आउँदा दिनमा नेपालका वातावरण, संरक्षण र प्राकृतिक स्रोत उच्च जोखिममा रहनेछन् ।

७.३. द्रुत सम्बोधन कार्य (Rapid response action)

संरक्षण, वातावरण र प्राकृतिक स्रोतमा जिम्मेवार संगठनलाई पुनः सक्रिय र कामकाजी बनाउनु नै सहायता र पुनर्भरण गर्ने तात्कालिक काम हुन् । जनविश्वास पुनर्स्थापना र संरक्षण क्षेत्रका कर्मचारीको मनोबल बढाउने काम निकै महत्त्वपूर्ण छन् । व्यवस्थापकीय योजनामा विस्तृत गरिएको कार्य पूरा गर्न र संरक्षण संस्थाका व्यवस्थापन कार्य सुधार गर्न योजना, व्यावहारिक रणनीति, यथेष्ट स्रोत र उचित राजनीतिक वातावरण जरुरी पर्छ ।

द्रुत सम्बोधन योजनाका दुई खण्ड छन् : रोकथाम र तयारी सम्बन्धी क्रियाकलाप र साम्यीकरण, पुनर्भरण र सहयोगसम्बन्धी क्रियाकलाप । यी दुई खण्डबीच स्पष्ट रेखा कोर्न कठिन भए पनि यी दुई एकापसका परिपूरक छन् ।

७.३.१ रोकथाम र तयारी

१. स्थानीय स्तरमा संरक्षण सचेतना तथा सञ्चारमाध्यम परिचालन (जस्तै : स्थानीय र राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यमसँगको सहकार्यमा संरक्षणसम्बन्धी वृत्तचित्र निर्माण र प्रसारण) गर्ने ।

२. राजनीतिक दलसँग सम्बन्ध राख्ने र सहकार्य गर्ने, जसबाट तिनले बनाउने योजनामा जैविक विविधता र वातावरणीय सवाल अट्ने कुरा सुनिश्चित होस् साथै ‘संरक्षण नीति’ सम्बोधनमा दललाई मद्दत पनि गर्ने ।
३. नयाँ संवैधानिक व्यवस्थामा वातावरण, स्रोत व्यवस्था र जैविक विविधताका सवाललाई यथेष्ट समावेश गराउन सक्रिय रहने ।
४. निकुञ्ज छेउछाउमा उद्योग स्थापना गर्ने हो भने वातावरणीय असर मूल्यांकन र द्वन्द्व असर मूल्यांकन गरी यसका आधारमा मात्र निर्णय गर्ने । यसले उद्योगबाट निस्किएका फोहरका नकारात्मक असर तथा द्वन्द्वको सम्भावनालाई पनि न्यूनीकरण गर्न सघाउँछ ।
५. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, भूमि ऐन तथा वन ऐन अझै पनि थुप्रै सवालमा कि विरोधाभाषपूर्णी, कि त अस्पष्ट छन् । यसको व्यवस्थापनमा तुरुन्त कार्य थाल्ने ।
६. बासस्थान ध्वस्त पार्ने क्रियाकलाप रोक्ने र जैविक विविधता तथा आनुवांशिक स्रोत संरक्षण गर्न समुदायलाई मद्दत गर्ने र तिनीहरूसँग मिलेर काम गर्ने । स्थानीय समुदायलाई परिचालन गरेमात्र यो हासिल गर्न सकिन्छ ।
७. जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोत संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न स्थानीय स्तरमा प्राप्त हुने रैथाने ज्ञान र सीपलाई प्रवर्द्धन गर्ने क्रियाकलाप थालनी गर्ने । द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न सक्ने रैथाने संस्थाहरूलाई बलियो पार्ने र निकुञ्ज-जनताबीचको द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न तिनलाई सक्रियतापूर्वक परिचालन गर्ने ।
८. अवैध सिकारविरुद्ध स्पष्ट रणनीति तत्कालै जरुरी छ । अवैध सिकारविरुद्ध अहिले चलिरहेको संयन्त्र भौतिक तथा प्रबन्ध सामग्री

^१ जस्तै भूमि प्रशासन ऐन, वि.स. २०२४ ले परापूर्वकालदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग भडआएका जमिन (जस्तै, राजमार्ग, चरन भूमि, नहर, चौतारी, समाधिस्थल, आदि)मा खेती गर्न बन्देज लगाएको छ । यसैगरी डब्ल्यूआरआरको अनुसूची २ खण्ड ४ (१) अनुसार संरक्षित क्षेत्रवारिपरि कुनै धार्मिक अन्यान र अन्तम संस्कार गर्न पाउने व्यवस्था हैन (बैलबासे र थापा सन् २००४) ।

- सुविधा अभावका कारण अलपत्र छ । रेनकोट, स्लिपिङ ब्याग, टेन्ट, कम्पास, बाइनाकुलर, फोन र फड्सनल रेडियो सेट आदि त्यस्ता सामग्री हुन् । अवैध सिकार अनुगमन गर्ने कर्मचारीको जीवन बिमा गर्नुपर्ने हुन सक्छ । भएका स्रोतको सामान्य मर्मत गरेमात्र यसले काम दिन सक्छ ।
९. संरक्षणमा लागेका सबै संगठनको सामूहिक प्रयासस्वरूप समुदायमा आधारित जैविक विविधता दर्ता तथा अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्ने ।
 १०. सहभागिता, लाभ बाँडफाँट र निर्णय निर्माणका आधारमा बफर जोनबाट गरिब तथा उपेक्षित समुदायले सायद निकै थेरै लाभ पाएका छन् । यसर्थ, लाभ बाँडफाँट र निर्णय निर्माणमा गरिब, उपेक्षित, आदिवासी समुदायको पूर्ण सहभागिता तत्कालै सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
 ११. पार्क तथा निकुञ्जमा सेनाको भूमिकाको पुनर्व्याख्या गर्नुपर्छ । यसबारेमा गम्भीर बहस जरुरी छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु संरक्षण विभाग पनि सेनाको अनुकूलता तथा संलग्नताको स्तरबाटे स्पष्ट हुनुपर्छ (कुन स्तरसम्म, कति र कहाँसम्मको सहयोग चाहिन्छ, त्यो स्पष्ट हुनुपर्छ) । वार्डन (पार्कका अधिकारी) र स्थानीय सैनिक अधिकृतबीच मनमुटाव भएका घटना छन्, जसले एउटा गुफामा दुईवटा सिंह भएको प्रतिविम्ब भल्काउँछ । सैनिक अधिकृतमन्दा माथिल्लो पदमा वार्डनलाई राख्ने र वार्डनले नै समग्र जिम्मेवारी लिने व्यवस्था भए यो द्वन्द्व सम्बोधन हुन्छ ।
 १२. नदीमा सहरी फोहर निष्कासन गर्ने कार्य रोक्न ‘नदी प्राधिकरण’ गठनको प्रयास तत्कालै थाल्ने । मुग्लिन र नारायणगढको फोहर नारायणी नदीमा फालिन्छ, जसले जलचर पारिस्थितिक प्रणाली (इकोसिस्टम)लाई प्रदूषित बनाइरहेको छ । काठमाडौंका नदी त भई नै सकेका छन् ।
 १३. अवैध सिकार धेरै पैसा कमाउने व्यवसाय बनिरहेको छ । यसको जरो तिब्बतदेखि भारतसम्म अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै फैलिएको छ । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिकेन्द्रसम्म यसले दहो जरा गाडेको छ । अवैध सिकार नियन्त्रण राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु संरक्षण विभाग वा

अन्य कुनै निकायले मात्र एकलै गर्न सक्दैनन् । त्यसका लागि राष्ट्रिय जोड रहनुपर्छ । संसदीय समितिको मद्दत पनि उत्तिकै जरुरी छ । त्यसैले संरक्षण संगठनहरूले संसदीय समितिसँग नजिक रही काम गर्ने र राजनीतिक दलसँग पनि नियमित संलग्नता राख्नुपर्छ ।

१४. पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन र प्रकृति संरक्षणलाई सार्वजनिक-निजी व्यवस्थापनमार्फत सरकारी-संरक्षण क्षेत्र र व्यावसायिक क्षेत्रसँग जोड्ने ।

१५. संरक्षण-संवेदनशील व्यवसायीलाई वार्षिक रूपमा पुरस्कृत गर्न सरकार-संरक्षण क्षेत्र तथा व्यावसायिक क्षेत्रबीच व्यवस्थापन गरी संयुक्त रूपमा ‘बेस्ट कन्जरेसन अवार्ड’ स्थापना गर्ने ।

१६. धार्मिक समूह र अन्तर-धार्मिक संगठनबीच सहकार्य गरी धर्ममा आधारित संरक्षण र पर्यटन सुरुआत गर्ने । जस्तै : यसका लागि लुम्बिनी भ्रमण एउटा उदाहरण हुन सकछ किनकि संसारभरिका बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले आफ्नो जीवनमा एकैपटक भए पनि लुम्बिनी भ्रमण गर्न चाहन्छन् । यसैगरी अन्य थ्रैप्रै धार्मिक संरक्षण क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ ।

१७. जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोत संरक्षण प्रवर्द्धन गर्न होटल र पर्यटन क्षेत्रलाई परिचालन गरी कार्यात्मक सहयोगी संयन्त्र गठन गर्न आवश्यक छ । संरक्षण क्षेत्रमा सक्रिय रहेका होटल र पर्यटन क्षेत्रका प्रतिनिधि यो लक्ष्य हासिल गर्न इच्छुक छन् (यसका लागि पथप्रदर्शकको व्यवस्था गर्नुपर्छ) ।

१८. समुदायमा आधारित सिकारविरुद्धको अपरेसनलाई पुनः सुचारू गराई बलियो पार्नुपर्छ, आवश्यक ठाउँमा मध्यवर्ती क्षेत्रका स्थानीय समुदाय, निकुञ्ज तथा स्थानीय प्रशासनलाई समावेश पनि गर्नुपर्छ ।

१९. निकुञ्ज हातामा छरपस्ट औद्योगिक फोहरका नकारात्मक असर साम्य पार्न क्रियाशील हुने । जस्तै : नवलपरासी र चितवनस्थित भृकुटी पेपर एन्ड पल्प इन्डस्ट्री र बियर उद्योगको फोहर नारायणी नदीमा पर्याँकिन्छ, त्यसले बन्यजन्तु तथा जलचरलाई गम्भीर असर गरिरहेको दाबी संरक्षणविद्ले गरेका छन् ।

२०. सञ्चारमा सुधार अत्यन्त आवश्यक छ । वाकीटकी सेटले राम्रो काम नगरेकाले निगरानीकर्ता (चौकिदार) कर्मचारीलाई मोबाइल फोन उपलब्ध गराउने ।
२१. संरक्षण स्रोतको अवैध शोषण र अवैध सिकार नियन्त्रण गर्न निकुञ्ज प्रशासनले अभ्यास गर्ने 'सूचना संकलन तथा सूचना खरिद पद्धति' (इन्फरमेसन कलेक्सन एन्ड इन्फरमेसन पर्चेज सिस्टम)लाई परिष्कृत तथा बलियो पार्ने ।
२२. निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्रवरिपरि रहेका गरिब जनताको पहिचान गर्ने । उनीहरूलाई अवैध सिकारीले शोषण गरिरहेका हुन्छन् । ती जनता पहिचान गरी नियमित अनुगमन तथा मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समिति र वन उपभोक्ता समूहलाई शुद्धीकरण गरी तिनै जनताको जीविकाको स्रोत सुनिश्चित गराउने ।
२३. सुरक्षा फौजद्वारा अतिक्रमित सामुदायिक वन र त्यसका प्रयोगकर्ताका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने । सामुदायिक वनको हजारौँ हेक्टर क्षेत्र सरकारले सुरक्षा फौजलाई दिएको वा फौजले कब्जा गरेका थिए (खनाल सन् २००६) । यसका लागि संसदीय समिति, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ र सुरक्षा फौजसँग मिलेर कार्य गर्नु जरुरी छ ।
२४. मुलुकका विभिन्न भूभागमा अनियन्त्रित काठ चोरी व्याप्त छ ।^१ सम्बन्धित निकायले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा हुने यस्तो अवस्थातर्फ गम्भीर ध्यान दिई समस्या समाधानमा उचित प्रयास थाल्नु जरुरी छ ।

७.३.२ स्थायीकरण, पुनर्भरण र सहयोग

१. जनमुक्ति सेना र आन्तरिक रूपमा विस्थापितलाई काठ-दाउरा आपूर्ति गर्न वनस्रोतमाथि ठूलो दबाव छ । नियन्त्रित तवरमा काठ आपूर्ति गर्ने, मट्टीतेल वा वैकल्पिक ऊर्जा आपूर्ति, सोलार तथा बायोग्यास उत्पादन

^१ फिल्ड अध्ययनका बेला (२०६४ साउन २७-भदौ ८ मा) देउराली डाँडा (धान्दुक र शिख गाविसको सीमा) र रोल्पाका केही क्षेत्रमा (२०६४ असार १४-१७) अध्ययन टोलीले व्यापक काठ चोरी भएको देखेको थियो ।

गर्नले बनप्रतिको निर्भरता कम हुन सक्छ । यसबाहेक, ऊर्जा बचाउने संयन्त्र तथा प्रविधिलाई प्रोत्साहित गर्ने (खाना पकाउने स्टोभ, सोलार प्यानल आदि सुधार्ने) काम पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।

२. पुनर्स्थापना तथा पुनर्भरणका केही क्रियाकलापलाई प्रत्यक्ष वित्तीय सहयोग जरुरी हुन्छ, जस्तैः क्षतिग्रस्त पूर्वाधार निर्माण गर्न वा रेन्ज पोस्ट, गेम पोस्ट र सञ्चार प्रविधि पुनर्स्थापना गर्न यस्तो सहयोग जरुरी हुन्छ । संरक्षण र सुरक्षाका क्रियाकलाप प्रभावकारी रूपमा गरी यी संरचना पुनर्निर्माण गराउन स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरका संरक्षण नियोगलाई मद्दत गर्नु अति जरुरी छ ।
३. चोरी सिकारी नियन्त्रण : पामिर-इ-बुजुर्गको संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रम अध्ययन (सन् २००३)का अनुसार प्रतिबद्धता भएको खण्डमा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला पनि अवैध सिकार रोक्न सकिन्छ । सिकार नियन्त्रण गर्न अफगानिस्तानको संक्रमणकालीन प्रशासन/सरकार (Afgan Transitional Authority) आवानलाई पनि धेरै आलेखहरूमा सकारात्मक रूपमा लिइन्छ । सकारात्मक रूपमा लिइनुको कारण उसको इमान्दारीपूर्ण प्रतिबद्धता हो । यसर्थ, सम्बद्ध निकायबाट हुने प्रतिबद्धता नै चोरी सिकार नियन्त्रण गर्न सकिने महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । केन्द्रीय स्तरको उच्चतर समन्वय र स्थानीय जनपरिचालनले पनि अवैध क्रियाकलाप नियन्त्रणमा सधाउ पुऱ्याउँछ ।
४. सार्वजनिक जग्गा र वन तथा संरक्षित क्षेत्रको अवैध अतिक्रमण बढेको छ । यसलाई रोक्न तत्कालै कदम चाल्नुपर्छ । यो उद्देश्य प्राप्त गर्न स्थानीय समुदायसँग सहकार्य जरुरी हुन्छ ।
५. बारुदी सुरुड हटाउने कार्य द्वन्द्वोत्तर समयको ठूलो चुनौती हो भन्ने बारुदी सुरुड हटाउने अफगानिस्तानको संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रम (सन् २००३बी) ले देखाउँछ ।^३ संरक्षण-केन्द्रित र प्रकृतिमा

^३ विस्तृत थाहा पाउन संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रम (यूएनईपी) (सन् २००३बी) को खण्ड चार हेर्नुहोस् ।

आधारित पर्यटन विकास गर्न तथा बन्यजन्तु सुरक्षा गर्न बारुदी सुरुड्ड हटाउनु पूर्वसर्त हो । नेपालको सवालमा राष्ट्रसंघ, नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच भएको सेना तथा हतियार व्यवस्थापन सहमतिअनुसार अनमिनले सक्रियतापूर्वक काम गर्न्यो । युनिसेफको सहयोगमा नागरिक समाजका विभिन्न तप्कामा सम्बद्ध संयुक्त बारुदी सुरुड्ड कार्य समूहसहितको सक्रियतामा नेपाल बारुदी, सुरुडमुक्त क्षेत्र भनी संयुक्त राष्ट्रसंघले घोषणा त गर्न्यो तर संरक्षित क्षेत्र तथा वनमा राखिएका बारुदी सुरुड्ड, युद्धका बिस्फोटक अवशेष, नपड्किएका बारुद, घरेलु बिस्फोटक पदार्थ अझै बाँकी हुन सक्छन् र यसका लागि पनि सचेत रहनु आवश्यक छ ।

६. मनोवैज्ञानिक पक्षमा जोड़: जैविक विविधता संरक्षणमा लागेका द्वन्द्वप्रभावितलाई गर्नुपर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य भनेको मनो-सामाजिक परामर्श हो । उनीहरूले डर, असुरक्षा, आघात र अन्य थुप्रै समस्या भोगिरहेका छन् । ग्रामीण भेगमा काम गरिरहेका कर्मचारीलाई पनि सशस्त्र द्वन्द्वले नकारात्मक असर पुऱ्याएको छ । यसर्थ, यसमा पनि तत्काल कार्य गर्न जरुरी छ ।
७. तात्कालिक पुनर्भरण योजना सफल बनाउन सबल अनुगमन कार्य संयन्त्र पनि पूर्वसर्त हो । अनुगमन कार्य संयन्त्रले मानव तथा वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउँछ । यसले संरचनागत कार्यविधिका सवाल कार्यान्वयन गराउन पनि सजिलो पार्छ । यस परिच्छेदमा प्रस्तावित केही क्रियाकलाप उचित समन्वयबिना प्राप्त गर्न सम्भव छैन । नियमित द्वन्द्व विश्लेषण, द्वन्द्व असर मूल्यांकन, द्वन्द्व तथा शान्तिको असर मूल्यांकन, द्वन्द्वका जोखिम मूल्यांकन द्वन्द्वावस्था तथा द्वन्द्वोत्तर संक्रमणकालमा गर्नुपर्ने अति महत्त्वपूर्ण कार्य हुन् । संरक्षण क्रियाकलाप तर्जुमा तथा कार्यान्वयन, परियोजना प्रदर्शन अनुगमन व्यवस्था र वार्षिक समीक्षा तथा आवधिक मूल्यांकन गरिँदा यी पद्धति अङ्गालिएको खण्डमा शीघ्र पुनर्भरण क्रियाकलापबाट सोचिएको परिणाम हासिल गर्न सकिन्छ ।

७.४ वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोतमा द्वन्द्वोत्तर असर मूल्यांकन

राज्य पुनर्संरचना तथा संघीय शासन पद्धतिको विकास गर्ने प्रयासमा नेपाल अझै सफल हुन सकेको छैन । प्राकृतिक स्रोतको उपलब्धता नै संघीय राज्य निर्माणका प्रमुख आधार हुनुपर्छ । प्राकृतिक स्रोत र वातावरणमाथि द्वन्द्वको असर विश्लेषण गर्ने:

१. सशस्त्र द्वन्द्वले वातावरण, जैविक विविधता तथा प्राकृतिक स्रोतमा पारेको असरबारे सम्बन्धित आलेखको गहिरो समीक्षा गर्ने
२. हिमाल, पहाड र तराई, तराई भू-परिधि क्षेत्र, पवित्र हिमालय, सांस्कृतिक सम्पदा, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजनन्तु आरक्ष र संरक्षित संरक्षण क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने फिल्ड अध्ययन गर्ने । सबै १६ वटा संरक्षित क्षेत्रको अध्ययन भए त्यसले माथि उल्लिखित सबै सवाल समेट्नेछ । फिल्ड अध्ययनले सबै विषयगत क्षेत्र समेट्नु पर्ने (जस्तै : सहरी वातावरण, वातावरण-उद्योग सम्बन्ध, भूमि, बन तथा जलस्रोत, कृषि, प्रदूषण, वन्यजनन्तु तथा संरक्षित क्षेत्र, वातावरणीय शासन तथा औद्योगिक व्यवस्था)
३. नेपालको भौगोलिक सूचना पद्धति (जिअग्राफिकल इन्फर्मेसन सिस्टम: जीआईएस)मा आधारित द्वन्द्व नक्साकन गर्ने
४. आवश्यक ठाउँमा रसायन विश्लेषण (कोमिकल अनालिसिस) गर्ने

यो मूल्यांकनले विश्लेषणका निम्न तीन चरणमा जोड दिनुपर्छ :

- अ) द्वन्द्व विश्लेषण: संरचना, कर्ता तथा सशस्त्र द्वन्द्वका आयाम समेट्ने
- आ) प्रतिक्रिया विश्लेषण
- इ) रणनीति तथा विकल्पहरूको खोजी

तालिका ७.१ द्वन्द्व मूल्यांकनले दिएको जोडको सारांश

द्वन्द्व मूल्यांकनका क्षेत्र	
अ. राज्यका द्वन्द्वसम्बन्धी संरचना	अ) १. सुरक्षा अ) २. राजनीतिक अ) ३. आर्थिक अ) ४. सामाजिक अ) ५. वातावरणीय
आ. कर्ताहरूः सशस्त्र समूह (राज्य र विद्रोही पक्ष), आन्तरिक रूपमा विस्थापित, स्थानीय समुदाय, राजनीतिक दल, मानवअधिकार तथा मानवतासम्बन्धी कार्यरत संगठन, संरक्षण संगठन, दातृनिकाय, विकासे नियोग आदि	आ) १. अभिसूचि आ) २. क्षमता आ) ३. एजेन्डा आ) ४. प्रयास आ) ५. सम्बन्ध
इ. आयामहरू	इ) १. चालचलन इ) २. थालनी इ) ३. परिदृश्य
ई. असर तथा परिणाम	ई) १. वन्यजन्तु तथा संरक्षित क्षेत्र ई) २. जलस्रोत ई) ३. भूमिस्रोत ई) ४. वनस्रोत ई) ५. खानी तथा खनिज पदार्थ ई) ६. वातावरण <ul style="list-style-type: none"> ● ठोस तथा हानिकारक फोहर ● जल तथा वायु प्रदूषण ● भू-विकार ● सहरी वातावरण ई) ७. बारुदी सुरुड, साना हतियार तथा बारुदी पदार्थ ई) ८. आन्तरिक विस्थापन ई) ९. वातावरणीय/स्रोत शासन तथा संगठन ई) १०. अन्य

खण्ड दुई प्रतिक्रिया विश्लेषण	
	२.१ राज्य प्रतिक्रियाको नक्सांकन
	२.२ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिक्रियाको नक्सांकन
	२.३ योजना तथा रणनीति नक्सांकन
	२.४ जनप्रतिक्रिया नक्सांकन
	२.५ द्वन्द्व तथा शान्तिमा पर्ने असर मूल्यांकन
	२.६ संघीयता परिभाषित गर्न प्राकृतिक स्रोतका सम्भावनाको नक्सांकन
खण्ड तीनः पुनर्स्थापना तथा पुनर्भरण र तयारी तथा रोकथामका रणनीति तथा विकल्प	
	३.१ योजना विकल्प
	३.२ रणनीति
	३.३ कार्यक्षेत्र
	३.४ संस्थागत व्यवस्थापन
	३.५ कानूनी अवस्था

स्रोत : डीएफआईडी सन् २००२ बाट सामार, उप्रेती सन् २००६डी र २००५४ ।

यी सबै शृंखलाबद्ध खण्ड हुन् । विश्लेषण र पुनर्स्थापना योजनामा यिनीहरूले परिपूरण गर्छन् । सामाजिक-राजनीतिक संरचना, द्वन्द्वसम्बन्धी प्रमुख कर्ताहरू (बाह्य र आन्तरिक दुवै)को मानसिकता तथा व्यवहार र द्वन्द्वका असरको विस्तृत विश्लेषणले कर्ताको प्रतिक्रिया रणनीति मूल्यांकन गर्ने आधार दिन्छ । यसले वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोतको हकमा भावी हस्तक्षेपका लागि रणनीति र विकल्प खोज्ने बाटो देखाउँछ ।

नेपालमा द्वन्द्व र खानी तथा खनिज पदार्थबीचको सम्बन्धबारे धेरै कुरा ज्ञात छैनन् । यसबारे गहिरा अध्ययन पनि गरिएका छैनन् । यसर्थ तीवारे अनुसन्धानात्मक काम हुनुपर्छ, जसले भविष्यमा हुने अध्ययनलाई सघाउँछन् ।

सशस्त्र द्वन्द्वले वातावरणमा पारेको गम्भीर असर र शान्ति स्थापना तथा सुरक्षा र स्थायीत्व प्राप्तिमा वातावरणीय क्षेत्रले पार्ने प्रभावबारेका तर्कबीच व्यापक तालमेल छन् । नकारात्मक असरका परिमाण र गहनता (डिग्री एन्ड इन्टेन्सिटी) तथा शान्ति निर्माण र सबल सुरक्षामा वातावरणीय क्षेत्रको सम्भावना बढाउने

उपाय अद्यापि राम्ररी केलाइएका छैनन् । त्यसैले यससम्बन्धी अध्ययनले सशस्त्र द्वन्द्वले निम्न क्षेत्रमा पारेको असरमा जोड दिनुपर्छ :

अ) ठोस तथा हानिकारक फोहर

आ) जल, वायु तथा ध्वनि प्रदूषण (नदी, खानेपानी प्रदूषण आदि) । पिली, बेनी, सोलुखुम्बु र दाङ्मा मारिएकाको शब पानीको स्रोत, नदी, तथा बनजंगलमा फ्याँकिएका थिए । कुहिएका शबले सो क्षेत्र वरिपरि गम्भीर प्रदूषण फैलाएका थिए ।

ई) सहरी वातावरण

- सहरी विकार
- उद्योग तथा प्लान्टहरू
- ठोस फोहर र डम्पिड साइट (द्वन्द्वका बेला विशेषतः काठमाडौं उपत्यकामा थुप्रै समस्या उब्जिएका थिए) ।

अनुसन्धाता र विश्लेषकको विचार तथा सञ्चारमाध्यममा उल्लेख भए अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वले वातावरणीय व्यवस्थापनसम्बन्धी संस्थाहरूलाई पनि असर पारेको छ । तिनको संस्थागत क्षमतामा क्षय भएको छ । तर पनि पारदर्शिता, दक्षता, प्रभावकारिता, समावेशीकरण, सहभागिता, संस्थागत उत्तरदायित्व र सशस्त्र द्वन्द्वसँग यिनको सम्बन्धबारे समीक्षात्मक मूल्यांकन पनि सायद गरिएको छैन । यो अध्ययनले यी सवालमा पनि जोड दिनुपर्छ ।

दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले जनता, समाज र वातावरणमा प्रभाव पार्नुका साथै आन्तरिक रूपमा मानिसहरूलाई विस्थापित पनि गराएको थियो । सशस्त्र द्वन्द्वले निम्त्याएको विस्थापन र वातावरणबीचको सम्बन्धलाई अब चिरफार गर्नु जरुरी छ । वन तथा छेउछाउमा आन्तरिक रूपमा विस्थापितको पुनर्स्थापनाले वातावरणमा अहिले पनि नकारात्मक असर पारेको छ । यसैगरी वातावरणीय सरसफाइ र स्वास्थ्य पनि विस्थापित बसोबास गर्ने क्षेत्रको प्रमुख सवाल हो । यसबारे विस्तृत अनुगमन तथा अध्ययन जरुरी छ ।

वि.सं. २०६३/०६४ मा तराईको अवस्था भयावह भएको थियो । यसले गम्भीर असुरक्षा पैदा गरेको थियो । नेपाल प्रहरीले तराईका आठ जिल्लालाई^४ ‘अति संवेदनशील क्षेत्र’ र १३ जिल्लालाई^५ संवेदनशील क्षेत्र मानेको थियो । सञ्चारमाध्यमका रिपोर्ट तथा सामान्य व्याख्याले पनि प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधता र संरक्षण क्षेत्रमा अनियन्त्रित शोषण भइरहेको देखाउँछन् । यद्यपि, वातावरण, जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतमा तराई हिंसाले पारेको प्रभावबारे गहिरो अध्ययन भएको छैन । तसर्थ यो पाटो पनि अध्ययन क्षेत्रको विशेष जोडमा पर्नुपर्छ । राष्ट्रपतिले चुरे क्षेत्रमा भइरहेको वातावरणीय हासलाई लिएर बारम्बार चिन्ता गरेको पाइन्छ । यो सवालको गहिरो अध्ययन हुन आवश्यक छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वले ग्रामीण क्षेत्रका गरिब तथा उपेक्षित जनताको जीविकामा नराम्रो प्रभाव पारेको केही अध्ययन (उप्रेती सन् २००६ र २००४बी; उप्रेती र अधिकारी सन् २००६, सेडुन र हुसेन सन् २००२, सेडुन र अधिकारी सन् २००५)ले देखाएका छन् । त्यसैले ती जनताको जीवनस्तरमा कसरी प्रभाव परेको हो र कसरी उक्त अवसरबाट बाहिर ल्याउने भन्नेबारे विस्तृत अध्ययन जरुरी छ ।

प्राकृतिक स्रोत, संरक्षण र वातावरणीय क्षेत्र व्यवस्थापन गर्दा स्थानीय क्षमता निर्माणमा योजनाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । द्वन्द्वोत्तर अवस्था निकै फरक छ, त्यसैले नयाँ चुनौतीलाई पुराना विचारले सम्बोधन गर्न सक्दैन । १० वर्षायता सशस्त्र द्वन्द्व र राजनीतिक परिवर्तनले उब्जाएका नयाँ चुनौतीसँग जुधन अबका अध्ययनले सीमितता, संस्थागत व्यवस्थापन, पद्धतिगत ढाँचा पहिचान गर्नुपर्छ ।

नयाँ चुनौती सम्बोधन गर्न योजना, संस्थागत व्यवस्थापन तथा पद्धति बुझन दातृनिकाय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ठूलो भूमिका रहन्छ । नयाँ परिप्रेक्ष्यका सबै चुनौतीहरू अब आउने अध्ययनले सम्बोधन गर्नुपर्छ । नयाँ राज्य संरचनामा जोड दिँदै संरक्षण, प्राकृतिक स्रोत, वातावरणीय योजनाको पुनः अभिमुखीकरणको आधार प्रदान गर्न पनि यसो गर्नु आवश्यक छ ।

^४ पर्सा, बारा, रौतहट, महोत्तरी, धनुषा, सर्लाही, सिराहा र सप्तरी जिल्ला ।

^५ भाषा, मोरङ, सुनसरी, मकवानपुर, चितवन, नवलपरासी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, ताङ, बाँके, बर्टिया, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्ला ।

वन्यजन्तुको अवैध व्यापार संरक्षण क्षेत्रको प्रमुख चुनौतीमध्येको एक हो । वन्यजन्तु, बोटविरुवा तथा आनुवशिक स्रोतको अवैध व्यापारविरुद्ध कार्यरत थुप्रै संयन्त्र (राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, राजस्व विभाग, प्रहरी, वन विभाग आदि) छन् । तर, यी संयन्त्रबीच समन्वय अभाव हुनाले अवैध व्यापार रोक्न यी प्रभावकारी भएका छैनन् । तसर्थ, उनीहरूबीच अभ समन्वयकारी सम्बन्ध बनाउनु जरुरी छ । साइटेसजस्ता अन्तराष्ट्रिय कानुनी आधारहरूलाई कडा पालना गराउनु पनि यससम्बन्धी अर्को विकल्प हुन सक्छ तर यसले कसरी काम गर्दा भनेबारे निर्णयकर्ताहरूमै स्पष्टता भेटिँदैन ।

अवैध सिकार नियन्त्रण गर्न एउटा निकायमात्रै गहन रूपले जिम्मेवार भएको खण्डमा प्रमाणित गर्न संयन्त्र (जस्तै : साइटेसको व्यवस्था अन्तर्गत तस्करी गरिएका वन्यजन्तु वा बोटविरुवा नेपाल, भारत वा अन्य कुन मुलुकका थिए भनी जाँच्ने), गुप्तचर संयन्त्र (ट्रान्जिट पोइन्टमा गुप्तचर संयन्त्र बलियो पारी तस्कर पहिचान गर्ने), सीमापारका विषयमा गरिने काम (जनावरको बसाइ सार्ने, अवैध व्यापार, सूचना संकलन तथा साटफेर गर्नेविरुद्ध) जैविक चोरी (बायो-पाइरेसी) र अवैध व्यापारविरुद्धको कार्य प्रभावकारी हुन सक्थ्यो । यी सबै सवाललाई सम्बोधन गर्न नेपालमा अझै विस्तृत अध्ययन आवश्यक छ ।

* * * *

८.१ परिप्रेक्ष्य

लामो समयसम्म नेपाल एकात्मक तथा निरंकुश राजनीतिक व्यवस्थामा थियो । सामन्ती सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था, असमानता, आमदानी र वितरणमा बेमेल र खराब शासन पहुँतिमा पुरानो संरचनागत दृन्दृ अलिभएको थियो । यसले उपेक्षित मानिसलाई मूलधारको अर्थतन्त्र र निर्णय प्रक्रियामा अघि ल्याउन मद्दत गर्न सकेको थिएन । यसले तल्लो तहका जनतालाई दीर्घकालसम्म पूर्ण गरिबीमा राख्यो ।

२०४६ सालको जनआन्दोलनले तीन दशक लामो निर्दलीय पञ्चायत व्यवस्थालाई संवैधानिक राजतन्त्र तथा बहुदलीय प्रजातन्त्रमा परिवर्तन गय्यो । तर, राजनीतिक स्थिरता दिन भने सकेन । तल्लो तहका मानिसका आवश्यकता राष्ट्रिय स्तरमा परिपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक संरचनामा समानताको अभावले मानिसलाई डेढ दशकसम्म निराश बनायो । त्यसरी निराश भएकालाई नेकपा (माओवादी)ले दृन्दृका लागि पुँजीकृत गरी एक दशकसम्म सशस्त्र दृन्दृ जारी राख्यो । देशको सम्पूर्ण क्षेत्रमा दृन्दूले असर गर्दा पर्यटन पनि यसबाट अछुतो रहन सकेन । यद्यपि, दृन्दूले एक जना पर्यटकलाई पनि कुनै गम्भीर भौतिक क्षति पुऱ्याएको भने थिएन ।

राजनीतिक हड्ताल, संकटकाल, कफ्यु, अनिश्चितकालीन नाकाबन्दी, प्रदर्शन, धम्की, बहुराष्ट्रिय होटल तथा कम्पनी जबर्जस्ती बन्द गराउने कार्य, विभिन्न राष्ट्रहरूबाट आफ्ना नागरिकलाई नेपाल भ्रमण नगर्न सल्लाह (ट्राभल एड्भाइजरी), राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यमहरूले फैलाएका अफवाह नै शान्तिपूर्ण पर्यटन गन्तव्यको रूपमा गनिएको नेपालको छवि धमिल्याउन पर्याप्त बने । २०५८ सालबाट डढेलोमैँ फैलिएको दृन्दूले नेपाल आउने पर्यटकको

संख्या हवातौ घटायो । सन् १९९९ मा ४९१,५०४ जना पर्यटक नेपाल आएका थिए भने २०५७ साल (सन् २००२)मा यो संख्या घटेर २७५,४६८ मा पुग्यो । थुप्रै होटल, वायुसेवा कम्पनी, ट्रामल एजेन्सी बन्द भए । यसले बेरोजगारीको समस्या बढायो, जसका कारण जीविकामा नराम्रो असर पन्यो । यस्तो अवस्थाले नेपालको पर्यटन व्यवसायमा अपूरणीय क्षति पुग्यो ।

‘नेपाल पर्यटन वर्ष १९९८’, पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने राम्रा मुलुकमा उच्चस्तरीय प्रतिनिधिहस्तको भ्रमणजस्ता कार्यनीति पर्यटन उद्योगले अपनाएको थियो । सगरमाथा, चोयुजस्ता ८,००० मिटरभन्दा अग्ला हिमाल चाडिएको पचासौँ वार्षिक दिवसमा मनाइएको उत्सव, सन् २००२-०३ को गन्तव्य नेपाल (डेस्टिनेशन नेपाल) अभियान, पर्यटन उद्योगसम्बन्धी थुप्रै बैठक, सम्मेलन, ब्रिफिंगस्ता कार्यहरू सञ्चालन गरिएको थियो । पर्यटनमा सशस्त्र द्वन्द्वले पारेको प्रभाव केही भए पनि न्यूनीकरण गराउन यी कार्यक्रम सफल थिए ।

नेकपा (माओवादी) र सरकारबीच २०६३ मंसिर ५ मा भएको विस्तृत शान्ति-सम्झौतापछि द्वन्द्वोत्तर समयमा नेपाल प्रवेश गय्यो । दुवै पक्षले स्थायी युद्धविरामको घोषणा गरे । यसैले एक दशक लामो हिंसात्मक युद्ध औपचारिक रूपमै अन्त्य गय्यो । नेपाली सेना व्यारेक र माओवादी सेना शिविरमा सीमित भए । राजनीतिक बातावरण परिवर्तन र शान्ति बहालीपछि पर्यटन व्यवसायले सुखको सास फेयो । नेपाली अर्थतन्त्र द्वन्द्वको समयमा ध्वस्तप्रायः भइसकेको थियो । तर, शान्तिमार्फत अर्थतन्त्र अलि फिरेको उल्लेखनीय उपलब्धिले देखाउँछन् । त्यतिबेला नेपालका सम्पूर्ण हवाई यात्रा भरिभराउ थिए, वायुसेवा तथा होटलको भाडादर उच्च थियो र पथप्रदर्शक तथा भरियाले लिने पारिश्रमिक पनि बढेको थियो ।

आफ्नो पर्यटकीय बैशिष्ठ्यतार^१ को उच्च प्रयोगमार्फत पर्यटन प्रवर्द्धन गरी अर्थतन्त्रलाई उकालो लगाउने प्रशस्त सम्भावना नेपालसँग छ । अर्थतन्त्रको एउटा प्रमुख क्षेत्र पर्यटन हो, जसले ग्रामीण र सहरी भेगका जनतालाई रोजगारी

^१ द्वन्द्वोत्तर समयमा उच्च प्रगति भएको क्षेत्रको रूपमा पर्यटन व्यवसाय रह्यो । सन् २००७ मा ५,१३,३५० पर्यटक नेपाल भित्रिएका थिए ।

^२ प्राकृतिक आकर्षण, सांस्कृतिक सम्पदा र नेपालीहरूको विशिष्ट आन्तर्मिता ।

दिन्छ । सामाजिक-आर्थिक क्रियाकलापको रूपमा यसले प्रत्येक नेपालीको जीवनलाई कुनै न कुनै तरिकाले छोएकै हुन्छ । प्रकृतिप्रदत्त स्रोतको दीर्घकालीन प्रभाव पनि हुन्छ । खर्चको कुरा गर्दा, ऐउठा पर्यटकको औसत बसाइमा हुने खर्चले कम्तीमा १० जनालाई रोजगारी दिन्छ । पर्यटकले गर्ने यस्तो खर्चले ग्रामीण भेगका गरिब र सहरका धनीमाख असर पारेको हुन्छ ।

पर्यटनका नयाँ सम्भावना समेट्न सक्ने उचित पर्यटन नीतिको अभाव नै यस क्षेत्रको मूल कमजोरी हो । यस्ता अभाव भनेका दीर्घकालीन तथा सहभागीमूलक पर्यटन, नयाँ क्षेत्रमा पर्यटन प्रवर्द्धनका वस्तुहरूको विस्तृतीकरण गर्ने अक्षमता, पर्यटनबाट उठ्ने राजस्वलाई स्थानीय स्तरमा लगानी गर्न नसक्नु हो । मुठठीभरका राष्ट्रिय र विदेशी लगानीका संस्थाका हातमा पूर्वाधार नियन्त्रण हुनु, स्रोतमाथि स्थानीयको सीमित पहुँच, साभा स्रोतमाथि नियन्त्रण, लाभको असमान वितरणजस्ता कारणले पर्यटनले शान्ति स्थापनामा मद्दत गर्न नसकेको हो ।

विश्वव्यापीकरणको अहिलेको परिप्रेक्ष्यमा, अन्य ठाउँमा जस्तै नेपाली पर्यटनले पनि अर्थतन्त्र, वातावरण र समाजका लागि धेरै अवसर दिन सक्छ । पर्यावरणीय पर्यटन (इको टुरिजम) जस्ता नयाँ अवधारणा पनि प्रभावकारी हुन सक्छन् । यसैगरी, समुदायमा आधारित दीर्घकालीन पर्यटनले पनि जनचेतना जगाउन, मानिसलाई शिक्षित बनाउन, वातावरण संरक्षण गर्नसमेत मद्दत गर्छ । सांस्कृतिक परम्परामाथि गर्व गर्न पनि दिन्छ । साथै, स्थानीय स्तरमै रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी यसले शान्ति तथा समृद्धिको बाटो देखाउन पनि सक्छ ।

पर्यटकमाथि जबर्जस्ती गर्ने, चन्दाका लागि दबाव दिने, पर्यटन क्षेत्रका संगठनलाई राजनीतीकरण गर्ने, सहरी क्षेत्र र पर्यटन व्यवसायीलाई मात्र फाइदा पुग्ने कानुन बनाउने, समुदायमा आधारित पर्यटन विकासमा अवरोधजस्ता अप्ट्यारा यस क्षेत्रले भोगिरहेको छ ।

८.२ पर्यटनमा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव

दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै पक्ष छन् । तिनबारे आगामी हरफले व्याख्या गरेका छन् ।

ट.२.१ पर्यटनमा दृष्टिको नकारात्मक प्रभाव

जबर्जस्ती बन्द गराउने, एयरपोर्ट तथा होटलहरूमाथि सशस्त्र आक्रमण हुने, पर्यटन केन्द्रमा अनिश्चितकालीन हड्डताल तथा नाकाबन्दी हुने, पर्यटकबाट जबर्जस्ती चन्दा असुली हुने कुरा दृष्टिको समयमा पर्यटन व्यवसायले भोगेका नकारात्मक पक्ष हुन् ।

दि हिमालयन टाइम्सका अनुसार २०६२ साल (सन् २००४ अगस्त)को पहिलो साता माओवादीले काठमाडौं उपत्यकामा नाकाबन्दी गर्दा १० देखि १५ प्रतिशत पर्यटकले बुकिङ स्थगित गरे ।^३ फलतः पर्यटन उद्योगमा ५० लाख अमेरिकी डलरबाराबरको घाटा पन्यो । पर्यटकको घटेको संख्याले पर्यटन व्यवसायलाई धक्का पुगेर पर्यटनसम्बन्धी कार्यक्रम कठौती भएका थिए । नेकपा (माओवादी)ले पर्यटन व्यवसायी र पर्यटक तथा प्रत्येक ठाउँको ट्रैकिङ क्षेत्रबाट जबर्जस्ती चन्दा असुली^४ गरेको तथ्य छ । अझ आफूले भनेवमोजिम चन्दा दिन अनिच्छुक भएको खण्डमा उनीहरूले पर्यटन व्यवसायी र पर्यटकलाई धम्क्याउने^५ र पिट्ने^६ पनि गर्थे । पर्यटनका यस्ता अपराधविरुद्ध पर्यटनसम्बन्धी सबै व्यवसायीहरू तुरन्त प्रतिक्रियामा लागेको देखिन्थ्यो । पर्यटकमाथि दुर्व्यवहारका यस्ता घटनाक्रमले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेपालको छावि धमिल्याउने तथ्यप्रति व्यवसायीहरू हतास देखिन्थ्ये ।

उपाध्याय (सन् २००८) तर्क गर्छन्, “पर्यटन व्यवसाय खस्कनुमा सशस्त्र दृष्टि र शान्तिको अभावमात्रै होइन, सशस्त्र दृष्टिकारे सञ्चारमाध्यममा अवास्तविक प्रस्तुति, यात्राबारे नकारात्मक टिप्पणी र सीमित अन्तर्राष्ट्रिय उडानले पनि २०५७ साल (सन् २०००)पछि नेपाल भ्रमण गर्ने पर्यटकको संख्या घटायो ।”

^३ नेपाल एसोसिएशन अफ दुर अपरेटर्सको भनाइ उद्घृत गर्दै दि हिमालयन टाइम्स, २७ अगस्त २००४ ।

^४ नेपाल ट्रायल ट्रेड रिपोर्ट २००७ अक्टूबर २९ देखि नोभेम्बर ११ ले गोर्खा प्रहरीले दिएको प्रतिवेदनअनुसारको जानकारीमा माओवादीसमर्थित बाईसीएलले २०६४ असोज २० मा दक्षिणी गोर्खाको वार्षाकिबाट रु. ११,००० जबर्जस्ती चन्दास्वरूप असुलेको थियो ।

^५ २००७ मार्च २० को दि हिमालयन टाइम्सका अनुसार काठमाडौंस्थित होटल उडल्यान्डका मालिक हरि श्रेष्ठलाई माओवादीले नरामरी कुटपिट गरेपछि व्यवसायीहरू सडकमा उत्रिएका थिए ।

^६ २००७ डिसेम्बर ७ को दि हिमालयन टाइम्सले २०६४ मसिर २० मा माओवादीसमर्थित कार्यकर्ताले स्टेप जिनेराइट नामका स्विस पर्यटकलाई कुटेपछि उनको शरीरमा भएको घाउसहितको तस्विर प्रकाशन गरेको थियो । ती पर्यटकलाई अन्तर्पूर्ण ट्रैकिङ रुटको निकास द्वारमा कुटपिट गरिएको थियो ।

तालिका ८.१: नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा सशस्त्र द्वन्द्वसम्बन्धी घटना

मिति	घटना भएका स्थान र प्रकृति
सन् २००१ को सुरुआत	नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताद्वारा पश्चिममा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र (बेसीसहर, बीरेठाँटी/बेनी केन्द्र), उत्तर केन्द्र क्षेत्रमा लाडाड राष्ट्रिय निकुञ्ज (धुन्चे), एभरेस्ट राष्ट्रिय निकुञ्ज (मोन्जो/जिरी), डाल्पा क्षेत्र (दुनै), तुम्लिङ्गाटार र उत्तर केन्द्र क्षेत्रमा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जजस्ता ट्रैकिङ रुट प्रवेशद्वारामा जबर्जस्ती चन्दा असुल गर्ने कार्य सुरु
सन् २००२ सेप्टेम्बर	पोखरास्थित बेगनास रिसोर्ट बम पदुकाएर ध्वस्त
सन् २००२ अक्टूबर	अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको आगान्तुक केन्द्रमा बम विफ्फोटन
सन् २००३ मार्च	पूर्वी नेपालको एभरेस्ट क्षेत्रको प्रवेशद्वाराको लुकला विमानस्थलमा सशस्त्र आक्रमण, आधाभन्दा बढी उडान स्थगन
सन् २००३ सेप्टेम्बर	पूर्वी नेपालको फाल्तु विमानस्थलमा सशस्त्र आक्रमण
सन् २००४ को सुरुआत	नेकपा (माओवादी)द्वारा जिरीमा एकहप्ता लामो नाकाबन्दी
सन् २००४ जुन	पृथ्वी राजमार्गबाट मनकामना मन्दिर जोड्ने एकमात्र केबलकार सेवा ध्वस्त
सन् २००४ अगस्ट १६	काठमाडौंस्थित सोल्टी क्राउन प्लाजाभित्र चार बटा बम विफ्फोट, दुई सय पाहुनाको आकस्मिक बहिर्गमन, पर्यटन गन्तव्यका रूपमा नेपालको नकारात्मक छवि
सन् २००४ अगस्ट १७	चितवनको टाइगर टप्स जंगल लज, पोखराको फिस्टेल लज, होटल शेप्प, मल्ल होटल, सोल्टी क्राउन प्लाजाजस्ता १२ बहुराष्ट्रिय कम्पनी र होटल जबर्जस्ती बन्द
सन् २००५	पोखरास्थित लेकसाइडमा नेकपा (माओवादी) र सरकारी सुरक्षा फौजबीच दोहोरो भडप
सन् २००६ पछि	होटल याक एन्ड यतीमा नेकपा (माओवादी)सम्बन्धित श्रम संगठन र ट्रेड युनियनले असहयोग आन्दोलन थालनी, उचित तलब, अस्थायी कर्मचारीलाई स्थायी गर्नेसहितका अन्य सुविधा माग, सो होटल महिनासम्म बन्द अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रका प्रमुख नाकामा पर्यटकहरूबाट जबर्जस्ती चन्दा संकलन कार्य सुरु
सन् २००६ डिसेम्बर	काठमाडौंबाट एक घण्टामा गाडीमा पुग्न सकिने धुलिखेल र नगरकोटका होटललगायत पर्यटकीय स्थलमा माओवादीद्वारा ३ दिनसम्म जबर्जस्ती तालाबन्दी, श्रमिकलाई राम्रो व्यवहार र उचित तलब उनीहरूको माग

स्रोत : उपेती र उपाध्याय (सन् २००८)

८.२ पर्यटन उद्योगमा दृढ़त्वे ल्याएका सकारात्मक परिणाम

अन्य ठाउँका रमाइला गन्तव्य स्थलमा जस्तै नेपालमा पनि राजनीतिक समस्या छन् । तर, दशक लामो सशस्त्र दृढ़ (वि.सं. २०५२-२०६३) ताका पनि नेपालमा कुल ४३ लाख ५० हजार पर्यटक आएका थिए भन्ने तथ्यांक उत्साहजनक छ (एनटीएमए सन् २००७) । दृढ़का सकारात्मक प्रभावमध्ये केही निम्नानुसार छन् ।

१० प्रतिशत सेवा शुल्क (सर्भिस चार्ज) कार्यान्वयन : नेकपा (माओवादी) समर्थित श्रमिक संगठनहरू नेपाल पर्यटन तथा होटल श्रमिक संगठन, नेपाल स्वतन्त्र होटल श्रमिक युनियन र नेपाल होटल तथा रेस्टुरेन्ट श्रमिक संघजस्ता संगठन पर्यटनसम्बन्धी काम गर्ने श्रमिकहरूको अधिकार तथा अभिरुचिको रक्षा गर्ने, काम गर्ने वातावरण राम्रो बनाउने र यो क्षेत्रमा भएका अनुचित प्रवृत्तिविरुद्ध खुला आन्दोलनमा उभए ।

सशस्त्र दृढ़ताका ती श्रमिक संगठनहरूको नियमित संघर्ष र मागका कारण होटल एसोसिएसन अफ नेपाल (हान) र संगठनबीच २०६३ पुस १६ मा संयुक्त सहमतिमा हस्ताक्षर भयो । यो सहमतिले हानका सबै सदस्य होटलहरूले (स्टारविहीनदेखि फाइभ स्टारसम्मका) २०६३ पुस १७ बाट १० प्रतिशत सेवा शुल्क लिने व्यवस्था लागू गरे । यसले दुई दशकभन्दा लामो दृढ़ समाधान पनि गयो ।

पर्यटनमार्फत ग्रामीण गरिबी निवारण र शान्ति निर्माण प्रयास : मुलुक दृढ़मा फँसेका बेला दृढ़को एक मूल कारण गरिबीलाई मान्दै ग्रामीण गरिबी निवारणका लागि पर्यटन कार्यक्रम सन् २००१ सेप्टेम्बरमा सुरु गरियो । यसबाट पाँच वर्षसम्म ४८ जिल्ला, २८, ३३७ घुरधुरी र १,६०,७३२ व्यक्तिले लाभ लिए (टीआरपीएपी सन् २००३) ।

गरिबका लागि पर्यटन कार्यक्रममा आधारित यो परियोजनाको प्रमुख योगदान यस्तो छ : गरिबी निवारणमार्फत शान्तिमा जोड, मानवस्रोत विकासमार्फत समुदाय सशक्तीकरण, लघुउद्यम कार्यक्रम गरी आर्थिक उपार्जन गर्न आर्थिक रूपमा उपेक्षित जनतालाई ऋण सुविधा प्रदान गर्ने, पर्यटन पूर्वाधार विकास

गर्ने^७, पर्यटनसम्बन्धी मोडल, नीति, योजना तथा रणनीति निर्माण र क्षेत्र विशेष पर्यटन मोडल निर्माण गर्ने ।

संकट व्यवस्थापन समिति सञ्चालन : सशस्त्र द्वन्द्वले संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयअन्तर्गत पर्यटनमा उच्चस्तरीय संक्रमण प्रतिक्रिया समन्वय समिति गठन गयो । सो समितिले पछि संक्रमणमा सहयोगी एकाइ र संक्रमण व्यवस्थापन विभाग (क्राइसिस म्यानेजमेन्ट सेल) निर्माण गयो । सो विभागले संक्रमण व्यवस्थापन एकाइ गठन गयो । सो एकाइले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यममा अतिरज्जित समाचारको प्रसारणलाई प्रष्ट पार्थ्यो । नेपाल टुरिजम बोर्डअन्तर्गत गठित संकट व्यवस्थापन विभागले सञ्चारमाध्यमले गर्ने अतिरज्जित समाचार निष्क्रिय बनाउने काम थाल्यो । त्यसले २०६३ साल (सन् २००५)बाट २४ घण्टे सूचना केन्द्र पनि चलाएको थियो ।

मौसमी कमाइको अवसर र सशस्त्र द्वन्द्वबाट टाढै रहने : गाउँका अर्धबेरोजगार थुपै मानिसहरू आफ्नो समयको सदुपयोग गर्न पाउँथे । आफ्नो कृषि कार्यबाट फुर्सद मिलेका बेला उनीहरू काठमाडौं आई भरिया, पथप्रदर्शक, यात्राका भान्छे हुनेजस्ता काम गर्थे । पर्यटनले यसरी मौसमी कमाइको अवसर जुटाइदिएर ग्रामीण भेगका थुपै मानिसलाई सशस्त्र द्वन्द्वमा सामेल हुनबाट जोगायो । द्वन्द्वोत्तर समयमा कुल ८५ आरोही समूहलाई २०६६ साल (सन् २००८)मा आरोहणको अनुमति प्रदान गरियो । सन् २००७ को वसन्त ऋतुमा यस्तो अवसर ६० जनाले पाएका थिए, जुन पछिल्लो वर्षको तुलनामा कम हो । एउटा आरोही समूह नेपाल बसुन्जेल जम्माजम्मी ६०० जनालाई भरियाको २ ४०० जनालाई गाडड, भान्ये र भान्याको अन्य काम गर्न जागिर मिल्ने सामान्य आँकडा छ (एमओसीटीसीए सन् २००७) ।

बजार व्यवस्थापन र प्रोत्साहन : सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा उच्च प्राथमिकताका अन्तर्राष्ट्रिय उत्सव भए । जस्तै : भिजिट नेपाल १९९८, डेस्टिनेसन नेपाल क्याम्पेन २००२-२००३ र २९ मे २००३ मा मनाइएको माउन्ट एभरेस्ट स्वर्ण

^७ उत्तरी केन्द्रको रसुवा जिल्लामा तामाङ हेरिटेज ट्रैल र चितवनको दक्षिण केन्द्र क्षेत्रको चेपाड हिल ट्रैल ।

जयन्ती उत्सव (३०० जना आरोही सहभागी भएका) र चोयु हिमाल आरोहणको ५० औँ वार्षिक उत्सव । निजी क्षेत्र र अन्य सरोकारवालासँग मिलेर यी र यस्तै थुप्रै कार्यक्रम भए । यसले पर्यटनलाई धेरै उकास्यो (एनटीटीआर सन् २००६) ।

द्वन्द्वोत्तर समयमा पर्यटक आगमनको शान्ति प्रक्रियासँग सकारात्मक सम्बन्ध : कृष्ण रेग्मीले 'रस अन हिमालयज् एज पिस रिटर्न्स' शीर्षकको आफ्नो लेखमा द्वन्द्वको समाप्तिले पर्वतारोहण पारखीलाई हिमालयको यात्रामा जान र उच्च हिमशृंखलाहरू चढन उत्साहित गराएको उल्लेख गरेका छन् । नेकपा (माओवादी) मूलधारको राजनीतिमा आएपछि २०६४ सालको चैततिर पर्यटकको आगमन संख्या घटेको तथ्यांक आएको थियो । चैत २०६४ मा ३२,६६५ पर्यटक नेपाल आएका थिए भने २०६३ सालको सोही याममा ३३,०२४ पर्यटक नेपाल आएका थिए । यो १ प्रतिशतको घाटा थियो ।^९ संविधानसभाको चुनावमा हिंसा हुने डर पर्यटकहरूलाई थियो । एरिक न्युमेयर (सन् २००४)ले ठारे जस्तो यो तथ्यांकले पनि पर्यटनको अस्थिर प्रकृति देखाउँछ, जसको मान्यतामा द्वन्द्वावस्थामा वातावरण अनिश्चित र गम्भीर हुन्छ । आयोजक राष्ट्र तथा पाहुना पर्यटक दुवैलाई द्वन्द्व र हिंसाको सम्भावनाले उत्तिकै असर गर्छ । २०६४ सालका पुस-चैत सम्मका चार महिनामा पर्यटक आगमनको संख्या ११.५ प्रतिशतले बढ्यो । संख्यामा भन्दा १,१५,८८१ बाट १,२८,८०२ पुग्यो ।^{१०} २०६२ सालमा नेपाल द्वन्द्वमा रहेकाको तुलनामा २०६३ र २०६४ सालका पुस-चैत महिनाका आगमन क्रमशः २.१८ प्रतिशत र ११.९९ प्रतिशतले बढी थियो ।

पहिलोपटक सम्पन्न संविधानसभाको चुनाव र मुलुकमा भएको शान्ति पुनर्स्थापनाले पर्यटकलाई नेपालमा शान्तिको सन्देश दिएको थियो । यसले अभ धेरै पर्यटकलाई नेपाल भ्रमण गर्न प्रेरित गय्यो । यो अवस्थाले विश्व पर्यटन बजारमा नेपाली पर्यटनको सम्भावना अभ बढाइदियो ।

^८ दि काठमान्डु पोस्ट, २१ अप्रिल २००८ ।

^९ 'नोमिनल डिक्रिज डन ट्रिस्ट अराइबल' शीर्षकमा दि काठमान्डु पोस्ट, ४ मे २००७ ।

^{१०} अध्यागमन कार्यालय, त्रिभुवन विमानस्थल, काठमाडौं ।

८.३ निष्कर्ष

२०५७ सालको सुरुतिर सशस्त्र द्वन्द्व कम हिंसात्मक थियो । लगतै २०५८ सालको सुरुदेखि बीचतिरको समय हिंसात्मक र ध्वंशात्मक बन्यो । यसपछि २०६२ चैत २४ देखि २०६३ वैशाख ११ को जनआन्दोलनले द्वन्द्व समाधानका लागि महत्त्वपूर्ण आधार नै तयार गरिदियो । परिणामतः २०६३ मंसिर ५ मा विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा हस्ताक्षर भयो । यो सफलता नेपालको इतिहासमा एउटा कोसेढुंगा पनि थियो ।

नेपालको राजनीतिक, सामाजिक-सांस्कृतिक र आर्थिक पक्षअनुसार यहाँको पर्यटन निकै अस्थिर र गम्भीर अवस्थामा थियो । यस्तो अनिश्चितताले नेपाल संकटग्रस्त थियो । सशस्त्र द्वन्द्वका बेला नेपाल आउने पर्यटकको संख्या ह्वातै घटेको थियो । द्वन्द्व बढौ जाँदा नेपालीको रोजगारी सिर्जना र गरिबी रूपान्तरणमा व्यापक प्रभाव पान्यो । शान्ति-प्रक्रियासँगै मुलुक संक्रमणमा हुँदा द्वन्द्वको प्रकृति परिवर्तन भए पनि त्यसको प्रभाव उस्तै थियो ।

अब सबै राजनीतिक दलको सहमतिमा पर्यटनलाई शान्ति क्षेत्र घोषणा गरी ‘राष्ट्रिय व्यवसाय’को पहिचान दिइनुपर्छ ताकि यसलाई अत्यावश्यक सेवा ऐनमा ल्याई सबै किसिमका संकट र अनिश्चितताबाट मुक्त बनाउन सकियोस् । यसले पर्यटनलाई राष्ट्रिय विकास प्रक्रियामा समाहित गराउन मद्दत गर्नेछ । पर्यटन यस्तो क्षेत्र हो, जुन शिक्षा, स्थानीय विकास, स्वास्थ्य, बाटो-घाटो, समुदाय विकासजस्ता राष्ट्रका सम्पूर्ण क्षेत्रसँग गाँसिएको हुन्छ । यसकारण यी प्रक्रियामा पर्यटनलाई पनि सामेल गराइनुपर्छ ।

नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्ने आवश्यकता पर्यटनका आर्थिक अवसर मिश्रित आधारभूत उपक्षेत्रसँग प्रत्यक्ष गाँसिएका हुन्छन् । ती उपक्षेत्र भनेका ट्रेकिङ तथा होटल व्यवसाय, हिमाल आरोहण, वन्यजन्तु र पर्यावरण-पर्यटन आदि हुन् । यी उद्योगको प्रगति पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जीविकाको अवसर वृद्धि, विदेशी मुद्राबाट आय आर्जन वृद्धि, बिक्री वृद्धि, स्थानीय स्तरमा पर्यटन व्यवस्थापन परियोजनामा लगानी, पर्यटन उद्यमको विविधीकरणसँग गाँसिएको हुन्छ । साथै पूर्वाधार लगानी वृद्धि, जीवनस्तरमा वृद्धि, स्थानीय

अर्थतन्त्रमा योगदान र दीर्घकालीन र अल्पकालीन रूपमा सरकारी राजस्व वृद्धिजस्ता कुरासँग पनि यसको सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

पर्यटनलाई दीर्घकालीन र सहभागितामूलक (गरिब, महिला तथा समुदायको हितमा) बनाएमात्र नेपालको शान्ति र समृद्धिमा बढोत्तरी गर्न सकिन्छ । दीर्घकालीन र सहभागितामूलक पर्यटनका लागि स्पष्ट रणनीतिक प्याकेजको विकास हुनुपर्छ । सम्भान्त वर्ग तथा बाहिरियाले सम्पूर्ण लाभ दाबी गरेको समयमा पर्यटनलाई सहभागितामूलक बनाउन स्थानीय जनतालाई नै सहभागी बनाउनुपर्छ ।

* * * *

५.१ परिप्रेक्ष्य

एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले आम जनता, समाज र वातावरणमा गहिरो प्रभाव पाएँगो । तत्कालीन द्वन्द्वले मानिस र वातावरणबीच स्थापित सामाजिक सम्बन्धमा व्यापक परिवर्तन पनि ल्याएँगो । द्वन्द्वले अन्तर र आन्तरिक पारिवारिक सम्बन्धमा मात्र परिवर्तन ल्याएन, त्यसले परम्परागत भूमिका तथा उत्तरदायित्वसँग गाँसिएका वातावरणीय प्रकार्य पनि बदलिदियो । यो परिच्छेदमा प्रमुख रूपमा सशस्त्र द्वन्द्वबाट सिर्जित विस्थापन र यसले वातावरणमा पारेको प्रभावबारे छलफल गरिएको छ । यो खण्ड निम्न विश्लेषणमा केन्द्रित छ :

१. सशस्त्र द्वन्द्वका वातावरणीय कारण जस्तै: वातावरणीय स्रोतमा दबाव, ती स्रोत प्रयोग र पहुँचका असमान र शक्ति-आधारित प्रयोगशैली तथा कमजोर वातावरणीय शासन अभ्यास, र
२. वातावरणीय सरसफाइमा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव तथा काठमाडौं उपत्यकाका सहरी क्षेत्रमा विस्थापितका स्वास्थ्य सवाल ।

विस्थापितबारेको परिभाषामा समस्या छ । फरक-फरक मानिसले यसलाई फरक-फरक रूपमा परिभाषित गर्छन् । यो परिच्छेदमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय शरणार्थी उच्च आयोग (यूएनएचसीआर)को परिभाषा प्रयोग गरिएको छ । सो परिभाषाले विस्थापितको विस्तृत र विविध पक्ष समेटेको छ । यूएनएचसीआरको परिभाषा अनुसार विस्थापित भनेका सशस्त्र द्वन्द्वबाट सिर्जित हिंसाका कारण समुदायबाट टाढिएका मानिस हुन् । उनीहरू आफ्नो घर छाडन बाध्य बनाइएर

अन्य ठाउँमा बसोबास गर्दै आएका तर आफ्नै देशभित्र बस्छन् (यूएनएचसीआर सन् १९९७) ।^१ यस्तो विस्थापनको प्रमुख कारण डर-त्रास भएको हुन्छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वबाट सबैभन्दा बढी पीडितमध्येको एक समूह विस्थापित हुन् । जोखिममा परेको जनसंख्या पनि त्यही हो । हिंसा, मानवअधिकार उल्लंघन (हत्या, बलात्कार, यातना, अपहरण आदि) तथा मनोवैज्ञानिक अत्याचारसँग सशस्त्र द्वन्द्वले गरेको विस्थापन गाँसिएको हुन्छ । द्वन्द्वले विशेषगरी बूढापाका, महिला, बालबालिका र शारीरिक रूपमा अशक्तलाई बढी विस्थापित बनायो । त्यस्ता आममानिसलाई द्वन्द्वको आघात परेको हुन्छ । उनीहरू आफ्नो जीवनप्रति चिन्तित हुन्छन् । घर तथा समुदाय छाइन बाध्य भई सुरक्षितस्थल खोज्दै देशका अन्य भागमा गई बसोबास गरेका हुन्छन् ।^२

काठमाडौंका बाग्मती तथा मनोहरा खोलाछेउछाउका बस्तीमा विस्थापितहरू बसोबास गर्दछन् । त्यहाँ गरिएको अध्ययनअनुसार त्यो बस्ती राजनीतिक शक्तिको संरक्षणमा विस्थापितहरूले बसालेका हुन् । बस्तीका विस्थापित (लगभग ५०० छाप्रामा ३५०० नागरिक बसेका) नेपालका पश्चिम, मध्य र पूर्वी भूभागबाट आएका हुन् । सुरुका दिनमा सन् २००२ तिर विस्थापित नागरिक यस्ता बस्तीमा छाप्रा बनाएर बसे । त्यसपछि २००६ साल (सन् २००३) तिर तिनीहरू धेरै संख्यामा थपिए । उनीहरू अवैध रूपमा आई त्यहाँ बस्ने गरेकाले काठमाडौं महानगरपालिकाले उपलब्ध गराउने विद्युत, खानेपानीजस्ता सुविधा औपचारिक रूपमा उपभोग गर्न पाएनन् । त्यसैले उनीहरूले अवैध रूपमै ती सुविधा उपभोग गरे ।

यस आलेखका लागि गरिएको अध्ययनमा समूह छलफल, निरीक्षण, मिहिन अन्तर्वार्ता, सान्दर्भिक आलेखको समीक्षाजस्ता तरिका प्रयोग गरी जानकारी संकलन गरिएको थियो । अबलोकन प्रक्रियामा निम्न कुरा विचार गरिएका थिए : बसाङ्को स्तर, भौतिक सुविधा र जीविकाका आधार । विस्थापितसँग

^१ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, यूएनएचसीआर, दि स्टेट अफ वर्ल्डस् रिफ्युजिज़: अ ह्युमेनिटरियन एजेन्डा । न्यु योर्क: अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, सन् १९९७ पृ. ९९ ।

^२ यो बहसका लागि हेर्नुहोस् : <http://www.idpproject.org/GlobalTrends 2004>

अर्ध-संरचनागत (सेमी स्ट्रक्चर्ड) अन्तर्वार्ता, मूल-उत्तरदातासँगको अन्तर्वार्ता (कि-इन्फर्म्यन्ट इन्टरभ्यू) (माओवादीपीडित संघका प्रतिनिधि, स्थानीय सामाजिक तथा राजनीतिक कार्यकर्ता तथा विस्थापित कार्यकर्ता, राज्यद्वारा पीडित आदिसँग) पनि अपनाइएका थिए । सूचनाका अन्य स्रोतमा ग्लोबल डिस्प्लेसमन्ट प्रोजेक्ट, जेनेभा सन्धि, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी), युनिसेफ, यूएनएचसीआर, ओसीएचए, रेडक्रस सोसाइटी, नेपाल सरकार र गैससका संकलित प्रतिवेदन तथा प्रकाशन अध्ययन र समीक्षा गरिएको छ ।

५.२ सशस्त्र द्वन्द्व र विस्थापन

द्वन्द्वले निम्त्याएको विस्थापन नेपालको प्रमुख समस्या थियो । सशस्त्र द्वन्द्व बढेलगतै आमविस्थापनको प्रक्रिया पनि बढेको थियो ।^३ इन्टर-एजेन्सी इन्टरनल डिस्प्लेसमन्ट डिभिजन (आईडीडी) मिसन टु नेपाल (२०६१ चैत २ ९ देखि २०६२ वैशाख ९)^४ को निष्कर्षअनुसार, ‘नेपालले गम्भीर राजनीतिक, सुरक्षा र मानवीय अवस्थामा समस्या भोगिरहेको छ । आगामी जोखिम घटाउन सुरक्षात्मक उपाय अत्यावश्यक छ । विस्थापित जनताको संख्या यकिन नभए पनि हालसम्म उपलब्ध तथ्यांकअनुसार दुई लाख मानिस आन्तरिक रूपले विस्थापित भएको अनुमान छ ।^५ द्वन्द्वको समयमा सुरुका वर्षहरूमा लगभग २० लाख जनता भारत छिरेको आँकलन गरिएको छ ।

विस्थापितबारे स्पष्ट तथ्यांक फेला पार्न निकै कठिन छ । अझ, नदेखिएका विस्थापितको संख्या पनि अस्पष्ट छ । सरकारी अनुमानित तथ्यांक ६,०००-७,००० थियो ।^६ विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा हस्ताक्षर गरिसकेपछि यसमा हेरफेर

^३ जस्तै बर्दिया राजापुरका लगभग ३,५०० घरधुरीका २४,००० जनता २०६२ जेठमा आफ्नो घरगाउँ छाडेर भारतको बहराइच र बछ्या प्रवेश गरे । (हेर्नुहोस् समय साप्ताहिक, वर्ष २, अंक ६३, असार १७-२३, २०६२/जेठ १-७) ।

^४ सो मिसन डेनिस म्यामनामाको नेतृत्वमा कार्नेन भान हिसीको साथमा आईडीडीबाट र सीआरडीबी रोमानो लास्करको अगुवाइमा आएको थियो ।

^५ स्रोत : ग्लोबल आईडीपी डेटाबेस, नर्वोजियन रेफ्युजी काउन्सिल ।

^६ सरकारी तथ्यांकमा यति विधि भिन्नता देखिनुको कारण प्रमुखतः विस्थापितबारेको परि भापाले हो । जिल्ला

भयो र यो संख्या २०६५ असार १७ सम्ममा ४४,८६१ पुगेको छ ।^७ यद्यपि, मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता र पैरवीकर्ताहरूको अनुमान अनुसार सो संख्या चारदेखि छ लाखसम्म छ । यसैले वास्तवमा नेपालमा द्रुन्दुबाट विस्थापित संख्या कति हो भन्ने आधिकारिक सर्वस्वीकार्य तथ्यांक भेटिँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका अनुसार द्रुन्दुले विस्थापित भएकाको मानवीय सहयोगका लागि नेपाल इच्छुक छैन । अन्य मुलुकको अनुभव अनुसार आफ्नो व्यवस्था विस्थापितहरू आफैले गरिरहेका छन् ।

पूर्व-पश्चिम राजमार्गविशिष्ट द्रुन्दुको समयमा विस्थापितहरूले खास ठाउँ छानेको देखिन्छ । ती ठाउँमा काठमाडौं, नेपालगञ्ज, विराटनगरजस्ता सहरी इलाका पर्छन् किनकि यी स्थान जीविकाका लागि तुलनात्मक रूपमा सुरक्षित ठहरिएकाले विस्थापितको रोजाइमा परेका छन् । थुप्रै विस्थापितहरू समुदायसँग मिसिएर आफन्तसँगै पनि बसे । मानवीय सहयोग दिइएको भए विस्थापितको संख्या अझ बढने थियो किनकि उक्त सहयोग लिन धेरै मानिस विस्थापित हुने थिए ।^८ २०६२ साल (सन् २००४)बाट युनाइटेड नेसन्स अफिस फर दि को अर्डिनेसन अफ द्युमनिटेरियन अफेयर्सलगायत अन्तर्राष्ट्रिय/गैससले विस्थापितलाई सहयोग गर्न नेपालका केही ठाउँमा सानातिना कार्यक्रम गरेका थिए (आदित्य र अरू सन् २००६; खतिवडा सन् २००४) ।

सशस्त्र द्रुन्दुको कारण लाखौं जनता आफ्ना घरबार छाडेर नेपालका विभिन्न भूभागमा बस्न बाध्य भए । यसरी विस्थापितका समूह प्रमुख त सुर्खेत, नेपालगञ्ज, दाढ र काठमाडौं उपत्यकाका केही सहरी इलाकामा देखिन्छ (उप्रेती र घिमिरे सन् २००८; अधिकारी सन् २००६) । विस्थापनको प्रमुख कारण वास्तविक वा कल्पित सुरक्षा जोखिम थियो । हिंसा, मानवअधिकार

प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भई त्यहाँबाट प्रमाणपत्र पाएकालाई मात्रै सरकारले विस्थापित मान्छ । तर, डर (स्थानीय दुन्दरत पक्षप्रति) र अविश्वास (जिल्ला प्रशासन कार्यालयप्रति)का कारण मानिसहरू त्यसरी दर्ता गराउन मान्दैन् ।

^७ यो तथ्यांक शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका सहसचिव दुर्गानिधि शर्मामार्फत प्राप्त भएको हो । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगद्वारा २०६५ साउन १५ मा यलमाया केन्द्र पाटनमा आयोजित राष्ट्रिय कार्यशालामा शमाले यो सूचना दिएका हुन् ।

^८ केही दातृ प्रतिनिधिसँगको व्यक्तिगत संबाद ।

उल्लंघन, प्राकृतिक वा मानव निर्मित दुर्घटनाका कारण विस्थापितलाई आफ्नो घरबार छाडी हिँड्नु परेको हो । उनीहरू अन्तर्राष्ट्रिय सीमा नाधेपछि शरणार्थी हुन्छन् । सन् १९५१ को शरणार्थी सम्मेलनको आधारमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय शरणार्थी उच्च आयोग सामु मद्दतको लागि पुग्न त सक्छन् तर विस्थापितको हकमा यस्तो पूर्वाधिकार छैन । त्यसकारण आफ्नो सुरक्षा र सहायताको लागि तिनलाई आफ्नो देशको सरकारसँग भर पर्नु पर्छ । तर बिडम्बना ! पार्टीहरू र सरकारले ती विस्थापितको सहयोगको मुद्दालाई राजनीतिक सामीप्य र दूरीको आधारमा निर्धारण गरेर राजनीतिकरण गर्ने गरिरहेका छन् । पर्याप्त आर्थिक सहयोग नपाएका कारण, धेरै विस्थापितहरू हिंसा, कुपोषण, रोग व्याधी, तनावको जोखिममा रहन्छन् । यस्तो स्थिति श्रीलंका (बुन सन् २००३), नेपाल (दुजिन सन् २००३; तामाङ र जोहन सन् २००६) लगायत कंगो, सुडानजस्ता थुप्रै द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा (कुर्टिस सन् २००१; ल्युक्स र अरू सन् २०००) यस्तो अवस्था देखिएको छ ।

४.३ सशस्त्र द्वन्द्व, वातावरणीय सरसफाइ र स्वास्थ्य

यो खण्डमा सशस्त्र द्वन्द्व तथा वातावरणीयको सम्बन्ध र काठमाडौं उपत्यकाका सहरी क्षेत्रमा बस्ने विस्थापित र वातावरणीय सरसफाइमा पर्ने प्रभावबारे गरिएको अध्ययनको सारांशको छोटो छलफल गरिएको छ । प्रयोगसिद्ध तथ्यमा आधारित भएर यस खण्डले विस्थापितको कमजोर वातावरणीय सरसफाइ र स्वास्थ्य, वातावरणीय तनाव तथा जनसाख्यक तत्त्वसँग प्रत्यक्ष गाँसिएको तर्क गर्छ । यी तत्त्वले पनि सशस्त्र द्वन्द्व सिर्जना गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन् । यसर्थ, काठमाडौं उपत्यकाको गिर्दे वातावरणीय अवस्थिति र विस्थापितका कमजोर स्वास्थ्य तथा सरसफाइको अवस्था प्रत्यक्ष रूपमा एकअकालाई प्रभाव पार्ने गरी एकअकासँग गाँसिएको छ । यसले स्थानीय स्तरमा अस्थिरता पनि बढाउँछ ।

नेपालमा स्रोत प्रयोगको स्थानीय आयाम पूर्णतः शक्ति सम्बन्धले निर्धारण गरेको छ । ‘अगुवा नै सबैथोक’ (Leaders are everything) भन्ने मोडल यहाँ अभ्यास गरिन्छ । स्थानीय अभिजात वर्गले सम्पूर्ण उत्पादनका स्रोतमाथि कब्जा गरी

गरिब तथा सीमान्तीकृतमाथि शोषण गरेको स्पष्ट छ (उप्रेती र अरू सन् २००८)। ग्रामीण भेगका अभिजात वर्गद्वारा गरिने प्राकृतिक स्रोतको असमान प्रयोगले गरिबलाई त्यसको उपभोगबाट बच्चत गरेको छ। यस पुस्तकका लेखकको पूर्व अध्ययनहरूले देखाउँछन् सुख्खायाममा स्थानीय सम्भान्त वर्गभन्दा पहिले गरिब तथा उपेक्षितले सिँचाइको सुविधा पाउन असम्भव छ (उप्रेती सन् २००१)। अझ भौतिक स्रोतमा मात्र शोषण सीमित छैन। द्वन्द्वको आँखाबाट हेर्दा मानवीय स्रोतको विवेकहीन शोषण नै सशस्त्र द्वन्द्वको एउटा प्रमुख कारण हो।

सरकार तथा वातावरणीय स्रोतको शासन सिद्धान्तका दाबीबेगर प्रक्रिया तथा अभ्यासको चरित्र स्तरीकृत छ, अभिजातवर्ग केन्द्रित छ तथा अपारदर्शी र प्रष्ट छ भन्ने लेखकका अन्य अध्ययन (उप्रेती सन् २००४ए, सन् २००६ए, सन् २००७बी, सन् २००६सी र सन् २००४ई) ले देखाउँछन्। त्यसैकारण विस्थापितको वातावरणीय स्वास्थ्य तथा सरसफाइसम्बन्धी समस्या समाधान गर्न ती उत्साही नहुनु नौलो भएन। यो त राज्यको साभा चरित्र नै बनिसकेको छ।

नेपालमा नीति, योजना, कानून, संयन्त्र, कार्यनीतिमा वातावरणीय सवाललाई मूलधारमा ल्याई त्यसलाई सुनिश्चित गराउन सरकार प्रभावकारी छैन। बरु शक्ति र स्रोतको आधारमा व्यवहार गर्ने चरित्रबाट गहिरोसँग प्रभावित छ। त्यसैले सुशासन शब्दमा मात्र सिमित रहेको हो। सुशासनको खाकामा सहमति, सहभागिता, कानुनी शासन, प्रभावकारी, जवाफदेही, पारदर्शी, उत्तरदायी, समतामूलक तथा समावेशीताका पक्ष पर्छन् तर सरकारले व्यवहारमा यी अवधारणा कहिल्यै अगिकार गरेन। त्यही अक्षमताले वातावरणीय संकट निम्त्याएको हो।

अनुसन्धानमा संलग्न उत्तरदाताहरूले बताएँअनुसार तिनीहरू बसेका काठमाडौंच उपत्यकाका निम्नस्तरीय ठाउँमा सशस्त्र द्वन्द्वले तिनको स्वास्थ्य तथा वातावरणको सरसफाइमा धेरै असर गरेको छ। विस्थापितमध्येका धेरैजसो उत्तरदाता खाद्य पदार्थ, स्वास्थ्य सुविधा, पिउने पानी, कानुनी तथा अन्य भौतिक सुरक्षाको अभाव भोगिरहेको बताउँछन्। आफ्नो आर्थिक, नागरिक तथा

राजनीतिक अधिकार प्रयोग गर्न पनि नपाएको गुनासो उनीहरूको छ । विशेषतः बूढापाका, बालबालिका र महिलाहरू पोषणयुक्त खान्की, औषधि सुविधा, पिउने पानी तथा सरसफाइबाट बजिचत छन् । अध्ययन क्षेत्रका विस्थापितले स्थानीय समुदाय तथा नगरपालिकाबाट गम्भीर उत्पीडनका समस्या भोगेका छन् ।

अध्ययनमा देखिए अनुसार विस्थापितले बसोबासकै कारण स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या भोग्नुपर्थ्यो । छाप्राहरू अवैध रूपमा नदीकिनारमा बनाउनुपर्थ्यो । त्यहाँ विद्युत, खानेपानी र सार्वजनिक खुला ठाउँहरूको अभाव थियो । दुर्गन्धित नदी किनारमा बस्ने हुनाले सबै असुरक्षित थिए । उनीहरू बस्ने छाप्रामा हावा आवतजावत गर्ने भयाल थिएन, शौचालय पनि थिएन । त्यस्तो ठाउँको घनत्व थामिनसबनु पनि थियो ।^९ विशेषतः ती स्थानमा ठोस तथा तरल फोहर व्यवस्थापनका समस्या थिए । छाप्रोबाट उत्पादन भएको फोहर नदीमा फालिन्थ्यो । त्यस्तो कार्यले पहिले नै दुर्गन्धित नदीलाई अझ फोहर बनाउँथ्यो । सुखखा याममा बागमती र मनहरा खोला मृतजस्तै हुन्छन् । ती सधैँ फोहोर फालिने केन्द्रबिन्दु हुन् । यस्तो प्रदूषण गर्ने विस्थापितहरू नै हुन् भने गुनासो आइरहन्छ । त्यो क्षेत्रको फोहर बस्तीको सरसफाइमा कोही पनि इच्छुक छैनन् । बसोबास गर्नेहरू आफै सरसफाइ, स्वास्थ्य समस्या र प्रदूषण नियन्त्रण गर्नेमा सचेत छैनन् । उनीहरूले त्यसलाई ठाडै अस्वीकार गरिदिन्छन् ।

५.३.१ ऊर्जा समस्या

सहरी क्षेत्रमा विस्थापितहरू बस्ने भएकाले तिनलाई बिजुली बत्तीको आवश्यकता पर्छ । तिनीहरू बस्ने ठाउँ अवैध भएकाले आधिकारिक रूपमा बिजुली सुविधा पाउँदैनन् । त्यसैकारण प्रसारण पोलबाट सिधै बिजुली जोड्छन्, जुन अवैध र अत्यन्तै जोखिमयुक्त पनि हुन्छ । यसले खतरनाक क्षति पुऱ्याउन सक्छ ।

५.३.२ सुरक्षा तनाव

स्थानीय समुदाय र विस्थापितबीच सधैँभरि तनावको अवस्था आएको सुनिन्छ ।

^९ अध्ययन क्षेत्र बागमती र मनोहरा खोलाका दुवै छेउ हुन्, जसमा विस्थापितको संरूपा त्यस स्थानले धान्ने क्षमताभन्दा बढी थियो ।

विस्थापितहरू आई नदीछेउछाउ बसेपछि चोरी, ग्याङफाइट र बलात्कार बढेको स्थानीय बताउँछन् । स्थानीय समुदायका एक जना^{१०} यसो भन्छन् :

विस्थापितहरूबाट हामीले सुरक्षा तनाव भोगिरहेका छौं । म बस्ती छेउछाउमा विहान-साँफ हिँडन पनि छाडैँ । लुटपाट तथा चोरीका घटना उल्लेख्य छन् । मेरो घरमा पनि एकपटक चोरी भयो । यस्ता अपराध नियन्त्रण गर्न प्रहरी पनि असफल हुन्छ । कोही प्रहरी अधिकृतहरू तिनै अपराधीसँग मिलेर कमाउने उद्देश्य राख्छन् । बस्तीको बाटोबाट महिलाहरू हिँडने छाडे । बागमती नदीछेउछाउबाट विस्थापितलाई नखेदेसम्म हामी सुरक्षित भएको महसुस गर्दैनौँ ।

५.३.३ साँधुरो आवास

घरभित्र साँधुरो ठाउँमात्रै छ तर केही परिवारले घरभित्रै सुँगुर पनि पालेको देखियो । त्यसो गर्दा जनावरबाट मान्छेमा रोगव्याधी सर्ने सम्भावना प्रबल हुन्छ । यसरी साँधुरो आवास पनि तिनको मानव स्वास्थ्यमा गम्भीर चुनौती बन्न सक्ने देखिन्छ ।

५.३.४ असुरक्षित पिउने पानी

सो बस्तीमा सफा पिउने पानीको निकै अभाव छ । खानेपानी कार्यालयले पनि ती विस्थापितलाई पानीको सुविधा दिँदैन । केहीले पाइप काटेर पानी प्रयोग गर्दैन् । बोरिङ गाडेर आउने पानी हानिकारक हुने सम्भावना अत्यधिक हुन्छ किनकि त्यसमा बागमतीको पानी मिसिएको हुन सक्छ । बालबालिकाहरू पनि फोहर नदीमा खेल्ने हुनाले त्यसले पनि निकै हानि गर्दै ।

५.३.५ अन्य आधारभूत सुविधा अभाव

वैधानिकताका कारण विस्थापितहरूले स्वास्थ्य, शिक्षा तथा कानुनी सुरक्षाका आधारभूत सुविधा पनि पाएका थिएनन् । शौचालय सुविधा नभएर दिसा-पिसाब सिधै नदीमा बगाउने कारण सरसफाइको व्यवस्था अत्यन्तै कमजोर थियो । यसले फाडापखाला, आऊँ, ज्वरो, जन्डिसजस्ता रोगव्याधी निम्त्याउँथ्यो । यसैगरी राज्य वा महानगरपालिकाले उपलब्ध गराएका सुविधा पनि उनीहरूले

^{१०} २०६४ जेठ ६ मा लेखकद्वारा लिइएको अन्तर्वार्तामा आधारित ।

उपभोग गर्न पाउँदैनथे । आफ्नो परम्परागत सांस्कृतिक मान्यता पनि नयाँ वातावरणमा गएपछि हराउँथ्यो । किनकि, त्यस्तो वातावरणमा उनीहरूले आफ्ना संस्कृति मान्न सक्दैनथे ।

५.३.६ वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या

जैविक विविधता, भूक्षय, पारिस्थितीय प्रणालीमा गडबडी, नदीमा हुने प्रदूषणका कारण त्यस्ता बासस्थानमा गम्भीर वातावरणीय समस्या देखिन्थे । बासिन्दाहरूलाई मुसाले निकै सताउँथे । स्वास्थ्य अधिकारीका अनुसार तिनै मुसाका कारण विविधखाले रोग भित्रिन्थे । तर, विस्थापितहरू त्यसबारे बेखबर थिए । अव्यवस्थित रूपमा पालिएका सुँगुरले पनि बासस्थान क्षेत्रलाई प्रदूषित बनाएका थिए ।

विस्थापितले यी र यस्तै वातावरणीय समस्या भोगेका थिए । वातावरणमा आएको यस्तो हासले बरिपरिको क्षेत्र प्रदूषित भएर सामाजिक तनाव सिर्जिएका थिए । संयुक्त राष्ट्रसंघले तथ्यांकमा राखेको लाइब्रेरियाको अनुभवले बताउँछ । यस्ता समस्याको उचित सम्बोधन न भए यसले गम्भीर वातावरणीय तथा सामाजिक समस्यातिर धकेल्न सक्छ । यसर्थ विस्थापितले भोगेका स्वास्थ्य तथा सरसफाइका समस्या तत्काल सम्बोधन गरी तिनको दीर्घकालीन पुनर्बासको उपाय निकालिनुपर्छ ।

विस्थापनाकै कारण तिनीहरू गरिब भएका र दयनीय अवस्थामा पुगेका हुन् । साथै यसले आधारभूत आवश्यकता प्राप्तिमा पनि रोकावट गरेको हो । यसैकारण तिनीहरूले सामाजिक तथा राजनीतिक छेकछन्द, सीमित आर्थिक उपार्जनका अवसर, आधारभूत आवश्यकता पूर्तिमा सीमित पहुँच भोगेका छन् । मानिसहरू कुपोषण, रोगको सिकार, भौतिक अप्त्यारा, अशिक्षा, रुग्णावस्था भोग्न बाध्य छन् । राज्यबाट पनि सुरक्षा नपाएका कारण उनीहरू निकै अप्त्यारो स्थितिमा छन् । यो अध्ययनले विस्थापितबीचको अनिश्चितता र जोखिमको अवस्था इंगित गर्छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा एक विस्थापितले यसो भनेका थिए, “हामी जीविका असुरक्षा, संक्रमण तथा मानसिक तनावबाट गुज्जिएका छौँ । त्यसैले स्वास्थ्य हाम्रा लागि दोस्रो पक्ष हो । हाम्रो प्राथमिक कुरा भनेको त सम्मानसहित

हामी घर फर्केर सामान्य जीवन यापन गर्न पाउँ ।”^{११}

४.४ जीविका असुरक्षा र तनाव

कृषिबाट टाढा भएकाले विस्थापितले आफ्ना जीविकाका आधारभूत सुविधा प्राप्त गर्न सकेका थिएनन् । अध्ययन क्षेत्रका विस्थापितको जीविकाको उपाय श्रम गर्नु थियो । तीमध्ये केहीले सडक व्यापार गर्थे, केहीले निर्माण कार्यमा सीपयुक्त श्रमिकको काम गर्थे । यसैगरी कोही पंक्षी व्यवसाय, सुँगुरपालन तथा खुदा विक्रेताको काम गर्थे भने कसैले धनीको घरमा भाँडा माझ्ने काम गर्थे ।

अध्ययन अनुसार विस्थापितले बाध्यताका कारण वा ऐच्छिक रूपमा आफ्नो घर छाडेको भेटियो । यसले तिनको छिमेकी, साथीभाइ वा इस्टमिक्रसँग सामाजिक सम्बन्ध नराम्ररी बिग्रियो । यस्तो अवस्थाले मानसिक आघात र मनमा गहिरो घाउ बनाएको थियो । यस्तै अवस्था दृढ़बाट गुज्जिएका अन्य मुलुकमा पनि देखिएको थियो (अर्नर र स्कन्डर सन् २००३) ।

पहिला राम्रो जीविका, नाम र सम्मान कमाएका विस्थापितले सबै गुमाइरहेका छन् । यस्तो दुर्गतिले तिनलाई गम्भीर मनोवैज्ञानिक तनाव दिएको छ । सम्मानित जीवनबाट बाध्य भई दयनीय अवस्थामा पुगदा जो-कोहीलाई मनोवैज्ञानिक क्षति हुन सक्छ (पाल्मर सन् २००२) । यस्तो समस्याप्रति सरकार, राजनीतिक दल तथा संघसंस्थाहरू बेखबर हुँदा मनमा गहिरो चोट परेको अनुभव ती विस्थापितको छ । अझ बेला-बेलामा तिनलाई सरकार र स्थानीय समुदायले नराम्रो व्यवहार पनि देखाउँछन् ।

मानव अधिकार उल्लंघनको सवाल देखाउँदै अधिकारवादी संस्थाले विस्थापितका आर्थिक तथा राजनीतिक अधिकारबारे चासो देखाएका थिए (इन्सेक सन् २००७, २००५ र २००६; एम्नेस्टी इन्टरनेस्नल सन् २००५ए र २००५बी) । नेपालका विस्थापितका प्रमुख समस्या नागरिक, आर्थिक तथा राजनीतिक अधिकार र न्याय सुनिश्चितता हो । दोहोरो भिडन्तका बेला

^{११} १९ जेठ २०६४ मा लिङ्गेको अन्तर्वार्ता । अन्तर्वार्ता दिनेको विशेष अनुरोधमा उनको नाम उल्लेख नगरिएको ।

अशक्तहरूको रक्षा गरिएन । उनीहरू विद्रोही तथा सुरक्षा फौजबीचको दोहोरो भिडन्तमा परे । यस्ता नागरिकको अधिकारप्रति यहाँ कोही सचेत हुँदैन ।

आन्तरिक विस्थापनका सम्बन्धमा आन्दोलन गर्ने स्वतन्त्रता एउटा केन्द्रीय अधिकारको विषय थियो ।^{१२} आन्दोलन गर्ने स्वतन्त्रता तथा आफ्नो बासस्थान रोज्जन पाउने अधिकार महत्त्वपूर्ण कुरा थियो । एकपटक कोही आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएपछि इच्छाअनुसार तिनीहरू आफ्नै बासस्थान सुरक्षित भई फर्कन पाउनुपर्ने अधिकार सुनिश्चित हुनैपर्छ । यद्यपि, नेपालमा विस्थापितहरूको घर फिर्ताको अधिकार नीतिगत स्तरमै व्यापक उपेक्षित देखिन्छ । विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको तीन वर्षपछि पनि विस्थापितका लागि गरिएको व्यवस्था कार्यान्वयन भएको छैन ।

विस्थापितका मनमा आफू अन्यायमा परेको गहिरो चोट छ । यस्तो अन्याय निर्मल पारी तिनलाई समाजमा पुनर्स्थापित गर्ने महत्त्वपूर्ण उपाय मेलमिलाप नै हो (आईसीजी सन् २००५सी; आईसीआरसी सन् २००५; आईडीडी सन् २००५; उपाध्याय सन् २००६) । नेल्सन मन्डेलाले भनेका छन्, “हामी क्षमा दिन्छौं तर बिस्दैनौं ।” यो भनाइ विस्थापितको मेलमिलापको आधार हो । यद्यपि, नेपाल सरकार मेलमिलापको प्याकेज लिएर आएको छैन ।

विस्थापितहरू आफ्नो घरवारसहित जग्गा-जमिन पनि छाडेर हिँडेका छन् । भूमि नै तिनको प्राथमिक स्रोत हो र त्यही भूमि पनि बाँझो छाडिएको थियो वा अन्यले कब्जा गरेका थिए । जीविकाको स्रोत नै भूमि भएकाले सो भूमि पुनः प्राप्त गरी त्यसमा खेती गर्न पाउनु तिनको जीविका सुनिश्चित गर्ने उपाय हो । मेलमिलाप, पुनर्समर्यादाजन र पुनर्बासिको प्रक्रिया नै भूमिप्रति तिनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने उपाय हो (उप्रेती सन् २००६ए; आदित्य र अरू सन् २००६) । विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा माओवादीद्वारा कब्जा सम्पत्ति फिर्ता गर्ने प्रावधान छ तर यसको पूर्ण कार्यान्वयन भएको छैन ।

नेपालका धेरै विस्थापितहरू आफ्ना आफन्त वा अन्यसँग बसिरहेका छन्, शिविरमा पनि थोरै छन् । यस्तो परनिर्भरताले तिनलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा

^{१२} गाइडिङ प्रिन्सिपल्स फर इन्टर्नली डिस्प्लेस्ड पर्सन्स, २००१, ओसीएचए अफ युनाइटेड नेसन्स ।

कमजोर पारेको छ (अधिकारी सन् २००६; उपाध्याय सन् २००६)। विस्थापितप्रति स्थानीय समुदाय, सरकार तथा तिनका पक्षमा काम गर्ने संघसंस्थाले पनि नकारात्मक धारणा राखेको थाहा पाएपछि उनीहरूको मन अझ अमिलाएको छ।

थुपै विस्थापितहरू घर फर्क्न हिच्कचाएको पनि पाइयो। उनीहरू आफ्नो सम्पत्ति, घर तथा व्यवसायबाट पर भइसकेकाले फेरि त्यहीं जान हिच्कचाएका थिए। त्यसैले घर फर्क्नु उनीहरूका लागि असुरक्षित थियो। केही विस्थापितहरू सत्तासीन राजनीतिक दलका कार्यकर्ता पनि थिए। उनीहरूले सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैससबाट आर्थिक सहयोग पाउँथे। त्यस्तो सहयोगस्रोत आश्रित दलको शक्ति प्रवाहबाट मिल्थ्यो। यसैकारण पनि विस्थापितमध्येका केही घर फर्क्न तयार थिएनन्।

सञ्चारमाध्यममा एउटा रमाइलो कुरा आएको थियो, प्रभावशाली दलबाट समर्थन पाएका केही विस्थापित नेताले विस्थापितकै नाममा दातृनिकाय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैससबाट करोडौं रुपैयाँ कमाउँथे। उनीहरूले ती संस्थालाई आफूअनुकूल प्रयोग गर्थे। यसैकारण विस्थापितको नाममा ठूलो राजनीति भयो। नेकपा (माओवादी) र संसदका अन्य ठूला दलले आफ्ना प्रतिपक्षीलाई दबाउन विस्थापितलाई प्रयोग गर्थे।

द्रुतवृत्ति विभिन्न मुलुकको अनुभवले देखाउँछ कि विस्थापितहरू घर फर्केपछि पनि विभिन्न समस्यामा पर्छन् (नर्वेली शरणार्थी काउन्सिल सन् २००६)। कहिलेकाहीं उनीहरू समुदायका प्रभावशाली दलको नजरमा 'दुस्मन'का समर्थक मानिन्छन्। यस्तो अवस्थामा उनीहरूले जोखिम र धम्की सामना गर्नुपर्छ। घर फर्केपछि जग्गा-जमिन तथा सम्पत्ति कब्जा हुने, गहिरो भेदभाव तथा हिंसात्मक वातावरण सिर्जना हुन सक्छ (यूएनएचसीआर सन् १९९७)। सुरक्षा तथा सुनिश्चितता पुनर्स्थापित नहुँदासम्म सामाजिक अस्थिरता भइरहन्छ। मेलमिलाप तथा भरोसा निर्माणका उपाय नै विस्थापितका समस्याको दीर्घकालीन समाधान गर्ने प्रमुख कसरत हो (अनर र स्किन्डर सन् २००३)।

संक्रमणकालको मनोवैज्ञानिक आवश्यकतामा केन्द्रित हुने हस्तक्षेप विस्थापितको पुनर्बास प्रक्रियामा आवश्यक हुन्छन्। मनोवैज्ञानिक आवश्यकता तथा

समस्याले त्यस्ता समस्या जनाउँछन्, जसको मनोवैज्ञानिक (भावना, व्यवहार, पहिचान र व्यक्तिबीचको स्रोत व्यवस्थापन जनाउने) तथा सामाजिक (सामूहिक व्यवस्थापकीय प्रक्रियामा आवश्यक हुने मद्दतकारी संयन्त्र) मौलिकता हुन्छ (पाल्मर सन् २००२)। नेपालमा विस्थापितको अवस्थाले यसको ठीक उल्टो देखाउँछ यहाँ न त मनोवैज्ञानिक न त सामाजिक सवालप्रति गम्भीर भइएको छ (टेर डे जोम्स नेपाल सन् २००५; खतिवडा सन् २००४; दुजिन सन् २००३; आईडीडी सन् २००५; अधिकारी सन् २००६)। स्वार्थको आँखाबाट मात्र राजनीतिक दलले हेर्ने हुनाले विस्थापितको समस्या समाधान हुन अप्द्यारो भएको हो ।

बालबालिकाको सुरक्षा र मनोवैज्ञानिक भरथेगको प्रमुख आधार नै परिवार हो । विस्थापित परिवारसँगै बालबालिका पनि विस्थापन भए भने सिद्धान्त १७(३) अनुसार बालबालिकालाई शीघ्र मेलमिलाप गराउनुपर्छ । यो प्रक्रियामा आफ्ना परिवारबाट टाढा भएका बालबालिकालाई पुनः मेलमिलापका लागि दर्ता गराइनुपर्छ । बच्चालाई सम्भावित बेचबिखन र सैन्य भर्तीबाट जोगाउन राम्रो बसोबास, माया र सुरक्षा दिनुपर्छ (म्याककर्मिक सन् २००३) । यद्यपि, नेपाल सरकारले यो सवाललाई लामो समयसम्म गम्भीरतापूर्वक लिएको थिएन । बालअधिकार संस्था तथा मानवअधिकार संगठनबाट आएको व्यापक दबावका बाबजुद पनि सरकारले चालेको कदम ठोस थिएन ।

शान्ति-प्रक्रियालाई सफल बनाउन र विस्थापितको दीर्घकालीन व्यवस्थापनका लागि पुनर्वास नै प्रमुखमध्येको एक उपाय हो (उप्रेती सन् २००६ए) । यो पूर्वाधारको प्रश्नमात्र नभएर मेलमिलापका लागि मानिसको मन र मस्तिष्कमा पस्ने उपाय पनि हो (ब्रुन सन् २००३; कुर्तिस् सन् २००१; डेड सन् १९९९ र सन् २००४) । दीर्घकालीन सामाजिक तथा आर्थिक विकास गर्न तथा पुनर्वास योजना र तत्कालिका आवश्यकता पूर्तिका कार्यक्रम ल्याउन सामाजिक मेलमिलाप, सहनशीलता, संस्कृति, जातीयता तथा धार्मिक विविधता कायम राख्नुपर्छ (गोमेज सन् २००२, होल्जम्यान र नेजाम सन् २००४; आईसीआरसी सन् २००५) ।

राजनीतिक तथा सामाजिक सुरक्षा पाएर विस्थापितहरू घर फर्किए भने तिनले गुमाएको सम्पत्ति तथा पूर्वाधार, आधारभूत अधिकार प्राप्त गर्ने स्रोत, स्वास्थ्य,

सरसफाई, शिक्षा, पशुपालन, कृषिका लागि आवश्यक हुने बीउबिजन र रोजगारीका अवसर प्राप्त गर्न संघर्ष गर्न पनि सक्छन् । परिणामतः उनीहरू गरिबीको कुचक्रमा पर्छन् (अनर र स्किन्डर सन् २००३; मुर र सेलम्प्यान सन् २००२; फुओड सन् २००३) । विस्तृत शान्ति-समझौतामा हस्ताक्षर भएको तीन वर्षपछि पनि नेपाल सरकारले विस्थापितलाई पुनर्बास गराउन प्राथमिकता दिइएको छैन ।

विस्थापितको घर फिर्तो त्यतिबेला सम्भव हुन्छ, जतिबेला तिनले सम्मान तथा सुरक्षा महसुस गर्न सक्छन् । यसअन्तर्गत, तिनको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक अधिकारको सुरक्षा, गुमाएको सम्पत्ति फिर्ता तथा राज्यद्वारा पुनर्स्थापना तथा पुनर्बासिको सुनिश्चितताजस्ता कुरा पर्छन् (आईसीआरसी सन् २००५; सिनक्लेयर सन् २००२; ओसीएचए सन् २००३) ।^{१३} तर, विस्थापितका पक्षमा भएका काम नियालदा त्यसमा केही पनि प्रगति भेट्न मुस्किल छ । शान्ति-प्रक्रिया तथा विस्थापितको समस्यामा हुने राजनीतीकरण नै तीतो यथार्थ हो ।

विस्थापितलाई व्यवस्थापन गर्दा, बासस्थानको सुविधा दिँदा राहत तथा पुनर्निर्माणका प्रयासमा ध्यान दिइन्छ (आईसीआरसी सन् २००५) । तत्कालै गाँस र बासको आवश्यकता भएका पीडित विस्थापितका लागि पुनर्निर्माण तथा राहतको कार्यक्रम महत्त्वपूर्ण हुन्छ । प्रभावित समुदायका लागि दीर्घकालीन रणनीति हुनुपर्छ । प्रभावित समुदायका लागि बनाइने त्यस्ता रणनीति स्थायी अनि पुनर्निर्माण योजनाका हुनुका साथै ढृढ र कार्यान्वयनमा केन्द्रित हुनुपर्छ । सँगसँगै ती योजनाले पुनर्निर्माण प्रक्रियाको सहभागितामूलक योजनाअनुसार स्थानीय उत्तरदायित्वका लागि सामुदायिक आत्मविश्वास पनि जगाउनुपर्छ (फुओड सन् २००३; ल्युक्स र अर्स सन् २०००) ।

निश्चित अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको अध्ययन र सिंगो नेपालका विस्थापितको अवस्थाले देखाउँछ तिनलाई गरिने सहयोगमा खाद्य तथा गैरखाद्य पदार्थ, औषधि, बसोबासमात्र समावेश नगरेर भौतिक सुरक्षा, मानव अधिकारप्रति सम्मानजस्ता

^{१३} विस्तृत थाहा पाउन हेन्होस : www.icrc.org

कुरा पनि अट्नुपर्छ । साथै विस्थापितका अधिकार सुरक्षा गर्ने कानुन बनाउन सरकारलाई सुझाव दिने, विस्थापितको तथ्यांक राख्न, स्वास्थ्य सुविधाप्रति पहुँच पुऱ्याउन, अनुगमन संयन्त्र स्थापनामा सघाउनसमेत उनीहरूलाई ठाउँ दिइनुपर्छ । यसबाहेक, वातावरणीय स्वास्थ्य र सरसफाइ पनि विस्थापितको दीर्घकालीन व्यवस्थापन तथा पुनर्बासको व्यवस्थामा नछुट्टिने अंग हुनुपर्छ ।

५.५ नयाँ सहरी वातावरणमा भय तथा जोखिम

छलफल तथा अन्तर्वार्ताको समयमा विस्थापितहरूले बताएअनुसार उनीहरूले जीविकाको पर्याप्त स्रोत पाएका छैनन् । यसले तिनलाई आघात पनि पुऱ्याउँछ । आफ्ना समुदाय र परिवारबाट तिनीहरूलाई अलग बनाइएको छ । भौतिक सुरक्षा र जीविकाको आधार पुग्ने उपाय पनि छैन । असुरक्षा, अनिश्चितता र अप्यारासँग जुद्धै बागमती तथा मनोहरा खोलाको छेउछाउमा बस्छन् । यसैकारण उनीहरूको जीवनमा उच्च जोखिम छ । अध्ययनमा पाइएअनुसार विस्थापितमाझ मनोवैज्ञानिक समस्यासहितको तनाव दैनिक जीवनको अभिन्न अंग भएको छ । भेटिएका साभा समस्या यसप्रकार छन् :

- एकलोपना, असन्तुष्टि र निमुखोपन
- भावनात्मक तथा मनोवैज्ञानिक तनाव, र
- बदलाको भावना

सरसफाइ, आधारभूत स्वास्थ्य र शिक्षाप्रति पहुँचको सवालमा बालबालिकाको अवस्था पनि नाजुक छ । धेरै बच्चाहरू विद्यालय जाँदैनन्, जसले शिक्षाको हकबाट पनि बच्चित गरेको छ । बूढापाका, बालबच्चा र महिलाले आफ्नो असन्तुष्टि, एकलोपना र निमुखोपन पोरुछन् । यसका कारण मानवीय असुरक्षा हुने, जीविकाको स्रोतमा आँच आउने, उत्पादनको साधनबाट टाढा रहनुपर्ने, सामाजिक सम्बन्धमा विनाश आउने, गाँस, बास र कपासको अभावजस्ता समस्याले नैराश्य पैदा गरेको हो । यसले सामान्य जीवनयापन पनि बिग्रिएको छ । विस्थापितले मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक तनावमा बाँच्नुपरेकाले तिनको मनमा बदलाको भावना जागृत भएको हो । यही नै द्वन्द्वको प्रमुख स्रोत हुन सक्छ, जसले चलिरहेको शान्ति-प्रक्रियामा भाँजो हाल्न सक्छ ।

विस्थापितसँगको मिहिन अन्तर्वार्ताले देखाउँछ कि उनीहरूले सधैँभरि जोखिम र अनिश्चितता भोगिरहेका छन् । आफ्नो सम्पत्ति के होला, कहिले पाइएला, सरकारले कस्तो सहयोग गर्ला, सामाजिक सम्बन्ध कसरी पुनर्स्थापित होला भन्ने विषयप्रति उनीहरू चिनित देखिन्थे । यस्तो अवस्थाले विस्थापितहरू अनिश्चितता र असुरक्षामा बाँच्न बाध्य भएको देखाउँछ ।

विस्थापनको अवधि लम्बिए त्यसले असुरक्षा तथा गरिबी बढाउनुका साथै सामाजिक तथा आर्थिक समायोजनमा पनि समस्या निपत्याउँछ । यसले गर्दा उनीहरू भन् परनिर्भरका साथै असुरक्षित र निमुखा बन्छन् । यस्तो अवस्थामा तिनले आफूले के गर्ने, के नगर्ने भन्ने छुट्टियाउनै सक्दैनन् र आफ्नो भाग्य सरकार तथा विकास नियोगले निर्धारण गर्लान् भन्ने आशा गर्छन् ।

विस्थापितहरू राजनीतिक प्रक्रिया तथा रोजगारीको अवसरबाट पनि टाढा हुन्छन्, आफ्नो सम्पत्ति व्यवस्थित गर्न सक्दैनन्, यात्रामा कठोर अप्ठयारा भोग्नुपर्छ भन्ने अन्य मुलुकको अनुभवले देखाउँछ (फुओड सन् २००३; मुर र सेलम्यान सन् २००२) । तिनीहरू सामाजिक रूपमै बहिष्कृत भएर यौनिक तथा भौतिक हिंसाको जोखिममा हुन्छन् । शिक्षा र स्वास्थ्यप्रति सीमित पहुँच हुन्छ । विस्थापितले दरिद्रता तथा निराश्रयता भोग्छन् (बर्न सन् २००२; गोमेज सन् २००२; सिनक्लेयर सन् २००१) ।^{१४}

पहिले आफ्नै घरमा हुँदाको अवस्था यसरी बताउँछन् एक विस्थापित :

हामी आफ्नै घरमा हुँदा समुदायमा पारस्परिक सहयोग थियो । व्यक्तिगत होस् वा सामुदायिक मामिलामा मदत गर्न जोसुकै तयार हुथे । हामीसँग सामाजिक सुरक्षा सञ्जाल थियो, गाउँलेहरूबीच आपसी सहयोग तथा गहिरो आन्मीयता थियो । अप्ठयारो पर्दा लचिलो हुन सिकेका थियाँ । तर, समुदाय छाडिसकेपछि यी सबै सञ्जाल, एकताको संयन्त्र र सामाजिक पुँजी सबै ध्वस्त भयो । र, अहिले हामी यस्तो लाचार अवस्थामा छौं ।^{१५}

म्याककर्मिक (सन् २००३) र अर्नर र स्किन्डर (सन् २००३) ले विभिन्न

^{१४} विस्तृत थाहा पाउन हेन्दुहोस : <http://www.fmreview.org/text/FMR/15/01.htm>

^{१५} विस्थापित बस्ने क्षेत्रमा २०६४ जेठ २४ मा एक विस्थापितसँग लिङ्गेको अन्तर्वार्ता ।

मुलुकमा गरेको अध्ययनले पनि विस्थापितको त्यस्तै अवस्था देखाउँछ । विस्थापितलाई जहाँसुकै आधारभूत आवश्यकता प्राप्त गर्न अप्द्यारोमात्र न भई डरलागदा अनुभव सँगाल्नुपर्छ । यसले सहनशीलतामा हास ल्याउँदै असन्तुष्टि, निराशा, अनिश्चितता, निमुखोपनलगायत मनोवैज्ञानिक आघात पनि बढाउँछ । अध्ययन क्षेत्रमा देखिए अनुसार विस्थापितको अवस्था निकै दयनीय थियो । उनीहरू विभेदको सिकार भएका थिए । तिनले उपेक्षा भोगेका, सांस्कृतिक पहिचानमा गिरावट भोगेका, सामाजिक तथा पारिवारिक संरचना गुमाएका थिए । बालबालिकाले स्कुल छाइनुपरेको थियो । यसैगरी विस्थापितको गरिबी-स्तर पनि बढ्दै थियो ।

४.६ विस्थापितप्रति राज्यको नीति तथा प्रतिक्रिया

नेपाल सरकारले विस्थापितको समस्यालाई गम्भीरतापूर्वक लिएको छैन । विस्थापितले भोगेका भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवधान र जीविकाको असुरक्षालाई सम्बोधन गर्नुपर्छ । एक पक्षप्रति सहयोगी भई भेदभावयुक्त तरिकाले पारस्परिकताबिना विस्थापितलाई सेवा गर्न खोजे उनीहरूको समस्या समाधान हुन सक्दैन ।

विस्थापितहरू आफ्नो जीवनको भौतिक, सामाजिक र भावनात्मक पक्ष गुमाएर कुचक्रमा छन् । दया-मायाका मीठा शब्दले मात्रै समस्या समाधान पटक्कै गर्दैन । समस्या बहुपक्षीय भएकाले समाधान पनि बहुपक्षीय नै हुनुपर्छ । विस्थापनसँग राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणीय सवाल गाँसिएका छन् । यसर्थ, मानवीय सहायता, सुरक्षा, विशेषखाले कानुनी प्रावधानसहित तत्काल र दीर्घकालीन आवश्यकताका सवाल पारस्परिक रूपमा सम्बोधन गरिनुपर्छ ।

बक्स ५.१: विस्थापितको महत्तका लागि सामान्य उपाय

- अल्पकालीन होडन दीर्घकालीन विकासमा जोड
- सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यको सम्मानमा जोड
- मानसिक आघातलाई तनाव बढाउने पक्षको रूपमा लिने
- सबै समस्या र समाधान सम्पूर्ण समुदायको भएको मान्ने
- अलग भएका सदस्यबीच मेलमिलाप तथा पुनर्निलनको भावना जागृत गराउने
- युवा सेनाबारे सामुदायिक पक्षपात तथा गलत बुझाइको सम्बोधन गर्ने
- युवा तथा बालबालिकाको आवश्यकताबाटे पैरवी गर्न सामुदायिक संयन्त्र बनाउने
- सामुदायिक स्रोत, सुविधा साथै घर फर्केकाको लागि हेरचाह गर्ने क्षमता बढाउने
- पूर्व लडाकुका सवाललाई सम्बोधन गर्न सम्बन्धित सबै सरोकारवालालाई प्रशिक्षण दिने
- शिक्षा तथा स्वास्थ्यलगायत आवश्यक सबै पूर्वाधार पुनर्निर्माण गर्ने
- पूर्वबाल तथा युवा छापामारका आवश्यकता बुझन व्यक्तिहस्ताई प्रशिक्षण दिने, र
- यस्ता समस्यासँग जुधन समुदायलाई सम्भव भएसम्म आत्मनिर्भर बनाउने ।

अहिले शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले विस्थापितबाटे योजना विकास गरेको छ । यद्यपि, सरकारद्वारा संयन्त्र, कार्य सञ्चालनको खाका र संरचनात्मक प्रक्रिया निर्माण गर्ने बाँकी छ, जसले योजनालाई कार्यान्वयन गराउन महत गर्नेछ । अहिले सरकारले कहिलेकाहाँ गर्ने काम भनेको विस्थापित घर फक्दा केही रकम दिन्छ, त्यति हो । यद्यपि, यो पक्षपातपूर्ण र विवादास्पद छ । माओवादीबाट विस्थापित केही शक्तिशाली व्यक्तिहस्त नै ती सवालमा काम गरिरहेका छन् र यसलाई राजनीतीकरण पनि गरिरहेका छन् ।

विस्थापित व्यवस्थापन गर्ने प्रमुख काम सरकार र स्थानीय अधिकारीको हो । यद्यपि, विस्थापित आफैले नै जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने महसुस गरेका छन् किनकि शक्तिशाली दलले आफ्ना निहित अभिरुचिका लागि यो विषयलाई राजनीतीकरण गरेका छन् । यो विषयमा सरकार नै जिम्मेवार हुनुपर्ने भए पनि केही वर्षयता सरकार आफूले जिम्मेवारी बहन गर्न मानिरहेको छैन । विस्थापितलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कुनै परिचयपत्र पनि दिएनन्, जुन स्थानीय सरकार वा गैससबाट सहायता प्राप्त गर्न जसरी हुन्छ । यो अवस्थाले उनीहस्ताई कुनै पनि औपचारिक सहायता पाउनबाट पनि वञ्चित गराएको छ । यस्तै अवस्थाले हिंसा, शोषण, निन्दा, बलात्कार र सशस्त्र संगठनमा सक्रियता बढाएको छ ।

सिद्धान्तमा त अन्य सामान्य नागरिकजस्तै विस्थापितले पनि अधिकार पाउँछन् तर जब अभ्यासको कुरा आउँछ, उनीहरू सधैँ भेदभावमा पर्छन् । वास्तवमा उनीहरू विस्थापित हुँदा, फर्कदा वा पुनर्स्थापित हुँदा विशेष सुरक्षा जरुरी हुन्छ ।

विडम्बना ! सशस्त्र द्वन्द्वले विस्थापित भएकाहरू सरकारी नजरमा बोझ भएका छन्, खतराका तत्त्व भएका छन् । सशस्त्र द्वन्द्वका पछिल्ला १० वर्षमा सरकार एउटा आक्रामक शक्ति थियो । सुरक्षा बलको भेषमा सरकारले आतंक सिर्जना गरिरहेको थियो, विद्रोहीका सहयोगी भन्दै नागरिकलाई जबर्जस्ती घर छाडन बाध्य पारेको थियो । उसले मानवीय सहायता दिन पनि अस्वीकार गरेको थियो, जसले नागरिकलाई जबर्जस्ती घर छाडन बाध्य बनाउने कार्यलाई रोकथयो ।

विस्थापितहरूसँगको अन्तर्वार्तामा राज्यद्वारा सताइएका केही पीडितले भने अनुसार तिनलाई राज्यको सुरक्षा बलले ‘दुश्मन’ मान्दा निकै अप्ट्यारो भोग्नुपरेको थियो । विस्थापितका बारेमा काम गर्दा सरकारले जेनेभा सन्धिजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रको पनि सम्मान गरेन । अन्तर्राष्ट्रिय कानुन मान्न पनि नेपाल इच्छुक देखिन्थयो (एआई सन् २००५; इन्सेक सन् २००६) । विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा पनि विस्थापितबाबे विशेष प्रावधान छ । बुँदा ५.२.१ मा यस्तो उल्लेख छ, “सशस्त्र द्वन्द्वका कारण विस्थापित भएकालाई उनीहरूको पुरुर्योली घर फर्कन दिन, सशस्त्र द्वन्द्वका बेला ध्वस्त बनाइएका पूर्वाधार पुनर्निर्माण गर्न र विस्थापित जनतालाई पुनर्बास गराई समाजमा स्थापित गराउन दुवै पक्षले कुनै राजनीतिक पूर्वाग्रह नराख्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ ।” यो व्यवस्था कार्यान्वयन भई विस्तृत शान्ति-सम्झौताको इमान्दारीपूर्ण सम्मान गरिए विस्थापितका सम्पूर्ण सबाल सम्बोधन गर्ने काममा कोसेहुँगा हुन सक्छ ।

मनहरा र बागमती नदी किनारलाई पुनर्व्यवस्थित गर्नु अति जरुरी छ ।^{१६} यसका लागि सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय दृष्टिकोणले विस्थापितलाई व्यवस्थित गर्नुपर्छ । यद्यपि, धेरै विस्थापित रहेको ठाउँमा वातावरणीय आयामलाई ख्याल गरिएको छैन । यस्तो अवस्थाले ती क्षेत्रको वातावरणीय तथा जैविक पक्ष

^{१६} यो प्रक्रियाको अर्थ हासयुक्त भूमि तथा नमिलेको जैविक विविधतालाई पूर्ण वा आशिक व्यवस्थित पार्नु भन्ने हुन्छ, जस्तो अवस्था विस्थापित त्यहाँ आउनुअघि थियो ।

व्यवस्थित गर्न सकिएँदैन। राज्य, नगरपालिका र स्थानीय समुदायले वातावरणीय सरसफाइ र स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या सम्बोधन गर्न निम्न काम गर्नुपर्ने हुन्छ :

- वातावरणीय सचेतना शिविर सुरुआत गर्ने
- वातावरणीय रूपमा उपयुक्त सेवा स्थापित गर्ने (यूएनएचसीआरको वातावरण निर्देशिका सन् १९९६ र २००५ पछ्याउने)
- उचित मूल्यांकन सेवा निर्माण र सञ्चालन गर्ने
- वातावरणीय पुनर्वास योजना विकास र कार्यान्वयन गर्ने
- स्थानीय जनता र विस्थापितलाई फोहोर व्यवस्थापनको सुविधा दिने
- सफा र सुरक्षित खानेपानी आपूर्ति गर्ने, र
- विस्थापितलाई पुनः एकीकरण गराउन मद्दत गर्ने।

४.७ निष्कर्ष

विस्थापनले मानिसलाई प्रतिकूल सामाजिक र मनोवैज्ञानिक परिणामतर्फ धकेल्छ। सामाजिक तथा आर्थिक असमानता तथा यससम्बन्धी मनोवैज्ञानिक आयामको कारण विस्थापनमा समस्या उब्जन्छ। यसैकारण यो समस्याको समाधान विस्तृत सामाजिक नीतिबाट निकालिनुपर्छ, जुन द्वन्द्वको मूल कारण सम्बोधन गर्ने कुरासँग पनि गाँसेको हुन्छ। यस्तो प्रक्रियाले बहिष्करण र अन्यायको मनोवैज्ञानिक पक्ष पनि सम्बोधन गर्छ।

आफ्नो घरबाट लखेटिएर अर्कोको ठाउँमा बस्नुपर्ने हुनाले विस्थापितको आफ्नो जीवनमा नियन्त्रण हुँदैन। यो अवस्थाले उनीहरूलाई निराश बनाई मानसिक आघात पैदा गराउँछ।^{१७} उनीहरूको शक्तिहीनताले निराशा, दुःख, एकलोपना, वेदनातर्फ लैजान्छ। विस्थापितले प्राप्त गरेका भावनात्मक तथा नैतिक समर्थन त्यतिबेला गुम्छ, जतिबेला उनीहरू आफ्नो परिवार, नातागोता र साथीभाइबाट अलागेपर विभिन्न ठाउँमा शरण लिन जानुपर्ने हुन्छ। विस्थापित जीवनले अनैतिक बनाउँछ, भौतिक, मनोवैज्ञानिक, सामाजिक रूपमा प्रभाव पनि पार्छ।

^{१७} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस, http://www.safhr.org/refugee_watch20_voices.htm

यसले सामाजिक सेवा तथा सम्बन्ध भंग गर्छ, सम्पत्ति नष्ट गर्छ तथा व्यक्तिको सामाजिक पहिचानमा पनि क्षति पुऱ्याउँछ ।

दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले स्वास्थ्य, सरसफाई, शिक्षा, पिउने पानीजस्ता सामाजिक सेवामा नकारात्मक असर पुऱ्याएको छ । साथै काठमाडौंमा बस्ने विस्थापितलाई पनि पिरोलेको छ । नकारात्मक वातावरणीय प्रभावका कारण सुशासनमा आएको समस्यालाई देखाइन्छ । सहरी क्षेत्रमा नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरण गर्न र विस्थापितको स्वास्थ्य तथा सरसफाई सुधार्न वातावरणीय ह्रासका निहित कारणलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ । विस्तृत शान्ति-सम्झौताले पनि नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव सम्बोधन गर्ने मञ्च प्रदान गरेको छ ।

विस्थापन सामाजिक प्रक्रिया हो । यसका लागि मानवीय सुरक्षाको ढाँचाभित्र सुरक्षात्मक रणनीति आवश्यक हुन्छ, जसले द्वन्द्वका कारणसहित व्यक्ति तथा समूहको विस्थापनका प्रमुख कारणलाई सम्बोधन गर्छ । विस्थापितलाई घृणा, स्थायी परनिर्भरता वा मानवीय सहायताबाट टाढा राख्ने उपाय सामाजिक तथा आर्थिक विकास हो ।

विस्थापितका सवालसँग जुभन वातावरणीय स्वास्थ्य र सरसफाई महत्त्वपूर्ण तर ख्याल नगरिएका सवाल हुन् । स्थापित कानुन तथा संयन्त्रका माध्यमबाट विस्थापितका सवालसँग जुभनु अपर्याप्त हुन्छ । जस्तै: नेपाल विद्युत प्राधिकरणले विद्युत आपूर्ति गरिएको भए र खानेपानी संस्थानले पिउने पानी उपलब्ध गराइदिएको भए विस्थापित बस्ने ठाउँमा स्वास्थ्य तथा सरसफाईका गम्भीर समस्या देखिने थिएनन् । तर, विस्थापितलाई मद्दत गर्नुको साटो त्यस्ता संस्थाले नियन्त्रणकारी अवधारणा लिएका छन् । यसले स्वास्थ्य तथा सरसफाईसम्बन्धी अझ गम्भीर समस्या निम्त्याएको छ ।

* * * *

२०५२

- फागुन १ः नेकपा (मा ओवादी)ले राजतन्त्र अन्त्य गरी जनगणतन्त्र स्थापना गर्न सशस्त्र द्वन्द्वको सुरुआत गर्यो ।
- नेकपा (मा ओवादी)ले मध्यपश्चिमका प्रहरी चौकीमा सामान्य आक्रमण गर्यो ।
- बहुराष्ट्रिय कम्पनीको हलुका पेयपदार्थ (सफ्ट ड्रिंक) उद्योगमा आक्रमण भयो र त्यस कम्पनीको काठमाडौंमा भएको भवनमा आंशिक क्षति पुऱ्याइयो ।
- गोखरास्थित मदिरा उद्योगमा आगजनी भयो ।
- गोखरास्थित च्याङ्गलीमा राज्यनियन्त्रित कृषि विकास व्यांक अन्तर्गतको साना किसान विकास कार्यक्रमको कार्यालयमा आक्रमण भयो ।
- काम्रे जिल्लाको एक जमिनदारको घरमा राति आक्रमण गरी नगद तथा १३ लाखबराबरको सम्पत्ति लुटियो र लाख्वाँ रुपैयाँ बराबरको ऋणका कागजात नष्ट पारियो ।
- रोल्पा, रुकुम र सिन्धुलीका प्रहरी चौकीमाथि आक्रमण, रोल्पाको होलेरी प्रहरी चौकीको स्टोर शाखामा लुटपाट, रुकुमको थिब्सीकोटमा पनि आक्रमण र सिन्धुलीगढीस्थित सिन्धुली प्रहरी चौकीमा आक्रमण गरियो ।

२०५३

- सत्तासीन नेपाली कांग्रेसमा भएको शक्ति संघर्षले तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवामाथि अविश्वास प्रस्ताव आयो । यसले राजनीतिक अस्थिरता निम्त्यायो ।

२०५४

- चैतमा प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले नेकपा (माओवादी)लाई वार्तामा आउन आहवान गरे । माओवादीले अस्वीकार गयो ।

२०५६

- दसौं वर्षमा नवाँ प्रधानमन्त्रीका रूपमा गिरिजाप्रसाद कोइराला पुनः सत्तामा पुगे ।

२०५७

- पुसः विद्रोहीविरुद्ध लडन सरकारले सशस्त्र प्रहरी बल गठन गयो ।

२०५८

- जेठ १९: रानी ऐश्वर्य, युवराज दीपेन्द्र र नजिकका अन्य नातेदारसहित राजा वीरेन्द्रको परिवारका ९ को हत्या भयो ।
- जेठ २२: ज्ञानेन्द्र राजा भए ।
- साउन १२: गिरिजाप्रसाद कोइरालाको ठाउँमा शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री भए ।
- साउन १९: शान्तिवार्ताको पहिलो चरण सुरु भयो ।
- मसिर ८: शान्तिवार्ता तुहियो र नेकपा (माओवादी)ले चार महिने युद्धविराम अन्य गर्दै सेनाका चौकी^१ तथा ४२ जिल्लाका प्रहरी चौकीमा आक्रमण गरे ।
- मसिर १०: नेकपा (माओवादी)ले सोलुखुम्बुको सल्लेरी व्यारेकमा आक्रमण गरे ।

^१ नेकपा (माओवादी)ले दाढबाट इजरायलमा निर्मित गलिल हतियार ५.६ एमएम राडफल, ८१ एमएमको मोटार, सोल्जर-प्रैपल्ड गिमेड लन्चर, सेल्फ लॉडिङ राडफल, लाइट मसिनगन, एके ४७, ५.५६ राडफल, बायरलेस सेट र सयाँ किलो गोलाबारुदसहित १२ टक हतियार तथा गोलाबारुद लुटेर लग्यो (सेय सन् २००८) । माओवादी कमान्डरका अनुसार ती हतियारले चार वर्षसम्म लडन सक्ने अनुमान माओवादीको थियो ।

- मंसिर ११: संकटकाल घोषणा भयो । राजा ज्ञानेन्द्रले नेकपा (मा ओवादी) लाई सिध्याउन सेनालाई आदेश दिए ।
- माघ ५: संयुक्त राज्य अमेरिकाका विदेश सचिव कोलिन पावेलले नेपाल भ्रमण गरी नेपाललाई सैन्य सहायता दिने बचन दिए ।
- फागुन ५: नेकपा (मा ओवादी)ले अछामको मंगलसेनमा आक्रमण गयो । १२३ प्रहरी मारिए ।

२०५८

- वैशाख २४: प्रधानमन्त्री देउवाले अमेरिकी राष्ट्रपतिलाई भेटे ।
- वैशाख: संसद् भंग भयो । संकटकाल लम्ब्याउने सबालमा राजनीतिक संकट गहिरियो । शेरबहादुर देउवाले संकटकाल लम्ब्याए ।
- अमेरिकी कांग्रेसले नेपाली सेनालाई १ करोड २० लाख अमेरिकी डलरबाबरको सैन्य सहायता र ५,००० थान एम-१६ हतियार दियो ।
- वैशाख २८: सेनाले मा ओवादी नेता पुष्पकमल दाहाल, बाबुराम भट्टराई, हिसिला यमि, रामबहादुर थाण 'बादल' को तस्किर पश्चिम नेपालमा सार्वजनिक गयो ।
- जेठ ८: प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले संकटकाल लम्ब्याउने कदमविरुद्ध गएको संसद् भंग गरेर चुनाव गराउने घोषणा गरे ।
- जेठ १३: रुकुमको खारामा १०० जना मा ओवादी सेना मारिए ।
- जेठ २८: नेपाली सेनालाई ५,५०० थान एम २४९ 'मिनिमी' राइफल दिने बेल्जियमको हतियार निर्माता एफएन हस्टेल भएको सञ्चारमाध्यमले खुलाए ।
- साउन २५: मा ओवादी नेताविरुद्ध इन्टरपोलले रेडकर्नर नोटिस जारी गयो ।
- असोज १८: राजा ज्ञानेन्द्रले प्रधानमन्त्री देउवाको मन्त्रीमण्डल बर्खास्त गरे । कार्यकारी अधिकार आफूमा राखे र कात्तिक १८ मा हुने भनिएको विघटित प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन पनि रोकका गरे ।

- कात्तिक १८: लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई नयाँ प्रधानमन्त्री नियुक्त गरियो ।
- पुसः विद्रोहीले युद्धविराम घोषणा गरे ।
- प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दले राजीनामा दिए ।
- माघः नयाँ प्रधानमन्त्रीमा सूर्यवहादुर थापा नियुक्त भए ।
- चैतः नेकपा (माओवादी)ले सरकारसँगको शान्तिवार्ता रोकी सात महिने युद्धविराम भंग गर्यो ।
- पुसः संयुक्त राज्य अमेरिकाका सैन्य अधिकारीले नेपाली सेनासँग संयुक्त सहमति गर्यो ।
- पुसः नेकपा (माओवादी)ले काठमाडौंको जावलाखेलमा सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षक कृष्णमोहन श्रेष्ठ, उनकी पत्नी नुडुप श्रेष्ठ र अंगरक्षकको गोली हानी हत्या गर्यो ।
- माघ १५: दोस्रो युद्धविराम भई शान्ति वार्ता सुरु भयो ।

२०६०

- वैशाख ३०: सरकार र नेकपा (माओवादी)ले युद्धविराम आचारसंहितामा हस्ताक्षर गरे ।
- साउन ३२: शान्तिवार्ता जारी रहेको अवस्थामै शाही नेपाली सेनाले रामेछापको दोरम्बामा १९ विद्रोही तथा सर्वसाधारणको हत्या गर्यो ।
- भद्रौ ७: ४८ घण्टाभित्र सरकारले संविधानसभा निर्वाचन गराउने घोषणा नगरे आफूले युद्धविराम भंग गर्ने माओवादीले चेतावनी दियो ।
- भद्रौ ९: माओवादीको अल्टिमेटम सकियो ।
- भद्रौ १०: दोरम्बामा सेनाले गरेको आक्रमणको विरोधमा माओवादी विद्रोहीले एकदिने हड्डताल आह्वान गरे । माओवादीले एकपक्षीय रूपमा युद्धविराम भंग गरे । पुष्पकमल दाहालले वक्तव्य जारी गर्दै यसो भने, “पुरानो सत्ताले युद्धविराम र शान्ति वार्तामार्फत अहिलेका समस्याको अग्रगामी निकास दिने सबै उपायको ढोका बन्द गरेकाले हामीले युद्धविराम र शान्ति वार्ताको औचित्य समाप्त भएको घोषणा गर्छौं ।”

- असोज १०: खोटाडस्थित चित्तपोखराका सुरक्षा बलसँगको मुठभेडमा नेकपा (माओवादी)का १० लडाकु मारिए । माओवादीले जलजले-गाईधाट क्षेत्रमा दुई प्रहरीको हत्या गयो । सडक विभाग, नेपाल विद्युत् प्राधिकरण र एउटा टेलिफोन टावरमा बम बिस्फोट गरायो ।
- असोज २६: अनुमानित १,००० माओवादी कार्यकर्ताले दाढको भालुवाडस्थित प्रहरी प्रशिक्षण केन्द्रमा आक्रमण गरी ३७ जनाको हत्या गरे ।
- मंसिर ३: तिब्बतबाट नेपालमा हतियार तस्करी गरेको आरोपमा चीनको खासा सीमाबाट चार नेकपा (माओवादी) समर्थक पक्राउ परे ।
- माघ २२: मकवानपुरको भिमाद गाउँबाट सुरक्षा बलले शंकास्पद १४ माओवादी कार्यकर्ता र दुई सर्वसाधारणको हत्या गरेको समाचार आयो ।
- माघ २७: नेकपा (माओवादी)का दुई केन्द्रीय सदस्य मातृका यादव र सुरेश आलेमगरलाई भारतले लखनउमा पक्राउ गरी नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गयो ।
- फागुन ३: काठमाडौंमा शंकास्पद माओवादीद्वारा माओवादीपीडित संघका गणेश चिलवालको गोली हानी हत्या भयो ।
- फागुन ३: कालिकोटमा सुरक्षा बल र प्रशिक्षण हासिल गरिरहेका माओवादीबीच मुठभेड भयो ।
- फागुन ५: सुरक्षा बल लिई कालिकोट हिँडेको निजी हेलिकप्टरमाथि माओवादी आक्रमण भए पनि हेलिकप्टर सुरक्षित रूपमा काठमाडौं अवतरण गर्न सक्यो ।
- फागुन ६: क्षतिको यकिन विवरण प्राप्त नभए पनि ६५ जना मारिएको खबर आयो । राजाले २०५९ मा भंग गरेको संसदका सदस्य खेमनारायण फौजदारको शंकास्पद माओवादीद्वारा नवलपरासी जिल्लामा गोली हानी हत्या भयो ।

- चैत २२: पश्चिम नेपालमा नेकपा (माओवादी)ले राति ९ बजे आक्रमण गरी ९ प्रहरीको हत्या गर्यो । ३५ प्रहरी हराएको शंका, ७ घाउते भए । ८ देखि ९ माओवादी मारिएको शंका गरियो भने दुईदेखि तीन घण्टासम्म युद्ध चलेको थियो ।
- चैत २३: नेकपा (माओवादी)द्वारा तीन दिने आमहडताल आह्वान गरियो । तर, राजतन्त्रविरुद्ध राजधानीमा संघर्ष गरिरहेका पाँच दलद्वारा विरोध भयो । त्यसपछि पुष्पकमल दाहालले संयुक्त आन्दोलनका लागि प्रस्ताव गरे ।

२०६१

- वैशाख: विपक्षीले गरेको सडक आन्दोलनका कारण प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले राजीनामा दिए ।
- जेठ: राजा ज्ञानेन्द्रले शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा पुनः नियुक्त गरे ।
- साउन ३२: आफूले सोल्टी होटल बन्द गर्ने आह्वान अस्वीकार गरेकोमा माओवादीले सो होटलको प्रमुख द्वारमा बम बिस्फोट गरायो ।
- भदौ २५: संयुक्त राज्य अमेरिकाको सूचना सेवा कार्यालयमा बम बिस्फोट भयो । कुनै क्षति भएन ।
- भदौ २८: संयुक्त राज्य अमेरिकाको पिस कर्पर्स बन्द गरियो र अमेरिकी दूतावासले अनावश्यक केही कर्मचारी कटौती गर्यो ।
- मसिर ३०: अर्धाखाँचीको सदरमुकाम सन्धीखर्कमा विद्रोही आक्रमणमा परी सुरक्षा बलका २० जना मारिए ।
- पुस १: दैलेखमा सुरक्षा बलसँगको भिडन्तमा १६ माओवादी कार्यकर्ताको मृत्यु ।
- पुस ८: नेकपा (माओवादी)द्वारा काठमाडौं नाकाबन्दी ।
- पुस २४: बन्द अवज्ञा गरेको भन्दै नेकपा (माओवादी)ले काठमाडौंबाट बसका ३०० यात्रुलाई नियन्त्रण गरी छाडेको ।

- पुस २६: प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले माओवादी सरकारसँग शान्ति वार्तामा नआउन्जेल ऊसँग लड्न सुरक्षा खर्च वृद्धि गरे ।
- माघ १९: राजा ज्ञानेन्द्रले नेकपा (माओवादी)लाई परास्त गर्ने उद्देश्य देखाई देउवा सरकारलाई अपदस्थ गरी संसद् भंग गरे । स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यम कब्जा गरे, ठूला राजनीतिक नेता, पत्रकार, ट्रेड युनियनका नेता, मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता, नागरिक समाजका नेतालाई पकाउ गरे, टेलिफोन लाइन र इन्टरनेट काटेर प्रत्यक्ष शक्ति आफ्नो हातमा लिए ।
- चैत ३१: रुकुमको दालिफडस्थित सुरक्षा गस्ती स्टेसनमा भएको भिडन्तमा नेकपा (माओवादी)का ६० कार्यकर्ताको मृत्यु भयो ।

२०६२

- वैशाख ६: रोल्पास्थित राङ्कोट र राम्जाको भिडन्तमा २२ विद्रोही र तीन सुरक्षा सेनाको मृत्यु भयो ।
- वैशाख १७: राजाले संकटकालको अवधि लम्ब्याए ।
- जेठ २: सिन्धुलीको जरायोटारको भिडन्तमा कम्तीमा ५० नेकपा (माओवादी)कार्यकर्ता र दुई सेनाको मृत्यु भयो ।
- जेठ २४: चितवनको बाँदरमुढेमा एउटा बसमा गराइएको एम्बुस बिस्फोटमा ३८ जनाको मृत्यु र ७० भन्दा बढी घाइते भए । बसमा सबै सर्वसाधारण सवार थिए ।
- जेठ २५: कैलालीको मसुरियास्थित जंगलमा सुरक्षा गस्ती र सशस्त्र हतियार सहितका सर्वाँ माओवादी लडाकुबीचको भिडन्तमा १४ सुरक्षा बल, एक सर्वसाधारण र ६ जना माओवादी कार्यकर्ताको मृत्यु ।
- असार ११: अघस्त्याँचीको खन्दहस्थित सुरक्षा गस्ती समूहमाथि माओवादीले गरेको आक्रमणमा १२ सैनिक र ५ माओवादी विद्रोहीको मृत्यु ।
- असार १९: खोटाङ सदरमुकामको दिक्केल आक्रमणमा १२ विद्रोही र दुई प्रहरीको मृत्यु ।

- साउन २३: कालिकोटको पिलीमा माओवादीको आक्रमणबाट शाही नेपाली सेनाले ४० सैनिक जवानको शव गाडिएको अवस्थामा फेला पाय्यो । भिडन्तमा २६ माओवादी लडाकु मारिएका भए पनि माओवादीले आफ्नो कार्यकर्ताको मृत्युबारेको तथ्य लुकाएको थियो ।
- साउन २५: माओवादी विद्रोहीले नेपालको मध्यपश्चिममा गरेको आक्रमणमा ४० सुरक्षा सेनाको हत्या गय्यो ।
- असोज १७: नेकपा (माओवादी)ले विपक्षी राजनीतिक दलसँग सम्बन्ध गाँस्ने उद्देश्यले तीन महिने एकपक्षीय युद्धविराम घोषणा गय्यो ।
- मसिर ४: राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनविरुद्ध लड्ने उद्देश्यसाथ दलसँगको वार्तापछि माओवादी विद्रोही दलसँग सहकार्य गर्न राजी भए । दिल्लीमा नेकपा (माओवादी) र सातदलीय गठबन्धनबीच १२ बुँदे सहमतिमा हस्ताक्षर गर्ने निधो भयो ।
- मसिर ६: राजाविरुद्ध लड्ने र प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना गराउने उद्देश्यसाथ नेकपा (माओवादी) र सातदलीय गठबन्धनबीच १२ बुँदे सहमतिमा हस्ताक्षर भयो ।
- माघ १८: शाही सरकारले युद्धविराम भंग गरी आक्रमण गरेको दाबी गरी विद्रोहीले चार महिने एकपक्षीय युद्धविराम समाप्त भएको घोषणा गय्यो ।
- माघ २६: व्यापक बहिष्करणका बाबजुद शाही सरकारले नगर निर्वाचन गरायो ।
- चैत २३: हिंसा नमच्चाउने नेकपा (माओवादी)को दाबीसहित हड्ठाल प्रारम्भ ।
- चैत २४, २५: विरोधकर्ता र प्रहरीबीच धरपकड, सयाँ गिरफ्तार र घाइते भए ।
- चैत २६: काठमाडौंमा राति १० देखि बिहान ९ बजेसम्म कफर्यु आदेश । काठमाडौं र देशभरिका थुप्रै ठाउँमा राजा ज्ञानेन्द्रले ‘सुट एट साइट’ आदेश जारी गरे ।

- चैत २७: सरकारले कफ्यु लम्ब्यायो । दुई दिनको आन्दोलनमा तीन प्रदर्शनकारी मारिए । सयाँ प्रदर्शनकारीले कफ्यु उल्लंघन गरे ।

२०६३

- वैशाख ११: आन्दोलनको व्यापक दबावका कारण राजाले सत्ता त्यागे, प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापित गरे । गिरिजाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री भए ।
- वैशाख १४: नवनिर्बाचित प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको आग्रहमा माओवादी विद्रोहीले तीन महिने एकपक्षीय युद्धविराम घोषणा गरे ।
- वैशाख १७: कोइरालाले प्रधानमन्त्रीको शपथ ग्रहण गरे । माओवादीलाई वार्तामा आउन आह्वान गरे ।
- वैशाख: संसदले राजाका राजनीतिक अधिकार कटौती गयो । सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच शान्ति वार्ता सुरु भयो ।
- असार २: माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल काठमाडौं आएर कोइराला र सात दलका नेतासँग वार्ता सुरु गरे । सातदलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)ले द बुँदै सहमतिमा हस्ताक्षर गरे । सोही दिन पुष्पकमल दाहाल १० वर्षपछि सार्वजनिक रूपमा उपस्थित भएका थिए ।
- असार २०: सेना र हतियार व्यवस्थापन गर्न सरकार र नेकपा (माओवादी)ले संयुक्त राष्ट्रसंघलाई आमन्त्रण गरेका ।
- कात्तिक २२: सात दलका उच्च नेता र पुष्पकमल दाहालले संविधानसभा, अन्तरिम सरकारजस्ता महत्त्वपूर्ण मुद्दामा हस्ताक्षर गरेका ।
- मंसिर ५: सातदलीय सरकारबाट प्रधानमन्त्री कोइराला र पुष्पकमल दाहालबीच विस्तृत शान्ति-समझौतामा हस्ताक्षर भयो । सोही समझौतासँगै दशक लामो द्वन्द्व अन्त्य भयो ।

- पुसः नेकपा (माओवादी) संसदमा प्रवेश । तराईमा विध्वंशात्मक विद्रोह सुरु ।
- माघः अन्तरिम संविधान जारी । नेकपा (माओवादी) अन्तरिम सरकार प्रवेश गन्यो ।

२०६४

- वैशाखः संविधानसभा निर्वाचन मसिरमा हुने गरी सन्यो ।
- भद्रौः काठमाडौंमा बम बिस्फोटन ।
 - नेकपा (माओवादी)ले पूर्ण समानुपातिक निर्वाचन र नेपाललाई गणतन्त्र घोषणा गर्ने मागसहित सरकारबाट अलग ।
 - मसिरमा हुने भनिएको संविधानसभा निर्वाचन फेरि स्थगित भयो ।
- मसिरः संसदद्वारा राजतन्त्र अन्त्य गर्ने घोषणा भयो ।
- माघः तराई संकट बढ्यो ।
- माघ २७: २०६४ चैत २८ का लागि संविधानसभा निर्वाचनको मिति तय भयो ।
- चैत २८ः संविधानसभा निर्वाचन सम्पन्न, उच्च राजनीतिक शक्तिका रूपमा नेकपा (माओवादी)को उदय भयो ।

२०६५

- जेठ १५ः संविधानसभका ५६४ सदस्यमध्ये ५६० को बहुमतसहित नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भएको घोषणा । राजालाई समर्थन गर्ने ४ सदस्यले त्यसविरुद्ध मत जाहेर गरेका थिए ।
- जेठः
 - पूर्वराजा ज्ञानेन्द्र शाहले दरबार छाडे । नारायणहिटी दरबार संग्रहालयमा परिणत भयो ।
 - नयाँ सरकार गठन गर्ने मागसहित माओवादी मन्त्रीहरूले राजीनामा दिए ।

- साउन: संविधानसभाले रामबरण यादवलाई राष्ट्रपति निर्वाचित गयो ।
- भदौ: प्रधानमन्त्रीमा पुष्पकमल दाहाल निर्वाचित भई नयाँ सरकार गठन गरे ।
 - ओलम्पिक खेलको समापन समारोहमा प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल चीन भ्रमणमा गए ।
- प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल भारत भ्रमणमा गए ।
 - प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभामा भाग लिन अमेरिका भ्रमणमा गए ।
- कात्तिक २४: संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव बान कि मुनले नेपालको शान्ति-प्रक्रिया ‘कमजोर भएको’ चेतावनी दिए ।
- माघ १०: नेपालमा कार्यरत अनमिनको अवधि ६ महिना बढाउने संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को निर्णय ।
- माघ २३: वाइसीएल अधसैनिक संरचनामा नरहेको प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहालको भनाइ ।
- रक्षा मन्त्री रामबहादुर थापा ‘बादल’ले नेपाली सेनाले भर्ती नरोके उसलाई कारबाही गर्ने चेतावनी ।
- माघ २६: नेपाली सेनाले भर्तीको अन्तिम परिणाम निकाल्यो । यसैअनुरूप २,८०० जनाको भर्ती प्रक्रिया पूरा भयो, जसमा सेना र अर्ध-सेना दुवै थिए ।
- फागुन १०: सरकारले लिबरेसन टाइगर अफ तराई इलम नामक सशस्त्र भूमिगत संगठनसँग वीरगञ्जमा ५ बुँदे सहमति गयो ।
- चैत १२: सेना समायोजन विशेष समितिले नेपाली सेना र जनमुक्ति सेना समायोजन र व्यवस्थापन गर्न एउटा प्राविधिक समिति बनाउने निर्णय गयो ।
- चैत २४: जनमुक्ति सेना र राष्ट्रिय सेनाको समायोजन नचाहनेहरू अपराधी भएको पुष्पकमल दाहालको भनाइ ।

२०६६

- वैशाख ७: रक्षा मन्त्रालयले तत्कालीन प्रधानसेनापति रुक्माङ्गत कटवाललाई ‘उनले सरकारको आदेश नमान्तुको कारण’बारे स्पष्टीकरण दिन पत्राचार गरेको । प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहालले राष्ट्रपति रामवरण यादवलाई अपराह्न यसबारे अवगत गराएका । अर्थमन्त्री बाबुराम भट्टराईले पनि प्रधानसेनापतिले सरकारको आदेश नमानेर स्पष्टीकरण नदिए उनलाई पदच्यूत गरिने चेतावनी दिएका ।
- वैशाख ८: मन्त्रिपरिषद् सचिवालयलाई पत्राचार गर्दै रुक्माङ्गत कटवालले स्पष्टीकरण दिए । उनको भनाइ अनुसार प्रधानसेनापतिको रूपमा उनले सरकारी आदेश र नागरिक सर्वोच्चतविरुद्धको कुनै काम नगरेको दाबी ।
- वैशाख ९: कटवाललाई पदबाट बर्खास्त गर्नेबारे पुष्पकमल दाहालले छलफल गरे । तर, सहचारी दलले त्यस निर्णयको विरोध गरे ।
- वैशाख २०: आफ्नो पदबाट प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहालले राजीनामा दिए । प्रधानसेनापति कटवाललाई बर्खास्त गर्ने आफ्नो निर्णय कार्यान्वयन नभए सडक र संसदमार्फत आन्दोलन गर्ने पुष्पकमल दाहालको चेतावनी आयो ।
- वैशाख २१: राष्ट्रपति रामवरण यादवले वैशाख २५ सम्मा सरकार गठन गर्न दलहरूलाई आह्वान गरे ।
- जेठ २: माधवकुमार नेपालको नेतृत्वमा १८ दलको नयाँ संयुक्त सरकार निर्माण भयो ।
- माघ २१: ‘राष्ट्रिय एकता र सार्वभौमसत्ता जोगाउन’ माओवादीले चौथो चरणको राष्ट्रव्यापी विरोध आयोजना गन्यो । अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालको प्रतिवेदन पनि केन्द्रीय समिति बैठकमा स्वीकृत भयो । शान्ति-प्रक्रियामा बाधा हाल्न र संविधान लेखनमा अवरोध पुऱ्याउन एनेकपा (माओवादी) नै दोषी भएको ठहर नेपाली कांग्रेसले गन्यो ।

- पुस २४: राजनीतिक गतिरोध अन्त्य गर्न माओवादी, नेकपा एमाले र नेपाली कांग्रेसले उच्चस्तरीय राजनीतिक संयन्त्र निर्माण गरे ।
- माघ १: पुस ३० गते राति नेपाली सेनाले सुनौली सीमाबाट थुप्रै हातियार तथा गोलाबारुद आयात गरेको माओवादीको आरोप नेपाली सेनाद्वारा अस्वीकार ।
- माघ ८: माघ १० बाट ‘नागरिक सर्वोच्चता’को पक्षमा माओवादीले आह्वान गरेको अनिश्चितकालीन हड्डाल रोक्यो ।
- माघ २०: आफ्नो विरोधको पाँचौँ चरण आयोजना गर्ने माओवादीको निर्णय ।
- फागुन १२: माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले आफ्नो नेतृत्वमा सहमतिको सरकार गठन नभएसम्म संविधान निर्माणको काम सुचारू नहुने दाबी ।
- फागुन १९: राज्य पुनर्संरचना आयोगको प्रस्तावको सहमतिमा पुग्न एनेकपा (माओवादी), नेकपा एमाले र नेपाली कांग्रेसबीचको उच्चस्तरीय राजनीतिक संयन्त्रको बैठक असफल ।
- फागुन २०: संविधानसभाको ११ वटा विषयगत समितिको प्रतिवेदन अध्ययनका लागि संविधानसभाले समिति गठन गन्यो ।
- फागुन २३: जनताको संविधानको विरोधमा उत्रनेविरुद्ध खनिन बाइसीएललाई पुष्पकमल दाहालको आह्वान ।
- फागुन १५: संविधान लेखनको समय संविधानसभाले दसौँ पटक संशोधन गन्यो ।
- फागुन १६: संयुक्त राष्ट्रसंघका राजनीतिक मामिला सहसचिव बी लिन पास्कोले नेपाली शान्ति-प्रक्रिया गम्भीर मोडमा आएको बताए ।
- फागुन १८: प्रधानसेनापति छत्रमानसिंह गुरुङका अनुसार ‘राजनीतिक प्रशिक्षण पाएका’ माओवादी लडाकुलाई नेपाली सेनामा सामूहिक प्रवेश गराउन कठिन हुने भनाइ ।
- चैत १८: राज्य पुनर्संरचना आयोग गठन गर्ने काममा उच्चस्तरीय राजनीतिक संयन्त्रको बैठक सहमत ।

२०६७

- वैशाख ६: माओवादीले प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालको तत्काल राजीनामाको माग गरेको ।
- वैशाख ११: पुष्पकमल दाहालले आफ्ना कार्यकर्तालाई ‘शत्रूहरूविरुद्ध मुकाबिला गर्न तयार रहेर बस्न’ आदेश दिए । सरकारले एनेकपा (माओवादी)लाई राष्ट्रव्यापी विरोधको कार्यक्रम अन्त्य गर्न औपचारिक आव्हान गन्यो ।
- वैशाख १७: पुतलीसडक बस्ने एनेकपा (माओवादी)को लडाकुबाट प्रहरीले पाँच वटा सकेट बम फेला पान्यो ।
- माओवादीले हिंसात्मक तबरबाट राज्य सत्ता कब्जा गर्न खोजे जे पनि हुन सक्ने प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालको भनाइ ।
- वैशाख १८: मे दिवसको उपलक्ष्यमा माओवादीद्वारा २ लाखभन्दा बढी कार्यकर्तासहित प्रदर्शन ।
- वैशाख १९: काठमाडौंलगायत देशका विभिन्न ठाउँमा मसाल च्याली ।
- वैशाख २१: आफ्नो नेतृत्वमा राष्ट्रिय सहमतिको सरकार बनाउने मागसहित एनेकपा (माओवादी)को आन्दोलनको पाँचौ दिन । माओवादीले आफ्नो अनिश्चितकालीन हड्डताल फिर्ता लियो ।
- जेठ ७: प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालले माओवादी लडाकुको निश्चित संख्या राष्ट्रको सुरक्षा नियोगमा समायोजन हुन नमान्दासम्म उनीहरूसँग राजनीतिक सहमति गर्ने कुनै उपाय नभएको बताए ।
- जेठ १४: भनिएको समयमा नयाँ संविधान जारी गर्न संविधानसभा असफल भयो । संविधानसभाको आयु एक वर्ष लम्बियो ।
- जेठ १५: काठमाडौंको खुला मञ्चमा माओवादीले ‘जनसंविधान’ घोषणा गरे ।
- असार ६: पुष्पकमल दाहालले नेपाली कांग्रेस र नेकपा (एमाले)लाई जेठ १४ को दिन जारी भएको तीन बुँदे सहमति कार्यान्वयनमा गम्भीर

हुन चेतावनी दिए (संविधानसभाको म्याद बढाउने, पहिले बनेको शान्ति सहमतिको कार्यान्वयन र प्रधानमन्त्रीको राजीनामा)।

- असार १६: प्र.म. माधवकुमार नेपालले माओवादी र आफ्ने दलभित्रबाट आएको दबावका कारण राजीनामा दिए।
- असार १७: संविधानसभामा रहेका सबै दललाई असार २३ सम्ममा ‘सहमतीय सरकार’ निर्माण गर्न राष्ट्रपतिद्वारा आह्वान।
- असार २३: राष्ट्रपतिले भनेबमोजिमको सरकार गठन गर्न दलहरू असफल भएपछि अर्को पाँच दिन माग।

२०६७ साउन

- साउन २ : संविधानसभाले संविधान निर्माणमा बाँकी काम सम्पन्न गरी २०६७ चैत मसान्तभित्र नयाँ संविधान जारी गर्ने योजनासहितको नयाँ कार्यतालिका सर्वसम्मतिले पारित।
- साउन ४ : व्यवस्थापिक संसद्मा प्रधानमन्त्री पदको प्रतिस्पर्धामा नेकपा (माओवादी)का पुष्पकमल दाहाल र कांग्रेसका रामचन्द्र पौडेल र एमालेका खलनाथ खनालले उम्मेदवारी दर्ता गराएका।
- साउन ५ : खलनाथ खनालद्वारा उम्मेदवारी फिर्ता। माओवादी र कांग्रेसका उम्मेदवारले ५१ प्रतिशत मत ल्याउन सकेनन्, प्र.मको चुनाव फेरि हुने।
- साउन १२ : सर्वोच्च अदालतले नेपाली सेनामा नयाँ भर्ना रोकनुपर्ने माग गर्दै दायर भएको रिट जेएमसीसीको कार्यक्षेत्रको विषय भन्दै खारेज।
- साउन १८ : एनेकपा (माओवादी)को लडाकूले नेपाली सेनाले भर्ना खोलेमा आफूहरूले पनि भर्ना खोल्ने निर्णय सार्वजनिक गरेको। अनमिनद्वारा दुवै सैन्य भर्ती शान्ति-सम्झौताविपरीत ठहर।
- साउन २० : माओवादी सेनाको भर्ना खुलेमा सेना परिचालन गरेर रोक्ने रक्षामन्त्री विद्या भण्डारीद्वारा धम्की।

भदौ

- भदौ ४ : संयुक्त राष्ट्रसंघीय राजनीतिक मिसन अनमिनको नेतृत्वमा रहेको संयुक्त अनुगमन समन्वय समितिले सैन्य भर्नासम्बन्धी विवादमा छलफल गर्न बोलाएको बैठक नेपाली सेनाका प्रतिनिधिद्वारा बहिष्कार ।
- भदौ ४ : राष्ट्रसंघीय मिसन अनमिनकी प्रमुख करिन ल्यानग्रेनले प्रमुख तीन दलका शीर्ष नेताहरूसँग भेट गरी अनमिनको म्याद सकिन लाग्दा पनि शान्ति-प्रक्रिया, संविधान लेखन र सेना समायोजनको काममा अपेक्षित प्रगति हुन नसकेकोमा चिन्ता व्यक्त ।
- भदौ ९ : अनमिनले निष्पक्ष भूमिका निर्वाह नगरेको भन्दै नेपाली सेनाले भदौ ३० मा उसको म्याद सकिएपछि उसलाई बिदा गर्नुपर्ने र म्याद थप गर्न नहुने प्रतिवेदन तयार पारेको गोप्य रिपोर्ट भन्दै सञ्चारमाध्यमहरूले सार्वजनिक गरेका ।
- भदौ १० : अनमिनलाई बिदा गर्नुपर्छ भनी नेपाली सेनाले गरेको राजनीतिक लबिडको माओवादी पूर्वलडाकु नेताहरूद्वारा विरोध ।
- भदौ १८ : माओवादी विदेश विभाग प्रमुख कृष्णबहादुर महराले सांसद् खरिद-बिक्रि प्रयोजनका लागि चिनियाँ अधिकारीसँग प्रधानमन्त्री निर्वाचनमा ५० करोड रुपैयाँ सांसद माग गरेको टेलिफोन वार्ता पत्रपत्रिकामा बाँडेर प्रकाशित ।
- भदौ २७ : सरकार-माओवादीको वार्ता टोलीले अनमिनको म्याद पुरानै कायदिशअनुसार चार महिना थप्ने गरी एउटै व्यहोराको पत्र पठाउन सहमति गरेका ।
- भदौ २८ : सरकार र माओवादीबीच अनमिनको म्याद थपबारे भएको वार्तामा पुरानै कायदिशअनुसार अन्तिम पटकलाई चार महिना म्याद थप गर्ने र असोज १ गतेदेखि नै सेना समायोजनलगायतका शान्ति-प्रक्रिया पूरा गर्ने कार्य सुरु हुनेलगायतका चार बुँदै सहमतिमा माओवादी अद्यक्ष पुष्पकमल दाहाल र प्र.म. माधव नेपालले हस्ताक्षर गरेका ।

- भदौ ३१ : प्र.म.को अध्यक्षतामा बसेको सेना समायोजन विशेष समितिको बैठकले माओवादी सेनाको रेखदेख, नियन्त्रण, निर्देशन प्रक्रिया र आचारसंहितासम्बन्धी निर्देशिका २०६७ पारित भएको ।

असोज

- असोज ६ : नेपाली कांग्रेसको १२ औँ महाधिवेशनमा सभापति पदका लागि भएको निर्वाचनमा सुशील कोइराला विजयी हुनु भएको ।
- असोज २४ : नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसंघीय मिसन (अनमिन)ले माओवादी सेनाको सुपरिवेक्षण समायोजन तथा पुनर्स्थापना गर्न बनेको विशेष समितिको आग्रहबमोजिम माओवादी सेनाको सम्पूर्ण तथ्यांक शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई बुझाएको ।

कात्तिक

- कात्तिक २६ : नेपाल सरकार रक्षा मन्त्रालयले नेपालका माओवादीले भारतीय माओवादीलाई तालिम दिएको विषयको प्रतिवेदन सरकारको निर्देशनमा नेपाली सेनाको पूर्वी पृतनाले तयार पारी भारत सरकारलाई उपलब्ध गराएको भन्ने माओवादी नेताको अभिव्यक्ति पूर्णरूपमा कपोलकल्पित भएको, सरकारबाट त्यस्तो कुनै पनि किसिमको निर्देशन नदिइएको र मन्त्रालयमा पनि कुनै प्रतिवेदन समेत प्राप्त नभएको अवगत गराएको ।

पुस

- पुस ५ : एकीकृत नेकपा (माओवादी)का अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालको अध्यक्षतामा बसेको स्थायी समिति बैठकले जनमुक्ति सेनालाई विशेष समितिअन्तर्गत राख्दै समायोजनको नयाँ मोडालिटीमा लैजाने र योड कम्युनिस्ट लिंग (वाइसीएल)को अर्धसैन्य संरचना अन्तर्गत व्यारेकमा रहेको पाइएमा हटाउने र उनीहरूलाई जनताको बीचमा पठाउने निर्णय गरेको ।

- पुस १९ : नेपालका लागि राष्ट्रसंघीय मिसन अनमिनको समयावधि पुस मसान्तमा सकिन लागेकोले माओवादी लडाकुको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापनासम्बन्धी विशेष समितिले लिने भन्दै उसको अनुगमनमा रहेको माओवादीका हतियार गोलिगढ्ठासहितको कन्टेनर माग गरेको । माओवादी स्थायी समिति सदस्य तथा सैन्य इन्चार्ज वर्षमान पुनले सरकारको पत्र अनधिकृत भएको भन्दै विरोध ।

माघ

- माघ १ : प्र.म. माधवकुमार नेपाल र एकीकृत नेकपा (माओवादी)का अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालबीच एक हप्ताभित्र माओवादी लडाकुलाई विशेष समितिमातहत लैजाने सहमति भएको ।
- माघ ४ : प्र.म. माधवकुमार नेपाल र माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालबीच भएको भेटमा शक्तिखोरस्थित शिविरमा सार्वजनिक कार्यक्रम आयोजना गरी लडाकु र हतियार हस्तान्तरण गर्न सहमति ।
- माघ ९ : माओवादी सेनाका लडाकुहरू सेना समायोजन विशेष समितिमातहत गएको सैद्धान्तिक घोषणा गरिएको करिब २ वर्षपछि व्यावहारिक रूपमा लडाकुहरूलाई चितवन शक्तिखोरमा विशेष समितिमातहत लगिएको घोषणा ।
- माघ १४ : नेपाली सेनाले पत्रकार सम्मेलन गर्दै सेना राजनीतिक दल र व्यक्तिविशेषको नभई राज्य र जनताको हुने भएकाले न्यूनतम मापदण्ड पूरा नगरेकालाई भर्ना गर्न नसकिने अडान दोहोस्याउँदै शिविरमा रहेका माओवादी लडाकुको समूहगत समायोजन सैनिक संगठनको लागि अस्वीकार्य भएको कुरा स्पष्ट ।
- माघ २० : भलनाथ खनाल प्रधानमन्त्रीमा निवाचित ।

फागुन

- फागुन २० : कांग्रेस नेता कृष्णप्रसाद भट्टराईको ८७ वर्षको उमेरमा निधन भएको ।

२०६८ वैशाख

- वैशाख ६ : राष्ट्रपति यादवले सबै प्रमुख दलका शीर्ष नेताहरूसँग बैंगलाबैंगलै भेट गरी जेठ १४ गतेपछिको यथार्थ स्थिति जनतासमक्ष राख्नका लागि आग्रह ।
- वैशाख १७ : तराईमा सशस्त्र संघर्ष गर्दै आएको जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाले सप्तरीमा पत्रकार सम्मेलन गरी सशस्त्र संघर्ष र हतियार परित्याग गरेको घोषणा ।

जेठ

- जेठ ९ : माओवादी लडाकु, रेखदेख, समायोजन तथा पुनःस्थापनासम्बन्धी विशेष समितिले २१ माओवादी सहायक शिविरमा मुख्य शिविरकै ढाँचामा अनुगमनका लागि १२६ अनुगमनकर्ता पठाउने निर्णय गरेको ।
- जेठ १४ : प्रमुख राजनीतिक शक्तिबीचको सहमतिअनुसार संविधानसभाको म्याद तीन महिनाका लागि थप ।

साउन

- साउन १९ : सेना समायोजन विशेष समितिको बैठकले एक हप्ताभित्रै एकीकृत नेकपा (माओवादी)का नेताहरूको दोहोरो सुरक्षामा रहेका लडाकु तथा हतियार फिर्ता गर्ने विषयमा प्रतिबद्धता ।
- साउन २७ : नेपाली काग्नेसले आफ्नो नेतृत्वको सरकार निर्माणका लागि राजनीतिक पहल सुरु गरेको ।
- साउन १८ : तराईका विभिन्न जिल्लामा भूमिगत रूपमा सशस्त्र संघर्ष गरिरहेको संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (पवन समूह) र नेपाल सरकारबीच ५ बुँदे सहमति ।
- साउन ३० : प्र.म. भफलनाथ खनालद्वारा संसद्मा पदबाट राजीनामाको घोषणा ।
- साउन ३१ : एनेकपा (माओवादी)ले बाबुराम भट्टराईको नेतृत्वमा सरकार बनाउन पहल गर्ने निर्णय गरेको ।

भदौ

- भदौ ३ : नेपाल सरकार र संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (आजाद समूह)बीच लुम्बिनीमा वार्ता सम्पन्न ।
- भदौ ४ : प्रमुख दलको आग्रहबमोजिम सहमतिको सरकार निर्माणका लागि राष्ट्रपति रामवरण यादवद्वारा ७ दिनको समय थप ।
- भदौ ८ : व्यवस्थापिका संसद्मा राजनीतिक सहमतिका आधारमा प्र.म. चयन हुन नसकेपछि भदौ ११ गते प्र.म. पदको निर्वाचन हुने कार्यक्रम प्रकाशित ।
- भदौ ११ : प्रधानमन्त्रीमा बाबुराम भट्टराई निर्वाचित ।
- भदौ ११ : एकीकृत (माओवादी) र संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चाबीच शान्ति, संविधान र संयुक्त सरकार सञ्चालनका लागि चार बुँदे सहमति ।
- भदौ १६ : माओवादी उपाध्यक्ष मोहन बैद्य र महासचिव रामबहादुर थापाले संयुक्त विज्ञप्ति जारी गरी शिविरमा हतियार राखेका कन्तेनरको साँचो बुझाउने कदम नितान्त निःशस्त्रीकरणको प्रक्रिया भएकाले त्यसमा आफूहरू सहमत हुन नसक्ने उल्लेख गर्दै साँचो बुझाउने निर्णय खारेजीको माग गरेका ।

असोज

- असोज १ : संयुक्त राष्ट्रसंघको ६६ औँ महासभामा भाग लिन प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराई अमेरिकाको न्युयोर्क प्रस्थान ।
- असोज ६ : प्र.म. बाबुराम भट्टराईद्वारा महासभामा सम्बोधन गर्दै राष्ट्रसंघको चार्टर, असलाग्न नीति र पञ्चशील र सार्कका आधारभूत सिद्धान्तका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध कायम हुने कुरा व्यक्त ।

कातिक

- कातिक ३ : प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराई भारतका प्र.म. मनमोहन सिंहको निमन्त्रणामा भारतको औपचारिक सद्भावना भ्रमणका लागि नयाँ दिल्ली प्रस्थान ।

- कात्तिक १५ : एकीकृत (माओवादी), नेपाली कांग्रेस र नेकपा (एमाले) बीच ऐतिहासिक ७ बुँदे समझौतामा हस्ताक्षर । मोहन वैद्यद्वारा सो समझौताको विरोध ।
- कात्तिक १७ : राजनीतिक दलबीच माओवादी लडाकु, समायोजनका विषयमा भएको सहमतिलाई राज्यका सबै सुरक्षा निकायद्वारा स्वागत ।
- कात्तिक १८ : माओवादी सेनाका लडाकु समायोजन तथा पुनर्स्थापना गर्ने विशेष समितिको निर्णयले कात्तिक ३० गतेबाट माओवादी सेनाका लडाकु रहेका सबै शिविरमा कर्मचारीहरूले लडाकुको सर्वेक्षण तथा वर्गीकरण कार्य सुरु गर्ने सहमति ।
- कात्तिक १९ : द्वन्द्वकालमा माओवादीले कब्जा गरेका सम्पति मसिर ७ गतेभित्र फिर्ता गराउन र वाईसीएल शिविर सबै खाली गर्न आन्तरिक सर्कुलर जारी ।
- कात्तिक २८ : प्र.म. बाबुराम भट्टराईको अध्यक्षतामा बसेको माओवादी लडाकुको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापनासम्बन्धी विशेष समितिले माओवादी लडाकुको समायोजन, पुनर्स्थापना र स्वेच्छिक अवकाशसम्बन्धी विस्तृत कार्ययोजना पारित गरेको ।
- कात्तिक २९ : माओवादी उपाध्यक्ष मोहन वैद्य र महासचिव रामबहादुर थापाले लडाकुहरूलाई समायोजन प्रक्रियामा भाग नलिई स्वेच्छिक अवकाश रोजन अपिल ।
- कात्तिक ३० : शिविरमा रहेका माओवादी लडाकुको सर्वेक्षण र पुनवर्गीकरण गर्न सात वटा टोली शिविरतर्फ प्रस्थान ।

मसिर

- मसिर ३ : दलबीच भएको ७ बुँदे सहमतिअनुसार देशभरिका ७ वटामध्ये ६ वटा मुख्य शिविरमा माओवादी लडाकुको पुनवर्गीकरणको कार्य सुरु ।
- मसिर ९ : सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मीसहितका न्यायाधीश रहेको विशेष इजलासले संविधान निर्माण

नगरी संविधानसभाको कार्यकाल सकिएपछि जनमतसंग्रह वा नयाँ निर्वाचन वा अन्य संवैधानिक उपाय अवलम्बन गर्न संविधानसभा र नेपाल सरकारलाई आदेश ।

- मसिर १२ : सेना समायोजन विशेष समितिले निर्धारण गरेको कार्यतालिकाअनुसार छ वटा मुख्य शिविरमा लडाकुको पुनर्वर्गीकरण कार्य सम्पन्न । कैलालीमा केही दिन लाग्ने ।
- व्यवस्थापिका संसद्द्वारा संविधानसभाको कार्यकाल ६ महिनाका लागि थप ।

पुस

- पुस ५ : नेपाली सेनालाई समावेशी बनाउन तीन हजार मधेसीलाई सेनामा भर्ना गर्ने सैद्धान्तिक सहमति दिन नेपाली सेनालाई समावेशी बनाउने नीतिपत्र सरकारद्वारा पारित ।
- पुस ३० : चीनका प्रधानमन्त्रीको एकदिने नेपाल भ्रमण ।

माघ

- माघ १९ : प्र.म. बाबुराम भट्टराईले उच्चस्तरीय राज्यपुनर्सरचना आयोगका दुवै प्रतिवेदन संविधानसभाका अध्यक्ष सुवासचन्द्र नेम्वाडलाई बुझाएको ।
- माघ २८ : पुनर्स्थापना, रेखदेख र सेना समायोजन विशेष समितिको सचिवालयले स्वेच्छक अवकाशमा जाने माओवादी लडाकुलाई चेक वितरणको कार्य सम्पन्न भएको जनाएको ।

फागुन

- फागुन ६ : नेपाली सेनाले माओवादी लडाकुलाई समूहगत रूपमा नभई व्यक्तिगत रूपमा स्थापित मापदण्ड पूरा गर्नेलाई मात्र छनोट गरिने कुरा विज्ञप्तिमार्फत जनाएको ।
- फागुन १७ : माओवादी लडाकुको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापनासम्बन्धी विशेष समितिले २८ मध्ये १३ शिविर १० दिनभित्र

खाली गरी शिविर नजिकको नेपाली सेना वा सशस्त्र प्रहरी ब्यारेकलाई दिन सचिवालयलाई निर्देशन दिएको ।

- फागुन २५ : माओवादी सेनाका लडाकुहरू रहेका सात वटा मुख्य शिविरअन्तर्गत सहायक शिविरमध्ये १३ वटा सहायक शिविर सार्ने काम सुरु ।

चैत

- चैत ४: माओवादी उपाध्यक्ष मोहन वैद्यहारा आफ्नै पार्टीका उपाध्यक्ष बाबुराम भट्टराईको राजीनामा माग ।
- चैत २८ : सेना समायोजन विशेष समितिको बैठकले माओवादी सेनाका लडाकुहरू, हतियार, कन्टेनरहरू, शिविर र शिविरमा रहेका भौतिक सामग्री आजैका मितिदेखि नेपाल सरकारले नेपाली सेनामातहत ल्याउन र शिविरहरूको सुरक्षाको जिम्मा नेपाली सेनालाई दिने निर्णय ।
- चैत २८ : प्र.म. बाबुराम भट्टराई र शीर्ष नेताहरूसहितको विशेष समितिको बैठकले लडाकु, हतियार र शिविर नेपाली सेनाको जिम्मा लगाउने निर्णय गरेको ।
- चैत २९: माओवादी सेनाका लडाकुहरू नेपाली सेनामा समायोजन भएपछि बन्ने महानिर्देशनालयको संरचनालगायत प्राविधिक विषयमा ठोस सुझाव पेस गर्न सेना समायोजन विशेष समितिको बैठकले चार सदस्यीय समिति गठन गरेको ।
- चैत २९: सेना समायोजन सम्मानजनक नभएको भन्दै माओवादी उपाध्यक्ष मोहन वैद्यले त्यसको विरोध गरेका ।
- चैत २९ : देशभरिका शिविरमा रहेका लडाकु कन्टेनरका हतियार नेपाली सेनालाई बुझाउन दिनभर व्यस्त ।
- चैत ३० : सेना समायोजन विशेष समितिअन्तर्गत गठन भएको कार्यदलले नेपाली सेनाअन्तर्गत गठन हुने महानिर्देशनालय, लडाकुहरूको छनोट प्रक्रिया तथा छनोट समितिमा रहने प्रतिनिधिको

विषयमा सहमति जुटाउँदै माओवादी सेनाका लडाकुहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता पारित गरेको ।

२०६५ वैशाख

- वैशाख ३ : सेना समायोजन विशेष समितिको सर्वेक्षण टोलीले स्वेच्छिक अवकाशको प्रक्रिया सुचारु गरेको ।
- वैशाख ४ : लडाकुहरूको पुनर्वर्गीकरणको दोस्रो चरण शक्तिखोरस्थित तेस्रो डिभिजन क्याम्पमा सम्पन्न । कुल ५,४८० लडाकुले स्वेच्छिक अवकाश रोजे ।
- वैशाख ५ : सेनामा समायोजन रोजेका लडाकु छनोट गर्न नेपाली सेनाले ६ सदस्यीय समिति गठन गरेको ।
- वैशाख ५ : स्वेच्छिक अवकाश रोजेका एनेकपा (माओवादी)का पूर्वलडाकुले पाएको चेक रकम बुभ्न ढिला गरिएको गुनासो ।
- वैशाख ६ : मिश्रित व्यवस्थामा जान र प्रत्यक्ष निर्वाचित राष्ट्रपति र संसदले निर्वाचित गरेको प्रधानमन्त्रीबीच शक्ति बाँडफाँट गर्न प्रमुख राजनीतिक दल सहमत ।
- वैशाख १२ : राजनीतिक दलले राज्य पुनर्संरचनाबाहेकका सम्पूर्ण मुद्दामा रहेका विवाद समाधान गरेका ।
- वैशाख १४ : एनेकपा (माओवादी)द्वारा जातीय पहिचानसंहितको १० संघीय राज्यको प्रस्ताव ।
- वैशाख १७ : प्रधानसेनापति छत्रमानसिंह गुरुङद्वारा नेपाली सेनाको मौजुदा संरचना पुरानो भएकोले त्यसको पुनर्संरचना गरिनुपर्ने धारणा व्यक्त ।
- वैशाख १९ : प्र.म. बाबुराम भट्टराईद्वारा शान्ति-प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन आफूहरूले जोखिम उठाएकाले संविधान नबन्दासम्म आफै नेतृत्व हुनुपर्ने भनाइ व्यक्त ।

- वैशाख २१ प्रमुख राजनीतिक दलद्वारा राष्ट्रिय सरकार गर्न गर्न ५ बुँदे सहमतिमा हस्ताक्षर ।
- वैशाख २४ : अखण्ड सुदूरपश्चिमको माग गर्दै सुदूरपश्चिममा लगातारको बन्द/राजधानीलगायत थुपै ठाउँमा बन्दको लहर ।

जेठ

- जेठ २ : एनेकपा (मा ओवादी), नेपाली कांग्रेस नेकपा (एमाले)लगायतका प्रमुख दल मिश्रित व्यवस्थासहित ११ संघीय प्रदेशमा जाने सहमति ।
- जेठ ७ : आदिवासी जनजाति संगठनको बन्दले देशैभरिको जीवन ठप्प/राष्ट्रपतिद्वारा छलफल तीव्र ।
- जेठ ११ : सर्वोच्च अदालतद्वारा संविधानसभाको म्याद थप नगर्न सरकारलाई निर्देशन ।
- जेठ १२ : विवादित विषय टुङ्गो लगाउन ‘रूपान्तरित संसद’को जिम्मा दिएर जेठ १४ मै संविधान जारी गर्ने प्रमुख दलबीच सहमति/संविधानमा भएका विवादित विषयमा सहमति गर्न दलहरू असफल ।
- जेठ १४ : नयाँ संविधान जारी नभई संविधानसभा स्वतः विघटन, मन्त्रिपरिषद् बैठकद्वारा मसिर ७ मा संविधानसभाको नयाँ चुनाव गर्ने घोषणा ।
- जेठ १६ : राष्ट्रपति रामवरण यादवद्वारा नयाँ सरकार नबनुजेल प्र.म. बाबुराम भट्टराईलाई कामचलाउको हैसियतमा रहन निर्देशन ।
- जेठ २३ : मा ओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालद्वारा सहमतिअनुसार संविधानसभा पुनर्स्थापित गर्न सकिने भनाइ व्यक्त ।

असार

- असार ४ : विगत केही वर्षबाट पार्टीमा देखिएको सैद्धान्तिक र कार्यगत मतभेदलाई आधार बनाउँदै एनेकपा (मा ओवादी) विभाजित । संस्थापन पक्ष एनेकपा (मा ओवादी)को नेतृत्व पुष्पकमल दाहालद्वारा र फुटेर गएको पार्टी नेकपा-मा ओवादीको नेतृत्व मोहन वैद्यद्वारा ।

- असार १७ : पूर्ण बजेट ल्याउन सरकारले गरेको योजनाविरुद्ध सर्वोच्च अदालतद्वारा अन्तरिम आदेश जारी गर्न अस्वीकार ।
- असार २२ : राष्ट्रपति रामवरण यादवले सरकारले नयाँ आर्थिक वर्षका लागि बजेट ल्याउनपूर्व विपक्षी दलहरूको विश्वास (समर्थन) लिन सुभाव दिए । विपक्षी दलहरूले कामचलाउ सरकारले पूर्ण बजेट ल्याउने कुराको विरोध ।
- असार २५ : एनेकपा माओवादी अध्यक्ष पुष्टकमल दाहालद्वारा नयाँ संविधानको विवादित विषयमा सहमतिबिना सरकार छाड्नु आफ्नो पार्टीका लागि ‘आत्मघाती’ हुने जिकिर ।
- असार २६ : संविधानसभाको विघटन भएको लगभग ढेढ महिनापश्चात् नेपालका पछिल्ला राजा ज्ञानेन्द्र शाहले एक निजी टेलिभिजन च्यानलसँगको साक्षात्कार कार्यक्रममा आफू पुनः राजा हुन चाहेको इच्छा व्यक्त ।
- असार २७ : प्रमुख विपक्षी दलका नेताले राष्ट्रपति रामवरण यादवसँग भेटधाट गरी सरकारले पूर्ण बजेट ल्याएको खण्डमा त्यसलाई अनुमोदन नगर्न अनुरोध ।

साउन

- साउन १२ : निर्वाचनसँग सम्बन्धित ‘निर्वाचन ऐन संशोधन’ र ‘संविधानसभा निर्वाचन’ नामक दुईवटा अध्यादेश राष्ट्रपति रामवरण यादवसमक्ष सरकारद्वारा पेस ।
- साउन १८ : एनेकपा माओवादीले दलको १५५ जना सदस्य रहेको प्रावधानविपरित २५१ सदस्यीय राष्ट्रिय अधिवेशन आयोजक समिति गठन गर्ने निर्णय गयो ।
- साउन २१ : सरकारका प्रतिनिधिसँग सुनसरी जिल्लाको पक्लीमा वार्ता गरेपश्चात् भगत सिंहले नेतृत्व गरेको तराईकेन्द्रित एक सशस्त्र समूह जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाले आफूसँग भएका सम्झौर्ण हतियार स्थानीय अधिकारीलाई बुझाउने कुरामा सहमत ।

- साउन २६ः आगामी सरकारको नेतृत्व आफ्नो दलले गर्ने कुरालाई अगाडि बढाउन नेकपा-माओवादीले अन्य सात वामपन्थी दलसँगको गठबन्धनको घोषणा ।
- साउन २९ः कैलाली जिल्लामा रहेको सातौं शिविरअन्तर्गतका पूर्वलडाकुद्वारा शिविर त्याग ।
- साउन ३० : भ्रष्टाचारको अभियोगमा सर्वोच्च अदालतले नेपाली कांग्रेसका नेता तथा पूर्वमन्त्री खुमबहादुर खड्कालाई १८ महिना जेल र ९५ लाख नेपाली रुपैयाँ जरिवानाको फैसला ।

भदौ

- भदौ १ : सरकारले बुझाएको निर्वाचनसँग सम्बन्धित ‘निर्वाचन ऐन संशोधन’ र ‘संविधानसभा निर्वाचन’ गरी दुइटा अध्यायदेशलाई राष्ट्रपतिद्वारा अस्वीकृत ।
- भदौ ३ : पुष्पकमल दाहाल र प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराईले सरकारलाई बुझाएको निर्वाचनसँग सम्बन्धित ‘निर्वाचन ऐन संशोधन’ र ‘संविधानसभा निर्वाचन’ (जुन राष्ट्रपतिद्वारा पारित भएको थिएन) लाई पुनः राष्ट्रपतिसमक्ष बुझाउने कुरामा सहमत ।
- भदौ ६ : सेना भर्ती प्रक्रियालाई केही समयका लागि रोक्न नेपाली सेनालाई सर्वोच्च अदालतद्वारा आदेश जारी ।
- भदौ ७ : मन्त्रीमण्डलको निर्णयअनुसार माओवादीका पूर्वलडाकुहरूको सुपरिवेक्षण, पुनर्बास र समायोजनका लागि विशेष समितिको म्यादमा अर्क ३ महिना थप ।
- भदौ १३ : उमेर र शैक्षिक योग्यताको सवालमा करिब ३१ सय पूर्वलडाकुको नेपाली सेनामा प्रवेशका लागि छनोट प्रक्रिया अगाडि बढेको सन्दर्भमा माओवादीका पूर्व लडाकुको सुपरिवेक्षण, पुनर्बास र समायोजनका लागि विशेष समितिले सेना समायोजनको बाँकी विवादित मुद्दाहरूको समाधान ।

- भदौ १६: भगत सिंहले नेतृत्व गरेको जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा समूहले ६३ वटा भरुवा पेस्तोल र बन्दुक जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीलाई हस्तान्तरण ।
- भदौ २१ : संयुक्त राज्य अमेरिकाले आफ्नो विश्वव्यापी आतंककारीहरूको सूचीबाट एनेकपा माओवादीलाई हटायो ।
- भदौ २५ : नेकपा माओवादी-वैद्य पक्षद्वारा सरकारसमक्ष आफ्ना ७० वटा मागसहितको ज्ञापनपत्र पेस ।
- भदौ ३० : चलिरहेको शान्ति-प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने उद्देश्यले अर्थ मन्त्रालयद्वारा स्वेच्छिक अवकाश चाहने पूर्वलडाकुका लागि बजेट विनियोजन ।

असोज

- असोज ८ : नेपाली कांग्रेसको आह्वानमा पार्टीकै मुख्य कार्यालयमा नेकपा एमाले र नेकपा-माओवादी (वैद्यपक्ष)लगायतका विभिन्न १३ विपक्षी दलले बाबुराम भट्टराईनेतृत्वको सरकारलाई पाखा लगाउन कडा खालको विद्रोह गर्ने निर्णय ।
- असोज १० : नेकपा-माओवादी (वैद्यपक्ष)द्वारा हिन्दी चलचित्र प्रदर्शन र भारतीय नम्बर प्लेटका सवारी साधनलाई २०६९/०६/११ देखि नेपालमा प्रतिबन्ध गर्ने धम्की ।
- असोज १६ : देशलाई नयाँ संविधानसभाको चुनाव आवश्यक रहेको कुरामा सर्वदलीय बैठकमा बसेका सम्पूर्ण दल सहमत । यद्यपि, चुनावी सरकारको नेतृत्व कसले गर्ने भन्ने विषयमा मतभेद ।
- असोज १८ : नेकपा एमालेका पार्टी उपाध्यक्ष अशोक राईलगायतका ४७ केन्द्रीय नेताले दल परित्याग गरेको घोषणा गरे ।

कात्तिक

- कात्तिक १५ : नेपाली कांग्रेसद्वारा ताजा संविधानसभा चुनावमा जाने आधिकारिक निर्णय ।

- कात्तिक २२ : विपक्षी दल, नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमालेको एक कार्यदलले राष्ट्रपतिसमक्ष सरकारले ल्याउन लागेको नयाँ वार्षिक बजेटसम्बन्धी अध्यादेशलाई पारित नगर्न आग्रह ।

मसिर

- मंसिर ५: सरकारद्वारा ३५१.९३ अर्ब नेपाली रूपैयाँको बजेट घोषणा
- मंसिर ६: राष्ट्रिय सेनामा समायोजनका लागि छनोट पूर्वलडाकु औपचारिक रूपमा राष्ट्रिय सेनामा सामेल ।
- मंसिर ७: नेकपा एमाले परित्याग गरेका पूर्वउपाध्यक्ष अशोक राईको अध्यक्षतामा संघीय लोकतान्त्रिक समाजवादी दलको गठन ।
- मंसिर १९: एक दशक लामो विद्रोहको सन्दर्भमा माओवादी नेता र कार्यकर्ताविरुद्ध लागेका सम्पूर्ण मुद्दा सरकारद्वारा फिर्ता लिने निर्णय ।
- मंसिर २१: अयोग्य प्रमाणित लडाकुले एनेकपा माओवादी कार्यालय काठमाडौंमा प्रदर्शन गरेको जुलुसमा प्रहरीद्वारा धरपकड; कम्तीमा दुई दर्जन पूर्वलडाकु घाइते भए ।

पुस

- पुस १९: पुष्टकमल दाहालद्वारा भावी प्रधानमन्त्रीका लागि राजनीतिक पृष्ठभूमि भएका स्वतन्त्र नागरिक समाजका नेतालाई चयन गर्न राष्ट्रपति यादवलाई सुझाव ।

माघ

- माघ १: नागरिक समाजको अगुवाइमा गरिएको बाबुराम भट्टराईको सरकारप्रतिको विद्रोहमा नेपाली कांग्रेस तथा नेकपा एमालेद्वारा समर्थन ।
- माघ १०: प्र.म. बाबुराम भट्टराई तथा पुष्टकमल दाहालको दैलेख जिल्ला प्रमणका क्रममा विपक्षी दलका कार्यकर्ताद्वारा जिल्ला प्रस्थानमा रोक लगाउने प्रयास/द्विपक्षीय भट्टपमा कम्तीमा ६० घाइते ।

फागुन

- फागुन ३: शीर्ष दलका पदाधिकारीहरू प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मीको अध्यक्षतामा नयाँ सरकार गठन गर्न मौखिक रूपमा सहमति ।
- फागुन १५: ओमप्रकाश अर्यालको अगुवाइमा खिलराज रेग्मीविरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा प्रधानन्यायाधीशले सरकारको नेतृत्व गर्न नमिल्ने माग गर्दै रिट दर्ता ।
- फागुन २१: प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराईबाट तीन दिनमा सरकारबाट राजीनामा दिने घोषणा ।
- फागुन २५: नेकपा एमालेका शीर्ष नेता तथा पूर्वप्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालले खिलराज रेग्मीले प्रधानन्यायाधीशबाट राजीनामा गरेमात्र सरकारको नेतृत्व गर्न दिन हुने कुरा व्यक्त ।
- फागुन ३०: चार ठूला दलका नेताहरूको संलग्नतामा ११ बुँदे सम्झौतामा हस्ताक्षर । सम्झौताअनुसार मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्षले आफ्नो कार्य सम्पन्न (संविधानसभा चुनाव) गरिसकेपश्चात् पुनः प्रधानन्यायाधीशको पदमा काम गर्न पाउने व्यवस्थाका लागि सहमति ।

चैत्र

- चैत्र १: प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मी मन्त्रिपरिषद्को अध्यक्षका रूपमा मनोनीत भएर राष्ट्रपतिसमक्ष शपथ ग्रहण ।
- चैत्र ५: आठ पूर्वनिजामती कर्मचारी (सचिवहरू) नयाँ मन्त्रीका रूपमा चयन ।
- चैत्र ११: राष्ट्रपति रामवरण यादवद्वारा नीलकण्ठ उप्रेतीलाई निर्वाचन आयोगका प्रमुख तथा दोलखबहादुर गुरुङ र अयोधीप्रसाद यादव, इला शर्मा तथा रामभक्त ठाकुर निर्वाचन आयुक्तमा नियुक्त ।
- चैत्र १९: निर्वाचन आयोगद्वारा ७५ जिल्लाका निर्वाचन कार्यालयमा जारी मतदाता नामावली दर्ता प्रक्रिया अद्यावधिक राख्ने तथा फोटो खिच्ने प्रक्रियामा रोक । यो प्रक्रिया रोक्न नेकपा-माओवादीलगायतका

विभिन्न ५२ दलले प्रमुख निर्वाचन आयुक्त नीलकण्ठ उप्रेतीसमक्ष ज्ञापनपत्र बुझाएका थिए ।

- चैत्र २७: मन्त्रिपरिषद्को बैठकद्वारा निर्वाचन र नागरिकता वितरणसम्बन्धी पाँच अध्यादेश जारी गरी राष्ट्रपतिसमक्ष पेस ।

२०७० वैशाख

- वैशाख १७: निर्वाचन आयोगद्वारा दोस्रो संविधानसभा चुनावका लागि राजनीतिक दलहरूको दर्ता प्रक्रिया र नवीकरण प्रक्रिया सुरु ।
- वैशाख १९: ‘अवैध हातहतियार स्थानीय प्रहरी प्रशासनमा बुझाउने’ भन्ने दोस्रो सूचना जारी गरिएपश्चात् सुदूरपश्चिमका विभिन्न जिल्लामा करिब १६०६ अवैध हातहतियार संकलन ।
- वैशाख ३०: नेकपा-माओवादीले नेतृत्व गरेको आन्दोलनरत ३३ दलीय गठबन्धनलाई बिनासर्त वार्ताको टेबलमा आउन सरकारद्वारा आग्रह ।

जेठ

- जेठ १९: उच्चस्तरीय राजनीतिक समितिलाई सघाउन गठन गरिएको आठ सदस्यीय कार्यदलले ६०१ जना संविधानसभा सदस्य रहने प्रावधान हटाएर ४९१ सदस्य बनाउन गरिएको प्रस्तावमा सहमति ।
- जेठ ३०: सरकारले संविधानसभाको दोस्रो निर्वाचन २०७० मसिर ४ मा गर्ने घोषणा ।

असार

- असार ११: पार्टी एकताको कुरा लिएर एनेकपा माओवादी अध्यक्ष पुष्टकमल दाहाल र नेकपा-माओवादीका अध्यक्ष मोहन वैद्यबीच एनेकपा माओवादी नेता कृष्णबहादुर महराको ललितपुरस्थित घरमा छलफल ।

- असार २१: नेपाली सेनामा समायोजन गर्ने भनिएको प्रावधानअनुरूप १,३५२ माओवादी पूर्वलडाकुद्वारा नेपाली सेनाको तालिम प्राप्त ।

साउन

- साउन १: माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालद्वारा उच्चस्तरीय राजनीतिक समितिको नेतृत्व ।
- साउन २: उच्चस्तरीय राजनीतिक समितिले ६ महिनामा नयाँ संविधानको मस्यौदा तयार गर्ने र संविधानसभा स्थापना भएको एक वर्षभित्रमा उक्त मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने निर्णय ।
- साउन ४: निर्वाचन आयोगद्वारा संविधानसभा निर्वाचनका लागि आचारसंहिता लागू ।

असोज

- असोज ७: सरकारद्वारा चुनावका दिनमा नेपाली सेनाको परिचालन गर्दा आउन सक्ने कुनै पनि किसिमको संवैधानिक बाधा व्यवधान हटाउन राष्ट्रपति यादवसमक्ष आग्रह ।
- असोज १८: करिब १०० भन्दा बढी राजनीतिक दलद्वारा संविधानसभा चुनावका लागि गोपनीयताका साथ समानुपातिकतर्फको उम्मेद्वारहरूको नाम पेस ।

कात्तिक

- कात्तिक २: एनेकपा माओवादीद्वारा आफ्नो चुनावी घोषणापत्रमा राज्यलाई जातीय तथा राष्ट्रियताका आधारमा ११ राज्यमा विभाजन गर्ने र राष्ट्रपतिको चयन चुनावमार्फत गरिने उल्लेखका साथ संविधानमा समावेश गरिने घोषणापत्र पेस ।
- कात्तिक ५: उपेन्द्र यादवद्वारा नेतृत्वरत मधेसी जनाधिकार फोरम नेपालले 'एक मधेस एक प्रदेश'को अवधारणासहित मधेस स्वायत्त प्रदेश हुनुपर्ने अवधारणा प्रस्तुत ।

- कात्तिक ६: राष्ट्रिय जनमोर्चाले आफ्नो चुनावी घोषणापत्रमा देशलाई संघीय राज्यहरूमा विभाजन गरिन नहुने र संघीयतातर्फ लाग्न नहुने राय पेस ।
- कात्तिक ७: महन्थ ठाकुर नेतृत्वरत तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टीले आफ्नो चुनावी घोषणापत्रमा सम्पूर्ण तराईका भूभागलाई एक स्वायत्त तराईका रूपमा स्थापना गर्नुपर्ने माग ।
- कात्तिक ८: नेपाली काँग्रेसद्वारा आफ्नो चुनावी घोषणापत्र सार्वजनिक ।

मसिर

- मसिर ४: दोस्रो संविधानसभा चुनाव मसिर ४ गते सम्पन्न ।
- चुनावको अप्रत्याशित नतिजा आएपछि एनेकपा (माओवादी)ले मतगणनास्थलमा परिचालित कार्यकर्तालाई बीचैमा फिर्ता बोलायो ।
- मसिर २३: चुनावमा धाँधली भएको भन्दै एनेकपा माओवादीद्वारा जाँचबुझ हुनुपर्ने माग राखी राम्रोसँग छानबिन नभएसम्म आफ्नो पार्टी संविधानसभामा नजाने निर्णय ।

माघ

- माघ ६: राष्ट्रपति यादवद्वारा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका नेता सूर्यबहादुर थापालाई जेठो सभासदको रूपमा अर्को नेतृत्वको लागि निर्वाचन नभएसम्म संविधानसभा अध्यक्षको शपथ ग्रहण ।
- माघ ७: ६०१ सभासदमध्ये ५६५ सभासदद्वारा औपचारिक रूपमा शपथ ग्रहण ।
- माघ ८: दोस्रो संविधानसभाको पहिलो बैठक ।
- माघ १२: संविधानसभा चुनाव भएको करिब दुई महिनापश्चात् व्यवस्थापिका संसदको पहिलो बैठक ।
- माघ १४: एनेकपा माओवादीद्वारा तत्काल बन्ने नयाँ सरकारमा नजाने निर्णय ।

- माघ १५: संविधानसभामा रहेका बहुमत पार्टीद्वारा नेपाली कांग्रेसलाई सरकारको भार सम्हाल्न दिने निर्णय । तर सबै दल सरकारमा जान तयार भएनन् ।
- माघ २७: संविधानसभाको दोस्रो ठूलो दल नेकपा एमालेको समर्थनमा कांग्रेस सभापति सुशील कोइराला प्रधानमन्त्रीमा निर्वाचित ।

फागुन

- फागुन २: ४९ सदस्यीय संविधानसभा नियमावली मस्यौदा समितिको पहिलो बैठकले संविधानसभा सदस्य लक्ष्मणलाल कर्णलाई समिति अध्यक्षमा निर्वाचित ।
- फागुन ६: नेकपा एमालेका सुवासचन्द्र नेम्वाड संविधानसभा अध्यक्षको रूपमा निर्विरोध निर्वाचित ।
- फागुन १३: प्रधानमन्त्री सुशील कोइरालाद्वारा २१ सदस्यीय मन्त्रीमण्डल गठन ।
- फागुन २७: प्रमुख दलहरू नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमालेले नयाँ संविधान प्रमाणीकरण कसले र कसरी गर्ने भन्ने विषयको टुङ्गो तगाए । उक्त सहमतिअनुसार ६०१ सभासदले समर्थन गरेको संविधानलाई संविधानसभा अध्यक्षले प्रमाणित गरेपश्चात् राष्ट्रपतिले संविधान जारी भएको घोषणा गर्ने व्यवस्था ।

चैत्र

- चैत्र ०७ : संविधान लेखन प्रक्रियाको बाटो खुला गर्न संविधानसभाद्वारा संविधानसभा नियमावली र व्यवस्थापिका संसदको सञ्चालन कार्यविधि नियमावली पारित ।

Reference

1. Ackerman, P. and Duvall, J. (2005), People Power Primed: Civilian Resistance and Democratization. *Harvard International Review*, Summer, Pp. 42-47.
2. Adhikari, S. (2006), Internally Displaced Persons: An Assessment of Social Situation and Development Planning Implications. MA Thesis submitted to South Asian Institute of Technology, Purbanchal University.
3. Aditya A., Upreti, B. R. and Adhikari, P. K. (2006), Countries in Conflict and Processing of Peace: Lessons for Nepal. Kathmandu: Friends for Peace.
4. AI, (2005a), *Nepal: A Long Ignored Human Rights Crisis now on the Brink of Catastrophe*. 18 February 2005, ASA 31/022/2005. London: Amnesty International.
5. AI, (2005b), *Nepal: Killing with Impunity*. 20 January 2005, ASA31/001/2005. London: Amnesty International.
6. Ali, A.G. (2000). 'The Economics of Conflict in Africa: An Overview,' *Journal of African Economies*, Vol. 9.
7. Aliston, L.G, Mibecap, G. and Muller, B. (2000). 'Land Reform Policies, the Sources of Violent Conflict, and Implications for Deforestation in the Brazilian Amazon,' *Journal of Environmental Economics and Management*. Vol. 39.
8. Anderson, M. B. (1999), *Do No Harm: How Aid Supports Peace--Or War*. Boulder and London: Lynne Rienner Publishers.
9. Andre, C. and Platteau, J. P. (1998). Land Relations under Unendurable Stress: Rwanda caught in the Malthusian Trap. *Journal of Economic Behaviour and Organization.*, Vol. 34.
10. Arcand, J-L and Chauvet, I. (2002), 'Foreign Aid, Rent-Seeking Behavior, and Civil War,'. CERDI-CNRS, Université d'Auvergne.
11. Arcand, J-L. and Nicolas, P.ons-Vignon. (2003). Land and Violent Conflict: Exploring ways Ways of Using Land Policy to Secure Sustained Peace. (Draft) prepared for the Informal Experts Meeting on "Land and Conflict: What Role for donors?" held in June 19-20, 2003 at the Paris: OECD., Paris, France)

Reference

12. Austin, J. E., and C. E. Bruch. (2000), *The Environmental Consequences of War*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
13. Badal Commission Report (1996). *Badal Uchachastariya Bhumisudhar Sujhab Ayog* 1994. Kathmandu: P.B. Publisher.
14. Barnes, C. (2002) (ed.), *Owning the Process. Public Participation in Peace Making*. Featuring South Africa, Guatemala & Mali. Accord Issue 3/2002. London: Conciliation Resources.
15. Begum, K. (1987), *Tension over the Farakka Barrage: A Techno-political Tangle in South-Asia*. Dhaka: University Press Limited.
16. Belbase, N and Thapa, B. (2004). Legal Review of Protected Areas with Special Reference to KTWR (preliminary draft with provisional title). Kathmandu: IUCN Nepal.
17. Benda-Beckmann, F. (1999). Between Free Riders and Free Raiders: Property Rights and Soil Degradation in Context. Paper presented in International Workshop on 'Economic Policy Reforms and Sustainable Land Use in LDCs: Recent Advances in Quantitative Analyses.' June 30 to July 2, 1999. Wageningen: WUR.
18. Bhandari, R. K. (2007), Drinking Water Management: Call Privatization Solve all Problems? the Himalayan Times of 9 May 2007
19. Bhandari, S. (2003). Study on Farmers Rights in Nepal. Kathmandu: Action Aid Nepal.
20. Bhattarai R., (2004), *Geopolitical Specialties of Nepal and a Regional Approach to Conflict Transformation* (Kathmandu: Friends for Peace, 2004).
21. Bhattarai, A.M. and Pokharel, M.R. (2004). Property and Land Relations in Nepal: Tenants, Land Reform and Land-use Planning (A Draft Report). Kathmandu: Action Aid Nepal.
22. Bhattarai, B. R. (2003). *The Nature of Underdevelopment and Regional Structure of Nepal: A Marxist Analysis*. Delhi: Adroit Publishers.
23. Bigombe, B.; Collier, P. and Sambanis, N. (2000). 'Policies for Building Post-conflict Peace.' *Journal of African Economies* Vol. 9. No. 3. Pp. 323-348.
24. Binswanger, H.; Deininger, K and Feder, G. (1995). 'Power, Distortions, Revolt and Reform in Agricultural Land Relations.' In Behrman, J. and T. Srinivasan, (Eds). *Handbook of Development Economics*. Vol.3. (Amsterdam; New York and Oxford: Elsevier Science., North Holland).
25. Blom, A., and J. Yamindou (2001), *The History of Armed Conflict and its Impact on Biodiversity in the Central African Republic*. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.
26. Blom, E., W. Bergmans, I. Dankelman, P. Verweij, M. Voeten, and P. Wit, (eds.) (2000), *Nature in War: Biodiversity Conservation during Conflicts*. Leiden, The Netherlands: The Netherlands Commission for International Nature Protection.

27. Brabant, K. V. (2000), Operational Security Management in Violent Environment. ODI - HPN Good Practice Review. London: Overseas Development Institute.
28. BRCCCM. (2003), *Berghof Handbook for Conflict Transformation*. Berghof Research Centre for Constructive Conflict Management: Budrich: Leske & Budrich.
29. Brockett, C. (1992). 'Measuring Political Violence in Central America.' American Political Science Review. Vol. 86. No. 1.
30. Bromley, D.W. (1992), Making the Commons Work: Theory, Practice and Policy. California: Institute of Contemporary Studies.
31. Brun, C. (2003), Permanent Impermanence: Dilemmas of Long term Displacement in Sri Lanka, Conference Report 7-8 February 2003 , Researching Internal Displacement: State of the Art Trondheim: Norway
32. Buckles D. (Ed.) (1999), *Cultivating Peace: Conflict and Collaboration in Natural Resource Management*. Ottawa/Washington: IDRC/ World Bank Institute.
33. Budathoki, P. (2003), A Category V protected Landscape Approach to Buffer Zone Management in Nepal. *Parks* 13(2), Pp 22-30.
34. Bush R. A. B. and J. P. Folger (1994), *The Promise of Mediation: Responding to Conflict through Empowerment and Recognition*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
35. Caplan, L. (2000), Land and Social Change in East Nepal. A Study of Hindu Indigenous Relations. Kathmandu: Himal Books.
36. CBS (Central Bureau of Statistics), (2004), Pocket Book of Statistics. Kathmandu: National Planning Commission.
37. Chapagain, D. P.; Pyakuryal, K. N. and Pokharel, B. K. (1998), Land Policy, Land Management and Land Degradation in the HKB Region. Nepal Country Paper. Kathmandu: ICIMOD.
38. Chapagain, D.P. (1999), Land Tenure in Nepal: Status and Main Issues. A paper prepared for GTZ/IMU Nepal.
39. Chapagain, D.P. (2001). Status Review and Dialogue: Land and Agriculture. Kathmandu: World Conservation Union (IUCN).
40. Chazee, L. (2003), Conflict, Lessons Learned, Impacts and Implication in Development Project Design in Nepal. Manila: Asian Development Bank.
41. Clastres, P. (1974), Society Against the State. Washington.
42. Collier, P. (2000), 'Doing Well out of War: An Economic Perspective.' In Berdal, M. and D.M. Malone (Eds.), Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars. Boulder and London: IDRC/Lynne Rienner.
43. Collier, P. and Hoeffler, A. (2001), 'Greed and Grievance in Civil War,' Working Paper., Washington: World Bank.
44. Collier, P. and Hoeffler, A. (2002), 'Aid, Policy and Growth in Post-Conflict Societies.' World Bank Policy Research Working Paper 2902 (October).

Reference

45. Conflict Prevention Network, (CPN) (1999), *Conflict Impact Assessment: A Practical Working Tool for Prioritising Development Assistance in Unstable Situation*. Brussels: CPN.
46. Cramer, C. and Weeks, J. (2000), 'Conflict and Agriculture in Developing Countries.' In FAO, State of Food and Agriculture 2000. Rome: FAO.
47. Crow, B. and Lindquest, A. (1990), *Development of the Rivers Ganges and Brahmaputra: The Difficulty of Negotiating a New Line*. Milton Keyes: Development Policy and Practice Research Group.
48. CSRC. (2003), A Study Report on Land Rights in Nepal: Present Reality and Strategies for Future. July, 2003. Kathmandu: Community Self Reliance Centre.
49. CSRC. (2004), Advocacy for Land Rights. Kathmandu: Community Self Reliance Centre
50. CSRC. (2005), Land Rights: Bi-Annual Publication, December 2005. Kathmandu: Community Self Reliance Centre.
51. Cuny, F. C., and R. B. Hill. (1999), Famine, Conflict and Response: A Basic Guide. West Hartford, CT, USA: Kumarian Press.
52. Curtis, D. (2001); Politics and Humanitarian Aid: Debates, Dilemmas and Dissension, Report of a conference organized by ODI, POLIS at the University of Leeds and CAFOD, London, 1 February 2001 HPG Report 10 April 2001 Overseas Development Institute
53. Cutts, M., and A. Dingle (1998), Safety First: Protecting NGO Employees Who Work in Areas of Conflict. London, UK: Save the Children.
54. Dabelko, G., (ed.) (2000), Environmental Change and Security Project Report. Washington, DC: The Woodrow Wilson Centre.
55. Dabelko, G., (ed.) (2001), Environmental Change and Security Project Report. Washington, DC: The Woodrow Wilson Centre.
56. DCAF and IPU (2003), Parliament Oversight of the Security Sector: Principles, Mechanisms and practices. Geneva: Geneva Centre for the Democratic Centre of the Armed Forces (DCAF) and Inter-Parliamentary Union (IPU).
57. Deng, F. M. (1999); Report of the Representative of the Secretary General, Addendum_Specific Groups and Individuals: Mass Exodus and Displaced Persons Commission on Human Rights.
58. Deng, F. M. (2004), Specific Groups And Individuals Mass Exodus And Displaced Persons, Commission On Human Rights, United Nations, Economic And Social Council.
59. DFID (2002a), Post Conflict Reconstruction Task Framework. London: Department for International Development of the UK.
60. Gyawali, D. and Dixit, A. (2001), Water and Science: Hydrological Uncertainties, Developmental Inspirations and Uninformed Scientific Culture. *Future*, 33, Pp. 689-708.

61. Dixit, A. and Gyawali, D. (2003), A Cultural Theory Perspective on Environment and Scarcity in Nepal. In: Environment, Development and Human Security (ed.) Nijam, A. Boulevard: University Press of America.
62. Dixit, A., Adhikari, P. and Thapa, R. R. (2004), Ground Realities for Himalayan Water Management. In: Panos Institute South Asia (2004), Disputes Over the Ganges: A Look at Potential Water Related Conflicts in South Asia. Kathmandu: Panos Institute South Asia. Pp. 158-191.
63. Dixit, K. N. ed. (2003), *External Affairs: Cross Border Relations*. New Delhi: Lotus Collection Roli Books.
64. Dowding, K. (1996), Power. Minnesota: University of Minnesota Press.
65. Duijn L.V. (2003), Nepal IDP Research Initiative Findings. Kathmandu: Netherlands Development Organization (SNV).
66. Elbadawi, I and Sambanis, N. (2000), 'Why Are There So Many Civil Wars in Africa? Understanding and Preventing Violent Conflict.' *Journal of African Economies*. Vol. 9.
67. Fisher, S., Abdi, D. I., Ludin, J. Smith, R., Williams S. and Willims, S. (2000), *Working with Conflict: Skills and Strategies for Action*. London: Zed Books and Responding to Conflict.
68. Fitzpatrick, D. (2002), Land policy in post-conflict circumstances: Some Lessons from East-Timor. Working Paper No. 58. 'New Issue in Refugee Research Series. UNHCR.
69. French, J.R.P. & Raven, B. (1959), 'The Bases of Social Power.' In: D. Cartwright (Ed.). *Studies in Social Power*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
70. Galtung, J. (1996), *Peace by Peaceful Means*. London, Sage.
71. Galtung, J. (2000a), *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. London: Sage Publications.
72. Galtung, J. (2000b), *Conflict Transformation by Peaceful Means: Participants' Manual, Trainers' Manual*. Geneva: UN Disaster Management Training Programme.
73. Gautam U., N. Agrawal and R. Subedi (Eds.) (1992), *Nepal Managing Large Surface Irrigation projects: A Participatory Review*. Study document NEP/89/006. Kathmandu: Department of Irrigation, HMG/Nepal.
74. Gersony, R. (2003), *Sowing the Wind: History and Dynamics of the Maoist Revolt in Nepal's Rapti Hills*. Kathmandu: USAID/Mercy Corps International.
75. Ghandi, M. K. (1938), *Hind Swaraj, or Indian Home Rule*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
76. Ghandi, M.K. (1950), *Satyagraha in South Africa*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
77. Ghimire, K. (1992), *Forest or Farm? The Politics of Poverty and Land Hunger in Nepal*. Delhi: Oxford University Press.

Reference

78. Global Witness. (1998), A Rough Trade: The Role of Companies and Governments in the Angolan Conflict. London, UK: Global Witness.
79. Global Witness. (1999), A Crude Awakening. London: Global Witness.
80. Global Witness (2004), Breaking the Links between the Natural Resource Conflict and Corruption. London: Global Witness.
81. Global Witness. (2001), The Role of Liberia's Logging Industry on National and Regional Insecurity. London, UK: Global Witness.
82. Gomez, M. (2002); National Human Rights Commissions and Internally Displaced Persons; Illustrated by the Sri Lankan Experience An Occasional Paper July The Brookings – SAIS Project on Internal Displacement.
83. Gore, A. (1992), Earth in balance: Forging a new common purpose. London: Earthscan Publications.
84. Grossman, H. (1991), 'A general Equilibrium Model of Insurrections'. *American Economic Review*. Vol. 81. Pp. 912-921.
85. Gurr, T. R., M. G. Marshall, and D. Khosla. (2000), Peace and Conflict: A Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements and Democracy. College Park, MD, USA: Centre for International Development and Conflict Management.
86. Gyawali, D. and Dixit, A. (2001), Water and Science: Hydrological Uncertainties, Developmental Inspirations and Uningrained Scientific Culture. *Future*, 33, Pp. 689-708.
87. Hardin, G. (1968), The Tragedy of Commons. *Science*. 162: Pp.1243-1248.
88. Hart, T., and R. Mwinyihali (2001), Armed Conflict and Biodiversity in Sub-Saharan Africa: The Case of the Democratic Republic of Congo (DRC). Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.
89. Hatton, J., M. Couto, and J. Oglethorpe (2001), Biodiversity and War: A Case Study from Mozambique. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.
90. Herbst, J. (2000), Economic Incentives, Natural Resources, and Conflict in Africa. *Journal of African Economies*. Vol. 9. Pp.270-294.
91. Hillman Smith, A. K. K., and F. Smith (1997), Conservation Crises and Potential Solutions: Example of Garamba National Park Democratic Republic of Congo. Paper presented to the II World Congress of the International Ranger Federation, San Jose, Costa Rica, September 25–29, 1997.
92. Hirschman, A.O. (1981), The Changing Tolerance for Income Inequality in the Course of Economic Development. In Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond. Cambridge: CUP.
93. Holtzman, S. B. and Nezam, T. (2004), Conflict-Induced Displacement in Europe and Central Asia, living in limbo, The International Bank for Reconstruction and Development /The World Bank

94. Homer-Dixon, T. F. (1994), Environment, Scarcity, and Violence. Princeton, NJ, USA: Princeton University Press.
95. Howel, J. Upreti, B. R. and Adhikari, J. N. (2005), Implementing the Rural Access Programme, Evaluation Summary Report no. 7, October, 2005. Kathmandu: Rural Access Programme
96. HRW (Human Rights Watch). (2002), Fast Track Land Reform in Zimbabwe. HRW Human Rights Watch Report. Vol. 14. No. 1.
97. Hussein, K.; Seddon, D. and Sumberg, J. (1999), Increasing Violent Conflict between Herders and Farmers in Africa: Claims and Evidence. *Development Policy Review*. Vol. 17.
98. Hutt, M. (2004), Himalayan 'People's War': Nepal's Maoist Rebellion. London: Hurst and Company.
99. ICG. (2005a), Asia Report No 94, 24 March 2005 entitled "Nepal Dealing with Human Rights Crisis. Kathmandu and Brussels: International Crisis Group.
100. ICG. (2005b), Nepal's New Alliance: The Mainstream Parties and The Maoists, Asia Report N°106, 28 November 2005.
101. ICG. (2005c), Towards a Lasting Peace in Nepal: The Constitutional Issues. Asia Report No 99, 15 June. Brussels/Kathmandu: International Crisis Group.
102. ICG. (2006a), Beyond Victimhood: Women's Peace Building in Sudan, Congo, Brussels and Uganda. Africa Report No 112 (28 June 2006). Nairobi/Brussels: International Crisis Group.
103. ICG. (2007), *Nepal's Maoists: Purists or Pragmatists*. Asia Report No 132. Brussels: International Crisis Group (ICG).
104. ICIMOD. (2000), Land Policies, Land Management and Land Degradation in the Hindu Kush-Himalayas: Nepal Study Report. Mountain Farming Systems Case Study Series, No. 00/2. Kathmandu: Socioeconomic and Ethno-Political Research and Training Consultancy (P) Ltd. and ICIMOD.
105. ICRC. (2005), The Situation of Internally Displaced Persons in Serbia and Montenegro. Issue paper, 1, May 2005. Geneva: ICRC.
106. IDD. (2005), Report on the Inter-Agency Internal Displacement Division (IDD) Mission to Nepal (11-22 April 2005). Kathmandu: UNDP.
107. IIIMI. (1990), Assistance to Farmers-Managed Irrigation Systems. IIIMI Country Paper-Nepal-No 3. Kathmandu: International Irrigation Management Institute-Kathmandu Office.
108. IMC. (1990), Water Use Conflicts and Their Resolution in Selected Irrigation Systems in Nepal. IMC Applied Study Report No 13. Pokhara: Irrigation Management Centre.
109. INSEC. (2005), Human Rights Year Book 2005. Kathmandu: Informal Sector Service Centre (INSEC).
110. INSEC (2007), Human Rights Year Book 2007. Kathmandu: Informal Sector Service Centre (INSEC).

Reference

111. INSEC, (2006), Human Rights Yearbook 2006. Kathmandu: Informal Sector Service Centre.
112. Islam, M. R. (1987), Ganges Water Dispute: Its International Legal Aspects. Dhaka: University Press Limited.
113. Jacobs, M. and C. Schloeder. (2001), Impacts of Conflict on Biodiversity and Protected Areas in Ethiopia. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.
114. Jwala, P. (2002), Baicharik Bhumari ma Maobadi Andolon. Kathmandu: Sangin-Madan Prakashan.
115. Kalpers, J. (2001), Overview of Armed Conflict and Biodiversity in Sub-Saharan Africa: Impacts, Mechanisms, and Responses. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.
116. Karki, A, and D. Seddon eds. (2003), *The People's War in Nepal: Left Perspectives*. Delhi: Adroit Publishers.
117. Karki, A. and Seddon D. (2003), (eds.) The People's War in Nepal: Left Perspectives. New Delhi: Adroit Publishers.
118. Khanal, D. R. (2006) (BS 2063), *Sastastra Dundama Samudayik Ban* (Community Forestry in Armed Conflict), Kathmandu: Federation of Community Forestry Users of Nepal.
119. Khatiwada P. (2004), Internally Displaced persons (IDPs) in Nepal; Problems and Challenges. *Nepal Journal of Contemporary Studies* Volume 4, No.2 Nepal Centre for Contemporary Studies, Kathmandu. Pp 45-63.
120. King, M. L. (1963), Why We Can't Wait. New York: New American Library.
121. Kumar, D. (2004), Proximate causes of conflict of Nepal. A Paper presented at International Workshop on "Causes of Internal Conflicts and Means to Resolve Them: Case Study of Nepal organised in 22-24 February 2004
122. Kumar, D. and Sharma, H. (2005), Security Sector Reform in Nepal: Challenges and Opportunities. Kathmandu: Friends for Peace.
123. Leonhardt, M. (2000), Conflict Impact Assessment of EU Development Co-operation with APC Countries: A Review of Literature and Practices. London: International Alert and Safeworld.
124. Leus, X., Wallace, J. and Loretti, A. (2000), Internally Displaced Persons; From the Emergency and Humanitarian Action Department of the World Health Organization, Geneva, Switzerland Paper was presented at the Humanitarian Affairs Segment of ECOSOC 2000, New York, 19–20 July
125. Lohani, P. C. (2005), What Vision for South Asian Regional Cooperation. In: Dahal, D. and N. N Pandey (eds.), *New Life within SAARC*. Kathmandu: Institute of Foreign Affairs and Fedrich-Ebet-Stiftung. Pp. 55-66.
126. MacCormack, C. (2003), Promoting Psychosocial well being Among Children Affected by Armed Conflict and Displacement: Principles and Approaches Working Paper No. 1 ; Working Group on Children Affected

- by Armed Conflict and Displacement Save the Children/US Chair, Save the Children Alliance.
127. Mahat, R. S. (2005), In Defence of Democracy: Dynamics and Fault Lines of Nepal's Political Economy. New Delhi: Adroit Publishers.
 128. Mallik, B. and J. Bandyopadhyay (2004), West Bengal: Reductionist Engineering and Conflict. In: Panos Institute South Asia (2004), Disputes Over the Ganges: A Look at Potential Water Related Conflicts in South Asia. Kathmandu: Panos Institute South Asia. Pp.55-90.
 129. Manandhar, N. (2007), Corruption Index. The Kathmandu Post 19 July 2007. Kathmandu: Kantipur Publications.
 130. Mathew, R. and Upreti, B. (2005), Nepal: Environmental Stress, Demographic Changes and the Maoists. Environmental Change and Security Programme Report. Issue 11. Woodrow Wilson International Centre for Scholars. Pp-29-39.
 131. Matthew, R., Halle, M., and Switzer, J. (2001), Conserving the Peace: How Protecting the Environment Today Can Prevent Conflict and Disaster Tomorrow. IUCN/IISD Task Force on Environment & Security. Winnipeg, Canada: International Institute for Sustainable Development (IISD).
 132. McCarthy, R. M. and G. Sharp (1997), Non-violent Action. A Research Guide. New York and London: Garland Publishing, Inc. 1997.
 133. McCartney, C. (1999), Striking a Balance: The Northern Ireland Peace Process. Accord Issue 8/1999 London: Conciliation Resources.
 134. McCay, B.J. and Acheson, J.M. (Eds.). (1987), The Questions of the Commons: The Culture and Ecology of Communal Resources. Tucson: University of Arizona Press.
 135. McNeely, J. A. (2000), War and Biodiversity: An Assessment of Impacts. In: The Environmental Consequences of War. Austin, J., and C. E. Bruch, (eds). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
 136. Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation (2007), Nepal Tourism Statistics (NTS) (2006). Kathmandu: MoCTCA.
 137. Mishra, R. (2004), India's Role in Nepal's Maoist Insurgency. Asian Survey. September/October 2004, Vol. 44, No. 5, Pages 627–646
 138. Misra, A. (2002), Afghanistan: The Politics of Post War reconstruction. *Journal of Conflict security and Development*. 2:3, Pp. 5-57.
 139. Misra, C. (2004), Locating the 'Causes' of the Maoists Struggle. A Paper presented at International Workshop on "Causes of Internal Conflicts and Means to Resolve Them: Case Study of Nepal organised in 22-24 February 2004.
 140. Mitchell, C. R. (1981), The Structure of International Conflict. London, Macmillan. 1981.
 141. Moore, W. H. and Shellman, S. M. (2002), Refugee or Internally Displaced Person? To Where Should One Flee? Department of Political Science

Reference

- The Florida State University USA Web Sites <http://garnet.acns.fsu.edu/~whmoore/>; <http://garnet.acns.fsu.edu/~sms6202/>
142. Muller, E. and Seligson, M. (1987), Inequality and Insurgency. *American Political Science Review*. Vol. 82. Pp.425–451.
143. Murdoch, J. and Sandler, T. (2002), Economic Growth, Civil Wars, and Spatial Spillovers. *Journal of Conflict Resolution*. Vol. 46. Pp. 91–110.
144. Myers N. (1996), Ultimate Security: The Environmental Basis of Political Stability. Washington, D.C.: Island Press.
145. Nafziger, E.W. and Auvinen, J. (2002), Economic Development, Inequality, War, and State Violence. *World Development*. Vol. 30. No. 2.
146. Nepal Travel Media Association (2007), Report on Peace and Press Vital Forces for Tourism Development. Kathmandu: Nepal Travel Media Association.
147. Nepal Travel Trade Reporter (2006), Conflict & its impact on tourism. NTTR, June 12-18, 2006, pp 30-31.
148. Neumayer, E. (2004), The Impact of Political Violence on Tourism. UK: Sage Publications.
149. New Era (1988), A Study of Legal System and Legal Situation in Rural Areas of the Kingdom of Nepal. Kathmandu: Friedirich Naumann Foundation.
150. Nickson, R. A. (2003), Democratisation and Growth of Communism in Nepal. In: Thapa, D. (Ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu: MartinChautari. Pp. 2-33.
151. Norwegian Refugee Council-Internal Displacement Monitoring Centre (2006), Internal Displacement: Global Overview of Trends and Developments in 2005.
152. NPC (2003), The Tenth Five Year Plan. Kathmandu: National Planning Commission.
153. NPC (National Planning Commission) (1998), *Ninth Plan 1997-2002*. Kathmandu: National Planning Commission.
154. Nyheim, D., Leonhardt, M. and Gaigals C. (2001), Development in Conflict: A Seven Step Tool for Planners. London: Forum for Early Warning and Early Response (FEWER), International Alert and Saferworld.
155. OCHA (2003), *No Refuge: The challenge of internal displacement*. Geneva: UN OCHA
156. OECD (2001), The DAC Guidelines: Helping Prevent Violent Conflict. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
157. OECD/DAC (2002), Review of Development Partnership in Nepal: Review Team's Main Findings and Recommendations. January 2002.
158. Ohlsson L. (Ed.) (1995), Hydropolitics: Conflict over Water as Development Constraints. London and New Jersey: ZED Books
159. Oli K. P. (1998), Conflict Resolution and Mediation in Natural Resource Management. Kathmandu: IUCN-Nepal.

160. Orner, R., Schnyder, U (2003), Early Psychosocial Interventions for War Affected Populations; Early Interventions in Emergencies. Oxford University Press.
161. Ostrom, E. (1990), Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Actions. New York: Cambridge University Press.
162. Palmer, I. (2002), Psychosocial Costs of War in Rwanda; Rwanda APT (2002), vol. 8, p. 17 Advances in Psychiatric Treatment (2002), vol. 8, pp. 17–25.
163. Pandey D.R. (1999), Nepal's Failed Development: Reflections on the Mission and the Melodies. Kathmandu: Nepal South Asia Centre.
164. Pandey, B. (1994), Small Rather than Big: Case of Decentralized Power Development in Nepal. *Water Nepal*. 4 (1), 181-190.
165. Pandey, N. N. (2005), *Nepal's Maoist Movement and Implications for India and China*. Regional Centre for Strategic Studies (RCSS) Policy Studies, no. 27, RCCS (Colombo). New Delhi: Manohar Publishers and Distributors.
166. Panos Institute South Asia, (2004), Disputes over the Ganges: A Look at Potential Water Related Conflicts in South Asia. Kathmandu: Panos Institute South Asia.
167. Paudel D. S. J. Keeling and D. R. Khanal (2006), Forest products verification in Nepal and the work of the Commission to Investigate the Abuse of Authority. London: Overseas Development Institute.
168. Philipson, L. (2002), "Conflict in Nepal: Perspectives on the Maoist Movement." Kathmandu.
169. Phillips, D. J. H., M. Danoudy, J. Ojendal, A. Turton and S. McCaffrey (2006), Trans-boundary Water Cooperation as a Tool for Conflict Prevention and for Broader Benefit Sharing. Stockholm: Ministry for Foreign Affairs, Sweden.
170. Phuong, C. (2003), The International Protection of Internally Displaced Persons Cambridge University Press.
171. Platteau, J-P. (1996), The Evolutionary Theory of Land Rights As Applied to Sub Saharan Africa: A Critical Assessment. *Development and Change*. Vol. 27. Pp. 29-86.
172. Plumptre, A., M. Masozera, and A. Vedder (2001), The Impact of Civil War on the Conservation of Protected Areas in Rwanda. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Program.
173. Pokharel, D.M. (2005), Legal Aspects of Land Rights in Nepal. Land First. A Biannual Publication of CSRC. Kathmandu: CSRC. Pp. 8-10.
174. Pradhan R., F. Benda-Beckmann and K. Benda-Beckmann (Eds.) (2000), Water Land and Laws: Changing Rights to Land and Water in Nepal. Kathmandu: FREEDEAL.
175. Pradhan R., F. Benda-Beckmann, K. Benda-Beckmann, H.L. Spiertz, S. K. Khadka, and H. Azharul, (Eds.) (1997), *Water Rights, Conflicts and Policy*.

Reference

- Proceeding of Workshop held in Kathmandu, Nepal. Jan. 22-24, 1996. Kathmandu: International Irrigation Management Institute.
176. Putnam, R. D. (1993), *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
 177. Pyakuryal, K. N., Upreti, B. R. and Sharma, S. R. (Eds) (2008), *Nepal: Transition to Transformation*. Kathmandu: HNRSC, NCCR North-South.
 178. Rajan, K. V. 2003. Nepal In: Dixit, K. N. (ed.), *External Affairs: Cross Border Relations*. New Delhi: Lotus Collection Roli Books. Pp. 97-120.
 179. Regmi, M.C. (1963), Land Tenure and Taxation in Nepal. Vol.1. The State as Landlord: Raikar Tenure. Berkeley: University of California Press.
 180. Regmi, M.C. (1972), *A Study of Nepali Economic History 1768-1846*. Delhi: Adroit Publishers.
 181. Regmi, M.C. (1976), *Land Ownership in Nepal*. Berkeley: University of California Press.
 182. Regmi, M.C. (1978), *Land Tenure and Taxation in Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar
 183. Richards, M. (1997), *The Tragedy of the Commons for Community Based Forest Management in Latin America. Natural Resource Perspective No. 22*. London: Overseas Development Institute.
 184. Roy, A. (2008), *Prachanda: An Unknown Revolutionary*. Kathmandu: Mandala Book Point.
 185. Russett, B.M. (1964), 'Inequality and Insurgency: The Relation of Land Tenure to Politics.' *World Politics*. Vol.16.
 186. Schlager, E. and E. Ostrom (1992), Property Right Regimes and Natural Resources. *Land Economics*. 68(8): 249-262.
 187. Schwartz DM, Deligiannis T, Homer-Dixon TF. (2000), Commentary: Debating environment, population, and conflict." In: Dabelko GD, editor. *Environmental Change and Security Project Report*. Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center.
 188. Seddon, D. and Adhikari, J. (2005), *Conflict and Food Security. A Preliminary Analysis*. Kathmandu: RRN.
 189. Seddon, D. and Hussein, K. (2002), *The Consequence of Conflict: Livelihoods and Development in Nepal*. London: ODI Working Paper 185.
 190. Shakya, M. M. and A. Chitrakar (2006), *Cost of Conflict on Nepal's Conservation Efforts*. Kathmandu: WWG.
 191. Shah, Saubhagya. (2004), "A Himalayan Red Herring: Maoist Revolution in the Shadow of the Legacy Raj." In *Himalayan "People's War": Nepal's Maoist Rebellion*, ed. Michael Hutt, 192224. London: Hurst.
 192. Shambaugh, J., J. Oglethorpe, and R. Ham (with contributions from Sylvia Tognetti). (2001), *The Trampled Grass: Mitigating the impacts of armed conflict on the environment*. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.

193. Sharma, S. (2003), The Maoist Movement: An Evolutionary perspective. In: Thapa, D (Ed.), *Understanding the Maoist Movement in Nepal*. Kathmandu: MartinChautari. Pp. 362-380.
194. Sharp, G. (1973), The politics of non-violent action (3 vols.), Boston: Porter Sargent.
195. Shrestha, N.R. (1997), In the Name of Development: A Reflection in Nepal. Kathmandu: Educational Enterprise.
196. Sinclair, M. (2002), Learning For A Future: Refugee Education In Developing Countries (<http://www.alnap.org/AR2002/>)
197. Skaperdas, S. (1992), Cooperation, Conflict, and Power in the Absence of Property Rights. *American Economic Review*. Vol.82. Pp. 720-739.
198. Squire, C. (2001), Sierra Leone's Biodiversity and the Civil War. A Case Study Prepared for the Biodiversity Support Program. Washington: Biodiversity Support Programme.
199. Steins, N.A. (1999), All Hands on Deck: An Interactive Perspective on Complex Common Pool Resource Management Based on Case Studies in the Coastal Waters of the Isle of Wight (UK), Connemara (Ireland) and the Dutch Wadden Sea. Published PhD Dissertation. Wageningen: Wageningen University.
200. Stewart, F. (2000), Crisis Prevention: Tackling Horizontal Inequalities. *Oxford Development Studies*. Vol. 28. Pp. 245-262.
201. Story, A. (1999), 'Economics and Ethnic Conflict: Structural Adjustment in Rwanda.' *Development Policy Review*. Vol. 17.
202. Swain, A. (1996), The Environmental Trap: The Ganges River Diversion, Bangladeshi Migration and Conflicts in India. Uppsala: Department of Peace and Conflict Research, University of Uppsala.
203. Tamang, A. and F. John (2006), Asylum of Exploitation: Internally Displaced Children in the Worst form of Child labour Due to the Armed Conflict in Nepal, Kathmandu: Save the Children, KREHPA and Terre des Homes.
204. Tarasofsky, R. G. (2000), Protecting specially important areas during international armed conflict: a critique of the IUCN draft convention on the prohibition of hostile military activities in protected areas. In: *The Environmental Consequences of War: Legal, Economic, and Scientific Perspectives*. J. Austin and C. E. Bruch, (eds.) Cambridge, UK: Cambridge University Press.
205. Tarnow, E. (2000), A Quantitative Model of the Amplification of Power through Order and the Concept of Group Defence. <http://cogprints.org/4275/> (23 January 2007)
206. Tate, W. (2004), No Room for Peace: United State's Policy in Columbia, In: *Alternatives to War: Columbia's Peace Process* (ed.) Mauricio Garcia-Duran. London: Conciliations Resources, Pp. 70-73.

Reference

207. Terres des homes Nepal. (2005), A Survey Report of IDP Children in Banke District: Nutritional Status of Conflict Children Victims of the Armed Conflict in Nepal. Kathmandu: Terres des Homes Nepal.
208. Trefon T. (2001), The social cost of conflict in the Democratic Republic of Congo. Paper presented at the Norwegian Committee for Africa. Oslo, Norway, March 28, 2001.
209. Thapa, H. B. (2002), Anatomy of Corruption. Kathmandu: Published by Sangita Thapa.
210. Theotocatos, N. and Zetter, R. (2003), Land, Property and Peace Building: The Role of Property Commissions in Post-Conflict Reconciliation and the Restitution of Property. Research Project. Unpublished.
211. Tourism for Rural Poverty Alleviation Programme (TRPAP). (2003), *Rural Tourism*. Vol: 1 Issue: 4. Kathmandu: TRPAP
212. UN [United Nations]. (2001), *Report of the Panel of Experts on the Illegal Exploitation of Natural Resources and Other Forms of Wealth of the Democratic Republic of Congo*. New York: United Nations
213. UNDP (2004), Nepal Human Development Report: Empowerment and Poverty Reduction. Kathmandu: UNDP Nepal.
214. UNHCR (United Nations High Commission on Refugees) (1997), The State of the World's Refugees 1997-1998: A Humanitarian Agenda. New York: Oxford University Press, 1997.
215. UNHCR, (1996), Environmental Guidelines. Geneva, Switzerland: United Nations High Commissioner for Refugees
216. UNEP [United Nations Environment Programme]. (2003a), *Desk Study on the Environment in Iraq*. Geneva: United Nations Environment Programme.
217. UNEP [United Nations Environment Programme]. (2003b), *Afghanistan: Post Conflict Environment Assessment*. Geneva: United Nations Environment Programme.
218. UNEP [United Nations Environment Programme]. (2006), *Environmental Considerations of Human Displacement in Liberia: A Guide for Decision Makers and Practitioners*. Geneva: United Nations Environmental Programme.
219. UNEP [United Nations Environment Programme]. (2007), Lebanon: Post-Conflict Environmental Assessment. Nairobi: United Nations Environment Programme.
220. UNHCR [United Nations High Commissioner for Refugees]. (1996), Environmental Guidelines. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees
221. Upadhyaya, S. (2008), *The Raj Lives: India in Nepal*. New Delhi: Vitasta.
222. Upadhyaya, P. K. (2006), *Contribution of International Organizations/Agencies in the Development of Tourism in Nepal*, Kathmandu: Pranil Upadhyaya.

223. Upreti B. R. (1999), Managing local Conflicts over Water Resources: A Case Study from Nepal. *AGREN, ODI Network Paper* No 95, July 1999. London: Overseas Development Institute.
224. Upreti B. R. (2000a), Beyond Rhetorical Success: Advancing the Potential for the Nepalese Community Forestry Programme to Address Equity Concerns. In: Wollenberg E., D. Edmunds, L. Buck, J. Fox and S. Brodt (Eds.) *Social Learning in Community Forest Management: Linking Concept and Practice*. A Joint Publication of CIFOR and the East-West Centre.
225. Upreti B. R. (2000b), The Effects of Changing Land use Systems in Agricultural Biodiversity: Experiences and Lessons from Nepal. In: Xu Jianchu (Ed.) *Links Between the Culture and Biodiversity*. Proceedings of the Culture and Biodiversity Congress 20-30 July, Cunming, Yunnan, China, 21-30 July 2000. Yunnan Science and Technology. Pp. 327-337.
226. Upreti, B. R. (2001), Conflict Management in Natural Resources: A Study of Land, Water and Forest Conflict in Nepal. Wageningen: Wageningen University, the Netherlands.
227. Upreti, B. R. (2002a), Management of Social and Natural Resource Conflict in Nepal: Realities and Alternatives. New Delhi: Adroit Publishers.
228. Upreti, B. R. (2003a), People's Participation in Peace Process in Nepal. *Participation*. 5(5) Pp 9-11.
229. Upreti, B. R. (2003b), Social exclusion, centralism and conflict: Challenges for conflict transformation in Nepal. A paper presented at the International Conference 'The Agenda of Transformation: Inclusion in Nepali Democracy' organised by Social Science Baha in Kathmandu from 24-26 April 2003.
230. Upreti, B.R. (2003c), Security Sector Reform: A Neglected Agenda. *The Kathmandu Post*, 9 May 2003.
231. Upreti, B. R. (2004a), The Price of Neglect: From Resource Conflict to Maoist Insurgency in the Himalayan Kingdom. Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications
232. Upreti, B. R. (2004b), Resource conflicts and their resolution practices in Nepal. *Mountain Research and Development Journal* Vol. 24.1 Pp. 60-66.
233. Upreti, B. R. (2004c), Causes and Consequences of the armed conflict in Nepal. A paper presented at the seminar "Consequences of Maoist Movement: Role of HMG, United Nations and Stakeholders for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons " organized by CSWC Kathmandu, Nepal on 1st February 2004.
234. Upreti, B. R. (2004d), Land Conflict in Nepal: Peasants' Struggle to Change Unequal Agrarian Social Relations. *Journal of Community, Work and Family*, Vol. 7, No 3, Pp. 371-394.
235. Upreti, B. R. (2004e), Sustainable Livelihoods, Environmental Security, and Conflict Mitigation in Protected Areas of Nepal: Trend and Challenges. A Preliminary Draft report. Kathmandu: IUCN.

Reference

236. Upreti, B. R. (2004f), Neglected Reality: Resource Governance and Conflict in Nepal. In: *Readings on Governance and Development* (Vol. III) Mukti Rijal (Ed.). Kathmandu: Institute of Governance and Development. Pp. 95-111.
237. Upreti, B. R. (2005a), Working on Conflict: Peace and Conflict Impact Assessment of Commercial Agriculture Development Project in Eastern Nepal. Final Report. Manila: Asian Development Bank.
238. Upreti, B. R. (2006a), Armed Conflict and Peace Process in Nepal: The Maoist Insurgency, Past Negotiation and Opportunities for Conflict Transformation. New Delhi: Adroit Publishers.
239. Upreti BR. (2006b), One State, Two Regimes: Policy and Institutional Challenges for Managing Natural Resources in Nepal. Paper presented in session No 18 “Institutions for Sustainable Resource Management and Livelihood Security in Asia” organized by ESSP OSC in Beijing from 9-12 November 2006.
240. Upreti, B. R. (2006c), One State, Two Regimes: Policy and Institutional Challenges for Managing Natural Resources in Nepal. Paper presented in session No 18 “Institutions for Sustainable Resource Management and Livelihood Security in Asia” organized by ESSP OSC in Beijing from 9-12 November 2006
241. Upreti, B. R. (2006d), Reconciliation at Post Conflict Situation in Nepal. A paper presented at the ‘National Symposium on Constituent Assembly and Inclusive Democracy’ organized by Kathmandu Law School, 7-9 June 2006 at Kathmandu
242. Upreti, B. R. (2007a), A study on effects of Maoist insurgency on environmental sanitation and health of internally displaced persons of urban areas of Kathmandu city of Nepal. A paper submitted to the Internal Conference on Health and Environmental Research Challenges in Urban Poor Settlement going to be organised by Swiss Centre for Scientific Research in Cote de Ivoire from 3-5 September 2007.
243. Upreti BR. (2007a), Quick Impact Assessment of the Armed Conflict on Environment and Biodiversity in Nepal. Kathmandu: World Wildlife Fund.
244. Upreti, B. R. (2007b), Security Sector Transformation in the Changing Political Context: Special Reference to Nepalese Army, [A conflict transformation and peace building perspective]. A discussion paper presented at the Seminar on ‘Democratic Transition and Nepalese Army Reforms’ organized by Nepalese Army Command and Staff College, at Army Headquarters on 23-24 August 2007 at Kathmandu.
245. Upreti, B. R. (2007c), Armed Conflict and Development: Learning from Nepal. Synthesis of Good Practices from Livelihoods and Forestry Programme. Kathmandu: Livelihood and Forestry Programme
246. Upreti, B. R. (2007f), Changing political context, new power relations and hydro-conflict in Nepal. In: Rotberg F, Swain A, (Eds). Natural Resources

- Security in South Asia: Nepal's Water. Stockholm: Institute for Security and Development Policy, pp 15-65.
247. Upreti B. R. (2007g), Social exclusion and conflict. In: Aditya, A., editor. *Inclusive State: Reflection on Reinventing Nepal*. Kathmandu: South Asia Partnership Nepal. Pp. 46-57
248. Upreti, B.R. and Ghale, Y. (2002), Factors Leading to Agro-biodiversity Loss in Developing Countries: The Case of Nepal. *Biodiversity and Conservation*. 11 (9) Pp. 1607-1621.
249. Upreti, B. R., Timsina, N. P., Upreti, U, Shivakoti, I. C., Adhikari, K. P. and Upreti, S. (2005), Searching for New direction: Reorienting NARMSAP to Work on the Conflict Situation in Nepal (A report on conflict impact assessment of NARMSAP). Kathmandu: Royal Danish Embassy.
250. Upreti, B. R. and R. K. Nepali (2006), Nepal at Barrel of Gun: Proliferation of Small Arms and Light Weapons and their Impacts. Kathmandu: South Asia Small Arms Network-Nepal.
251. Upreti, B. R. and Adhikari, J (2006), Reality Revisited: Marginalized Indigenous Communities' Access to Natural Resources in Nepal: National Laws, Policies and Practices. A Report prepared for the Action Aid Nepal and Food and Agriculture Organisation of United Nations. Kathmandu: AAN and FAO.
252. Upreti, B. R. and R. K. Nepali (2006), Nepal at Barrel of Gun: Proliferation of Small Arms and Light Weapons and their Impacts. Kathmandu: South Asia Small Arms Network-Nepal.
253. Upreti, B. R. and Ghimire, A. (2008), The Policy Response to Internally Displaced Persons: Reconciliation, Rehabilitation, Resettlement and Reintegration, Repatriation. A paper presented at the national seminar organised by National Human Rights Commission on 'IDP National Policy, 2007: Implementation for Rehabilitation, Resettlement and Reintegration to Internally Displaced Persons in Nepal' at Kathmandu, 30 July 2008.
254. Upreti, B.R., Sharma, S. R. and Basnet, J. (2008), Land Politics and Conflict in Nepal: Realities and potentials for social transformation. Kathmandu: Community Self Reliance Centre, NCCR North South and Human and Natural Resources Study Centre of Kathmandu University.
255. Upreti BR. (2009), *Nepal from war to peace. Legacies of the past and hopes for the future*. Nepal Delhi: Adroit Publishers.
256. Upreti BR and Muller-Boeker U. (2010), Livelihood insecurity and social conflict in Nepal. Kathmandu: NCCR North-South.
257. Upreti, BR, (2010b), Political change and challenges of Nepal: Reflection on armed conflict, peace process and state building. Volume I and II. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
258. Upreti B.R. and Upadhyaya P. (2008), Relationship between Armed Conflict, Tourism and Peace in Nepal. Kathmandu: RCO

Reference

259. Uvin, P. (1998), Aiding Violence. West Hartford, CT, USA: Kumarian Press.
260. Wabbes CS. (2000), The evolving role of an international conservation organisation in times of war: WWF in the Democratic Republic of Congo. In: Blom E, editor. *Nature in War: Biodiversity Conservation During Conflicts*. Leiden: The Netherlands Commission for International Nature Protection.
261. Wade R. (1982), The Study of Administrative and Political Corruption: Canal Irrigation in South India. *Journal of Development Studies*. 18(3): 287-328.
262. Wehr, P., Burgess, H. and Burgess, G. (1994), Justice without Violence, Boulder: Lynne Rienner.
263. Willy, L.A. (2003), Land Rights in Crisis: Restoring Tenure Security in Afghanistan. AREU/UN.
264. Winterbottom, R., and L. A. Neme (1997), Environmental Flashpoints in Sub-Saharan Africa. Washington, DC, USA: International Resources Group, Ltd.
265. Wolf, A. T. (2004), Regional Water Cooperation as Confidence Building: Water Management as a Strategy for Peace. Berlin: Adelphi Research.
266. Wolf, E. (1969), Peasant Wars of the Twentieth Century. New York: Harper and Row.
267. World Wildlife Fund (2000), Stakeholder Collaboration: Building Bridges for Conservation. Washington, DC, USA: World Wildlife Fund.
268. Yadav, R.P. (2005), Land Tenure and Taxation in Nepal: Winrock International Policy Outlook Series No. 7. Kathmandu: Winrock International.
269. Yonzon, P. (2004), Threats to Nepal's protected areas. Parks 14 (1): 35-39.
270. Zaman, M.A. (1973). Evaluation of Land Reform in Nepal. Kathmandu: Ministry of Land Reform.
271. Zimmermann, W. and Hubner-Schmid, K. (2000), Land Tenure Issues in Post-Conflict Countries: The Case of Bosnia and Herzegovina. GTZ Project Report.

* * * *

Selected books (written and co-edited) by Bishnu Raj Uperti:

1. Uperti BR, Sharma SR, Paudel SB, editors. 2014. Food Security in Post Conflict Nepal: Challenges and Opportunities. Kathmandu: Kathmandu University and Nepal Centre for Contemporary Research (NCC).
2. Sharma SR, Uperti BR, Manandhar P, Sapkota M, editors. 2014. Contested Development in Nepal: Experiences and Reflections. Kathmandu: Kathmandu University and Nepal Centre for Contemporary Research.
3. Uperti BR, Upadhyaya PK, Sapkota T, editors. 2013. Tourism in Pokhara Issues, Trends and future prospect for peace and prosperity. Kathmandu: Pokhara Tourism council, NCCR North-South and Nepal Centre for Contemporary Research.
4. Uperti BR, Sharma SR, Upadhyaya, PK, Ghimire, S and Iff A. 2013. Making Business Count for Peace: Reflection from Tourism Sector in Nepal. Kathmandu: NCCR North-South, Kathmandu University and Nepal Centre for Contemporary Research.
5. Uperti BR, Bhattacharai R, Wagle GS, editors. 2013. Human Security in Nepal: Concepts, Issues and Challenges. Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies (NIPS) and NCCR North-South.
6. Sharma SR, Uperti BR, Pyakuryal K, editors. 2012. Nepal 2030: A Vision for Peaceful and Prosperous Nation. Kathmandu: NCCR North-South.
7. Uperti BR, Paudel SB, Ghimire S. 2013. Ignored or Ill-represented? The Grievance of Terai-Madhes Conflict in Nepal. New Delhi: Adroit Publishers.
8. Sharma SR, Uperti BR, Pyakuryal K, editors. 2012. Nepal 2030: A Vision for Peaceful and Prosperous Nation. Kathmandu: NCCR North-South and Kathmandu University.
9. Uperti BR, Zimmermann AB, Debele B, Cisse G. 2012. Partnerships in Development-oriented Research: Lessons Learnt and Challenges Ahead. Kathmandu: NCCR North-South.
10. Pyakuryal KN, Uperti BR, editors. 2011. Land, Agriculture and Agrarian transformation. Kathmandu: Consortium for Land Research and Policy Dialogue.
11. Uperti BR, Sharma SR, Pyakuryal KN, Ghimire S. 2010. The Remake of a State: Post -conflict Challenges and State building in Nepal. Kathmandu: KU-HNRSC and RCO NCCR North-South.
12. Uperti BR, Muller-Boeker U, editors. 2010. Livelihood insecurity and social conflict in Nepal. Kathmandu: RCO NCCR North-South.

Selected books (written and co-edited) by Bishnu Raj Upreti

13. Upreti BR. 2010. Political change and challenges of Nepal: Reflection on armed conflict, peace process and state building. Volume 1. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
14. Upreti BR. 2010. Political change and challenges of Nepal: Reflection on armed conflict, peace process and state building. Volume 2. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
15. Upreti BR. 2010. Management of Natural Resource Conflict in Nepal. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
16. Upreti BR. 2009. Nepal from War to Peace: Legacies of the past and hopes for future. New Delhi: Adroit Publishers.
17. Upreti BR, Topperwin N, Heiniger M. editors. 2009. Peace Process and Federalism in Nepal: A Nepali Swiss Dialogue. Kathmandu: RCO SAS.
18. Upreti BR, Sharma SR, Basnet J, editors. 2008. Land Politics and Conflict in Nepal: Realities and Potentials for Agrarian Transformation. Kathmandu: Community Self Reliance Centre, Human and Natural Resources Studies Centre, Kathmandu University and South Asia Regional Coordination Office of NCCR North-South.
19. Bächler G, Acharya N, Dammann P, Rajbandhari R and Upreti BR. 2008. Nepal Building New Roads to Peace. Lalitpur: Jagadamba Press.
20. Pyakuryal KN, Upreti BR, Sharma SR, editors. 2008. Nepal: Transition to Transformation. Kathmandu: HNRSC, NCCR North-South.
21. Upreti BR, Nepali R, editors. 2006. Nepal at Barrel of Gun: Proliferation of Small Arms and Light Weapons and their Impacts. Kathmandu: South Asia Small Arms Network-Nepal.
22. Aditya A, Upreti BR, Adhikari PK. 2006. Countries in Conflict and Processing of Peace: lessons for Nepal. Kathmandu: Friends for Peace.
23. Upreti BR. 2006. Armed Conflict and Peace Process in Nepal: The Maoist Insurgency, Past Negotiation and Opportunities for Conflict Transformation. New Delhi: Adroit Publishers.
24. Upreti BR. 2004. The Price of Neglect: From Resource Conflict to Maoist Insurgency in the Himalayan Kingdom. Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications.
25. Upreti BR. 2005. Dwandwa Byastapan (Conflict Management). Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications.
26. Upreti BR. 2002. Management of Social and Natural Resource Conflict in Nepal: Reality and Alternative. New Delhi: Adroit Publishers.
27. Upreti BR. 2001. Conflict Management in Natural Resources: A Study of Land, Water and Forest Conflict in Nepal. Published PhD Dissertation. Wagenigen University.

नेपालीमा प्रकाशीत पुस्तकहरू

१. उप्रेती विष्णुराज, शर्मा सागरराज, प्याकुच्याल कैलाशनाथ र घिमिरे सफल। सम्पादक। २०६९। नेपालमा राज्य पुनर्संरचना: द्वन्द्वोत्तर चुनौती र राज्यनिर्माणको सवाल। काठमाडौँ: अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ-साउथ, दक्षिण एसिया संयोजन कार्यालय, विकास अध्ययन विभाग/स्कुल अफ आर्ट्स-काठमाडौँ विश्वविद्यालय र नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्च।
२. उप्रेती विष्णुराज। २०६९। नेपालमा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व: कारण, असर र समाधानका प्रयासहरू। काठमाडौँ: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स।
३. उप्रेती विष्णुराज, भट्टराई राजन र वाग्ले गेजा शर्मा। सम्पादक। २०६९। नेपालमा मानव सुरक्षा: अवधारणा, बहस र चुनौतीहरू। काठमाडौँ: नेपाल नीति अध्ययन प्रतिष्ठान र अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ-साउथ, दक्षिण एसिया संयोजन कार्यालय।
४. उप्रेती विष्णुराज, शर्मा सागर राज र बसनेत जगत। सम्पादक। २०६६। नेपालमा भूमि राजनीति र द्वन्द्व: ग्रामीण रूपान्तरणका यथार्थ र सम्भावनाहरू। काठमाडौँ: अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ-साउथ, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र (सीएसआरसी) र मानव तथा प्राकृतिक संसाधन अध्ययन केन्द्र (एचएनआरएससी), काठमाडौँ विश्वविद्यालय।
५. उप्रेती विष्णुराज, टप्परविन निकोल र हेइनिगर मार्कुस। २०६६। नेपालमा शान्ति प्रक्रिया र संघीयता: अनुभव, चिन्तन र सिकाइ। काठमाडौँ: अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ-साउथ।
६. विष्णुराज उप्रेती। २०६२। नेपालमा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व: कारण, असर र समाधानका प्रयासहरू। काठमाडौँ: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स।
७. उप्रेती विष्णुराज। २०६१। द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरू: एक परिचय। काठमाडौँ: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स।
८. उप्रेती विष्णुराज। २०६०। द्वन्द्व व्यवस्थापन। काठमाडौँ: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स।
९. उप्रेती विष्णुराज। २०६१। द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरू। काठमाडौँ: इनेवलिड स्टेट प्रोग्राम।

लेखक परिचय

नेदरल्यान्डको वागेनहेगेन विश्वविद्यालयबाट द्वन्द्व व्यवस्थापनमा विद्यावारिधि गरेका लेखकले सोही विश्वविद्यालयबाट ज्ञान प्रणाली व्यवस्थापनमा स्नातकोत्तर (विशिष्ट श्रेणी) र त्रिभवन विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्रमा स्नातकोत्तर (प्रथम श्रेणी) गरेका छन् । आफ्नो ३५ वर्षको पेसागत अनुभवमा उप्रेतीले बेलायतको सरे विश्वविद्यालय र लन्डन विश्वविद्यालयअन्तर्गतको किंग्स कलेजमा उत्तर-विद्यावारिधि (पोस्टडक) अनुसन्धान र अध्यापन गर्नुका साथै काठमाडौं विश्वविद्यालयमा अध्यापन पनि गरेका छन् । लेखकले चार वर्ष नेपाल सरकारको स्थायी अधिकृतका रूपमा कार्य गरेपश्चात् संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, एसियाली विकास बैंक, बेलायत सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग, स्विस विकास नियोग, डेनमार्क सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्थालगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्था र नियोगसँग विशेषज्ञ तथा परामर्शदाताको रूपमा काम गरेको अनुभव सँगालेका छन् । विगत १८ वर्षदेखि लेखक उप्रेती द्वन्द्व र शान्तिसम्बन्धी अनुसन्धानमा सक्रिय छन् । उनीद्वारा सम्पादित/लिखित ४० वटा पुस्तक प्रकाशित हुनुका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल र पुस्तकमा सयों लेख प्रकाशित छन् । सशस्त्र द्वन्द्व र शान्तिसम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानको सिलिसिलामा उप्रेतीले एसिया, अफ्रिका र मध्य तथा दक्षिण अमेरिकाका विभिन्न द्वन्द्वग्रस्त देश भ्रमण गरी स्थलगत अनुभव हासिल गरेका छन् । विगत सात वर्षदेखि स्विस नेसनल सेन्टर अफ कम्पिटेन्स इन रिसर्च (एनसीसीआर)को दक्षिण एसिया क्षेत्रीय संयोजकका रूपमा कार्यरत उप्रेती हाल नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्चसँग आबद्ध छन् ।